

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXIV

Бр. 1-2/2001.

ЗАПИСИ

ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ

(1927-1933. године)

Уредник Душан Вуксан

ЗАПИСИ

ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА

(1935-1941. године)

Уредник Душан Вуксан, Одговорни уредник Ристо Драгићевић

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

**ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА РЕПУБЛИКЕ
ЦРНЕ ГОРЕ И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ**

(од 1948. године)

Одговорни уредници:

Јагош Јовановић 1948-1956, др Андрија Лаинових 1957-1958,
др Мирчета Ђуровић 1959-1962, др Ђоко Пејовић 1963-1966,
др Радоман Јовановић 1967-1974, др Јован Р. Бојовић 1975-1979,
др Ђуро Вујовић 1979-1983, др Јован Р. Бојовић 1983-1993,
др Зоран Лакић 1994-1998, др Радослав Распоповић од 1998. године.

YU ISSN 0021-2652

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
И
ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Година LXXIV

1 - 2

Овај двоброј је посвећен стотој годишњици смрти војводе
Марка Миљанова Поповића

ПОДГОРИЦА
2001.

Р е д а к ц и ј а:

Jean-Paul Bled (Француска), Андреј Николаевич Сахаров (Русија),
Gabriella Schubert (Њемачка), Arduino Agnelli (Италија), John D. Treadway
(САД), Милорад Екмечић, Сима Ђирковић, Миомир Дашић,
Бранислав Ковачевић, Радоман Јовановић, Чedomир Лучић,
Бранислав Маровић, Радослав Распоповић

Одговорни уредник
Радослав Распоповић

Секретар Редакције
Звездан Фолић

"Историјски записи" излазе четири пута годишње. Власник и издавач:
Историјски институт Црне Горе у Подгорици. Рукописе треба слати
Редакцији "Историјских записа", Историјски институт Црне Горе, 81000
Подгорица, Булевар револуције 3, пошт. фах 96. Рукописи се не враћају.
Годишња претплата износи за СРЈ 30 DM, а за иностранство 60 DM.
Цијена по једном броју у продаји за СРЈ је 8 DM, а двоброја 15 DM.
Претплате се шаље у корист Историјског института Црне Горе -
Подгорица на рачун 55105-603-0-1034 код Службе платног промета
Подгорица.

За истакнути допринос изучавању историје, "Историјски записи" су,
поводом педесете годишњице излажења, 1977. године одликовани
Орденом заслуга за народ са златном звијездом.

*Рјешењем Министарства културе бр. 03-963/2 од 27. јуна 1997. године
часопис "Историјски записи" ослобођен је општег пореза на промет
производа.*

YU ISSN 0021-2652

INSTITUT HISTORIQUE DU MONTÉNÉGRO

ISTORIJSKI ZAPISI

ORGANE DE L'INSTITUT HISTORIQUE
et de la
SOCIETE DES HISTORIENS DU MONTENEGRO

LXXIV

1-2

Ce double numéro est consacré au centenaire de la mort du voïvoda
Marko Miljanov Popović

PODGORICA
2001.

R e d a c t i o n:

Jean-Paul Bled (France), Andrej Nikolaevic Saharov (Russie),
Gabriella Schubert (Allemagne), Arduino Agnelli (Italie), John D. Treadway
(Etats-Unis), Milorad Ekmečić, Sima Ćirković, Miomir Dašić, Branislav
Kovačević, Radoman Jovanović, Čedomir Lučić, Branislav Marović,
Radoslav Raspopović

Rédacteur en chef
Radoslav Raspopović

Sekrétaire de la rédaction
Zvezdan Folić

Les Ecrits historiques paraissent quatre fois par an. Propriétaire et éditeur: Institut Historique du Monténégro à Podgorica. Les manuscrits doivent être adressés à: Istorijски zapisi, Institut Historique du Monténégro, 81000 Podgorica YU, Bulevar revolucije 3, boîte postale 96, téléphone N° 241-336. On ne renvoie pas les manuscrits. L'abonnement d'un an est de 30 DM. pour la RF de Yougoslavie et de 60 DM. pour l'étranger. Le prix de numéro vendu en RFY est de 8 DM et le prix de double numéro est de 15 DM. Le règlement de l'abonnement doit être effectué au compte de l'Institut Historique; Podgorica, N° 55105-603-0-1034 auprès de la banque SPP à Podgorica.

ГОДИШЊИЦЕ

Проф. др Радомир В. ИВАНОВИЋ*

ДОПРИНОС ЕПИСТОЛОГРАФИЈИ МАРКА МИЉАНОВА ПОПОВИЋА

"Нека се кади по божјој правди и својој
заслуги на оно што је ко зарадио"

М.М. Поповић

У азбучницима средњовјековних књижевних појмова и савременим рјечницима књижевних термина посебна пажња посвећена је одређеницама - "епистола", "епистолар", "епистолографија", "писмо", "посланица", "роман у писмима", и другима. Теоретичари књижевности тврде да су још у античкој књижевности одвајана *йриваййна* од *йословних йисама*, односно да је постојало више врста писама која су се међусобно разликовала по намјени, поводима настанка и степену литерарности (наративна писма, писма саучешћа, писма одобрења, веома бројна љубавна писма, интелектуална писма, која су писали књижевници, филозофи, етичари, естетичари и политичари, потом религијска писма, која су писали омитичари, теолози и мистици, монденска писма, естетичка писма, којима је саопштавана општа или појединачна естетика, односно поетика и аутопоетика, као и јавна писма, путописна писма која представљају зачетак путописне прозе или "романа на путу", предсмртна или аманетна писма, и многе друге врсте других писама).

Мада се, етимолошки гледано, често једначе категорије "писмо" и "посланица" (грчки *ейисѿола*, латински *epistula*, српскословенски *йослание*), очигледно је и у теоријској и у практичној сфери дошло до видне међусобне разлике, најприје стога што се "писма" махом третирају као комуникација двају субјеката (адресата и адресанта), док се "посланице" махом третирају као текстови који носе општу поруку, који су још од интенционалне фазе намијењени јавности као *exempla* (примјери), те су они без изузетака писане повишеном емоционалношћу и високом ре-

* Аутор је дописни члан Црногорске академије наука и умјетности, Нови Сад.

торичношћу (оне могу бити сатиричне, елегичне, панегиричне, као и апостолске посланице, посланице светих отаца и посланице вјерских поглавара најзаступљенијих религија). Најкраће речено, "писма" служе за исказивање субјективних, а "посланице" за исказивање интересубјективних искустава и сазнања, било да се ради о теоријској (различитим областима духовних дјелатности), било о практичној равни (егзистенцији и свим њеним еманицијама).

На сложеност наведене проблематике указује и Милорад Павић у деветој глави - "Писма", објављеној у његовој књизи *Историја српске књижевности барокног доба (XVII и XVIII век)*, 1970, у којој пише о епистоларима, посланицама уз "свијећу" или хиландарском бароку, хајдучким писмима, "српским књигама" са јужних граница, као прозној паралели усменој епици, муслиманским писмима, која баштине источњачку и исламску конвенцију епистола, писмима са сјеверних граница и књижевним писмима као посебној категорији. У епистоларе Павић убраја: пјесничке посланице у стиху и ритмованој прози, књижевна писма, дипломатску преписку и државничку кореспонденцију. У "Закључку" аутор пише: "Тако ће епистолографија добити мало-помало своје право место у књижевности, као истински књижевни род, и изгубити статус нехотичне књижевне делатности, који најчешће има у барокним временима".

Као што се види из овог кратко изложеног историјата тумачења и разумијевања "писама" и "посланица", критеријуми за њихову диобу, наратолошка уопштавања или генолошке дефиниције, могу бити књижевни и некњижевни; могу бити веома разнородни и могу задовољавати различите теоријске и прагматичне потребе. Нас, међутим, превасходно интересују подјеле на *књижевну* и *некњижевну форму*, јер од степена *литерарности* зависи у коју ће се духовну дисциплину уврстити поједини корпуси писама. Када је у питању невелики али значајни епистоларни корпус Марка Миљанова Поповића (1833-1901), од посебног интереса су оне категорије које теоретичари називају "књижевним писмом" и које су, као чисто књижевна форма, генолошки прецизно дефинисане као "посланице". Како свака књижевна врста или жанр показују "вољу жанра", независно од "воље аутора", то је јасно што и "посланице" већ а priori садрже одређен број жанровских ознака као "саморазумљиво полазиште". То практично значи да је епистоларно дјело писано са скривеним или видно испољеним књижевним амбицијама, чисто књижевним језиком, и да оно рачуна на специфичан општи пријем (када је у питању рецептивни модел), због различитих врста функционалности које еманирају интенционални и лингвистички лук (када је у питању продукциони модел).

Када су у питању Поповићева епистоларна поезија и проза, лако се могу одијелити "писма од посланица". У значајна ауторова *писма* убројали смо: писмо Лазару Сочици (Подгорица, 16. 2. 1882), Тому П. Ораовцу (почетком јануара 1883), Нову Спасојеву Поповићу (послије 24. I 1883), Љубомиру Ковачевићу (Улцињ, 13. III 1897), Стојану Николину Поповићу (Дубровник, 25. XII 1900) и књазу Николи Првом Петровићу Његошу (Херцег-Нови, 26. I 1901), датирана по старом календару; а у

значајне *посланице*: *Посланица Леки Иванају* (Медун, 20. XII 1876), *Посланица књазу Николи* (Медун, 23. III 1877), *Посланица сердару Јолу Пилеићу* (1883), изгубљена *Посланица Јосефу Холечеку* (1883), о којој су савременици оставили аутентична свједочења, као и још двије драгоцене - *Посланица војводи Пеку Павловићу* (недатирана, настала у периоду од 1882. до 1885) и постхумно објављена *Посланица честийићковићу и одобриковићу* (1989), што све заједно чини корпус од тридесетак писама и посланица.

1.

Парадигматским обрасцима *књижевних писама* у Поповићевом дјелу сматрамо - *Писмо војводи Лазару Сочици* (Подгорица, 16. II 1882) и *предсмртно писмо књазу Николи Првом Пејировићу Њеџошу* (Херцег-Нови, 26. I 1901), оба писана у прози; а парадигматским обрасцима *књижевних посланица* - *Посланица сердару Јолу Пилеићу* (1883), *Посланицу војводи Пеку Павловићу* (писану од 1882. до 1885) и *Посланицу честийићковићу и одобриковићу* (постхумно објављену, (1989). Основна разлика између Поповићевих дјела - *Примјери чојсџива и јунашџива* (1901), *Племе Кучи у народној ѝричи и ѝјесми* (1904) и *Живои ѝ обичаји Арбанаса* (1904-1905), с једне, и *књижевних писама и посланица*, с друге стране, показује се на тај начин што се у књигама писац труди да пише *објективистички* интонираним стилем, чак и са претензијама на научни стил, док *писама и посланица* пише изразито *субјективизираним стилем*, одајући "тајне афинитете", *пишући* егземпларну "личну *литературу*", како ту врсту *књижевних дјела* дефинише француски научник Филип Лежен у књигама *Аутиобиографија у Француској* и *Аутиобиографски ѝакт*.

"Драму живљења" и "драму стварања" у највећој могућој мјери показује *Посланица сердару Јолу Пилеићу*. Њу је, без ауторовог знања, објавио учитељ, пјесник, Поповићев саплеменик и блиски сарадник Томо Перишин Ораовац (1853-1939), у Београду, 1883. године, у три хиљаде примјерака, излажући и себе као приређивача и аутора смртној опасности (књига је истог часа у Црној Гори доспјела на индекс забрањених издања). Припремајући се за издавање Поповићевих *Целокућних дела*, у познатој библиотеци београдске "Народне просвете" (1930, стр. 308), Трифун Ђукић се обратио Тому П. Ораовцу, приређивачу првог издања, писцу "Предговора" (стр. III-XII) и "Објашњења" (стр. 37-49), прилозима у којима је детаљно и веома сугестивно описао нестанак Поповићевог *књижевног првијенца* и тешкоће које је морао пребродити да би испунио основни циљ (од потајног преписивања Војводиног рукописа, преко описа изгнанства из Црне Горе до опасности којима се излаже публиковањем дјела).

Ораовац се у "Предговору" јавља у улози поузданог *свједока*. Њему се тада није могло оспорити ни оно што је доцније лако сам оспорио, али без сугестивности коју је показао у првом случају. Наиме, он се у "Предговору" јавља у трострукој улози - као *свједок, учесник и интјерпрет* описаних догађаја. Као Поповићев интимус, коме је "потанко

познат живот и рад овога јунака", Ораовац се определио да писца представи "влаштитим ријечима", јер по његовом мишљењу "Истина умријети не може (sic!), мора испливати и показати се у свом сјају и чистоти, па ма то и после гроба било, тек зубја правде засјати мора". Приређивач је, дакле, руковођен *принципом истинитости и поузданости саопшћенога*, о чему свједочи одмах на почетку наведеног "Предговора":

"По моме мишљењу ово писмо заслужује да се преда јавности; јер из њега можеш виђети, како осјећа и како мисли један од првије и најбољије црногорскије војвода и војсковођа; виђет ћеш како и о чем збори човјек они, који је вазда без икаквог устезања и околишења, свакоме отворено рекао у брк истину, не бојећи се тавнице, мушкета или вјешала" (стр. III).

На опште изненађење, на након пуних 47 година, Ораовац, у писму Трифуну Ђукићу (писаном у Београду, 25. јуна 1930), које у цјелини и први пут објављујемо у "Прилозима" ове књиге, *демантује* самог себе из 1883. године тврдећи да је он аутор *Посланице*, да ју је написао у Београду, након егзила из Црне Горе (у мају 1883), да је њоме хтио да се освети црногорском књазу Николи, ређајући читав низ, махом некњижевних чињеница. Након што је, током тридесетих година XX вијека, дошло до судског спора, који је остао неокончан, у науци о књижевности дошло је до жучне дискусије зналаца и лаика о ауторству *Посланице сердару Јолу Пилејићу*, која је несмањеном жестином трајала све до наших дана. Неки од књижевних зналаца (Јован Чађеновић, на примјер) стали су на Ораовчеву страну, док су други стали безрезервно на Поповићеву страну (Нико С. Мартиновић, на примјер).

Друго издање *Посланице сердару Јолу Пилејићу* објавила је Поповићева кћерка Анђелија Петровић Његош (Подгорица, 1932), а треће Бранислав Н. Ивановић (Цетиње, 1995). Међутим, упркос томе што је временом преовладало, док није потпуно преовладало, мишљење да је Марко Миљанов аутор *Посланице*, она је и даље изостављана из *изабраних* (Трифун Ђукић, 1930) и *сабраних дјела* (Милорад Стојнић, 1967), па чак и из *Сабраних дјела (Кријичко издање)* у двије књиге које је издала Црногорска академија наука и умјетности, које су приредили Јован Чађеновић и Љубомир Зуковић, (Књ. I-1989, књ. II-1990). Гријех приређивача утолико је већи што нијесу *Посланицу* објавили бар у биљешкама или прилозима двама томовима, чиме би коначну одлуку препустили читаоцима као мериторним судијама. Управо таквим циљем смо руковођени приликом припремања Поповићеве књиге *Посланице* (2001).

У Ораовчевом одговору Кучима, који су оспоравали његово ауторство, позивајући се на тада још живе свједоке, објављеном у никшићкој "Слободној мисли" (бр. 22, 26. маја 1934), у коме је опонент навео таксативно чак 15 тачака, као и у писму упућеном Трифуну Ђукићу (Београд, 25. јуна 1930), налазе се многе констатације које се без икаквих тешкоћа могу оспорити. Тако, на примјер, потпуну обману читалаца представља Ораовчево тврђење да Марко Миљанов "није могао на-

писати 'Посланицу' и што ништа подобно није написао прије ни послије". Апсолутни деманти оваквог тврђења представља касно пронађена *Посланица војводи Пеку Павловићу*, која је писана у истом периоду, 1882-1885, те је Ораовац, сасвим сигурно, био упознат са њом још док је била у рукопису, будући да се ради о два дјела која се морају анализирати као "*дијитихон њосланица*". Ораовца такође демантују и сва друга дјела настала у првој и другој фази Поповићеве стваралачке метаморфозе.

Апсолутно је нетачан Ораовчев навод да Поповић није писао поезију, јер му је такође било познато да је писац припремао за штампу збирку епских пјесама (преко три стотине), од којих су многе забиљежене од других пјевача, али међу којима је највећи број био Поповићев. Збирку је писац предао дворском пјеснику Јовану Сундечићу, у чијем је дому она мистериозно нестала у пламену. Осим тога, демантујуће дјелује и податак да је писац у *Посланици војводи Пеку Павловићу*, писаној, као и претходна, у стиху и прози, написао *десет њрозних цјелина* (у *Критичком издању* из 1990. то износи 683 ретка) и *девет сѣихованих цјелина* (што износи 1.024 стиха, а то значи да је у оквиру *њосланице* исписао читаву *њоему*). О Ораовчевој "грижи савјести" свједочи и податак да, упркос саопштеним тврдњама, анализирану *Посланицу* није штампао под својим именом од јуна 1883. до 25. јуна 1993; затим од тога датума до смрти (3. марта 1939); а познато је да то нијесу учинили ни његови савременици, ни сљедбеници, па чак и они који су истрајавали у погрешним констатацијама. Наша замјерка Ораовцу као мистификатору упућена је превасходно стога што је туђе, изразито *књижевно њисмо* покушао да својим накнадним и непотребним интервенцијама, као приређивач, представи као *њолиитички њамфлеј*, руковођен, по свему судећи, политичким амбицијама, стваралачком таштином и другим личним и недолучним разлозима.

За разлику од аутора који су сматрали *Посланицу сердару Јолу Пилеићу* Ораовчевим дјелом или оних који су је сматрали, *in extenso*, Поповићевим дјелом, ми смо у поетолошкој монографији *Реторика човјечности (Морфологија и семантика дјела Марка Миљанова Поповића)*, Подгорица, 1993, у одјелку "Лична литература (Епистоларна проза и поезија)", стр. 228-248, сматрали, а и данас сматрамо, на основу вишегодишње и подробне, стилске и језичке анализе, - да је *њримарни њексѣ* написао Марко Миљанов Поповић 1882. и 1883. године; да га је дословце преписао Томо П. Ораовац (1883), односно да га је *сѣилизовао* тако што је од једне поетско-прозне врсте сачинио само стиховано дјело од 1.099 стихова. Приређивачев удио се, дакле, односио на "*њревођење*" прозе у поезију (класичним епским десетерцем, са обавезном цензуром послије четвртог слога), као и на *уједначавање* различитих метричких стопа, јер је у Поповићевом маниру да у истој посланици употребљава стихове различитог метра (од четверца, преко осмерца, до десетерца). Ораовчева стилизација је директно допринијела девалвацији Поповићевог дјела, јер је очигледно да је Поповић талентованији, а Ораовац школованији, али мање талентован писац.

До такве констатације дошли смо компарирањем најпознатијих

Поповићевих и Ораовчевих дјела (од којих бисмо за ову прилику споменули *Жаловојку Ловћен џланини*, 1883, и *Црни дани Босне и Херцеговине*, 1886), претходно упознати са резултатима истраживања које је документовано саопштио Бранислав Н. Ивановић у обимној књизи *Истини о Марку Миљанову* (Никшић, 1996, стр. 446). Приликом анализе показале су се три врсте стихова: они за које са сигурношћу можемо тврдити да их је написала чворновата рука медунског војводе (а); они које је исписивала не много даровита Ораовчева рука (б) и они за које се не може поуздано тврдити чији су, јер им је изворни облик у тој мјери нарушен да аналитичара и даље остављају у недоумицама (в).

Утврђивање оригиналности компаративном методом захтијева обухватну, специјалистичку студију. Овом приликом ми бисмо навели само два примјера односа *ориџинала* (а) и *стилизације* (б). Први се односи на сам почетак *Посланице*. Уводна три стиха су несумњиво Поповићева:

"Ово првом у животу своме,
Узех перо у десницу руку,
да напишем писмо пријатељу"
(стр. 1, ст. 1-3)

као што су два наредна Ораовчева:

"Кад већ брзо напуњам педесет
Од рођења наравно година"
(стр. 1, ст. 7-8)

док се други односи на Поповићеве опседантне теме и мотиве, као што су, на примјер, *слобода*, *насиље* и *оштор насиљу*. Нема никакве сумње да су Поповићеве стихови, негошевски интонирани:

"Сила чојству топуз иза врата,
Чојство сили по пепелу шеће.
Код силе је умрло поштење"
(стр. 21, ст. 640-642)

јер смо их, у истом или модификованом облику, налазили у другим Поповићевим дјелима, као што нема никакве сумње да су Ораовчеви стихови они који дјелују анемично:

"Сјетно прођох крај Медуна града,
Доклен стигох на врху Орљева.
Ту починух на врху стијене,
Поглед бацих пољем Ђемовскијем,
Видех китну шехер Подгорицу;
Вратих поглед опет ближе себе". итд.
(стр. 5, ст. 99-104).

Очигледно, ради се о пјеснику, романтичарском епигону, који својом претенциозношћу девалвира дражи дескрипције (када је у питању *имиџација* визуелне пјесничке слике преузете из епске народне поезије) и насилном процесу *лиџераризације*, сасвим несвојствене Поповићевом лирско-епском и епском маниру (када је у питању емоционалистичка естетика, односно *лиризација* расположења лирског или епског јунака), да не спомињемо оно мудро Вуково упозорење да је у пјесмама такве епске провенијенције више *историје* него *поезије*.

Да закључимо. Нема никакве сумње да *Посланица сердару Јолу Пилејићу* представља Поповићев *изворни џекст* и да се мора, као такав, инкорпорирати у његова цјелокупна дјела, уз напомену да је сасвим извјестан Ораовчев удио. Поповићев удио је пресудан у *садржинском*, а Ораовчев у *формалном џоґледу*. На то указује све већи број научника из науке о књижевности, науке о језику и фолклористике, особито у последњој деценији XX вијека. На то илустративном снагом указују и посебна издања из тог периода: наша монографија *Реџорика човјечности* (*Морфолоџија и семантика дјела Марка Миљанова Поповића*), 1993. стр. 296; докторска дисертација Рајке Биговић-Глушице *Језик Марка Миљанова*, Подгорица, 1997, стр. 348; двије књиге Бранислава Н. Ивановића - Марко Миљанов Поповић: *Посланица сердару Јолу Пилејићу* (*Треће криџичко издање, са џоґвором*), Цетиње, 1995, стр. 180, и, нарочито, обухватна књига - *Истина о џоезији Марка Миљанова* (Никшић, 1996, стр. 446). Као завршни акорд расправе о овој проблематици навели бисмо зборник радова *Први књижевни суд у Црној Гори* (Подгорица, 2000, стр. 220), који су приредили Б. Н. Ивановић и Радосав Милић, а у коме су своја коначна одређења саопштили познати литературолози, лингвисти и правници: Бранко Поповић, Милорад Стојовић, Слободан Калезић, Рајка Биговић-Глушица, Јован Чађеновић, Драго Ђупић, Светозар Пилетић, Бранислав Н. Ивановић, Радомир Прелевић и аутор ових редова, чиме је дефинитивно стављена тачка на одгонетање ове мистификације (видјети "Одлуку и завршну ријеч Књижевног суда у Подгорици, 8. маја 1966. г."), стр. 135-136, коју такође објављујемо у "Прилозима" ове књиге.

У тематско-мотивском погледу, као и у погледу употребе стваралачких проседеа, *Посланица сердару Јолу Пилејићу* представља литерарни *џреџекст* *Посланици војводи Пеку Павловићу*, будући да садрже велики број тематских, мотивских, стилских, језичких и стваралачких паралелизама. У истој мјери, могло би се рећи, да су двије наведене *џосланице* послужиле као *џриџремна фаза* за настајање треће и најуспјелије међу њима - *Посланице чесџиџковићу и одобрџковићу*. Са становишта психологије умјетности, лако се може објаснити то што је временом Марко Миљанов стицао нова животна и стваралачка искуства, што је богатио посматрачки дар и стваралачки потенцијал током стваралачке метаморфозе, што је у међувремену овладао одабраном књижевном формом и стваралачком техником и што у дјелима посвећеним епистографији показује "тајне афинитете", под којима подразумевамо пишчеву способност да ствара аутентичну "*личну лиџераџуру*".

2.

У осмом одјелјку књиге *Проблеми модерне кријишке* (1975) Пол де Ман занимљиво пише о "реторици заслепљености". Тај топос, као и топос "афектиране скромности" или "завођења читаоца", у пуној свјетлости и на више мјеста показује се у дјелу Марка Миљанова, као и "Предговору" Тома П. Ораовца, саопштеном као "шифра тумачења" *Посланице сердару Јолу Пилетићу*. На топос "реторике заслепљености" упућује најприје следећи Ораовчев навод: "Војвода Марко није писао ово писмо, да изнесе себе као списатеља, већ једино зато да се разговори са својијем старим пријатељем сердаром Јолем и побратимом војводом Пеком". Само двије странице раније приређивач вехементно свједочи о основној пишчевој интенцији:

"Из писма које ти предочавам чућеш његове влаштите ријечи, вићети ћеш како се љути на оне који могу, а нехоће народу чињети добра. Вићети ћеш како мрзи злотворе српске, који на темељу неправде раде угасити (ако узмогаше) свјетлост српске слободе. Чут ћеш како у заносу јуначкоме кори Србе, и чуди се српскоме ћутању и равнодушном гледању, ће наша браћа издишу под тешкијем ударцима. Разумјет ћеш како је остао рањен после расанка са својијем најмилијем и врснијем пријатељем сердаром Јолом Пилетићем" (стр. VII).

Упркос поступку који правници дефинишу као *contradictio in adjecto*, Ораовац је у оба, супростављена примјера релативно у праву. У првом наводу ради се о *писму* (у "Предговору" он ће чак 17 пута ово дјело назвати тако), које је намијењено интимној сфери, тајном разговору двојице пријатеља; а у другом о *посланици* (осим у наслову, ту одредницу употребиће у уводном тексту само још 2 пута), која је намијењена најширем читалачком сталежу и која има задатак да саопшти јавности многа индивидуална становишта о релевантним сферама егзистенције. Из свега реченог произилази да је Ораовац реториком наслова инвентивно и тачно дефинисао многе премисе интенционалног лука Поповићевог дјела, које је, уистину, двоплано по свој структури, које је најприје чиста *књижевна форма*, потом *еписиолоарна њоезија*, односно *књижевна посланица*, и, на крају, то је лирско-епска врста - *њоема* (састављена од 1.099 стихова).

На топос "афектиране скромности" изравно упућују и два сродна Поповићева навода, преузета из *Посланице војводи Пеку Павловићу*. У непосредном обраћању сабесједнику аутор најприје каже: "Нека ти није зачудо - мене је ово разговор с тобом и сердаром, па оћу и вама двојици да пошлем дио од старог разговора и вашег Марка (...) Ово, Пеко, подијелите наполи са сердаром Јолем", а само двадесетак страница касније писмописац ће упјесмити ово становиште на следећи начин:

"Немој, Пеко, пусти ме, вјере ти,
 да алидам кудгођ и тумарам.
 Па ако је неуредно писмо,
 прескубене у њега ријечи
 теке дане да проводим лакче
 неће ово на јабану, чоче.
 Па нека се мисли и ријечи
 испрескачу ће ко кога стиже".

У анализи епистоларних форми посебна пажња мора се посветити синтагмама "на јабану" и "стари разговор", јер се ради о веома важним теоријским категоријама. Наиме, до сада је мало или нимало истичано да су Поповићева *йисма* и *йосланице* рађене по културолошком и књижевном моделу званом "јуначки разџовор" (односно "народни разџовор" или "црногорски сједник") који представља освјештани вид патријархалне/наративне културе (о њему су занимљиво, мада не и довољно исцрпно, писали Јован Деретић, расправљајући о композицији *Горског вијенца*, 1969, и Живко Ђурковић, бавећи се функцијом анегдоте у Поповићевом дјелу, 1981). Сама чињеница да се ради о "разговору" упућује на дијалогску природу *йисама* и *йосланица*, што неминовно захтијева додатну аргументацију. У маниру је човјека партијархалне заједнице да сваку врсту јавног обраћања посвети општој тематици и мотивици, те би, уопштено говорећи, *йисма* била посвећена интимном, а *йосланице* спољашњем свијету (јавности). О томе Марко Миљанов на почетку *Посланице честиййиковићу и одобриковићу* пише:

"А сад ми је ред да и ја зборим с наученијем Србином, па ако и' је и више, ја ћу с једнијем у име свије говорит, па он нека дијели с ким он зна, јер он је изван црногорске границе, а биће и изван црногорске школе и сељачке простоте".

Познато је да писац није давао наслове својим мањим или већим дјелима (*Примјерима чојсѣва и јунашѣва*, 1901, наслов је дао Симо Матавуљ као приређивач дјела). Када су у питању *йосланице*, истини за вољу, прву је оименио Ораовац, док су друге двије добиле име по аналогiji (према сачуваним аутографима). Стога читаоцу предлагемо наслове који служе као парадигматске осе и са којима би се, вјероватно, сложио и сâм писац. Предложени наслови, по нашем мишљењу, резимирају и парадигматске и синтагматске осе, односно они служе као оријентир кроз парадигматику и синтагмику у цјелини. Наслов - *Посланица војводи Пеку Павловићу* је у свиим нијансама индикативан, много индикативнији него што су раније дати наслови (Милорад Стојовић - *Војводи Пеку Павловићу*, 1971, и Јован Чађеновић - *Марко Миљанов Пеку Павловићу*, 1990). Наслов трећем дјелу истородне провенијенције - *Посланица честиййиковићу и одобриковићу* преузета је из Поповићевог текста. Ради се о два инвентивно пронађена неологизма, којима се наглашава значај етичке и књижевне *дијайрибе*. Лик честитковића и одобрико-

вића (то му је име и презиме) остварен је као непознат, а готово присуштан опонент, мада је могуће да су савременици знали коме је упућена Поповићева дијатриба. Ради се о човјеку као негатаивном примјеру, ономе који је каталог зала претпоставио каталогу добара (и овом приликом чини нам се наш наслов функционалнијим од Чађеновићевог, који је дат неутралном лексиком - "*Дио рукописа који није објављен*", 1990).

Ништа мање није интересантна ни расправа о генолошкој припадности појединих посланица, посебно уколико имамо у виду књижевне форме, којима су обликоване. Прву од њих - *Посланица сердару Јолу Пилетићу* дефинисали смо као "стиховану посланицу"; другу - *Посланица војводи Пеку Павловићу* као "поетско-прозну посланицу"; а трећу - *Посланица честитићковићу и одобриковићу* као "етичко-књижевну дијатрибу", у смислу који је овом жанру дат још у античкој књижевности (као распра, неикос са непознатим опонентом). Избор дијатрибе као етичке или књижевне форме представља хотимично или нехотимично пишчево опредјељење, али је схватљиво у оба случаја, јер је познато да медунски Прометеј није био самоук и недоук него је то писац радозналост духа, који је радо и често читао Плутархове *Упоредне животописе* (Vitae paralelae), о чему свједочи војводин писар Божо Радошев Поповић, као и много пута читани примјерак *Животописа* у Марковој библиотеци.

У *Посланици војводи Пеку Павловићу* писац показује интелектуалну радозналост за дјела античких мислилаца и европских прегалаца, наводећи имена Солона, Демостена, Сократа, Аристиде, Брута, Јана Хуса, Јана Жишке и других, о чему смо опширније писали у огледу "Морална завјештања Марка Миљанова" (1998). Такве паралеле имао је на уму и познати њемачки научник Герхард Геземан који је тим поводом записао: "Приказати Марков живот и дати слику његовог карактера један је од најљепших задатака балканског Плутарха".

Захваљујући трима посланицама, доиста се може направити примјеран "портрет писца", "портрет дјела" и "портрет времена". У каталогу "идеја-водиља" М.М. Поповића на прво мјесто долази она која је посвећена жртвовању и саможртвовању појединаца у корист општег добра, односно стављање општих и националних интереса испред појединачних, породичних и племенских. Предат општој етичкој мисији, човјек Поповићевог времена је на свакодневном испиту савјести. Стога је он више човјек будућности него човјек савремености. То је примјер човјека дјелатне филозофије чије је животно начело - "*Смјени и умјени!*", односно - "*Чиниши и бијши!*", како би рекли егзистенцијални филозофи. Само по себи се разумије да је такав човјек лишен сваке врсте таштине, о чему непосредно свједочи писац у једном од бројних ауторских коментара:

"Да пишем ове црте не нагони ме славољубље, јер ми оно никада није распињало груди, до једино ме нагони то што видим да многи јунаци не само да умријеше тијелом, но и рад њихов умрије кои не смије бит заборављен. Зубја истине свијетли многоме на гробу, иште спомена, а ту зубју нико не види. Па ми се заисто чини да ја дугом онијема јунацима које познајем лично, али о којијема сам из-

близу чуо говорити. Могу ли ја овијем краткијем и невјештијем описом њих обесмртити? То знам да не могу; али овијем, као неук човек, желим спотаћи наше младе силе да завире у јата радније бесмртности љуђи који залуду радише да оставе бесмртни спомен као цијо њихов витешки рад оће да покрије мрак заборавности: Велим, овијем мислим спотаћи наше младе људе да се потруде доћи у ово непобједно стијење, које је од бога за причање створено, те да у аитар истине изнесу на видик свијету оне љуђе чи рад њима бесмртно пружа (...)

Ме(не) се ова заслуга света и сјаина чини више но великија господство с којим оте свијету да угоде".

Марко Миљанов је у потпуности и без икаквих знакова двоумљења изабрао Сократа као висок етички узор, као и сократовски интонирану идеју о досљедном алтруизму, односно о хармонији *мисли* и *чина*. Он истовремено брани и аристотеловски схваћен "*еџички енерџизам*", који у његовим *џосланицама* избија из сваког стиха или прозног ретка, претварајући се у "*вербални енерџизам*". Њиме аутор брани четири стожерне врлине: *мудросџи*, *храбросџи*, *умјереносџи* и *џраведносџи*, а затим и многе друге, које је сажео у два глобална симбола: *чојсџиво* и *јунаџсџиво*. Под њима он подразумијева читав каталог врлина: сврховитост, правичност, умјешност, разборитост, проницљивост, расудљивост, довитљивост, уздржаност и, нарочито, самосавлађивање, о којима подробно и зналачки пише Милош Н.Ђурић у драгоцјеним књигама *Исџиорија хеленске књижевносџи* (1972) и *Исџиорија хеленске еџике* (1990).

Када се опредјељује за етичка становишта, рекло би се да то писац чини по безусловном етичком рефлексу. Естетичка опредјељења, међутим, одају процес вишегодишње филтрације. Она на примјерен начин свједоче о "*мукама стварања*", о којима аутор дирљиво пише, у виду аутопоетичког коментара, на почетку *Посланице војводи Пеку Павловићу*:

"Скићу мисли некуда без стрва, а перо, за мислима алида. Често се губи једно другоме да не зна перо куд се ђену мисли, но чека квансијем кљуном од мастила, а памет скиће за дуго му се није повратила. Стога ти, Пеко, не могу писати. Куд гођ мисли окрену, свуђе се на српску жалост сретају".

На писца у часовима усамљености и принудне одвојености од свијета (вољом црногорскога Господара), насрћу гомиле "*црнијех разговора*". Међутим, у маниру је човека попут Марка Миљанова, који је већ у првим деценијама живота ушао у епску легенду, да захваљујући високом моралном кодексу стрпљиво, ћутећи и без роптања подноси личне, породичне, па и племенске недаће. Али је у његовом маниру, такође, да у часовима потпуне осамљености да маха сопственом незадовољству понашањем власти, посебно црногорског Књаза и српског Краља. Његово незадовољство, потом, проширује се и на наднационалне оквире. Свијет

је у основи несувисло устројен. У "борби непрестаној" људи недовољно чине да би силе добра потиснуле силе зла, те управо стога многа своја јетка и скепсом прожета сазнања о свијету аутор обликује у виду филозофских, етичких или књижевних апофтегми.

На ту особеност стила Његошевог, Љубишиног и Поповићевог својевремено је указала умна Исидора Секулић, наводећи као илустрацију пишчеву филозофску апофтегму из *Посланице сердару Јолу Пилешићу*, његошевски интонирану:

"Сила чојству топуз иза врата,
Чојство сили по пепелу шеће.
Код силе је умрло поштење".,

коју наводи и Трифун Ђукић у романсираној биографији *Марко Миљанов* (1957).

Њима бисмо додали и двије филозофске апофтегме које се односе на поштење као "узор врлина", саопштене у истој *Посланици*. Поповић најприје каже:

"О поштење, божји благослову,
како дивно бе'смртношћу дихаш"!,

а одмах потом, у продужетку истог поетског сегмента, ова се мисао допуњује и смислено продубљује:

"а ти, сило, злоћом надувена,
драга мајко непостојаности,
бадава се мрштиш на поштење!
У ниско ти све паде с висине,
залуду ти и топус и гордост!"

Снага пишчеве епске и филозофске *рефлексije* свој извор налази у наслеђу епске народне поезије и свеукупном корпусу усменог стваралаштва, потом у непревазиђеном Његошевом дјелу, као и несумњивим пишчевим способностима и амбицијама да се књижевно изрази о најсложенијим питањима прошлости, садашњости и будућности. Стога су у праву они историчари културе и књижевности који су тврдили да Доситеј представља нашу духовну вертикалу, коју бисмо назвали *Лоџосом*, Вук ону коју бисмо назвали *Ејџосом*, Његош ону коју бисмо назвали *Миџосом*, а Марко Миљанов вертикалу коју бисмо назвали *Ејџосом*.

Послужимо се *Посланицом честийићковићу и одобриковићу*, будући да у њој писац резимира субјективна и интерсубјективна искуства и сазнања:

"За овога Србина сам чуо да је књаз Даниле од њега честитку добио за побједу на Куче. Томе из далека Србину, и да ми га /је/ виђет, не би му друго умно рећи но само оволико: "Еји, Србине, зла ти

срећа а гора честитка с којом домовину служиш и такви јој изгуб честиташ, којег а сељак прости умије цијенит и виђет колико је у њега штете Србину и користи Турчину, а не ти кои ћеш бит научен чоек, па те васпитање гурнуло напријед и отворило очи и срце да постанеш син мајке отачбине и честиташ изгуб брацки и одобрајеш Србину зло које себе чини, а особито владоцу у којег а је српска срећа али несрећа. И не мџ црњег а издајства домовини учињет но таквијем подлијем угадањем и одобравањем брату и владоцу што му не пристоји и чим себе и својијема штету чини. А то и наш сељак зна који ишта ваља да је срамота и греота одобрават што не ваља иједноме чоeku, па ни чоeku, но чељадету у коега никоме није штете до њему кад се спотакне али пане. А ти не чуваш од спотицања и падања онога што си га са свијем српскијем народом у жељу једва дочека. А то и сељак који козе чува умије знат да се српски народ оволико вјекова натрпио туђије зулумћара и нажелио својије господара. А ти јево чим сретнеш оно што је бог у жељу промолио српскоме народу, те му је синула зрака наде да му будућност створи што му је прошлост растворила".

Ови јетки редови исписани су поводом друге похаре Куча (12. јула 1856) и крвожедне оргије над Марковим племеном од стране свих црногорских и брдских племена. Бјесомучну крвну освету писац није могао ни емоционално прихватити, нити пак логички објаснити, јер се радило о егземпларној бестијалности појединаца, племена и државе (убијана су дјеца од неколико мјесеци, спаљивање куће, главе познатих кучких јунака набијане на колац, чак и оних који су се само неколико дана раније прославили у бици са скадарским Турцима). Међутим, овај историјски догађај из недавне прошлости послужио је овом ратнику и патнику да, незадовољан савременошћу, развије своју животну визију до најситнијих детаља, актуелизујући и проблематизујући читав низ егзистенцијалних, историјских и етичких дилема и полилема. За нашу расправу, међутим, битна су три процеса која на естетичком и поетолошком плану прожимају *Посланицу* као поетско-прозну врсту: "хибридизација култура", "хибридизација језика" и "хибридизација жанрова". Све три врсте процеса подједнако су актуелне и у теоријској и у примијењеној равни (о њима занимљиво пише М.М. Бахтин).

Марко Миљанов је посљедњи изданак еписке Црне Горе и њен највиши етички врх. У посљедње двије деценије XIX вијека, колико се интензивно бавио књижевним радом, он је свјестан, нарочито послје ослободилачких, црногорско-турских ратова (1876-1878) и одлука Берлинског конгреса (1878), да је дошло до меркантилизације црногорског и србијанског друштва. Управо стога је своје жестоке *филијике* формулисао тако да у њима покаже сукоб двије Цивилизације (Истока и Запада), два културна модела (патријархалног и грађанског), двије средине (урбане и руралне), двије концепције свијета (моралне и аморалне), двије државе (Црне Горе и Србије), у којима се лако могу наћи и примјери *чојсѣива/ваљансѣива* и примјери *нечојсѣива/неваљансѣива*.

На филозофском плану посматрано, Поповић се представља као заговорник интегралне визије свијета. Он свим умним моћима брани идеју о *јединству* словенског и српског живља на широком балканском простору. Његови историјски и етички идеали остварили би се само онда када се ти народи ослободе од туђе тираније (турске и аустроугарске), а његови национални идеали само онда уколико дође до *инијеграције* свих српских земаља. О томе непосредно говори у сљедећем одјељку *Посланице*, бранећи хуманистичку концепцију свијета, указујући експресивно и сугестивно на однос "кола земног" и "кола небеског":

"Таквијем лацкањем себе заборављамо своју дужност, на коју учимо наше потомство, да се угледају на своје очеве, е се није могло ни имало кад пријед идућега марча. Тако сваке године очеви својима синовима вијетају да те о идућему марчу на Косову да прежену Турке у Азију, а ми наше царство да узмемо. Но се, гринтајућ међу собом, све до једнога држимо: да се не може пријед док се не наредимо и здоговоримо: Србија и Црна Гора, Арвацка и Бугарија. Једни веле: не оће Србија, други веле: нема чим Црна Гора, трећи веле: не оће Бугари, четврти: не оће Арвати, пети вели: што ће толико збора, све остало готово је на Турчина. Друго, нò кажите ви мене: ко ће господар бити кад га Турцима узмемо",

да би одмах потом, на сљедећој страници, подвукао дидактички и етички значај своје *Посланице*, прелазећи са општег на појединачни план:

"Смјени и умјени избирај оно што су још од пријед Риста неки умјели избирај и за примјер свијету остат. Послужи ове два велика пријатеља, измири ови велики дуг, не остани дужан пред богом и људима домовини и части кад ти је овако запало да ма́ло за веље промијениш. Узми ону круну, а овој да оставку, нека ју другоме. Не граби се, не осрамоти се, не избира грђе код бољег. Није лако ову прилику добит да си се има рашта рађат, да се придружиш онијема који су народу и чојству себе посветили. Роди се и придружи се Србине, онијема који су својијем жртвовањем и прегоревањем за примјер остали. Бидни њима друг, нађени ово име себе ради: српству заслужна Србина. Прими ону неумрлу небеску круну, с којом ћеш му и земаљску круну и част осигурат, и паклену себичност из српскије груди ишћерат. Јер ће се на тебе угледат, по тебе управљат наше потомство, додават једно другоме с паса на пас и с кољена на кољено. Твој ће бесмртни примјер управљат српском круном. Над њом ће твоја сјенка ширити крила и отварати очи Србинове, да умије виђет што му ваља и не ваља".

Друга и трећа *посланица*, у много већој мјери него прва, послужиле су стручњацијам различитих профила (стилистима, линвистима, лингвостилистима, фолклористима и другим) као повод за расправу о односу природног и вјештачког говора. Због апсолутне доминације при-

родног говора дуги низ година је преовладавало мишљење да је Марко Миљанов више *сакуљач* народних умотворина него *оригинални сивараца*, што је низом значајних монографија, расправа, студија и огледа, објављиваних током посљедње три деценије XX вијека, дефинитивно оспорено (у корист *оригиналности*). Забуни је, истина, у извјесној мјери допринио и сам писац, опредјељујући се често као *еирон*, структурирајући своја дјела према узорима фолклорних облика и интерферирајући у *посланице* енормно велики број књижевних родова, врста и жанрова, као и предајних облика.

Стога се, на примјер, за *Посланицу сердару Јолу Пилеићу* може оправдано рећи да представља врсту "*књижевног ђалимџесија*" јер се ради о односу *изворног џексија* и приређивачеве *стилизације*. Дери-деовским језиком речено, "бијело писмо" ван сваке сумње припада Поповићу, док наплавине "туђег писма" припадају Ораовцу, као алазону. Овај однос не губи на актуелности уколико расправу пренесемо на однос морфолошке и семантичке равни (тачније семиолошке), уз напомену да су све три *посланице* недовршене. У првој *Посланици* могу се убицирати мање или више заокружене поетске цјелине. Оне су сасвим различито структуриране: као аутобиографија (почетне десетине стихова, од 14 до 119); историјска реминисценција (ст: 120-160); побратимство са Јошом Станојевићем (ст. 161-243); успутна асоцијација о европским дворовима (ст. 285-325); српска слога и прегнуће, оличене у устаничком војводи Стојану Ковачевићу (на више мјеста у поеми: ст. 407-472, 882-925 и 1061-1079); предајни облици, као што је здравица (ст. 539-569); расправа о сили и отпору насиљу (ст. 596-697); трагична судбина Босне и Херцеговине (ст. 713-768) и сл.

И морфолошки и семантички/семиолошки *Посланица војводи Пеку Павловићу* је вишестрано сложенија, јер садржи 10 прозних цјелина (683 штампана ретка) и 9 пјесничких (укупно 1.024 стиха, уколико их обиљежимо *in continuo*). Симбиоза прозе и поезије послужила је аутору за исказивање многоврских дарова, потом за хармонизовање различитих родова и врста, који служе као очит доказ *литераризације* (тај процес је све примјетнији уколико се примичемо крају *посланица*). Пишчева поетска невјештина огледа се у наизмјеничној употреби *сирофа*, *сирофоида* и *одсјечака*, као и употреби *џолимеџије*, док прозне невјештине показује тиме што не поштује жанровске каноне и конвенције. Примјера ради, само у ову *Посланицу* он без много бриге о чистоти форме уноси "писмо у писмо", "причу у причу" и "пјесму у пјесму". Тиме је на још једном плану потврђена теза о спонтаном настајању ове врсте књижевних дјела и о стваралачкој слободи коју је писац задобио неочекиваном примјеном различитих стваралачких поступака.

Овладавање књижевном формом, као што смо већ рекли, показао је Поповић тиме што му је прва *Посланица* најмање литерарна (1883); што је друга видно литерарнија (1885); а што је трећа најлитерарнија (1889). На жанровску сложеност *Посланице чешџићковићу и одобриковићу* прије свега указује њена структурна сложеност. Ипак, она се може подијелити на три дијела:

- *Први чини дијаџриба*. Она је у жанровском смислу чиста, али се и у тој чистоти, уколико примијенимо минуциозну поджанровску подјелу, могу примијетити извјесне нијансе;

- *Друџи чини љрича* (о другој похари Куча) као дио средишње приче, будући да тематски љричада (као специфичан анекс) дјелу *Племе Кучи у народној љричи и љјесми* (1904). Она се, дакле, истовремено може тумачити и као дио *дијаџрибе* (а) и као самостална *нараџивна цјелина* (б);

- *Трећи дио чини драмски конципирана сцена* (дијалог Домостојца и Аргата). Њоме је у великој мјери иновирана *дијаџриба*, јер све догле писац није показивао афинитет према драмском стваралаштву. *Друџи* и *љрећи* дио служе као илустрација *дијаџрибе* и као доказ да, уопштено говорећи, не може бити ријечи о апсолутно чистој форми, него да се генолошка припадност одређује према стилској и структурној доминанци, а да се при томе свјесно запостављају наплавине других врста и жанрова. Као примјер може да послужи управо трећа *Посланица*, која је подијељена на седам обимом неједнаких сегмената (*љрви* чини полемички интонирани увод; *друџи* есеј о Српству у Турској; *љрећим* се привидно засвођује тематика; *чеџврџи* и *шестџи* припадају средишњој причи; *љетџи* је драмски конципиран; док *седми* припада уводној полемичкој цјелини). При томе је, са наратолошког и генолошког становишта посматрано, веома занимљив начин вертикалног и хоризонталног повезивања појединих наративних цјелина/сегмената у *Посланици*.

*
* *

Све три *љосланице* Марка Миљанова Касомовића Поповића и Дрекаловића показују пишчево "поуздање у причу", с једне, вјеру у "трајност умјетнине", с друге, "сврховитост и смисленост" стваралачког чина, с треће, апсолутно повјерење у "етички енергизам" и "вербални енергизам", са четврте, као и потпуну преданост стварању као "животној мисији", с пете стране. Упркос почетничкој невјештини, одсуству систематичнијег образовања и инконтинуираном стварању, писац у свакој врсти казане или написане *Ријечи*, као отјелотворењу стваралачког принципа, било у иманентној, било у експлицитној поетици, подвлачи сопствену *одљговорносџи*, која је више усмјерена на живот него на умјетност. Стога се за писце попут њега може рећи да нијесу толико уносили литературу у живот колико живот у литературу

Задовољавајући личне и опште потребе времена у коме живи и ствара, Марко Миљанов једновременно показује и "муке живљења" и "муке стварања", дијелећи сопствена интересовања на сферу коју теоретичари називају "знацима живота" и ону сферу коју називају "знацима књижевности". На универзалност тога процеса указали смо пригодно изабраним епиграфом, преузетим из Седмог писма познатог грчког филозофа - "Платон жели Дионовим рођацима и пријатељима свако добро":

"Ипак, тога сам бар свестан да би, кад бих ја написао или усмено саопштио, то би било најбоље саопштено, али и да бих ја био пого-

ђен више него ико други ако би то било рђаво написано. Када би се мени чинило да је могуће да се то успешно напише или саопшти многим, шта бисмо у свом животу могли лепше да учинимо него да то напишемо на велику корист људима и да свима праву природу изнесемо на видело".

(Платон - *Писма*, 1998, стр. 45)

Егзистенцијалне, моралне и стваралачке дилеме утолико су бројније и теже рјешиве уколико схватимо да је писац остварио *ауџен-тично дјело*, посвећено суштинама нашег постојања, дјело у коме ријечи, како би он сам рекао, "божански дишу и миришу". Као писац пословичне скромности, а изузетне даровитости, он је настојао да своје хетерогено књижевно дјело прикаже као *документ*. Током дванаест деценија континуираног, активног и дјелотворног трајања све више су истица-не његове актуелне поруке, тако да је оно увелико надмашило почетне интенције овог мислиоца и ствараоца и постало ријетки образац "*мудро-сне лиџераџуре*". Уколико је таква констатација тачна, а ми смо у потпуности увјерени да јесте, тада се не може више говорити о *документу* него о књижевном *монументу*, којим је видно и у више духовних области обogaћена наша културна и књижевна баштина.

П р и л о г :

ПИСМО ТОМА П. ОРАОВЦА ТРИФУНУ ЂУКИЋУ¹
(Београд, 25. јуна 1930)

Драги Господине Трифуне,

Особито се радујем што Ви радите на сређивању дјела војводе Марка Миљанова, ради прештампавања истих. Овоме се радујем и као племеник и као друг по страдању војводе Марка, а ово тим прије што баш Ви то радите, јер знам да располагете не само знањем, него и вољом, осјећајима пријатељства према њему, као и познавањем његовог живота и рада у толикој мјери, да то ниједан други не би могао тако све страно изнијети о њему све што у главном треба да се зна и да то остане као драгоцјен докуменат за будућа поколења. Да, радујем се што сте

¹ Фотокопију Ораовчевог писма љубазно нам је уступила на коришћење госпођа Јелена Ђукић, супруга Радивоја Лоле Ђукића и снаха Трифуна Ђукића. Истовремено, госпођа Ђукић нам је дозволила објављивање Ораовчевог писма *in extenso*, на чему јој најсрдачније захваљујемо.

Ораовац није писмо пагинарао. Писао га је ћирилицом, на коцкастом папиру, црним мастилом, увучено за једну четвртину, од лијевог према десном блоку. Писмо је пренесено онако како је написано; означен је крај сваке странице; а приређивач није интервенисао ни стилски, ни језички, ни правописно. Првом наредном приликом објавићемо и аутограф Ораовчевог писма.

Ви све срдно пришли томе послу, јер знам да ће те то урадити на опште и велико задовољство свијех пријатеља и поштоваоца војводе Марка. Јест, ја се овоме радујем као његов прави и највећији пријатељ, за чију част и живот све су жртве за мене биле малене, а сви његови пријатељи и непријатељи знали су; да смо ја и војвода Марко везани најјачом споном правога, несебичног и искреног пријатељства, које је ишло од срца срцу, у толикој мјери, да то наше пријатељство није могао нико поколебати ни разбити. За ово наше пријатељство знао

стр. 1

цио наш народ, а то је знао и сами књаз Никола, који је покушавао на разне начине да нас завади и мене од њега одвоји и најпосле он сам лично понудио ми поред њега - књазу завадача (!?) и један од најугледнијих положаја, обећавајући ми сјајну будућност и све страно осигурање, само да се од војводе Марка удалим и одвојим, а ово је све било познато војводи Шаку Петровићу, његовом брату Филипу, попу Јовану Сундечићу књижевнику и почасном секретару књазу Николе, његовом сину Перу, Павлу Аполоновићу Ровинском руском књижевнику и научнику, као и Јосифу Холечеку чешком књижевнику, кога сам упознао са војводом Марком, кад је долазио у Подгорицу 1882. године. Да сви поменути као моји лични пријатељи за ово су знали, да сам ја сва обећавања и понуде књазу Николе, достојанствено одбио и ставио му до знања, да бих прије дао свој живот, него што бих то урадио, због чега је књаз Никола на мене омрзао у толикој мјери да ме није могао гледати очима.

За вријеме страдања мога, као борца за уставност и грађанске слободе црногораца, војвода Марко Миљанов чинио је све и био готов на све жртве, само да би ми олакшао тешку судбину као човјеку и пријатељу, који је дошао до најтежег искушења и одговорности за заједничку ствар и општу народну корист.

стр. 2

Књаз Никола је знао да сам ја не само покретач уставне борбе и уставног питања, него да сам и жива спона између људи који су били готови ступити јавно у борбу за уставна и грађанска права црногораца, због чега сам и ја узет на нишан, због чега сам био и осуђен на тајну мученичку смрт, а кад се у томе није успјело, изложен сам апшењу и мучењу, тек да бих порекао што сам јавно, пазарнога дана говорио народу у Подгорици и да бих открио друштво и проказао људе, који су пришли друштву уставности, али то сам са гнушањем од себе одбацио, презирући муке и мучитеље. Најпосле мојим мушким држањем довео сам ствар до тога, да је књаз морао попустити и 16 децембра 1882. г. честитао ми је слободу и пустио из затвора мене и моје другове, а војводи Врбици одузео грб, збацио га са министарске столице и наредио да се затвори. Овај чин књажев поздравила је сва Црна Гора, Херцеговина и Бока Которска, гдје сам уживао неподијељено највеће поштовање. Том сам прили-

ком добио пет стотина педесет и осам брзојавних честитака. После овога пошао сам у Подгорицу и војвода Марко послао на Ријеку Црнојевића његовог "Арнаута" за мене, а за вула (!?) Иванова хата "Скендера" те смо дојахали у Подгорицу код војводе Марка, гдје смо дочекани од

стр. 3.

свакога са највећим одушевљењем.

Непријатељи моји и војводе Марка били су поражени, нарочито кад су видјели како смо поздрављени од цијелог народа, па представе књазу, како је то опасно и како би требало поново ме предати мучењу, у што нијесу успјели, али су успјели у томе, да је књаз наредио управнику вароши Цетиња, да ми саопшти књажеву одлуку, да одмах идем из Црне Горе, после чега сам тражио аудијенцију код Књаза и на дан 25 фебруара 1883 г. растао се са књазом за вазда, на један достојанствен и витешки начин. По растанку са књазом јавио сам депешом војводи Марку да 26 фебруара морам напустити Црну Гору, и он послао Вула Иванова са десет Куча, који су у зору 26 фебруара стигли на Цетиње и отпратили ме до Котора.

Одмах после мог одласка из Црне Горе, књаз Никола наредио је да нико не смије доћи код војводе Марка, да нико не смије са њим говорити, да га нико не смије звати војводом ни његовим презименом, него "Касо..." (нечитко - п.п.), (то је уже братство Поповића, Касомовићи, који су међу Кучима признати као једни од највећих јунака) и тако војвода Марко био је на Медуну у његовој кући за седам година у затвору, што је имало ту добру страну, да је војвода Марко удаљен од свакога прикупљеног и написао оно што Вам је познато.

стр. 4

Кад сам дошао у Србију радио сам отворено против књаза Николе, а да бих му нанио једну велику непријатност, написао сам у Београду "Посланицу сердару Јолу Пилетићу од војводе Марка Миљанова". Ово сам учинио за то, што је књаз Никола био највећи непријатељ сердара Јола Пилетића и војводе Марка Миљанова и што ја са њима безобзирно поступио, па сам желио и хтјео, да му нанесем један тешки удар тијем, што се у "Посланици" велича Сердар Јоле Пилетић, а да би тај удар био јачи, написао сам у предговору, да је посланицу написао војвода Марко, знајући да ће то књазу нанијети највећу непријатност.

У предговору "Посланице" казао сам ко је и какав је био сердар Јоле, а ко војвода Марко Миљанов, којијема сам придружио војводу Пека Павловића и о њему рекао неколико врло похвалних ријечи и то: "да је о његовој дилци (пушци) висило Источно питање".

Излагањем ако и укратко живота и рада ове три по свему најзаслужније Црногораца, Књаз је био тако погођен, да је дошао ван себе од муке, пошто је он навикао био, да се о свакоме Црногорцу рече само оно што он хоће и како он хоће.

Чим сам написао "Посланицу" нашао сам издаваоца и дао рукопис "Посланице" Јевремну Обрад Караџићу, који је исту штампао у три хиљаде примјерака и одмах растурио по

стр. 5

народу, а ја му сву добит од "Посланице" уступио, нетражећи никакве награде за себе, тек да "Посланица" што прије изиђе на јавност, те такоје дјело штампано и растурено по народу одмах и она је на јагму разузета.

Критика и јавност се о њој најласкавије изразила и већ концем августа 1883 год. није имало ниједне непродате књиге.

Ја сам у Црну Гору послао књазу Николи три књиге, а свијема осталим дворским чанколизима по једну књигу, као и окружним начелницима, и власничким удворцима, јер сам знао да књига само тако може доћи у руке народу. Мало је потрајало и књига је била забрањена за Црну Гору.

Ово ће многијема изгледати чудновато, како даја ако и за тренутак да дајем моје дјело, мој спис, као дјело војводе Марка, али треба да се зна, да мени онда није било до мога имена, до моје користи, ни до тога хоће ли се овај спјев звати мојим, него ли до тога да речем о мојим пријатељима оно што заслужују да се рече и да тијем књазу нанесем једну највећу непријатност, а у што сам потпуно и успио, у чему је и била моја највећа награда.

Но ако је онда била потреба да тако поступим и да себе заборавам до самопрегоријевања, та је потреба престала и вријеме је, ако и после четрдесет и седам година, да се рече истина и каже оно што је право, као једна непобитна истина, да није писац "Посланице" сердару Јолу Пилетићу војвода

стр. 6

Марко Миљанов, него ја и да војвода Марко о "Посланици" није ништа знао, тек онда кад је примио књигу и тадер је, како ми је у Нишу рекао 1893 год. узвикнуо: "О мој Томо, збиља си ти један загонетан човјек, ти се се толико узвисио изнад себе, да си учинио оно што данашњи људи немогу урадити ни разумјети! Хвала ти вазда једнаки пријатељу". Ово су ријечи војводе Марка.

Ово Вам јављам ради знања, да небисте учинили погрешку и гријех према мени и "Посланицу" као моје дјело уврстили међу дјелима војводе Марка Миљанова, пошто сад нема потребе, да се као његова сматра. А треба да знате, да је жив књаз Никола, о овоме небих ништа говорио, пошто небих хтјео да му дам то задовољство.

Ко је читао моја дјела, видјеће, да је "посланица" писана мојим стиховима, а тијем стилем није никад и ништа написао војвода Марко. Ово само напоменух лично због Вас, што и ви можете видјети. Све што сам овдје рекао то је света и непобитна истина, а вјерујем да се Ви нећете о истину огријешити, ни довести до тога, да ово питање на јавност износим.

Примите увјерење о моме искреном пријатељству и поштовању

25. јуна 1930. год.
у Београду

Ваш искрени
Томо П. Ораовац

стр. 7

Академик Радомир В. ИВАНОВИ)

*ЭПИСТОЛС РНИЙ ВКЛАД
МАРКА МИЛС НОВА ПОПОВИ) А*

Резюме

Основное внимание в .той работе уделено по.тическим и прозаиче-ским послани м Марка Мил нова Поповича (18уу-1901Ч)которые он написали в основном в течение последни. т0 лет своей жизни. Среди ни. наиболее рки-ми вл ютс вПослание сердару Йолу Пилетичув (18ууЧивПослание воеводе Пеку Павловичув (188т-1885Чи вПослание поздравл ющему и одобр ющему в (издано только в 1998 г.Ч Принима во внимание тоичто речь идет о литера-турном жанре иредко анализируемоми было необ. одимо определить все его важные . арактеристики с точки зрени как теории по. зиингак и прозы (особен-но наратологии и генологииЧ

Создание новой генеративной модели вне вс кого сомнени помогает вы снению авторства вПослани сердару Йолу Пилетичув и.к. испуст почти 50 лети . то авторство письменно и в полемика. оспаривал его подготовительию. т Томо П. Ораовац (185у-19у9Ч Литературный анализ произведени и письмо Ораоваца привели нас к заключени ичто речь идет об оригинале Марка Мил новаЧкоторое Ораовац только стилизировал.

Дл читателей ивообщееи литературны. критиков и в частностиособен-но интересно вПослание поздравл ющему и одобр ющему вЧкоторое было напи-сано позднееи как добавление к уже известному произведению Поповича вПлем Кучи в рассказа. и песн . народа в (1904Ч Из-за р да актуальны. про-блем и мотивов и также высокого литературного уровн юна может трактоватьс как самосто тельна прозаическа целостность (суд по интенцио-нальной и лингвистической дугеЧцелостностьикотора в одном месте демон-стрирует все грани несомненного таланта Поповича.

Проф. др Јован ЧАЂЕНОВИЋ*

МАРКО МИЉАНОВ И НАШЕ ВРИЈЕМЕ

Марко Миљанов (1883-1901) је врло актуелан писац, многе његове мисли, идеје, текстови и поступци кореспондирају са нашим временом, нарочито у периоду од 90-их година. Стварност његовога доба, иако временски и друштвено врло удаљена и различита, имала је великих сличности са савременим стањем и положајем нашега народа и државе. Истина, измијенио се наш народ и наши непријатељи, више Црногорци нијесу "најбољи Срби", до знатне промјене њихове свијести дошло је разграђивањем заједничке државе и народног јединства. У периоду социјализма рађено је на промјени националне свијести и осјећања народа средствима идеологије, пропаганде, школства. Званичан однос према српству био је знатно друкчији него у вријеме Марка Миљанова. Наши непријатељи више нијесу Турска и Аустрија, појавиле су се нове глобалне силе, са истока, затим са запада, лијеве па десне оријентације, које су биле против српског народа и државе, а које Марко Миљанов није могао наслутити. Опет су у наше вријеме формиране супарничке државе Црна Гора и Србија. Али, након распада Југославије враћају се старе идеје за које се борио и које је заступао Марко Миљанов.

Марко Миљанов је био ратник, хајдук, војсковођа, борио се за одбрану и проширење Црне Горе, за слободу и јединство српског народа. Био је политичар, књажева "десна рука" у изграђивању концепције црногорске политике, у вођењу ослободилачких акција и у односима Црне Горе према сјеверноалбанским племенима.

Марко Миљанов је био историчар, иако аматер, тачније познавалац традиције, приповједач о прошлости племена и народа, а нарочито српске историје. Његова историјска свијест и визија заснива се у првом реду на народним пјесмама и причама, на писаним историјама, на схватањима великих историјских личности, као што су Вук, Његош, владика Петар I, књаз Никола и др. Приликом сусрета са Марком на Цетињу (1893) историчар Љ.Ковачевић назвао га је "нашом живом историјом".

* Аутор је редовни професор Универзитета Црне Горе, у пензији, Подгорица.

У расправљању са замишљеним саговорником у једном спису, писац позива у помоћ историју као општи и неумитни суд народа и времена. Као што је историја била неумољив судија у прошлости, тако ће бити у будућности. Народ је изрекао оцјену улоге владара и великаша, од Немање, Душана и Лазара до Карађорђа и најновијег времена. Војвода се надао да ће савремени владари имати обзира према историји и да ће се одговорно и несебично односити према своме народу. Српска историја је међу великашима и владарима именовала хероје и издајнике, те оцјене је преузела поезија и свакоме дала своје мјесто. Дакле, писац опомиње савремене властодршце да ће народ и у будућности свакоме дати заслужено мјесто у традицији, причи и пјесми.

Пишчеве идеје засноване су претежно на патријархалном моралу, на братству и пријатељству са блиским заједницама, на српским средњовјековним и светосавским темељима, на сарадњи са истакнутим ствараоцима и борцима. Велики историјски узор Марка Миљанова били су Немања и Сава, цар Душан, Карађорђе, владика Петар I, Његош, књаз Данило, кнез Петар Карађорђевић и др. У својим списима писац спомиње велике личности из свјетске историје, као што су Солон, Давид, Гарибалди, и негативне: Нерон, Калигула, Бизмарк и др.

Послије напуштања службе, на медунском вису, у самоћи, војводи су опсијedale снажне покретачке мисли и идеје о билансу његовога живота, о положају његова племена и народа. Плашио се будућности да ће остати као званичне неистините верзије догађаја у којима је и он учествовао, бојао се да ће његово племе бити лажно приказано, да српски народ, који му је био највећа брига, неће имати вође и јединства, да ће се династије гложити "до судњег дана", да ће им јединство народа бити посљедња брига и да ће наш народ остати поробљен и разједињен.

Главни циљ борбе Марка Миљанова и његових другова био је уједињење српског народа. У таквој уједињеној држави он би радије био коњушар него у раздвојеној књаз или што више (4, 107). Чезнуо је за протјераним пријатељима, саборцима и сабесједницима - сердаром Јолем и војводом Пеком са којима је водио жељене и прижељкиване разговоре и подсећао се на раније. Њима је посветио спис *Писмо Пеку Павловићу* (ППП), који је касно пронађен као и неки други текстови мемоарске и политичке садржине.

Иако се у ППП често спомиње "пашапорац" (пасош) који му је симбол изгнанства из Црне Горе, колебао се да напусти завичај и да се настани у Србији. Није пристао да оде у избјеглиштво као његови пријатељи и другови. Хтио је да вјекује у Кучима, на Медуну, међу својима иако је међу њима било непријатеља и потказивача. На то што су књаз и неки из камариле понекад хтјели да га отјерају из земље, он каже: "Ми ћемо, кад не могамо више поднијет (књажеве поступке - Ј.Ч.) с нашијема пашапорцима у најближу пећину и планину која је Црне Горе, оклен ју можемо гледат и вазда јој готови бит ако би се прилика показала" (2, 328). Марко је хтио да одврати Пека Павловића да не емигрира из Црне Горе, па му пише: "Ово је за нас најљепша држава (Црна Гора - Ј.Ч.) од које ћемо се пофалит, а од друге нећемо, увијери се, нако отроват" (2, 328).

Био је у блиским, пријатељским односима са војводама Сочицом, Миљаном Вуковим, Шаком Петровићем и др. Трагове пријатељства са сваким од њих изразио је у својим списма: Сочици је написао са-држајно и патриотско писмо, Миљану Вукову посветио је надахнут посмртни говор у коме га поређује са Карађорђем јер је проширио територију племена Васојевића у нахији Шабанагића. Односима књаза Николе према њему посветио је предсмртни полемички спис у коме коментарише негативне књажеве поступке према њему ("све је друго ка што знаш, а књажева мржња према мени виша но знаш. Већ је стигла до највише мјере" (2, 334).

Идеја у Марковој глави на Медуну било је много, мисао је текла брзо, али је рука са пером била преспора и несигурна. Ту ситуацију за радним столом срочио је у стиховима:

"Мисли, карта, перо и мастило
све се даљи једно од другог."

Запажање о нескладу између мисли и пера писац је изразио више пута у разним приликама, јер му се тај проблем стално јављао (2, 328, 350).

Његове груди распињале су општенародне бриге, али не личне и породичне, а било је разлога и за такве. Осјећао је, мислио и гледао далеко и широко, јер је био идеолог и савјест народа.

Марко је био слободоуман човјек и мислилац, што је била ријетка појава у Црној Гори у којој је власт често "дисциплиновала" немирне, бунтовне духове и обрачунавала се с њима. Непроцјењив је допринос духовном развоју и успону Марка Миљанова који је остварио у књажевој служби на Цетињу. Оцаклија, простор "под бријестом" и цетињске кафане биле су "трибине" на којима су многобројни сусрети и разговори били права школа за веома бистрог младог Куча. Цетиње је било привлачно средиште у које су долазили домаћи и страни емисари, дипломати, политичари, писци, путници. Многи разговори у којима је учествовао ширили су његове духовне хоризонте. Каснији сукоби са књазом не би требало да потамне пишчев развитак и сазријевање у културоном, историјском, патриотском погледу које је остварио на Цетињу. И заслуге књаза Николе за Марков развитак су огромне. У тој средини израстао је у усменог приповједача, мислиоца и великог Србина. Слушао је причања других, знаменитих људи, и њега су радо слушали и његове приче казивали другима или обрађивали у књижевним дјелима Лаза Костић, Симо Матавуљ, Љубомир Ненадовић и др. С друге стране, у разговору са књижевницима Марко се могао обавијестити о писању, од идеје до готовог текста. Он је то усвојио поједностављено, колико му је било потребно за његов рад.

Само личност изузетног карактера и необичног животног пута, као што је био Марко Миљанов, могла је да достигне такве домете. За макар дјелимично разумијевање његове природе потребно је сагледати његов необичан животни пут.

Као дијете чувао је своје сиротињско стадо, али кратко, рано је узео учешћа у борби против једне турске војске на територији Куча и

убрзо је постао хајдук. Замијенио је пасивни, монотони и безопасни чобански посао ризичним и узбудљивим хајдучким "занатом" у коме треба брзо мислити, и још брже дјеловати, довијати се и суочавати са туђом и својом смрћу. Све је то радио ради остварења основне идеје - борбе за ослобођење свога народа од турског ропства. Хајдуковао је у дружини Јоша Рашовића око Подгорице и у граничним областима према албанским племенима. Ови одважни момци истакли су се у локалним окршајима, па их је књаз Данило примио за перјанике.

Учешће у служби на Цетињу смјењивало се са хајдучким акцијама. Године хајдуковања, као једна етапа његовог живота, нијесу довољно проучене са становишта утицаја на фомирање његовог карактера и обогаћивање његових искустава о тој страни живота. У спису о хајдучким борбама Рака Ђурића и Илије Куча Марко је приказао и свој хајдучки живот, своје мисли, осјећања, идеје и наде док се борио против турских и арбанашких насилника.

У томе времену одиграла се злогласна црногорска похара Куча (1856) која је оставила поразне посљедице на племе и на Маркову личност, али није познато гдје се он тих дана налазио. Касније, као писац указао је на бруталности црногорске војске, а нарочито њене команде која је извршила насиље над немоћним особама. Писац не може много ван тога да уради.

У Кучима је дуго постојала подијељеност главара и народа у односу на Цетиње и Скадар. Срџбу Цетиња изазвало је 12 главара који су се залагали за сарадњу са Турцима због отворених пазара. То је био један од узрока похаре и лошег гласа о овоме племену у Црној Гори, што је имало одјека у староцрногорским народним пјесмама.

Давно је речено да што је било биће, и да ништа ново нема под сунцем. Марко прича као су Дрекаловићи, у вријеме похаре, били омрзнути међу околним племенима, а нарочито у Црној Гори, па је са Цетиња наређено да се нико не смије женити од њих, чак да сваки Црногорац и Брђанин може отјерати вјеначну жену са којом има дјеце ако је од Дрекаловића! Марко се чуди таквом суровом односу као нечему невиђеном и незаслуженом. То подсећа данашње нараштаје на сатанизацију српскога народа у овом времену.

Турска посада на Медуну, у непосредној близини Маркове родитељске куће, у великој мјери утицала је на живот села и племена. Турци су се угнијездили у старој тврђави, на доминантном вису, и држали су територију према Подгорици куда су војници из тврђаве свакодневно пролазили. Марко није могао да живи у близини турског гарнизона, па се 1861. преселио са породицом у манастир Дугу. Код себе је примио легендарног хајдука Илију Куча. У тој средини имао је користи за каснији књижевни рад, хајдук му је причао своје борбене доживљаје на Косову и Метохији, а у манастиру је пратио вјерски живот народа. Медун је касно ослобођен од Турака, чак послије Никшића (1877).

Насупрот турском гарнизону, у Кучима није било православног средишта - манастира, као у другим нашим племенима, одакле би се шириле вјерске и народне идеје и поруке. Некада је племе имало манастир

на Саставцима Мале ријеке и Мораче, на ивици племенске територије. Али је црвка пренесена, камен по камен, у Дугу, на територију Братоножића. У манастиру је некада служио игуман Григорије Дрекаловић, кога Марко спомиње као великог познаваоца традиције племена и народа.

Због тога у Кучима дуго није било услова за ширење и стицање писмености, па су људи велике природне бистрине и способности, као Марко Миљанов и неке раније војводе и паметари, били неписмени веома дуго, или до краја живота.

Многе Маркове приче и примјери чојства и јунаштва имају асоцијативно значење, снажно подсјећају на савремена збивања у нашој земљи.

Марко прича да је у једном периоду историје Куча "обрнуо свратак", за шта су "криви највише главари а и мијешања са стране, којије-ма је била намјера да заваде и закрве братства у Куче, што су и успјели и чеса је пошљедица, те су Турци подигли град на Медуну" (1, 282),

Свратак племена, о коме писац говори, подсјећа на савремено страдање српског народа, што су такође подстакли странци. Са сатанизацијом Куча, до које је дошло после похаре, слична је савремена демонизација српског народа у Европи и свијету.

"Ја не знам је ли ће било да се противу једног народа виче тако укуп... Ово је божа неправда какве није падало на друге народе" (1, 283).

Неке пишчеве приче из давних времена врло су актуелне у наше немирно и превртљиво доба. У томе погледу карактеристичан је 28. примјер чојства и јунаштва у коме се говори о удаји кћери војводе Радоње Петровића помоћу мегдана! За њену руку јавила су се четири просца: Куч, Братоножић, Пипер и Турчин из Спужа.

Али до непредвиђеног тока догађаја дошло је када је кучки мегданица увриједио Братоножића, и овај га је намах убио. Након тога, Кучи су скупно напали Братоножиће, потиснули их на њихову територију и појекли им 16 глава! Гинули су и Кучи, али су се у "трофеје" рачунале појечене главе!

У једном тренутку кучки јунак Ново Попов викнуо је закрвљеним племеницима: "Ко је Куч и Братоножић, поведе им Турчин ђевојку... за мном на старога крвника!"

Ово је један од преломних и узвишених тренутака, не само у овој причи. Његов трајни значај је у томе што су ови прости људи, сељаци, особито Братоножићи, схватили ко је главни, општи, вјековни непријатељ, а ко локални, повремени противник који се, на тренутак, може занемарити.

Нагло измирење сукобљених сусједа и њихов заједнички напад на историјског непријатеља представља велику поуку генерацијама када се нађу у дилеми између личних и општих интереса. Актуелност приче је у томе што задовољава сталну потребу за разликовањем важних и споредних циљева и појава у животу народа и појединца. Прича показује како људи треба да потисну лична осјећања, страсти и интересе зарад општих, народних.

Марко је за себе одредио дистанцу између личног и општег, чувена је његова изјава да може опростити сваку личну увреду, али не увреду српском народу (2, 324).

Други примјер (60), који такође има трајно значење и актуелност, односи се на приврженост свјесних људи својој вјери и цркви. Кучки хајдук, који је учинио много зла Турцима, пао је у руке гусињском бегу Шабанагићу. Бег је понудио хајдуку да прими турску вјеру па да га спасе смрти. Куч је одговорио: "Није мене спасеније у турску вјеру, него у турску сабљу и ришћанску вјеру". Овај прости човјек изговорио је кључну "формулу" за опстанак српског народа, јер ако се напусти "српска вјера", напушта се народна заједница и прелази у њене непријатеље. То је добро знао Марко Миљанов.

Ослобођење српског народа од Турака била је велика опсесија Марка Миљанова. Турска је имала судбоносну улогу у његовом животу, борби, централно мјесто у стварним и измишљеним разговорима са пријатељима. У спису *Писмо Пеку Павловићу* Турска је била главна тема разговора војводе и сердара, а слобода нашега народа њихова највећа брига. Рефрен њихове приче могао би се изразити: Турска је уништила и разорила нашу "дивну царевину", треба је истјерати и државу обновити.

У "историји Куча", како Марко назива своје најобимније дјело, писац говори о почецима укорјењивања ислама у племену и о сузбијању те појаве. У ранијим временима, у Кучима се јављају потурчењаци, као породица Ђурђевић, који су угрожавали јединство народа, без обзира на то колико су први муслимани били солидарни са православном браћом у одбрани племена. У књизи војвода спомиње "супоништво" Дрекала са подгоричким овчарима, када су Клименти убили Дрекала и турског чобанина и плијенили им овце. Процес исламизације племена, у ранијим временима, узео је маха, али је заустављен, остали су његови трагови по периферији племена. И Кучи су дуго времена морали да се боре за јединство како би се племе "саставило" (Кучи са Кучком Крајином), и поставило јединствено.

Марко је сматрао да се држава не може обновити док се Турска не повуче са освојених простора. Бринуио је за ослобођење и уједињење Бугарске (са Румелијом), као и за друге словенске и православне земље. Али је највише патио због страдања српског народа под Турцима. О томе каже да "ни тужет не умијем за ране одавно мученога српскога народа које су и земљи дотужиле" (2, 328).

На крајњим половима његовога видокруга су прошлост и садашњост, "дивна царевина" и дремљива садашњица, народ и сила, слобода и ропство, мале земље и велики освајачи.

У војводиним текстовима сила је појам који повезује за велике непријатељске земље, као "сила нечастива", "злоћом надувена", "мрска", "грешна", "богозаборавна" која гуши народ, просипа праведну крв. Силом се служе моћници на власти који народу одузимају слободу и право, прогоне истакнуте и заслужене људе. Од страних личности као оличење моћи и зла Марко именује Бизмарка који са султаном гуши тежње нашега народа за слободом и јединством (5, 199).

Сила насрће на мале народе који теже слободи и независности. Сила се неминовно сукобљава са народом и његовим најбољим синовима. Сматрао је да ће сила пропасти, о њеном поразу написао је читаву пјесму у којој каже:

Свакоме ће казат сила сама -
зла ју пропаст чекају и тама (2, 236).

Писац је сматрао да против поробљивача нема другог средства осим борбе, праведне, поштене, херојске, упорне и беспопштедне. Он истиче да је дужност човјека да се бори против насиља, у томе духу родитељи треба да васпитавају потомство да се не плаши силе, да је мрзи и да се бори против ње. Велики примјери борбе против силе у прошлости су "Ђорђе и Србија", а у Марковом времену херцеговачки устаници (5, 199).

Марко је био одушевљен Карађорђевим устанком који је, по његовим ријечима, задао страшан ударац турској царевини од кога се разбољела. Ту идеју је изложио у развијеној слици у једној реченици која садржи глобални програм ислама: "Но раја липовијем крстом удари по царевини, с којом затупи остри челик турскога мача који се бјеше наострио да пожње велике краљевине, да и' падишах својој царевини при своји и да цио свијет ново сунце огрије и да бидне један цар на земљи, а један бог на небо" (1, 435).

То значи да је "шумадинска раја" под Карађорђевим вођством омела турску царевину да освари доминацију ислама у свијету. Тако Марко Првом устанку даје свјетскоисторијски значај.

Марко Миљанов сматра да су Турци највећи српски непријатељи и сваки поступак Србина, појединца и заједнице, оцјењивао је у зависности од тога да ли тиме користи српском народу и штети турској власти и држави. Тако црногорску похару Куча (1856) оцјењује као наш "изгуб", а турски добитак (1, 418). На једном мјесту за Турке каже да су "наши заклетки крвници, и више но крвници" (1, 430).

Војвода је писао о једној необичној теми. Када је Турско Царство преживљавало кризу приликом увођења реформи, у држави су владали везири и паше из "туђије милета". Турци старинскога карактера доживљавали су ове реформе као пропаст своје државе и вјере и као успон "српских књажевина" (Црне Горе и Србије). Писац је са оваквим Турцима старог кова разговарао и слушао њихове јуначке пјесме уз гусле и тамбуре о српским устаницима и јунацима. Раније су Турци у својим пјесмама српске и турске мегдане приказивали у корист турских јунака, а у посљедње вријеме признавали су Србима јунаштво (1, 434). Кад су му Турци причали о подвизима српских јунака против турских зулума бацио је поносан на српске јунаке и њихова јунаштва, па је осјећао понос што је Србин ("те ми бјеше милије е сам Србин"), (1, 433).

Насупрот турској сили, до неслућених размјера развила се борбеност и пожртвовање народа, не само мушкараца него и жена. Можда је најизразитији примјер очајничке борбености у Марковим дјелима по-

ступак кучке жене у пећини Мале ријеке, на високој литици, у вријеме турске похаре Куча (1774). Жена из пећине, у којој је било пуно нејачи и рањеника, ударила је Турчина "с колијевком и дјететом у главу, те се преврнуоу и пануо вр' другога, а други вр' трећега... да се пошлије није могло бројити колико и' се урвало доље" (1, 146).

У свијести читаоца јаља се мисао какве су се муње укрстиле у жениној глави када је видјела на ивици пећине како се помаља глава Турчина. И није имала времена да извади дијете из колијевке. У магнувању је учинила оно што је болно, али нужно и спасоносно, за све.

Писац је сматрао да живјети значи борити се за слободу свога народа, без тога живот је сматрао празним и некорисним. За њега је прошлост била жива компонента народне свијести о правима и дужностима човјека и народа. Човјек не може да буде свјестан права народа ако заборави његову "вјековну мученичку прошлост" која поставља захтјеве појединцима и читавом народу. Срећан је онај човјек који може да одужи свој дуг свијетлим дјелима за народ. Прошлост је пуна узора, примјера за памћење - позитивних и негативних, и служи као путоказ савременицима и новим генерацијама.

Маркова основна преокупација била је ослобођење српскога народа и обнова старе српске државе. У томе је видио највећу срећу свога рода и живота, а највећа рана му је била домаћа мржња и неслога. Сматрао је да се зло у човјеку налази од искона, да је оно у његовој природи. Израз те људске неравнотеже, поремећености су мржња и неслога, које у српском народу имају дубоке коријене. "Оволико брацко мрзило велико би царство упропастило, а нека ли разграбљено спрство" (2, 331). Мржња је обољење народног организма, стара болест наше државе и великаша, која омета вољу и смањује способност народа да оствари јединство и да ступи у акцију.

У својој дугој историји наш народ имао је против себе моћне непријатеље, али су му велики злотвори били домаћа мржња и неслога. Тако је у пишчево вријеме икрсавало ривалство међу кучким главарима, а на крупном плану између црногорског књаза и србијанског краља. Уски и лични интереси потхрањују мржњу и неслогу. Писац је говорио о непријатељству међу владарским кућама, као о великом злу које омета напредак народа. Због тога оптужује обојицу владара:

Књаз и краљ се брацки не гледају,
не знам право чија је кривица,
може да су криви обојица (5, 196).

Стиховима о неслози међу српским владарима Марко у наставку даје објашњење да им у томе помажу "трговци", "припузи", "куга домаћа":

да с' удворе браћу завађају,
до вишега чина дако дођу,
али, ками, што више оглођу (2, 339).

Ово су мотиви понашања и дјеловања камариле, људи блиских власти, без патриотских осјећања, који се боре да приграбе што више власти и користи. Писац им је дао разне негативне атрибуте да нагласи и изрази њихов карактер, разноврсност, бројност у друштву.

Писац је више гњеван на домаће изроде него на спољне непријатеље, па каже да се српски народ "мучи од домаће куге ништа мање но крвничке сабје" (2, 344). Израз *куџа* показује пишчеву критику те појаве и те врсте људи.

Марко Миљанов је оцртао тип човјека којему не би требало да ти власт. "Од онога који никако не може без старешинства никакој се срећи... не надај! Смео се о себе... Не ваља грабација лакоми да заповиједа и господарскоме ћефу угађе. Побожно срце ваља да заповиједа, који је измеђер народу" (2, 333). На другом мјесту принцип је сажео у стих:

Не робоват сласти и слабости (2, 339).

Љествицама власти пењу се бржи, спретнији и безобзирнији, они се на власти још више изопаче и однароде. Зато су властодршци, по Марковим ријечима, често негативни, надмени и "заборавни" за потребе народа. У ППП критикује себичност управљача и пасивност народа (5, 199).

Писац је мислио да од управљача и властодржаца потичу многа зла која се преносе на народ, што се и сада, на крају миленијума, испољава међу дјеловима нашега народа. У томе су Маркова схватања узрока пропасти старе српске државе слична Његошевим. Сматрао је да из народа треба уклонити ту "живину" да би се успјешно радило на великим задацима (5, 191).

На основу историјског искуства писац вјерује у снагу и отпорност нашега народа, при том полази од косовског боја и јунаштва српских витезова. Каже да "сила азијатска не мога учинет да српски народ своје заборави, но пјева, крсно име слави, а ни пушком гађат није заборавио" (1, 431). То значи да народ у пјесмама и причама памти и преноси своју традицију, спомиње своје владаре, хероје и духовнике, а повремено ступа у борбу против насиља. Карађорђевог устанак на Турке за њега је био велики доказ да род посједује "неустрашив дух" који често одговара "силом на силу", па је "ударац шумадинске раје разболио царевину" (1, 431). Тим поводом писац изговара оду српском народу. "Еј, јуначки српски народе, ти послје онолико вјечитије мука и мртвога сна показашто у тебе спава. У тебе се пробуди лафско срце, те показашто онаквој сили, онаквијем оружјем, да нема силе у силу љуцку којој српско прегнуће главе доћ не може" (1, 435).

Овај запис асоцира на Његошеве стихове у којима је војвода напашао подстицај за свој коментар: о племену које "сном мртвијем спава" ("послје... мртвога сна показа што у тебе спава").

Више пута је писао да "има неколико милијуна Срба који су разбачени по туђије царевина и држава, очекујући једа ће кога свога..." (1, 418). О милионима разједињених и покорених Срба пјевао је и књаз Никола у почецима драме о Хусеин-бегу Градашчевићу:

Нас ће Срба, кад се састанемо,
бити близу седам милијуна;
јачи ћемо бити и здружени
да се на дом никог не бојимо.

Оба писца истичу јединство Срба као основни услов за одбрану од агресора, што је стара идеја и тежња нашега народа.

Марко наставља мисао о потлаченим Србима у туђим државама, и каже да су се "та' велики број душа у далеки туђи свијет обрадовали кад су чули да има неће у српску земљу... српски господар који влада и о српству ради" (1, 419)

Писац не велича читав српски народ, он издваја онај дио који је свјестан историјски и национално, а има памћење и душу, то је "народ који умије боловат за косовске ране и погажено право и свој подјармњени народ и све друге изгубе ће су се Србину догодиле..." (1, 397). Марко зна да је народ мјешовита маса, да у њему има и врло негативних састојака, па је говорио о разним изопачењима које наносе штету народу у цјелини.

Глобално гледано, у народу је видио акумулацију мудрости, памћење, историје, морала, народ је праведни судија који размишља и пресуђује о људима и догађајима, о познатим личностима чије поступке анализује и поређује. Када је војвода Мирко, у вријеме похаре Куча, оскрнавио и крвљу залио кућу у којој је преноћио, народ је примијетио да ни турске паше, када су палиле побуњена села и крајеве, нијесу штету чинили кући у којој су преноћили. Писац каже да народ посједује много знања и мудрости, тако да ћеш у разговору са простим људима "чут и виђет нешто... што нијеси јучен знао". Писац даље говори да се код нашег народа "све честито... може нај, ијако му је чешће пута брза пресуда" (1, 396).

Истина је један од основних моралних принципа у животу нашега народа и Марка Миљанова. То је, по његовом мишљењу, битан елемент на коме се заснивају односи међу људима и народима. Војвода пише да српски народ "неће испрве послушат и вјероват" ријечима свога вође јер је "убјен неистином, која му је усађена до дна душе" (1, 396). У томе духу говори да је "наш народ за чистом истином готов... сваку мук поднијет и живот жртвоват... Али... треба му напунит срце и душу истине у коју се не може виђет придавка..." (1, 396).

У вези са овом темом писац је изрекао врло актуелне мисли и констатације које се односе и на садашње вријеме у коме је ширење лажи постало општа појава. Читава "индустрија" производи лажи за потребе влада и савеза држава. Како бројни тимови стручњака обмањују милионе гледалаца и читалаца увјерили смо се у вријеме напада НАТО-алијансе на нашу земљу. Критика ове "индустрије лажи" такође је гласна, али немоћна.

Писац је говорио и о "сљепилу простога народа" који што чује у то вјерује, али је та појава врло изражена и у другим врло развијеним народима. По његовом мишљењу, власт и народ су у антагонистичком односу (5, 198).

Дакле, у цјелини гледано, народ има мане и ограничености, није свјестан своје моћи, својих циљева и задатака. Из свога моћнога крила даје јунаке и кукавице, родољубе и издајнике, ове друге у све већем броју (5, 198). По пишчевој оцјени, народ је троми цин који "задовијек жмури". Неактиван је када нема вође и господара, а сам не умије да их избере, него подноси оне који му се наметну" (5, 199).

Марко спомине и гори дио народа, онај који врши злочине, а њих "чине безбожници кои се наоде у сваки свијет и народ". Међу најгоре отпаднике писац убраја издајнике које налази и у своме племену. Каже да су Турци, у великим нападима, плаћали поједине Куче да разбију јединство племена. При опису турске похаре Куча Марко прича да су Турци прво опколили племе са свих страна и помоћу унутрашње издаје стезали обруч и вршили притисак да им се свако преда без отпора. Ушанчени Дрекаловићи борили су се без имало колебања "док су и' опколиле и друге војске, које су предводили вјешти издајници, кудијен ће им мањи ризик бит, а наши боље гинут" (3, 163).

Ова слика страдања Куча јако подсјећа на разарање наше земље.

Пишчева запажања о разним дијеловима нашега народа говоре о богатој реалистичкој слици у историји Куча коју је војвода изложио у своме дјелу.

Марко Миљанов се често сукобљавао са људима из књажеве околине, са улицима при двору које назива "припузима". Они су га оптуживали да не ради за државу него за племе или за Србију. Оспоравали су му заслуге у борбама. Познавао је ту врсту људи, био је свјестан њиховог негативног утицаја на владара и на његов однос према другим српским вођама, знао је последице њиховог штеточинства за читав народ. Карактерисао их је најоштријим ријечима, приказивао их је као "потрпезне кучке". Њихов главни циљ био је лична корист, "високе столице и дубоке, дугачкога дршка ожице". Дакле, главарска фотелја и пун тањир били су им главни циљеви (1, 437). Називао их је "трговцима чашћу и домовином... Такви се веселе кад ми страдамо... Они... говоре народу: Виђите жртве српскога народа ће липсају од глади, а неће јачему да се покоре!" (2, 330).

По пишчевим ријечима, владари су окружени лошим људима, "варалицама" које приказује у најгорем свјетлу. Такав створ, "опруженога репа, квасније уши, пузи од једне до друге династије да му се што бачи, ал' до чина дође, али, ками, што више оглође" (1, 437). У истом тону писац описује међудинастичке активности "припуза" који облијећу око дворова, плету интриге и шире лажи. "Бјеж, Србо, код Обреновића, а лај на Карађорђевића, а иккрај Карађорђевића лај на Обреновића, па трч' код Петровића, па лај на оне оба, и кажи који је од којега бољи. То тражи ти, лизо српска, а господар ће се српству показат који је најбољи и нећете и' све претећ да и' побијете ка Данила и ка Михаила" (1, 437).

Војвода је увидио да на живот народа владар има огроман утицај, зато је много размишљао и писао о српским династијама и владарима, о њиховом међусобном трвењу и себичности, о ограничености у рјешава-

њу великих народних тежњи. Видио је да је њихово ривалство погубно за народ и за будућу заједничку државу.

Скицирао је тип владара каквог је замишљао који би се одрекао личних интереса зарад општих народних интереса, али то је био само његов сан који није постојао у стварности. Представници сукобљених династија борли су се за круну уједињеног народа до краја и свим средствима.

О теми круне војвода је писао имајући у виду крунисане главе у српској историји, разврстао је круне на разне степене, од узвишене до себичен. Узимао је за примјере оне личности из историје које су се одрекле престола у корист народа. Поручивао је савременим претендентима на уједињени српски престо који угрожавају слободу и јединство народа: "Могни без оне круне без које је и Свети Сава могао".

Захтијевао је и очекивао да се владар као појединац одрекне личних захтјева и прохтјева у интересу народа. Срећан је онај српски владар, по Марковим ријечима, који може велика "добра учињет своме роду", он треба да благодари Богу што је то њему на дио дошло да учини велику корист народу. Одушевљено, са патриотског становишта, говори о најскупљој круни: "Зар има љепшега али вишега блага код Бога али код људи, но жртвом постат за оволико одавно мученога српскога народа, којему се вјекови мучења као године бројити могу" (1, 428).

У овоме дијалогу са замишљеним саговорником писац мијења тачке гледишта, узима историјску перспективу, пролазност времена, а трајност узвишеног чина и поступка у корист "одавно мученога српског народа". Он проширује оквири радње, спомиње догађаје "још од прије Риста", па каже: "Прездри, Србине, ова два-три дана краткога и варљивога живота, не пропусти добру прилику, кајаћеш се послје кад те стигну. Виђи, ако је корист народу и части у ову круну, узми ју. Ако није користи једноме и другоме, бачи ју. Нека је други узме. Имади снаге, могни то ласно учињет... Не остани дужан пред Богом и људима, домовини и части кад ти је овако запало да мало за веље промијениш (1, 429).

Као што се осврће на далека времена у прошлости, он баца поглед у будућност. Сматра да ће велика самоодрицања која препоручује, ако их владар прихвати, остати као свијетли примјери за нараштаје. "Јер ће се на тебе угледат, по тебе управљат наше потомство, додават једно другоме с паса на пас и с кољена на кољено. Твој ће бесмртни примјер управјат српском круном. Над њом ће твоја сјенка ширити крила и отврати очи Србинове, да умије виђет што му ваља и не ваља" чинити (1, 429).

Марка Миљанова није напуштала завјетна мисао о будућности, не само Куча, брдских племена и Црне Горе, него читавог српског народа - видио их је уједињене у обновљеној српској држави. То је био сан многих генерација, читавог народа, што је нашло израза у народним пјесмама и умјетничкој књижевности. Та идеја је у основи књажеве пјесме о повратку у Призрен (Онамо, онамо) коју је инспирисао један Марков надахнути говор о правцу ослободилачке акције Црне Горе према Старој Србији. Писац спомиње као подстицај "аманет својије ђедова кога ти с присутном крвљу добише и тебе на аманет оставише" (1, 430).

Он сматра да је сада, при крају вијека, тренутак који смо чекали стољећима, да се оствари стари аманет о борби за слободу и јединство. "Све ти је готово до саме слоге твоје домовине. Само ју слога ствара... док сви не запјевамо пјесму о слоги и јединству српскоме... Сваки Србин... треба да мисли... о слободи и јединству нашега народа" (1, 320, 321). Марко је мислио о српској држави и када је био далеко од ње. Идеја о уједињеној држави "кувала се" у народу, а нарочито у главама првака, веома дуго, а манифестовала се на различите начине. Један њен облик садржи реченица Марка Миљанова коју је изговорио послјије путовања, у књажевној пратњи, по Италији и Аустрији. "Виђосмо Рим и Беч, цара аустринскога и рускога, али не виђосмо Призрен" (4, 114). Он је гледао царске палате и дворе, гледао је живе царе, али је мислио на своју поробљену царску престоницу! И био је бољетан за њом.

Стари војвода је имао цјеловиту визију поступка како се може створити уједињена држава договором српских владара око круне, чиме би се стекла "веља и божанствена слава" (1, 430).

О круни је испјевао читаву пјесму, али о круни узвишеној, која користи народу. Њу квалификује бројним атрибутима, савјетује претендента на престо да узме "часну, богодану и богом поштовану, благословљену, величанствену, никад непотамјелу круну коју ти би Српство и чоечанство честитало и благословило и шњом се дичило" (1, 429).

Уживио се у осјећања српског владара који би одрицањем могао да оствари јединство народа. "Ах, до помаме несвјесне дођем чудећи се што ти је очи заслијепило да не умијеш узети најскупле благо на свијет које ти је јефтино запало" (1, 430). Владару који би се одважио да се одрече престола у корист другог који има више услова да народ уједини и сложи, захвална би била покољења, величала би га историја, опјевала поезија и славио народ.

Писац стално има на уму јединство народа као најважнији циљ од кога зависе други. "Виђи која ти круна народ срећи, ту тражи и не граби се за ону која цијепа Српство на комате" (1, 431). И овдје писац има у виду Његошеву идеју изражену у познатом стиху о несложним српским великашима. Војвода се поново пита "зар наше јуначке династије нијесу cadre српском народу родит барем једнога са срцем несребична сина, који је славољубив за српски народ, а не за свој високи ћеф"! (1, 432).

Писац сматра да српски владар треба да буде "господар и слуга", да свим бићем ради на остварењу народних циљева, да се жртвује за погтрбе народа, а ако постане сметња тим идеалима, да се сам уклони с пута напретка.

Стиче се утисак да војвода има на уму првенствено књаза Никољу и да прижељкује његову жртву као што је књаз у младости говорио да ће бити стражар пред шатором српског краља, само да се држава обнови. Слично се изражавао његов претходник књаз Данило.

Полазећи од етичког, патриотског становишта, војвода је разматрао питање материјлане надокнаде за вршење власти. Видио је да је власт тијесно повезана са новцем, што је у наше вријеме добило чудовишне размјере. Ту појаву уочио је и описао у своме племену. "Прве војво-

де, од Дрекала до Перуте, нијесу били господари народу, но слуге без плате и учитељи народни. Ниђе се не може опазити да је војвода Дрекаловића узео паре од народа за свој труд и трошак, осим ако су му друге државе што давале, као Лалу што је одила плата од Млетака, или поменим војводама Петровића што су давали руски цареви и царице у име плате. Но по свему се види да су они те паре за народ употребљавали, а не сами трошили, јер су истијема парама цркве начињали у Куче" (1, 282). "Али доцнији главари, као Брацан (Ивановић - Ј.Ч.) с дружином, не угледа се на прве, но... почеше примат дарове и мита од Турака и нађе-доше себе црно име код свога народа" (1, 283).

На малом простору свога племена писац указује на уздржаност првих војвода у трошењу туђега новца и на подмитљивост и поткупљивост каснијих правака који су примали мито од Турака.

Марко Миљанов је знао из наше историје и савремености утицај туђина на наш народ, не само у ратовима, него и у мирним временима. О томе Марко излаже своје погледе: "Ко не умије сам, он сваку срећу у туђина тражи, па сваку несрећу нађе..." Затим закључује: "Нећемо туђина за учитеља, нако за пријатеља... Ваља се на себе надат" (1, 331/2). То је искуство које је наш народ у прошлости, а нарочито у нашем времену осјетио на својој кожи, и сада осјећа. Ова идеја је на линији војводина патриотизма, његове страсне жеље да се наш народ окупи у уређену слободну државу.

Марко Миљанов сматра да вођа, ако је прави, са народом чини јединство без којег се не могу остварити народни завјети и идеали. Имао је претежно позитивно, чак узвишено мишљење о народу, али није о династијама и владарима, осим изузетака. Говорио је да је "српски народ раскинуо ланце робства из најдубље таме кад је своје вође пред собом видео" (2, 332).

Марко Миљанов је био дуго времена близак цетињском двору, посјеђивао је и београдски. Познавао је савремене владаре и о њима размишљао и са пријатељима разговарао. Страсно је желио да се један одважи и учини историјски корак ка јединству народа. Имао је развијено осјећање пролазности времена и краткоће човјекова живота ако није испуњен радом и борбом за опште добро. Ту општесрпску свијест вјероватно је учврстио у сусретима са својим пријатељима сличних искустава и погледа. А познато је да се дружио са многим истакнутим личностима, родољубима, писцима, историчарима, политичарима. Зрачио је у друштвима у којима се кретао својим узвишеним идејама о судбини народа и обнови државе. Београдски и војвођански интелектуалци били су одушевљени његовим мислима и ријечима. То су неки забиљежили у својим списима и сјећањима.

*
* * *

У разним временима дјела Марка Миљанова различито су прихватана у јавности, у кризним периодима пажњу су привлачили хумани поступци Маркових ликова, био је на цијени њихов алтруизам, залагање

за угрожене, беспомоћне, ријечју, морални аспект људске активности и солидарности.

У доба социјализма потискивано је Марково и народно српство у свим видовима његовога испољавања. Нијесу спомињане војводине мисли и идеје које су се односиле на српски народ, о писцу се говорило као да их није било. У сличној ситуацији били су и други старији црногорски писци, у првом реду Његош о коме се водила највећа расправа у вези са обрадом енциклопедијске јединице. Марко Миљанов је у томе времену био искључен из српског књижевног контекста, и враћен у уски црногорски у који се за живота "без остатка" није уклапао својим погледима и националним осјећањима. Званично је третиран као црногорски и југословенски писац, "прескочено" је оно што је била његова основна припадност.

Слободније и свестраније приказивање Маркове личности и дјела настало је након нестанка идеолошке стеге. ЦАНУ је организовала израду критичког издања дјела Марка Миљанова које је било потпуније него ранија, донијело је текстове аутобиографског карактера. Академија је организовала научни скуп. Више од деценије одржавана је манифестација "Дани Марка Миљанова" у организацији КПЗ Подгорице у којој је узео учешћа већи број научника који су написали мноштво научних радова. Ова манифестација дала је огроман допринос проучавању и популарисању писца на српском језичком простору.

Jovan ČAĐENović, Ph.D.

MARKO MILJANOV AND OUR TIMES

The Summary

In his narrative works regarding the life in Kuči and the other tribes, Marko Miljanov had described various subjects. He had made sketches of strong characters, through which he had showed the conflicts between freedom and slavery, patriotism and betrayal, philanthropy and servitude, sacrifice for faith and conversion, which all remind us to the circumstances that our people face at the end of the century.

Some of manuscripts written by *voivoda*, as he was nicknamed, were discovered very late (in 1971). They are of autobiographic content, containing memories of the author's conversation with his friends and describing his relations with the leaders of Montenegro, as well as their wishes. Text under the title *Letter to Peko Pavlović* is dedicated to Marko's friendship and conversations with Peko Pavlović and Jole Piletić. One other text written by *voivoda* contains a very sharp critique of the anonymous Serb ("Odobriković" and "Čestitković", *Yesmen* and *Laudators* as the satirical expressions) who had congratulated the prince Danilo "victory in Kuče" (1856). The same kind of text is the letter written to the prince Nikola, in which Marko had relieved the ruler's bad will expressed against him. In those texts, the writer had expressed his views regarding the traditional intention of the Serbian people to gain freedom and unity, as well as the obstacles put to that aim by the opposed dynasties and foreign interests.

ЧЛАНЦИ

Проф. др Марко АТЛАГИЋ*

ГРБОВИ НЕКИХ СРПСКИХ ПЛЕМИЋКИХ ПОРОДИЦА СА ГЕНЕРАЛСКИМ ЧИНОМ У ДУБРОВНИКУ, ДАЛМАЦИЈИ, ХРВАТСКОЈ И СЛАВОНИЈИ У 18. И 19. ВИЈЕКУ

Срби у Хрватској су дали велики допринос у одбрани Хабзбуршке монархије, како од њених бројних спољашњих тако и од унутрашњих непријатеља. Тај допринос је био важан и за одређивање судбине српског народа у Хабзбуршкој монархији.¹ Посебно су велики допринос дали Срби у Војној крајини, која је трајала од 1522. до 1881. године, када је Аустрија испуњавала своју историјску улогу да брани Европу од агресивне турске царевине. У то вријеме држава Хабзбурга доживљава велике преображаје, како економске тако и политичке. То је вријеме када се на њеном простору расцвјетавала сјајна барокна култура, а важност самога Беча добива европско значење.² Сви ти јако сложени процеси одјекивали су у систему Војне крајине, поготово због њене вишенационалне структуре, утичући на нека црквено-политичка питања.³

Срби су своје захтјеве за опстанком заснивали на свијести да су им привилегије проистекле из њихове војничке снаге, која их је чинила неопходним за опстанак државе, пошто је њена јужна граница била вијековима угрожена од турских продора према Бечу. Од свог оснивања па до 18. вијека Војна крајина је очувала огромне привилегије Срба (сељака-ратника) да се првенствено боре на земљи коју обрађују, предвођени од својих народних старјешина.⁴ Реформе Марије Терезије битно мије-

* Аутор је ванредни професор на Филозофском факултету у Приштини.

¹ Славко Гавриловић, *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској (XV-XIX)*, Београд 1993, 48-243.

² Грујић Радослав, *Айолоџија српског народа у Хрватској*, Београд 1989, 89-100.

³ Роксандић Драго, *Срби у Хрватској од 16. стољећа до наших дана*, Загреб 1991.

⁴ Срби-границари били су најбоља и најјефтинија војска у Европи. Томе је доприносило то што: 1) у ратно доба није требало бринути о њиховом регрутовању, 2) у мирно доба не коштају државу ништа, 3) јефтиније им је одијевање од других, 4) они не дезертирају, а још мање не прелазе у службу непријатељу, 5) издржавају се од других, 6) изванредни су у борбама, 7) у пјешачењу су окретнији и бржи од других и др.

њају стање, па су граничари сврстани у посебне пукове и, под командом професионалних царских официра, пребачени на сва европска ратишта на којима је ратовала Хабзбуршка монархија. Царска власт у Бечу је на овај начин стекла сталан, поуздан и јефтин извор за брзо регрутовање војне снаге. Тај извор јој је био изузетно поуздан. Зато је Царевина отворила широм врата својих изузетно уређених војних школа Србима. На тај начин од 18. вијека започиње за Србе ново раздобље у Војној крајини, које траје све до њеног укидања 1881. године.⁵ Српски младићи су све до пропасти Аустро-Угарске стицали високе почести и њихове чинове. Зато су граничари и њихови потомци били лојални Аустро-Угарској све до њене пропасти 1918. године. Вјерност цару није угрожавала националну свијест Срба. То је посебно сажео у стиху пјесник Васа Живковић:

"Кад зажели свијетли цар,
у бој скаче граничар."

Велики број Срба је образован у Терезијанској војној академији. Међутим, велик број је био и оних који су стекли официрску каријеру ван ове установе. Осим у војној академији на Wiener-Neustadt, Срби су школовани и у осталим војним школама.

Врло интересантно је да је велики број Срба-официра потекао из система Војне крајине и да је добар дио припадао традиционалним војничким породицама, које су раније васпитаване у послушности и оданости држави и поретку. Зато нас не изненађује велики број оних који су, захваљујући својим војничким заслугама, награђивани племићким титулама.⁶ Као скупина они у јавном животу Срба нијесу представљали неку посебну политичку снагу. Међутим, неки су се појединачно занимали за напоре оних грађанских снага које су настојале да ближе одреде политички положај српског народа, посебно за вријеме настајања аустро-угарске нагодбе. Бројни официри-Срби учествовали су у ратовима које је Царевина водила са Пруском и Италијом, доказујући своју вјерност Царевини.⁷ Они су своју оданост поновили и приликом окупације БиХ и каснијих немира у Боки Которској. И у револуционарној 1848. години српски војници и официри су још једном потврдили вјерност династији.⁸

Стари војнички дух био је толико снажан да је преживио укидање Војне крајине, и трајао је до слома Аустро-Угарске 1918. године. И у тој посљедњој фази њеног постојања бројни Срби-официри остали су вјерни Хабзбуршкој монархији, стекавши велике заслуге за њену одбрану.

Док се код других народа својски радило око духовног и материјалног бољитка, Срби-граничари су на Крајини од дана до дана стражарили и држали руке на пушкама и ножевима. Стицањем посебних окол-

⁵ Славко Гавриловић, *Срби у Хрватској у XVII вијеку*, Нови Сад 1977, 24.

⁶ Василије Крстић, *Срби у Хрватској и Славонији 1848-1914*, Београд 1991.

⁷ Василије Крстић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848-1914*, Београд 1992, 16-36; *Српско-хрватски односи и југословенске идеје у другој половини XIX века*, Београд 1998. *Из историје Срба и српско-хрватски односи*, Београд 1994.

⁸ Др Марко Атлагић, *Грбови њемца у Славонији и Војводини у новом веку с посебним освртом на грбове српског њемца*, Приштина 1997, 22-26.

ности Срби су, посебно као крајишници односно граничари, "Предзиђе" (Антемурале) хришћанства, али се на Западу тај појам некритички везивао само за Хрвате. Поред борбе за своје физичко одржање, Срби су морали и да се упорно бране од оних који су настојали да их поунијате, по-католичке, покрсте, однароде и поробе.

Пожељни као браниоци Угарско-хрватског краљевства и Хабзбуршко-њемачког царства, Срби су као православни "шизматички" народ били неподобни за политичку и вјерску равноправност са католичким и "историјским" народима. Неколико вијекова католички бискупи и монашки редови,⁹ помагани од стране политичких власти па и царских официра у Војној крајини, а уз благонаклоност Бечког двора, чинили су све да "заблудјеле шизматике врате правој, апостолској римској цркви", али су у томе успјели само на периферним дјеловима Српства у Хрватској, док им то није пошло за руком са главнином српског народа.¹⁰

За додјељивање племства дотични Србин је морао стећи одређене услове. Најважнији су услови били услуге учињене држави и јуначко дјело у ратовима, али је било и других услова, који су сами по себи давали предност за додјељивање племства. Такве услове давали су ордени за војничке врлине и грађанске заслуге, грађанство неких грађанских општина и дугогодишња војничка служба. Додјељивање племства је вршено:

1) даровником,¹¹

2) грбовником или племићким листом.

Међутим, племство се додјељивало и Редом Марије Терезије. Да би могли уживати своја племићка права и осигурати их свом потомству, морали су своје племство доказати вјеродостојним свједочанством, да се оно прогласило на жупанијским скупштинама.

Докази за племство били су:

1) *Litterae armales* - племићки лист или грбовница

2) *Litterae donationales regiae* - краљевска даровница земљишног посједа

3) *Litterae testimoniales super nobilitate* - свједочанство о племству.¹²

Докази за племство по правилу су се могли брзо набавити, но било је случајева, да се до њих дошло посебном парницом - *processus nobilitaris*, која се завршавала краљевским рјешењем.¹³

⁹ Проф. др Војислав Шешељ, *Хрваџи као највећи српски злоћини*, Велика Србија, 2000, год. XI, бр. 745, 47.

¹⁰ Мирјана Грос, *О положају њемачки у сјерној Хрватској* *и о њој* 19. и на њој 20. сјерној, Хисторијски зборник, XXXII, Загреб 1978, 129.

¹¹ Даровнице су дијелили краљеви. Нестанком добара за даривање почело се племство додјељивати грбовником или племићким листом. Међутим, утемељењем реда Марије Терезије 1756. године у знак битке код Колина, почело се племство додјељивати и овим редом (орденом). За стицање овога ордена морало се заиста учинити јуначко дјело. Варонство овога реда морао је витез посебно затражити од владара. Врца овога реда била је бијеле боје са црвеним рубом.

¹² A. V. Duišin, *Codex des Adels in Croatien, Slavonien, Dalmatien, Bosnien-Herzegovina, Dubrovnik, Kotor und Vojvodina*, Zagreb 1937, 22.

¹³ Emilij Laszowski, *Catastrum nobilium comitatus: de Posega, Syrmio et Virovitica*, Zagreb 1903, 5-6.

Плашић: с десне стране црно-златни, а с лијеве црвено-сребрни.

Племство: Боројевићи су српска племићка породица из Уметића код Костајнице. Аустријско племство са придјевом "von Säbelfeld" добио је један Боројевић-капетан 1801. године.¹⁶ Међутим, угарско-хрватско племство са придјевом "од Бојне" додијељено је 2. 5. 1905. године *Светозару Боројевићу*, тада пуковнику, иначе *генералу*. Светозар (13. 12. 1856-23. 05. 1920) је основну школу завршио у Зрину, нижу у Сремској Каменици, а кадетску у Liebenau код Граца. Светозар је од 1875. године имао чин пјешадијског поручника. Он је 1878. године био у саставу 52. пуковније при окупацији Босне и Херцеговине (Какањ, Сарајево). Завршио је Вишу ратну школу 1883. године. У Генералштабу је од 1887. до 1891. године као капетан прве класе.¹⁷ Неко вријеме био је професор војне историје у Војној академији у Бечком Новом Мјесту. Постао је 1892. године мајор, 1895. потпуковник, а 1898. године пуковник. Био је на дужности у Главном штабу надвојводе Фрање Фердинанда. Чин *фелдмаршала* добио је 1908. године, а 1912. прелази у Кошице за команданта VI корпуса. Чин пјешадијског *генерала* Светозар је добио 1913. године. Као командант III армије одбио је Русе код Лиманове, ослободио тврђаву Przemyśl прве опсаде 10. 10. 1914. године и држао положај у Западним Карпатима, спријечивши тако руски продор у дунавску равницу. Своје војно искуство понудио је Народном вијећу СХС у Загребу, али је одбијен и због сумње у превелику оданост Аустро-Угарској и Хабзбурговцима, па одлази у Целовац.¹⁸ За ратне заслуге добио је више одликовања.¹⁹ За кампању 1878. године одликован је Крстом за храброст, и са два Велика крста, те Крстом за храброст I класе, а од 1916. године и Командеријским редом Марије Терезије, као и њемачким Орденом за заслуге. Његов рељеф је постављен 1915. године у његовој породичној кући, а моделирао га је исте године Р. Франтеш Михановић. Написао је дјело "О рату против Италије", које је изишло послије његове смрти 1923. године.

У овој породици истиче се и *Никола Боројевић*.²⁰ Родио се у Оточцу у српској породици. Живио је од 1796. до 1872. године.²¹ Основну школу је завршио у родном мјесту, а реалку у Ријечи и Љубљани. Неко вријеме се бавио трговином, а затим одлази у Беч, гдје учи рударску еко-

¹⁶ *Занимљиви извајци из Боројевићеве кореспонденције*, Застава, Нови Сад, бр. 42, год. LX, 1929, 4.

¹⁷ *Занимљиви извајци из Боројевићеве кореспонденције*, 4. Против њега су почеле интриге у Бечу. "Као Србин није довољно поуздан". Боројевића је то бољело. Поред свих интрига, он се држао на положају, и за кратко вријеме је именован заповједником војске на Сочи. Опет су започеле интриге, па је сам затражио да га умирове. Међутим, захтјев није био уважен.

¹⁸ *Генерал Боројевић*, Стража, год. VII, бр. 64, 1915, 2.

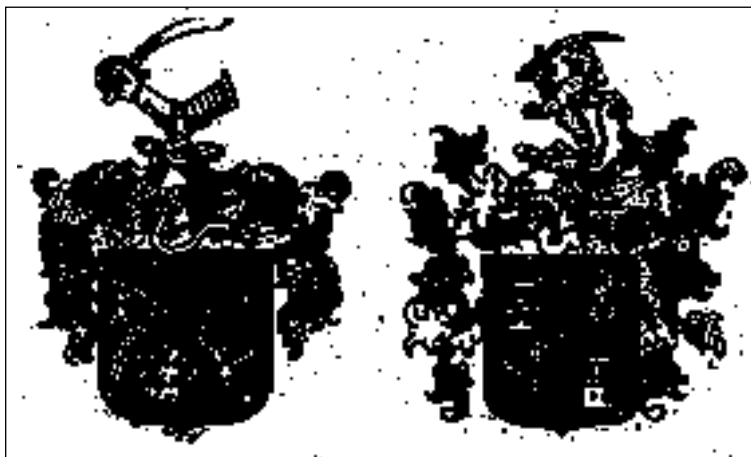
¹⁹ В. Кисић, *Бранићел Соце*, Ново доба, год. III, 1920, бр. 22, 3.

²⁰ Н. Беговић, *Слово на њарасѣосу њокој Николи Боројевићу 10. аѣрила 1872. у срѣској ѣравославној цркви Горњо-карловачкој*, Српско-далматински магазин, књ. 30, Задар 1873, 103.

²¹ М. Лесковац, *Документи о Николи Боројевићу*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. 1, 1963, 181.

номију, политехнику, физику и ботанику. Тада пише прве стихове на њемачком језику. Служио је у Личкој граничарској пуковнији у Зрмањи, Гомирју, Огулину и Србу.²² Као пензионисани надпоручник граничарског управитељства живио је у Ријеци (1851-1869) и Карловцу (1870-1872). Био је члан Друштва српске словесности, Господарског друштва у Загребу и Народне читаонице у Ријеци.²³ Сматрао се Србином, па онда православним хришћанином.

BUDISSAVLIEVICH - БУДИСАВЉЕВИЋ²⁴

Грб А) Штиту: полуокругли штит је окомито раздијељен - раскољен; у десном плавом пољу штита, на зеленом подножју, стоји пропињући златни лав, који у подигнутој предњој десници држи сребрну кривошију; лав се пропиње уз сребрно брдо-стијену; у лијевом црвеном пољу штита, из лијевог руба, излази сребрна савијена оклопљена рука, која у шаци држи златно-сребрно копље.

Накић: изнад штита је сребрна кацига са златном круном, на којој је положена сребрна савијена, удесно окренута, оклопљена рука, која у шаци држи сребрну кривошију.

Плашић: с десне стране плаво-златни, а с лијеве црвено-златни.²⁵

Грб Б) Штиту: полукругли штит је квадриран; у десном горњем и лијевом доњем плавом пољу штита, на зеленом подножју, постављена

²² Српско-далматински магазин, књ. 30, Задар 1873, на стр. 108 пише да је највећа Николина заслуга "да се српска застава по јунаководној Лици развија и, народ онуда увелике подпазио".

²³ О његовом књижевном раду види: Илија Мамузић, *Ход ђо мукама Николе Боројевића*, Зборник матице српске за књижевност и језик, књ. 24, св. 2, Нови Сад 1976, 360-369.

²⁴ A. V. Duisin, *Codex des Adels in Croatien, Slavonien, Dalmatien, Bosnien-Herzegovina, Dubrovnik, Kotor und Vojvodina*, Zagreb 1938, 102-104.

²⁵ Ivan pl Bojničić, *Der Adel von Kroatish und Slavonien*, Nürnberg, 1899, taf. 17.

је сребрна кула са круништем, изнад које је златна шестокрака звијезда; у лијевом горњем и десном доњем црвеном пољу штита је златни корачајући лав, који у подигнутој десници држи сребрну кривошију.

Накић: изнад штита је сребрна кацига са златном круном из које излази златни пропињући лав, који у подигнутој десници држи сребрни мач.

Плашић: с десне стране плаво-сребрни, а с лијеве црвено-златни.

Племсћиво: Будисављевићи су српска крајишка породица из Либе. По породичној традицији име су добили по претку Будиши (15. вијек), а вуку поријекло из Црне Горе или околине Призрена.

Преко Херцеговине доселили су се у Лику. Из Подлапца (Удбина) насељавају читаву Лику, а посебно подручје Вриња. Као доминантна породица 1730. године помиње се у Јошанима код Удбине. Ту се помиње кнез *Дмићар Будисављевић*. Како у прошлости тако и у садашњости, најбројнији су у Пењанима код Коренице (Титове Коренице). Одатле потичу двије породичне гране Будисављевића: једна Бојанова (Мијат, рођен 1680), а друга Манојла (рођен 1684). Потомци прво Бојанове гране су се истакли као одлични војници, те културни и јавни радници.

Бојанов син *Јован* (1713-1801), био је аустријски официр, који је ратовао у аустро-турским ратовима (између 1739-1791), као и у седмогодишњем рату (1756-1763).

Међутим, Јован је имао сина *Михајла* (Мијат, 1756-1844), који је ратовао као аустријски официр између 1775-1820. године. Био је капетан једног од личких пукова за вријеме француске управе на јужнословенским просторима. Он је 1813. године учествовао у њиховој побуни у Задру, што је убрзало предају Задра Аустријанцима.²⁶ Цар Фрањо Јосиф му је додијелио племство и грб 31. 12. 1838. године.

Синови су му такође били аустријски официри, од којих се посебно истакао *Будислав*.

Други син *Максим* био је, поред осталог, наставник у *Infanterie-Schul-Compagnie* у Грацу (око 1855-1858).

Трећи син *Самуел* (Само) био је капетан и заповједник града *Welluna* у Италији.

Њихов брат *Данило* (рођен 1802) живио је у Пењанима као крајишник и пољопривредник.²⁷

Од Будислава и Данила потичу двије истакнуте гране ове породице. Будислављев син *Александар* (Леко, 1823-1908) живио је неко вријеме у Осијеку, гдје је сакупљао податке о својој породици, које је објавио у књизи "Племиће Будисављевића у Горњој Крајини" (Нови Сад, 1890). Александар је имао сина *Емануела* (Ману), *генерал мајора*.

Данилов син *Јован* (1844-1894) био је парох у Доњим Врховинама (данас Врховина), и члан Епархијске конзисторије и Епархијског школског одбора у Плашком. Заступао је удбински котар у Хрватском

²⁶ Д. Лопатић, *Буде Будисављевић Приједорски*, Слога, год. V, Загреб 1913, бр. 32, 1-2.

²⁷ Т. Ђирић, *Једно породично предање из Горње Крајине*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, год. 18, Београд 1983, бр. 1-2, 118.

сабору од 1887. до 1892. године. Објављивао је народне приповијетке у *Српско-далматинском маџазину* 1868. и 1869. године. Имао је три сина.

Један од њих *Пејтар* (рођен 1877), бавио се писањем, а објављивао је пјесме, препјеве и баладе у "Невену", "Гардијану", "Србину", "Бранкову колу" и "Србобрану".

Из друге гране Будисављевића, *Марку* (сину Манојла), додијељено је племство 1787. године са придјевом "Приједорски".

Марко је имао сина *Тому* (рођен 1759), који је сузбијао унијаћење на подручју Горњокарловачке епархије. Залагао за отварање српских школа. Одликовале су га француске и аустријске власти. По женској лози био је прадјед Николи Тесли.

Емануел Будисављевић (1836-1903), *генерал мајор* аустроугарске војске и математичар. Син је пуковника аустроугарске војске Александра. Војну каријеру је започео у војној инжењерији. Био је поручник у инжењеријском пуку у Кремсу, послје двогодишњег допунског школовања у Бечу (*Höherer Genie-Curs*, 1880-1882), додијељен је управи инжењерских јединица у Горажду, гдје је унапријеђен у чин капетана (1884). Од 1886. до пензионисања 1907. године предавао је вишу математику и дескриптивну геометрију на Краљевском универзитету *Katehnische Militär-Akademie* у Бечу, односно у Модлингу крај Беча. Унапријеђен је у чин мајора 1895. године, потом потпуковника 1900. и пуковника 1904. године, а након пензионисања у чин *генерал мајора* (1911). Више пута је одликован. Као пензионер живио је у Осијеку (1908-1909), потом у Модлингу.²⁸ Објавио је два уџбеника за наставу математике. У заједничком дјелу са А. Микуттом, аутор је прве свеске "*Grund zuge der Determinanten-Theorie und der projectivischen Geometrie*".

Будислав Будисављевић (Пећани, 25. 9. 1790 - Госпић, 12. 8. 1862), *генерал мајор* аустријске војске.²⁹ Син је мајора аустријске војске Михајла (Мијата). Похађао је школу у Подлапцу (послије Подлапачи) од 1799, а од 1801-1804. године у Госпићу.³⁰ Војничку каријеру започео је 1808. године као кадет,³¹ 1809. је учествовао као заставник у борбама са Французима у Лици и Далмацији, а у вријеме француске управе у хрватским крајевима, службовао је у француским војним гарнизонима у Котору, Дубровнику и Трсту. Учествовао је у Наполеоновим војним походима на Русију 1812. године као поручник I хрватске пуковније. Био је 1813. и 1814. године натпоручник у истој пуковнији у Магдебургу. Поткапетан је 1831. године у Ловинцу, а од 1833-1839. капетан у Огулинској пуковнији (тамо се спријатељио с Јелачићем), 1843-1846. мајор и 1846-1848. потпуковник у Госпићу. Командовао је (1848-1849.) године 3. личким батаљоном и сержанима (пандурима) у ратним операцијама у Мађарској и Војводини. За пуковника и заповједника у Кечкемету именован је 1849, а 1850. за *генерал-мајора* и бригадира у Панчеву. Незадовољан поступ-

²⁸ Хрватски биографски лексикон, бр. 2, Загреб 1989, 489.

²⁹ Хрватска енциклопедија, св. III, Загреб 1942, 453-454.

³⁰ И. Томчић, *Наши јунаци*, Просвјета, Загреб год. VI, 1989, бр. 18, 883.

³¹ Василије Крстић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848-1918*, 11, 42, 45, 51, 54.

цима аустријског двора према Србима у Војводини врло брзо је затражио пензију. По пензионисању 8. 3. 1852. године живио је у Госпићу. Он је 1842. и 1848. године изабран за заступника Личке пуковније на Српском народно-црквеном сабору у Сремским Карловцима. Био је (1848), предложен да се изабере за српског војводу.³²

Када је у фебруару 1850. године у Бечу започела расправа о уређењу Војне крајине, Будислав је био у крајишкој-делегацији која је тим поводом била позвана у Беч. Као пензионер ангажовао се око оснивања српске школе у Госпићу, уз помоћ пароха у Смиљану Милутина Тесле (отац физичара Николе). Скупљао је и биљежио народне пјесме и приче. Дописивао се са многим савременицима - Ј. Јелачићем, Л. Мушицким, С. Шупљикцом, епископом Е. Јовановићем, архимандритом С. Каћанским и другима. Дио кореспонденције објавио је Оклобџија "Преписка ђенерала Будислава Будисављевића...", Сремски Карловци, 1911. Осим писама Оклобџија је објавио више других Будисављевићевих текстова о оснивању школе у Госпићу и нацрте предлога о унапређењу проsvјете у епархији Плашко.³³

ДУКА - ДУКА

Штит: у полуокруглом црвеном пољу штита настала је слободна златна четврт; поље штита окомито дијели сребрна стријела, а са сваке стране (десне и лијеве) стријеле стоји сребрни мјесец (задња четврт) окренут према вани.³⁴

Накић: изнад штита налази се сребрна кацига са златном круном из које расте сребрни оклопљени ратник, који у десници држи сребрну заставицу, а у левици штит.

Плашић: с десне стране црвено-сребрни, а с лијеве црвено-златни.

Племство: Дука је српска породица из Осијека. Угарско племство краљ Фрањо I, додијелио је 26. 7. 1792. године Михајлу Дуки, трговцу из Осијека.³⁵ Племство је добила и њего-

³² В. Д., *Из животоа чувених Срба ђенерала - Будислав Будисављевић*, Србобран (календар), бр. 7, 1899, 149-186.

³³ Мирко Валентић, *Војна крајина и њено сједињење с Хрватском*, Загреб 1981, 30.

³⁴ Марко Атлагић, *Грбови ђлемства у Славонији и Војводини у новом веку с посебним освртом на грбове српског ђлемства*, стр. 65; *Balkan studies*, vol. 5, Thessaloniki, 1964, 306.

³⁵ A. V. Duisin, *Codex des Adels in Croatien, Slavonien, Dalmatien, Bosnien-Herzegovina, Dubrovnik, Kotor und Vojvodina*, VI, 214.

ва жена Јулија, и њихова дјеца: Никола, Петар, Илија, Ана, Јелисавета, Софија и Катарина.

У почетку породица је била цинцарског поријекла, а касније је посрбљена. У породици се посебно истиче *Пејтар Дука* (1756 - 29. 12. 1822), *генерал артиљерије*. Рођен је у Осијеку у трговачкој породици. Школовао се у родном мјесту, Бреслави и Бечу. Ступио је као кадет у војничку службу 1770. године у Бечу, гдје је завршио војну академију.³⁶ Постао је 1777. године капетан, 1789. мајор. У ратовима с Турцима показао се врло способним. Посебно се истакао у бици код Фарманса 23. 5. 1793. године када је именован за потпуковника. Главни војни заповједник Баната постаје 1805. године, када је унапријеђен за *йодмаршала*.

За вријеме ратова против Наполеона 1813. године био је уз цара Фрању I, и код њега је уживао неограничено повјерење.³⁷ Он је склопио мир с Наполеоном. Послије Париског мира именован је за члана Државног вијећа. Генерал артиљерије постао је 1813. године. Одликован је за војничке заслуге Орденом Марије Терезије, а 1794. године произведен је у витеза реда. Добио је и ова одликовања: Велики крст Леополдова реда, Витез реда Марије Терезије, руски Орден Александра Невског I степена, француски Орден великог крста Св. Луја, баварски Орден Св. Јануарија. Он је 1815. године пратио цара Фрању по Војној крајини. Био је веома интелигентан човјек. Говорио је грчки, њемачки, француски, мађарски и румунски језик. Умро је 29. 12. 1821. године.³⁸

У породици се истиче и *Никола Дука*, брат Петров. Рођен је око 1714. године. Први пут га налазимо у протоколима Магистрата Новог Сада 9. 9. 1749. године. Тада је Магистрат расправљао о тужби против њега и против неког карловачког трговца са којим је заједно набављао моруну за језуите у Трнави. Тада је Никола Дука већ грађанин, а 27. 4. 1749. године постаје изабрани грађанин или члан комунитета градског одбора. Унапријеђен је 26. 4. 1753. године за члана спољног Сената. Био је искључен из Сената као бунтовник по питању хипотекара, али је доказана његова невиност, па је 7. 4. 1767. године поново примљен. Био је трговац. Трговину је учио у Београду. Емигрирао је у Осијек када су у Београд ушли Турци, а одатле у Нови Сад.³⁹

Никола⁴⁰ је оставио велике легате црквама и манастирима. Имао је кћерке Екатерину и Софију, и синове Јована, Константина и Павла.⁴¹ Свакој кћери, послје своје смрти, оставио је по 2000 форинти, као и удовици Марији, ако би се преудала, што није учинила. Послије смрти оставио је најстаријем сину Јовану и Константину велико богатство.⁴²

³⁶ E. Laszowski, *Catastrum nobilium comitatus de Posega, Symio et Virovitica*, Zagreb 1903, 18.

³⁷ Ivan Bojnić, *Der Adel von Kroatien und Slavonien*, Nürnberg 1899, 41.

³⁸ В. Стајић, *Новосадске биографије*, I, Нови Сад 1935, 260.

³⁹ М. Христијанис, *Поријекли Арсенија Теодоровића*, Гласник истор. друштва, Нови Сад 1940, књ. 13, 188.

⁴⁰ С. Станојевић, *Народна енциклопедија Српско-Хрватско-Словеначка*, Загреб, I, 1928, 604.

⁴¹ Д. Поповић, *О цинцарима*, Београд 1937, 267.

⁴² О имену Дука види: *Трагови једне старе миграције у средњој Босни*, Гласник географског друштва, св. XVII, Београд 1931, 129.

MAMULA VON TÜRKENFELD - МАМУЛА

Штит: полуокругли штит је водоравно подијељен; у горњем плавом пољу штита, на сребрном сниженом рогу је положена, удесно окренута, савијена сребрна рука, која у шасти држи сребрну кривошију; у доњем сребрном пољу штита је три пута снижени рог (плавим гредама).⁴³

Накић: изнад штита је сребрна каца са златном круном на којој је положена, удесно окренута, сребрна савијена оклопљена рука која у шасти држи кривошију.⁴⁴

Плашић: с десне и лијеве стране плаво-сребрни.

Племство: Мамуле су српска племићка породица, чије поријекло вуче из Горског Котара.⁴⁵ Племство и грб додијелио је краљ Леополд II у Бечу, 28. 8. 1790. године *Емануелу Мамули* са придјевком "von Türkenfeld". Касније је аустријски цар Јосиф I додијелио племство, на основу ранијег, *Лазару Мамули* 9. 1. 1851. године. Лазар се посебно истиче у овој породици. Рођен је 1795. године, а умро је 1878. Био је *генерал њојнишићва* и тајни савјетник. Завршио је Инжењеријску академију, а 1815. године је ступио као кадет у инжењеријску чету. Од 1831. до 1839. године истакао се као капетан код утврђивања острва Виса, Хвара и Тиролске. Године 1841. постао је мајор, а 1848. пуковник, шеф Главног штаба у Хрватској и бранио границу против навале Мађара.⁴⁶

Лазар је спријечио провалу Мађара у Славонију из Петроварадина, а непријатељске нападе на Каменицу и Сремске Карловце је успјешно одбио. За те заслуге добио је 1849. године витешки ред Марије Терезије и баронство. Лазар је 1850. године постао генерал-мајор и намјесник Далмације, а 1855. *подмаршал*, те 1865. године *генерал њојнишићва*.⁴⁷

У породици се спомиње и *Божо Мамула*, председник "Србобрана" у Америци. Рођен је 1874. године у Гомирју, гдје је похађао и основну школу. Већ 1893. године одлази у Америку, гдје је радио с великом снагом. У Савезу "Србобрана" је откад је тај Савез основан.

У 19. вијеку врло значајна личност породице је и *Емануел Маму-*

⁴³ Ivan pl Bojnić, *Der Adel von Kroatien und Slavonien*, 109.

⁴⁴ Ivan pl Bojnić, *Der Adel von Kroatien und Slavonien*, 109.

⁴⁵ А. Ивић, *Пей хрватских лисина из љубљанског архива*, Вјесник краљ. хрват.-слав.-далм. земаљ. архива, год. IX, св. 3-4, Загреб 1917, 335.

⁴⁶ Пошто је 1851. године Владика Раде био болестан, генерал Мамула извјештава Пера, председника Сената, да је послао љекара за владика. Види: Д. Вуксан, *Писма владике Рада*, Ловћенски одјек, год. I, бр. 7-12, Цетиње 1926, 159.

⁴⁷ Д. Медаковић, *Срби у Бечу*, Нови Сад 1998, 317.

ла фон Гомирје, *генерал*. Учествовао је у пруском рату. На основу заслуга унапријеђен је у чин мајора 1869. године. У чину пуковника учествовао је 1878. године у окупацији Босне и Херцеговине, па је опет због заслуга 1878. унапријеђен у чин *генерал-мајора*, поставши истовремено и командант Краљеве угарске Ландверпјешадијске бригаде. Од 1862. године обављао је дужност команданта хрватско-славонског седмог Ландвер-дистрикта у Загребу. На истом положају унапријеђен је у чин *фелд-маршала-лајтинанта*, а пензионисан је 1. 7. 1891. године.

LIUBIVRATICH - ЉУБИБРАТИЋ⁴⁸

Штит: полуокругло црвено поље штита је подијељено сребрном косом гредом у којој је положена (удесно) сребрна шапа пантера; изнад и испод греду прати златна осмокрака звијезда.

Накић: изнад штита су три кациге; изнад десне сребрне кациге је златна круна, на којој је постављен окруњени црни орао раширених крила; изнад средњег сребрног шлема је златна круна, на којој сједи сребрна пантера окренута удесно; изнад лијеве сребрне кациге је златна круна из које расте сребрни оклопљени ратник, који у десници држи сребрни мач, а лјевицу је ослонио о бок.

Плашић: с десне и лијеве стране црвено-сребрни.

Племство: Љубибратићи су српска племићка породица из Дубровника.⁴⁹ Старином вуче поријекло из Требиња. Иначе, породица је једна од најстаријих српских племићких породица.⁵⁰ Грб породице се налази и у грбовнику Корјенић Неорића из 1595. године. Међутим, потврду старог племства и грб додијелила је краљица Марија Терезија у Бечу, 26. 1. 1760. године *Јефти* (*Јерониму*) *Љубибратићу* са предикатом "де Требиње", *генералу*.⁵¹ Јефто је рођен у Дубровнику 1716. године. Отац му се звао Кузман и био је капетан. Јефто у својој четрнаестој години почиње служити као кадет код "србијанске крајине". Истицао се у многим

⁴⁸ Rei publicae Ragusinae eiuse, ve optimatum insignia, ASANU, Beograd 1850, 79.

⁴⁹ Ђ. Радојчић, *Животи генерала Љубибратића*, Летопис Матице српске, књ. 128, Нови Сад 1881, 64.

⁵⁰ Јован С. Радојчић, *Срби*, Београд 1994, 326.

⁵¹ Породица потиче из 11. вијека, још из Краљевине Далмације. Касније је живјела у Ускопљу, а послје у шуми Зупцима. Из тог племена развило се неколико јаким братстава: Љубишићи, Вранчићи, Обуганићи, Медвједовићи, Дабижиновићи, Радивојевићи и Добрушковићи.

бојевима, па је већ 1753. године постао потпуковник, а 1758. пуковник.

Учествује у опсади Олмица 1758. године, гдје се посебно истакао, затим 1760. у бици на Ландашут, а за успјешно изведен напад на Милеберг одликован је витешким редом Марије Терезије и додјељена му је титула барона. Службовао је 1764. године у Новој Градишци, гдје је много придонио изградњи путева и лепшег живота у цјелини.⁵² Ту га је цар унаприједо у чин *генерала*. Службовао је у Карловцу и постао *фелдмаршал-лајћнант* 1773. године, а потом у Осијеку и Кремони у Италији. Пошто је био незадовољан том службом одлази у Беч да тражи мјесто службеника на граници.⁵³

Љубибратићу је трајно признато племство, као и свим његовим потомцима по мушкој и женској линији. Пошто је добио племићку част и титулу барона, уведен је у племићки сталеж аустријских насљедних земаља, са свим правима и прерогативима које ужива племство тог ранга на цијелом подручју Њемачког Царства.⁵⁴ Уз титулу барона добио је, како смо напријед навели, и придјев "од Требиња". Тај придјев означио је, симболично и фиктивно, увођење дарованог у посједе његових далеких предака. Истом дипломом извршена је и легализација породичног грба Љубибратића као својеврсне ознаке сталешке припадности.⁵⁵

Поред наведеног Љубибратић је дипломом добио право да употребљава породични печат, а у разговору и кореспонденцији да га ослобљавају са "пресвијетли".⁵⁶

Стварни разлози за признавање племства и додјелу баронства и грба тада пуковнику Љубибратићу биле су његове војне заслуге и ратни успјеси. То је било признање и награда том енергичном крајишком заповједнику у служби Хабзбуршког двора, који је све задатке и заповјести Врховне команде са успјехом и беспријекорно извршавао на ратиштима Шлезеје, Баварске, Угарске и сјеверне Италије и Рајне.

KNEZEVITS DE SZENT ILONA - КНЕЖЕВИЋ ОД СВ. ЈЕЛЕНЕ

Штит: Полуокругли штит је квадриран; у горњем десном и доњем лијевом плавом пољу штита је косо постављена златна окруњена змија; у горњем лијевом црвеном пољу штита је сребрни оролав са подигнутим предњим ногама; у доњем десном сребрном пољу штита на зеленом подножју је црни гавран, спреман за полијетање, који у кљуну

⁵² Два пута се женио. Од прве жене оставио је два сина и кћер. Један му се звао Мијало, обретар оточке регименте. Друга му је жена била Ефимија, кћер Танасија Рашковића од Старог Влаха у Србији. Види: Коста Драгосавац, *Генерал Љубибратић*, Нова Градишка 1912, 1-18.

⁵³ Љубибратић Саво, *Прилози за проучавање херцеговачких устјанака 1857-1862*, Сарајево 1954, 167.

⁵⁴ Томо Ораовац, *Три знаменића Херцеговца*, Београд 1908, 67.

⁵⁵ Маријан Сиврић, *Грб Хиеронима Љубибратића из 1760. године*, Трибуна, Требиње, бр. 1, 1975, 16.

⁵⁶ Бартол Змајић, *Лејализација грбова неких наших обишћели на основу Охмучићевог грбовника*, Гласник архива и Друштва архивских радника БиХ, год. VII, књ. VII, Сарајево 1967, 41-42.

држи златни прстен; у срцу штита је сребрни штитић у којему је црни окруњени орао раширених крила, са погледом удесно.

Накић: изнад штита су три кациге; изнад лијеве кациге је златна круна из које расте сребрни оролав, окренут улијево; изнад средње кациге је златна круна на којој је положен окруњени црни орао раширених крила; изнад лијеве кациге је златна круна на којој је црни гавран раширених крила, окренут удесно, спреман за полијетање, који у кљуну држи златни прстен.

Плашић: с десне стране плаво-златни, а с лијеве црвено-сребрни.

Племство: Кнежевићи су српска племићка породица из Грачаца.⁵⁷ Племство и грб добио је у Бечу 7. 4. 1763. године Мартин Кнежевић, његова жена Јелена Вукасовић са синовима Ђуром, Антуном, Карлом, Петром, Леополдом, Викентијем, Фердинандом и кћерком Маријом.⁵⁸

Породица Кнежевић је једна од најзначајнијих српских граничарских породица.⁵⁹ Старином потиче из Херцеговине. Ту је њихов прадед Филип био кнез и војвода Стефана II, краља босанскога.

Његов син је за буне и борбе за пријесто побјегао у Лику 1463. године, и населио се у околини Грачаца, гдје је на градини у Грачацу саградио чврст град. Матија Корвин, краљ хрватско-угарски, додијелио је породици племство 1476. године. То је племство насљедницима потврдио 1629. године Фердинанд II. Да би добили племство барони су морали прећи у католичанство. Таквим начином од рода православних српских Кнежевића отцијепила се грана Кнежевића, која је прешла у католичанство.

Из овог огранка Кнежевића најпознатији је био *Мартићин барон Кнежевић, генерал*.⁶⁰ Он је у двадесетој години постао капетан тврдог Звониграда, и побиједио је Турке код кланца Губава. У ратовима са Турцима од 1737. до 1739. године много пута се истакао, па му је због тога цар Карло додијелио за заслуге златни ланац. За аустријског наследног рата, у Лици је у карловачком генералату устројена нова хусарска пу-

⁵⁷ Георгиј Николајевић, *Кнежевићи с крајком историјом Лике и Крбаве*, Летопис Матице српске, Будим, књ. 69, 1845, 54.

⁵⁸ Јапа, *Високи официри Личани*, Лички календар, год. VIII, Загреб, 1939, 102.

⁵⁹ Главно гнијездо Кнежевића јесте село Мутилићи крај Удбине. Одатле су сви Кнежевићи и аустријски и руски Кнежевићи, једнога су коријена са Кнежевићима далматинским, а сви заједно свој општи коријен имају у Херцеговини. Види: Андрија Качић-Миошић, *Разговор народа Словинског* (пјесму састављену у част племена Крушевића-Кнежевића).

⁶⁰ Д. Медаковић, *Срби у Бечу*, 314.

ковнија. Кнежевић је ступио у њу као капетан, па је све до 1746. године служио у њој. Ту је напредовао у служби, те је 1757. године постао пуковник. За вријеме Седмогодишњег рата (1756-1763) учествовао је Мартин са хрватским граничарским четама у различитим бојевима, па је код Колина у Чешкој био тешко рањен. У спомен на те битке утемељила је Марија Терезија "Ред Марије Терезије", који је одмах додијељен Мартину, 20. 6. 1761. године. Када се опоравио од рана, опет је учествовао у борбама, и 1761. године истакао се код Хартмансдорфа, па му је баш зато, као и за пријашње јунаштво, био дат споменути ред. Био је поново рањен у боју код Хендесдорфа 1762. године, па је због тога отишао у заслужену пензију као *генерал-мајор*.

Посљедње дане свога живота проживио је у свом двору у Грачацу, гдје је и умро 1781. године.

Мартин је имао најстаријег сина *Ђуру генерала*. Други Мартинов син *Јанко* исто је био *генерал*. Јанко је био заповједник страшних тзв. црвено-кабаничара. Умро је и сахрањен на свом добру Св. Хелене. Мартинов син *Ђуро* је био инструктор чета и гувернер Елбе. Умро је у Бечу у 72. години живота.

Трећи Мартинов син *Пејтар*, био је исто *генерал*. Командовао је хрватском војском 1814. године против Француза и храбро напредовао у Далмацији. Он је највише допринио да је генерал Милутиновић ушао у Дубровник и припојио га Далмацији. Умро је и сахрањен у Страдуну.

Најмлађи Мартинов син *Викентије (Винко)* родио се у Грачацу 1755. године.⁶¹ Служио је као седамнаестогодишњи младић у царској тјелесној гарди, гдје је 1775. године постао потпоручник. Касније је пришао хусарима, и као пуковник био заповједник хусарске пуковније надвојводе Јосифа.⁶²

Истакао се у бојевима са Турцима и Талијанима, посебно на Аци код Цасана и код San Giovanisa. Зато је 1799. године добио ред Марије Терезије. Он је 1809. године водио војску из Загреба у Далмацију. У пензију је отишао 1812. године. Био је војнички гувернер Венеције 1815. године, а 1824. отишао је по други пут у пензију. Хрватски сталежи су га 1812. године изабрали за поткапетана Хрватске, Славоније и Далмације. Био је *генерал коњишићва*. Умро је 1832. године у Св. Хелени од колере.

Викентије је писао мемоаре у којима нас упознаје са другим члановима породице. Свој запис је назвао "Biographie der Familie Knezevich", али већи дио тога списа говори о њему самом.

Још 1898. године живио је посљедњи потомак ове породице у Стриду, Виктор, као пензионисани хусарски капетан. Како је остао неочењен, изумрла је с њим породица племенитих Кнежевића.

Кнежевића има много у Лици, Далмацији, Славонији, Русији и др. Сви су они потекли од коријена и рода српског, иако су неки примили католичанство.

⁶¹ Др Велимир Дежелић, *Мемоари баруна Винка Кнежевића*, Вјесник Кр. Хрв.-Слав.-Далм. архива, год. IX, Загреб 1907, 44.

⁶² Ivan Bojnić, *Der Adel von Kroatien und Slavonien*, Nürnberg, 1899, 90.

MIKASSINOVICH - МИКАШИНОВИЋ⁶³

Штиту: полуокругли штит је квадриран; горње десно и доње лијево шаховско поље (сребрно-плаво) штита је лијевокосо подијељено златном гредом, у којој су двије стријеле окренуте обје према средини; у горњем лијевом пољу штита је црвени лав са подигнутим предњим ногама; доње десно црвено поље штита је лијевокосо подијељено са три златне валовите греде; у срцу штита је сребрни штитић у којему је окомито постављена змија, а преко ње андрејев зелени крст.

Накић: изнад штита су три кациге; изнад десне кациге је

златна круна из које расту четири (златно-црвено-сребрно-плаво) нојева пера; изнад средње кациге је златна круна из које расту заклопљена сребрна орлова крила, преко којих је окомито постављена змија, а преко ње андрејев зелени крст; изнад лијеве кациге је златна круна, на којој су постављене зелене поштанске трубе, а између труба је златна шестокрака звијезда.

Племство: Микашиновићи су стара српска племићка породица.⁶⁴ Добила је племство 28. 6. 1760. године. Племство је додијелила Марија Терезија Михајлу Микашиновићу, лајтнанту, односно обрстару и команданту Вараждинско-ђурђевачке крајишке регименте. Михајло је потомак старе српске племићке ложе. Родио се у Плавшинцима. Био је први Србин *генерал* у аустријској војсци. Школовао се у Бечу.

Осим српског, изврсно је говорио њемачки и латински језик. Постао је 1739. године капетан-лајтнант (Qua Capitän). Истакао се у биткама по Чешкој, Пољској и Италији. Посебно се истакао у бици код Велтриа 11. 8. 1744. године (Италија), што је резултирало његовим унапређењем; 1745. године постао је мајор. У војсци је напредовао до чина *генерал-мајора* (1763), да би 1766. године постао *фелдмаршал лајтинант*. По унапређењу у чин генерал-мајора одређен је у карлштатску (карловачку) регименту.

За изванредне заслуге за храброст и домовину 1760. године додијељено му је баронство заједно са синовцем Аксентијем, задржавши пређашњи предикат "од Шлангенфелда". Биран је 1756. године за посланика Горње карловачке епархије за Сабор у Сремским Карловцима. На овом Сабору, код избора митрополита дао је свој глас владици горњо-

⁶³ Ivan pl. Bojničić, *Der Adel von Kroatien und Slavonien*, taf. 85.

⁶⁴ Ivan pl. Bojničić, *Der Adel von Kroatien und Slavonien*, 199.

карловачком Данилу Јакшићу, а не владином кандидату (којег је препоручио Беч). Тиме је почео пад његове војничке и животне каријере.⁶⁵

По казни је премјештен из Осијека у Карловац. Био је стално под сумњом, будно праћен, откуцаван, да би 1771. године био више суспендован него пензионисан, уз веома малу пензију. Послије тога наставио се у Копривници. У родном мјесту је обновио цркву. Био је одличан војник и ревностан Србин. Умро је потиштен и разочаран 1774. године.⁶⁶

Михајло је био велики пријатељ књижевности и српских књижевника. Он је тај којем је велики Доситеј Обрадовић написао "Живот и прикљученија".

Микашиновић се два пута женио. Прва жена му је умрла 1762. године. Други пут се оженио млађом госпођом Аном, кћерком Михајла Продановића, а сестром генерал-мајора Саве Продановића од Ужичке Каменице. Послије његове смрти Ана се удала у Русији за Стефана Ожеговића. У манастиру Шишатовац данас се чува слика Михајла и жене му Ане Микашиновић.⁶⁷

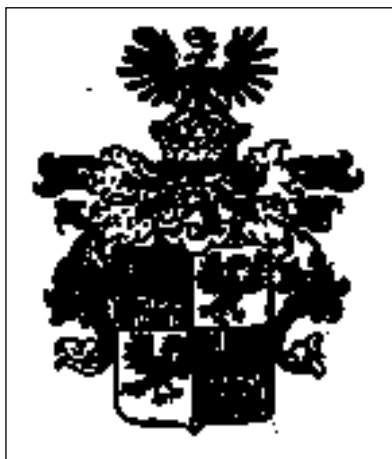
SECZUJACZ - СЕЧУЈАЦ⁶⁸

Штит: полуокругли штит је квадриран; у десном горњем и лијевом доњем црвеном пољу штита налази се црвено-златни турбан; у горњем лијевом и доњем десном сребрном пољу штита стоји црни орао раширених крила спреман за полијетање, окренут улијево.

Накић: изнад штита је сребрна каца са златном круном, на којој је постављен црни орао раширених крила, са погледом удесно.

Плашић: с десне стране зелено-златни, а с лијеве црвено-сребрни.

Племство: Сечујац је српска племићка породица из Бошевца. Племство и грб додијелила је краљица

⁶⁵ Ђ. Рајковић, *Живот генерала Микашиновића*, Јавор, Нови Сад, бр. 11-15, 1875, стр. 344-345.

⁶⁶ Микашиновићевом паду припомогло је и то што је био добра срца, и што унаточ неким генералима, као члан комисије, која је имала да одреди међашење између провинцијала бродског и карлштатског (карловачког) генералата, није хтио 1771. године да пристане да се Гомирци растјерају са њихове земље у Мркопаљу, на Лазама, у Равној гори и на Смрчевој пољани, те да се ту населе Чеси, па је предлагао да Гомирци остану на свом старом грунту, а Чесима да се даде украј пута, гдје је ненасељено.

⁶⁷ Као војнички старјешина одликовао се строгом правдом, презирући горделивце као и пузавце. Уважавао је само истините заслуге.

⁶⁸ Ivan pl. Bojničić, *Der Adel von Kroatien und Slavonien*, 166.

Марија Терезија 7. 7. 1763. године Ђури Сечујцу, жени му Ани Станисављевић, те синовима Арсену, Ђури и Габријелу.⁶⁹ Посебно се истакао Арсен (Александар) Сечујац, барун, *генерал-мајор*. Започео је службу као кадет 1741. у Градишкој граничарској пуковнији, а ратовао је у аустријском наследном рату и напредовао је тада до капетана. На почетку Седмогодишњег рата био је мајор. Истакао се код Schweinitz 1. 10. 1761. године успјешним и храбрим командовањем, за шта је добио витешки ред Марије Терезије. Он је 1765. постао потпуковник-заповједник банатско-илирске милиције.⁷⁰ баронство је добио 1767, а 1773. постао је заповједник 13. граничарске пуковније. Већ 1783. је *генерал-мајор*, касније дворски савјетник код илирске дворске канцеларије. Пензионисан је 1829. године.⁷¹

SUPLIKATZ - ШУПЉИКАЦ ДЕ ВИТЕЗ⁷²

Штит: полуокругли штит је квадриран; у горњем десном и доњем лијевој црвеном пољу штита налазе се по два сребрна лава у усправном положају, окренута један према другом, који у подигнутим предњим шапама држе зелени лоровов вијенац; у горњем лијевој и десном доњем плавој пољу штита, на сребрном мору, налази се лађа која плови.

Накић: изнад штита је кацига са златном круном из које расту два сребрна лава, окренута један према другом, а који у подигнутим предњим шапама држе зелени лоровов вијенац.

Плашић: с десне стране црвено-сребрни, а с лијевој плаво-сребрни.

Племство: Шупљикац је српска племићка породица из Петриње. Племство и грб додијелио је краљ Фрањо, у Бечу 29. 7. 1808. године тада мајору Стефану и Данијелу Шупљикцу. Предикат "Витез" добио је 1. 7. 1816. године.⁷³

Стеван (Стефан) је остао у лијепим успоменама српском народу у првом реду због својих личних врлина којима се истицао.⁷⁴ Био је строг

⁶⁹ Emilij Laszowski, *Catastrum nobilium comitatus: de Posega, Syrmio et Virovitica*, Zagreb 1903, 82.

⁷⁰ А. В. Душин, *Српске племићке породице у Војводини*, Гласник ист. друштва у Новом Саду, св. 39-40, 1940, 126.

⁷¹ Johann Svoboda, *Die Theresianische Militär-Akademie zu Wiener-Nuestadt und ihre Zöglinge*, II, Беч 1914.

⁷² Ivan pl. Bojnić, *Der Adel von Kroatien und Slavonien*, Nürnberg, 1899, 178.

⁷³ Оригинал повеља налази се код породице Микашиновић у Загребу.

⁷⁴ Јован Стефановић, *Билоски Мрвица, из рата 1848-1849*, Бранково коло, год. VIII, бр. 24, С. Карловци 1902, 762.

и праведан, савјестан у дужности и опет благ према другима, непопустљив у питањима војне дисциплине, али у исто вријеме човјечан и племенит.⁷⁵

Рођен је у Петрињи 1786. године, гдје му је отац служио као официр, по чему је и син заволио војнички живот, иако је по школовању требао бити у грађанској служби.⁷⁶ Основну школу завршио је у Петрињи, гимназију у Сремским Карловцима, а филозофију у Шопрану.⁷⁷

Стеван је 1805. године ступио у војску и у њој се истицао војним знањем и великом разборитошћу. Ступио је у пук свога оца, који је тада био у Италији, у којој је тада започео и завршио каријеру. Међутим, када је Горња Крајина потпала под Француску, тада је Шупљикац припао Наполеоновој војсци, и постао је ађутант чувеном војводи Мармону. Учествовао је у великом походу на Русију, добивши тада, уз друга одликовања, и Крст почасне легије.⁷⁸

Стеван је већ 1814. године прешао у Магдебург на страну Аустрије, те је следеће године премјештен у банатску регименту, а затим одлази у Панчево гдје је остао врло дуго, све до 1837. године, када је премјештен у Огулин.⁷⁹

За вријеме службовања у Банату, Стеван је освојио срца Срба Војвођана и оставио је за собом најљепше успомене међу Србима са којима је одржавао везу и када је отишао у Огулин, и као оберстлајтнант у Огулинској граничарској регименти уживао је опште поштовање. У то се вријеме залагао за живот Срба (угарских), а у Карловцима се 1. 5. 1848. године састала чувена Мајска Скупштина. Она је прогласила Стевана за српског *војводу*, који се тада налазио у Италији.⁸⁰ Одмах послјеге доласка из Италије отишао је у Банат и преузео вођство српске народне војске. Цар Фрањо Јосиф I је 1. 12. 1848. донио одлуку у Олмоуцу, којом је именовао *генерал-мајора* Шупљикца српским војводом. Млади цар је 4. 12. 1848. одликовао војводу Стевана Гвозденом круном I степена. Међутим, Шупљикац је, 27. 12. 1848. погођен копљем, и умро је у Панчеву, одакле је пренесен и сахрањен у манастиру Крушедолу.

Стеван је јако много радио, а мање говорио.

Стеванов брат *Данијел* имао је сина Павла, иначе капетана ђурђевачке регименте. Његова супруга била је Јелена Исаковић, кћерка Николе Исаковића, иначе капетана у Сомбору.

⁷⁵ *Знаменићи Срби XIX века*, год. I, Београд, 1990, 43.

⁷⁶ С. Станојевић, *Народна енциклопедија Српско-Хрватско-Словеначка*, IV, Загреб 1928, 760.

⁷⁷ Василије Крстић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848-1918*, 11, 13, 495.

⁷⁸ А. Ивић, *Војвода Стеван Шупљикац*, *Летопис Матице српске*, књ. 323, св. 3, Нови Сад 1930, 208.

⁷⁹ Рајачић је предложио неколико угледних Срба Скупштини за војводу, али је народ остао хладан при спомену њихових имена. А када је предложио Шупљикца, са неописивим одушевљењем и урнебесним клицањем прихватила је Скупштина овај предлог.

⁸⁰ Др Јово Суботић, *Слово надгробно свијетлом војводи српском Стефану Шупљикцу вијезу 20. 12. 1848, у Крушедолу одржано*, *Летопис Матице српске*, Будим, год. XXIII, књ. 81, 1850, 78.

GVOZDANOVICH - ГВОЗДАНОВИЋ

Штѣпѣи: полуокругли штит је квадриран; у десном горњем и лијевом доњем плавом пољу штита, на зеленом подножју је сребрни пеликан, који храни своје младе својом срчаном крви; у горњем лијевом и доњем десном златном пољу штита је црни орао раширених крила, окренут улијево.

Накиѣи: изнад штита је сребрна кацига са златном круном на којој су постављена раширена орловска црвена крила; на сваком крилу је постављен по један полумјесец, окренут вани, а између крила је црна горућа граната.

Плашиѣи: с десне стране плаво-златни, а с лијеве златно-црни.

Племсѣиво: Гвоздановићи су стара српска породица, која се вјероватно доселила из Албаније 1520. године у Жумберак.⁸¹ Племићки лист и грбовница додијељени су 1586. године Ђури и Матији Гвоздановићу, Матијиној жени Јелени и сину му Николи. Ђуриној жени Јевросими и сину Ивану. Племство је проглашено на Хрватском сабору 1588. године.⁸² Угарско племство, уз потврду старог, додијелила је Марија Терезија у Бечу 2. 12. 1774. године *Виду Гвоздановићу, ђенералу*.⁸³ Вид је иначе једна од најзначајнијих личности ове велике племићке породице, која је дала велики број знаменитих људи.⁸⁴

Вид се родио 12. 6. 1738. године у Павланцима, жупа Грабар-Жумберак. Дјетињство је провео у родном мјесту. Још од ране младости, Вид је волио да се игра сабљом и јаше на коњу. Желио је да постане ратник и брани своју домовину. Када му је било 14 година (1752) отишао је као војник добровољац у Вараждински коњанички кор. Ту је провео четири године.

Као осамнаестогодишњак - младић, војник добровољац одлази Вид са вараждинским хусарима (коњаницима) у Седмогодишњи рат (1756-1763), који се водио понајвише у Чешкој, Саској, Шлеској, Баварској и Пруској. По склапању мира у ловачком дворцу Хубертсбургу 15. 2. 1763. године, настало је примирје. Тада се Вид враћа из Седмогодишњег рата као натпоручник.

Оженио се 1764. године Иваном Мајерхофен пл. Гримбихцл.

⁸¹ Милко Предовић, *Жумберачки род Гвоздановића*, Жумберачки календар, Загреб 1967, 189.

⁸² Е. Laszowski, *Повијесни сѣоменици ѣлемениѣе ойћине Туройоље*, Загреб 1908, св. IV, 83-92.

⁸³ Јулије Кемпф, *Пожеџа*, Пожега 1910, 230-241.

⁸⁴ А. Ивић, *Долазак ускока у Жумберак*, Вјесник, Кр.-Хр.-Сла.-Далм. архива, IX, Загреб 1907, 117-118.

Имали су троје дјеце: Антуна, Вида и Ивана. Мајор Вид Гвоздановић је унапријеђен у чин потпуковника 1773. године. Именован је заповједником карловачког хусарског пука. Исте 1773. године провео је процес за потврду племства што су га добили 1586. године жумберачке војводе Матија и Ђуро Гвоздановић, Видови преци.

Царица Марија Терезија је 2. 12. 1774. године Виду⁸⁵ и његовој жени и дједи издала нову диплому којом је потврдила старо племство породици Гвоздановић. Вид је учествовао у борбама наследног рата (1778-1779), у којем се посебно истакао. Царица Марија Терезија га је унапријеђила у чин пуковника славонске коњичке пуковније, и одликовала (1779) Витешким крстом војног реда Марије Терезије.⁸⁶ Касније га је царица Марија Терезија, због његових јуначких дјела учињених за домовину, одликовала већим почастима, тј. додијелила му је баронство, 1. 8. 1779. године. Вид је 16. 5. 1784. године увео на владичански пријесто у Пакрацу владика Павла Авакумовића. У руско-турском рату (1788-1798) цар Јосиф II је сабрао војску, па је у том рату, у саставу војске чувеног војсковође Лаудона, учествовао и барон Вид Гвоздановић. Вид се истакао у борби против Турака код Босанске Градишке 1788. године. Као награду за успјешан напад на Турке, постао је 1789. године *генерал* заповједник тврђаве и подручја Старе Градишке.

HRANILOVIĆI - ХРАНИЛОВИЋ

Штит: у полуокружном плавом пољу штита, на зеленом подножју стоји сребрне боје ратник, са исуканом сабљом у руци испред лешине убијена Турчина, којему је одрубљена глава; средишњи дио штита је водоравна златне боје греда.

Накић: изнад штита је сребрна каца са златном круном, из које расте сребрно обучен ратник (у оклопу), који у десници држи кривошију прободену кроз одрубљену турску главу, а лјевицу је ослонио о бок.

Плашић: с десне стране плаво-златни, а с лијеве црвено-сребрни.

Племство: Храниловићи су српска племићка породица из Жумберка.⁸⁷ Ова племићка породица је дала много подмаршала, генерала, пуковника и капетана, те бискупа, викара-бискупа, декана, свештеника,

⁸⁵ Ivan Bojničić, *Der Adel von Kroatien und Slavonien*, 58.

⁸⁶ A. V. Duišin, *Codex des Adels in Croatien, Slavonien, Dalmatien, Bosnien-Herzegovina, Dubrovnik, Kotor und Vojvodina*, 306.

⁸⁷ Милко Предовић, *Жумберачки род Храниловића*, Жумберачки календар за 1968, Загреб 1968, 88.

универзитетских професора, научника, писаца, љекара, керамичара, трговаца, политичара, родољуба и бораца за слободу. Храниловићи су се доселили из Травника (БиХ) у Жумберак 1531. године.⁸⁸

Ђуро Храниловић Цвјеташин се истакао у борби против Турака. Због тога је њемачки цар и хрватски краљ Рудолф II додијелио 24. 8. 1603. године племство и грб Ђури Храниловићу и његовој дјечи: Стефану, Јелени и Марти, те његовим унуцима Петру, Ђури и Стефану. Племство је проглашено на Хрватском сабору 27. 2. 1609. године. Потомци Ђуре Храниловића живе великим дијелом у Жумберку.

У попису племићких кућа у Загребачком пољу од 12. 11. 1600. и 1602. године спомиње се у Доматовићима племић Петар Храниловић, који је платио 20 динара пореза. Туропољска племићка општина у Великој Горици издала је 16. 3. 1605. године исправу Ђури Цвјеташину или Храниловићу и његовој жени Јелени, којом стичу право да њихове свиње могу пасти у властитом посједу у Храсцу. Кнез Петар Зрињски поклонио је дворца Хрнетић на уживање Петру пл. Храниловићу и његовој жени Ани Војновић.

Поред низа других истакнутих личности ове гркокатоличке породице, једна од најзначајнијих је *Петар Храниловић Цвјеташин, генерал-мајор и њодмаршал*. Рођен је 21. 8. 1833. године у Дубици. Син је капетана Петра и Магдалене, рођене пл. Давид. Петар је ступио 27. 9. 1845. године у Терезејанску војну академију у Бечком Новом Мјесту. Завршио је академију и ступио као поручник у Пјешачку пуковнију надвојводе Фрање Фердинанда д Есте бр. 32. Унапријеђен је у чин поручника вишег ступња 9. 8. 1854, а у чин натпоручника 14. 4. 1859.⁸⁹

Као капетан II разреда додијељен је 31. 5. 1859. године Главном штабу за наставбе. Ту је унапријеђен 12. 6. у чин капетана I разреда. Петар је судјеловао 1859. и 1866. у рату у Италији. За своје подухвате код Magente и Turbita добио је 29. 6. 1859. године Војни крст за заслуге. Због заслуга код Солфериноа добио је 15. 8. 1859. године царско похвално признање. Међутим, 18. 7. 1866. добио је за своје потхвате у рату Ред жељезне круне III разреда. Унапријеђен је у чин мајора. Додијељен је 26. 4. 1871. Пјешачкој пуковнији надвојводе Ернеста бр. 48. Поново је именован 29. 10. 1873. генералштабним официром, под главним вођством у пуковнији. Послије тога, постао је начелник Генералштаба Пјешачке дивизије бр. 23. Именован је за пуковника 1. 9. 1878. године. Постао је 15. 2. 1879. године командант пуковније Јосипа Вебера бр. 22. Цар му је додијелио 22. 6. 1882. године похвално признање због храбрих и заслужних војничких дјела у јужној Далмацији, Босни и Хрватској. У чин *генерала* унапријеђен је 1. 9. 1884. године. Постао је командант 13. пјешачке дивизије у Бечу 6. 7. 1889, а на властиту молбу је пензионисан 1. 5. 1891. године. Добио је више одликовања и признања. Умро је у Загребу 20. 4. 1904. године.

⁸⁸ A. V. Duisin, *Codex des Adels in Croatien, Slavonien, Dalmatien, Bosnien-Herzegovina, Dubrovnik, Kotor und Vojvodina*, 322.

⁸⁹ T. Smičiklas, *Nikolaus Hranilovic, Schematisinus venerabilis cleri Graeci vitus catholicorum diocesis Crisientis pro anno 1868, Zagrebiae 1868*, 16.

MANOJLOVICH - МАНОЈЛОВИЋ⁹⁰

Штит: полуокругло поље штита је водоравно подијељено; у горњем црвеном пољу штита је сребрни оклопљени ратник, који у рукама држи сребрно копље; у доњем плавом пољу штита из подножја се уздиже сребрно брдо на којем је сребрна назупчена кула с једним полубрежним сребрним вратима и прозором.

Племство: Манојловићи су српска племићка породица из Глине. У овој породици се посебно истакао Милан пл. Манојловић.⁹¹ Рођен је у Глини 1848. године. Отац му је био истакнути граничарски официр. Милан је завршио Војну академију, а као поручник ступио је 1885. године у војску у којој је доста брзо напредовао, тако да је још 1890. године постао *ђенерал мајор*.⁹² За своје заслуге неколико пута је одликован вишим и највишим орденима. Осим домаћих одличја, красила су му прса и српска и црногорска одликовања. Као највиши у рангу Србин-официр био је сатрон (с патријархом) Текелијине задужбине за војне питомце. У Котору је био најприје као пуковник, а послије као ђенерал. Омиљен је био код војника и младих официра и важио је као веома спреман официр. Његова супруга Јелена, кћи Николе Матића, велепосједника из Опова у Банату, велика је Српкиња, вјерна кћи свог народа коме је срцем и душом одана.⁹³ Милан је умро на ногама приликом војничких вјежбања.

У породици се још спомињу: Александар (1861-1924) и његова дјеца: Бранка, Бојана, Гојко, Панта, Теодора и Милица.

PRERADOVICH - ПРЕРАДОВИЋ

Штит: у полуокруглом плавом пољу штита, на зеленом подножју, корача златни оролав, који у подигнутој десници руци држи кривошију, а у левници одсјечену сребрну турску главу.

Накић: изнад штита је кацига са златном круном, на којој је положена савијена оклопљена сребрна рука, која у шапи држи златно-плаву заставицу.

Плашић: с десне стране плаво-сребрни, а с лијеве плаво-златни.

Племство: Прерадовићи су српска племићка породица из Хрватске. Племство и грб додијелио је краљ Фердинанд II 15. 3. 1626. године као армалистима Јовану Прерадовићу и његовој браћи Грђану (Гердина), Храниславу (Храња) и Равијолу (Равул) Прерадовићу или Булићу

⁹⁰ A. Eterovich, Croatian and Dalmatian, Palo Alto, Californie 1978, 177.

⁹¹ *Михаило (Милан) вићез ил. Манојловић*, Трговачке новине, год. IV, Нови Сад 1908, стр. 22, стр. 3.

⁹² *Милан ил. Манојловић*, Правда, III, Београд 1905, ср. 131, стр. 3.

⁹³ Јован Радојчић, *Срби*, Београд 1994.

и Винку (Vincenz) Прерадовићу или Секулићу.⁹⁴ Јован Прерадовић је 1629. године купио један двораци од манастира Марија Брун (код Ландштарса у Крањској). Цар Фердинанд III даровао је јула мјесеца 1654. године Јовану (Ханс) Прерадовићу пола спахилука (halbe Hube) у ускочком округу у Жумберку.⁹⁵

Међутим, 1667. године потврђује се племство Ивану, сину Јованову (Ханс), Прерадовићу. Наиме, 1750. године као да су се Прерадовићи преселили из Почитеља у Лици у Доњу Крајину (данашњу бјеловарско-крижевачку жупанију) и ту се настанили у (селу) Грубишином Пољу или Грабовници, гдје се родио и наш пјесник Петар Прерадовић, од којег је остао један син Душан пл. Прерадовић из првог брака са Паулом де Понте (умрла 1855), који је био капетан.

Ово племство од 15. 3. 1626. године пренио је цар Фрањо Јосиф I највишом одлуком од 24. 2. 1864. године на Петра Прерадовића, тадашњег пуковника у царско-краљевском генералштабу, као на непосредног потомка оних, који су то племство 1626. године добили. Тај пренос племства споменуо је и Аугуст Шеноа у "Slavische blatter", Беч, 1865, стр. 411.⁹⁶

Најзначајнија фигура у породици Прерадовића је Петар (1819-1872). Рођен је у Грабовници од српских православних родитеља.⁹⁷ Отац му је Јован, стражмештар, касније крајишки официр, а мати му се звала Пелагија рођена Гриничићева. Отац му је родом из Грубишиног Поља, а мајка из Ђурђевца. Основну школу завршио је у Грубишином Пољу и Ђурђевцу, војнички завод у Бјеловару, а војничку академију у Wiener Neustadtu (1830-1838). Службовао је као официр у Милану, Задру, Пешти, затим по разним мјестима по Италији, у Загребу, Кремони, Верони, Ковину, Темишвару, Бечу и Араду. Постао је на крају службе генерал. Сахрањен је у Бечу 21. 8. 1872. године, а 13. 7. 1879. пренесене су му кости у Загреб. Као питомац Војне академије морао је прећи у католичанство, пошто је то био један од услова да постане официр.⁹⁸

То што је Петар прешао у католичанство не може утицати на

⁹⁴ Ivan pl. Bojnić, *Der Adel von Kroatien und Slavonien*, 151.

⁹⁵ А. Ђукић, *Још нешто о Петру Прерадовићу*, Бранково коло, бр. 47, 1902, 1488. В. Змајић мисли да се једна грана жумберачких Прерадовића преселила у Грабовницу код Г. Поља, гдје се родио пјесник Петар Прерадовић. Види: В. Змајић, *Подјела племића и жрбова жумберачким обичајима*, Жумберачки календар, Загреб 1968, 84.

⁹⁶ Племићка диплома Прерадовића од 18. 3. 1626. године, налазила се у рукама пуковника Прерадовића, па због тога није било потребе да му се изда нова диплома.

⁹⁷ Владимир Голошин, *Петар Прерадовић*, Бранково коло, 31, 1902, 988.

⁹⁸ В. Ђоровић, *Петар Прерадовић према Србима*, Београд 1921, 169.

његово српско поријекло.⁹⁹ Исто тако не може утицати на његово српство то што се оженио католикињом први, а по свој прилици и други пут. Прву је пјесму написао у којој спомиње искључиво српство, али на наваљивање Србина из Бенковца Шпире Димитровића Котаранина. Да је он заиста остао вјеран своме српском народу, и да се Србином сматрао у посљедњим годинама живота свједочи запис Љубомира Узун Миркова у којем се каже: "Тако је то, мој брате Србине! Ма где да смо ми Срби свуда морамо трпјети!"¹⁰⁰ То су Прерадовићеве ријечи изговорене српском мајору, као Србин Србину. Са овим ријечима Прерадовић је дао изјаву о себи и својим националним осјећајима, да нико не може сумњати да је он као Србин живио, српски дјеловао, српски мислио и као Србин трпио ароганцију једног капетана од владајуће њемачке расе.¹⁰¹

Прерадовић је у писму 10. 4. 1846. године Вуку Стефановићу Карацићу правдао, што своје пјесме "као Србин, кирилским писмени не печати", и вели "да су томе различити узроци, које наводити дуго би било".¹⁰²

Прва му је штампана пјесма "Зора пуца бит ће дана", објављена у "Зори Далматинској" (1844). Прва збирка "Првенци" објављена је двије године касније 1846, а "Нове пјесме" 1851. године.¹⁰³ Писао је родољубиве пјесме: "Путник", "Поздрав домовини", "Дјед и унук", љубавне пјесме: "Мртва љуба", "Мируј, мируј, срце моје", "Кад", затим пјесме славенству и језику: ода "Славјанству", "Роду о језику", "Језик рода мога", те епске: "Старац клесар", "Змија", "Мујезин" и рефлексне пјесме: "Људско срце", "Смрт", "Звијезда". Прерадовић је драматизовао еп о "Краљевић Марку". Еп "Лонудска сиротица" није завршио. У епу "Први људи", који је настао послје 1862. износи своје погледе на проблем људског постојања. Ступио је у први ред српских препородних пјесника.¹⁰⁴

У породици се истиче и унука пјесника Петра Паула пл. Прерадовић (1887-1951). Спада у најзначајније пјеснике њемачког поријекла.

RADOSSEVICH VON RADOS - РАДОШЕВИЋ ОД РАДОША

Штит: квадратни штит је квадридан; у горњем десном и доњем лијевој црвеном пољу штита налази се корачајући усправни (попут колца) лав који у подигнутој десници држи исукану кривошију; у горњем лијевој и доњем десном плавом пољу штита, на сребрном подножју, црвено је брдо на којему је сребрни град (тврђава).

⁹⁹ Т. Павичић, *Наш национални пјесник*, Живот и рад, VI, 1930, 721-725, 804-813, 888-894, VII, 8-13.

¹⁰⁰ М. Шевић, *Пейтар Прерадовић*, Нова Искра, бр. 11, 1901, 624.

¹⁰¹ А. Ђукић, *Још нешто о Пейтару Прерадовићу*, Бранково коло, 47, 1902, 1490.

¹⁰² Енциклопедија лексикографског завода, 45, Загреб 1969, 275.

¹⁰³ Хелер др Алберт, *О поезији Пейтра Прерадовића*, Српски књижевни гласник, XXIV, 1928, 426, 439, 503, 517.

¹⁰⁴ Страхиња др Костић, *Југословенски мотиви у делима Пауле фон Прерадовић (1887-1915)* Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, 2, 1967, 321; Т. Арамбашин, *Од Пуле до Цавћаја с поезијом Пауле Прерадовић*, Поморски зборник, 7, 1969, 1167-1186.

Накић: изнад штита је баронска круна.

Плаић: нема.

Племство: Радошевићи су стара српска племићка породица из Радоша у Лици. Племство је додијелио краљ Фрањо I, 21. 2. 1823. године (баронство) Димитрију Радошевићу, *генералу*, са синовима Теодором и Винком и ћерком Маријом.¹⁰⁵

Димитрије (1767-1835) је био граничар и војник. Наставио је породичну традицију, посвећујући се војном позиву. Отац му је био рођени граничар и војник. Чинећи држави и цару велике услуге, награђен је мајорским чином.

Радошевић Димитрије је већ 12. 5. 1782. године постао кадет, после три године 5. 5. 1785. прешао из граничарског у пјешачки пук као кадет. Постао је заставник 18. 10. 1788. године. Није прошло ни пуне двије године, унапријеђен је у чин потпоручника, а 16. 7. 1793. у поручника. Постављен је за подсатника 7. 6. 1797, а 1799. сатника. Као сатник служио је цару и отаџбини преко шест година, и 1. 9. 1805. године постао мајор.

Оженио се 13. 6. 1807. племкињом госпођицом Аном римокатоличке вјероисповијести. За кратко вријеме, после јенидбе, 28. 12. 1807. постаје потпуковник, па је 15. 2. 1809. године постао и помоћник бојног Збора, те је премјештен у генералну команду. У послу је био вриједан и тачан, па је унапријеђен у чин пуковника 17. 6. 1809. године. Исте године постао је помоћник код генералне команде у Угарској. Међутим, већ 10. 1. 1810. постаје управник Дукиног пука, а 25. 10. постављен је за референта војних послова при дворском Војном Савјету. Генерал-мајор постаје 13. 8. 1813. године. Негдје 1815. године одлази у Париз, гдје је био управник пословнице кнеза Шварцерберга. Из Париза поново је у дворском Војном Савјету, гдје је вјерно служио све до 1831. године. Цар Фрањо I га је удостојио 7. 3. 1823. баронском титулом. Именован је 1830. године за царско-краљевског фелдмаршала, а јуна 1831. за привременог управника у Хрватској од стране Монархије. Одмах затим, 1832. слао га је цар за свога главног управника у Славонији, Војводини и Срему. Након три мјесеца исте године поставио га је цар за свог тајног савјетника. Димитрије је 1834. године замјеник предсједника Војног Савјета. Умро је у Бечу јуна 1835. године.¹⁰⁶

Иза себе оставио је два сина, Теодора и Александра, и ћерку Аурелију. Био је у војној дужности тачан, педантан и строг, те отмјен и праведан. За своје успјехе добио је ова одликовања: Аустријски орден

¹⁰⁵ Ivan pl. Bojnić, *Der Adel von Kroatien und Slavonien*, 151; Павле Стаматовић, *Животописаније Димитрија барона Радошевића оћ Радоша*, Српска пчела за 1839, год. X, Нови Сад 1939, 68.

¹⁰⁶ Павле Стаматовић, *Животописаније Димитрија барона Радошевића оћ Радоша*, Српска пчела или новиј цветник, X, Нови Сад 1839, 67.

Леополдовога великог крста, Царско-руског Св. Ане редовног, Краљевско француског Св. Људевита, Почасног грађанина сребрног крста.

RAYKOVICH - РАЈКОВИЋ

Штита: полуокругло плаве боје поље штита је водоравно подијељено двијема златним гредама; из зеленог подножја штита диже се сребрни љиљан; изнад љиљана на сребрном коњу у скоку јаше витез (у сребрном оклопу) са црвеном перјаницом на шљему, који у десници држи исукани сребрни мач, а у љевици узде.

Накић: изнад штита је кадига са круном из које расте, између четири нојева (црно-златно-црно-златно) пера, сребрна оклопљена савијена рука, која у шаци држи исукани сребрни мач.

Плашић: с десне стране плаво-златни, а с лијеве црвено-сребрни.

Племство: Рајковићи су српска племићка породица из Жумберка.¹⁰⁷

Породица вуче поријекло са Свилаје планине у Далмацији. Ту се спомиње Марко Рајковић, који је 1492-1520. посједовао Огорје или Угорје испод Свилаје. Марко се са осталим ускоцима пресели 1533. године у Жумбрак. Неки чланови ове породице су се истакли у Тридесетогодишњем рату и у каснијим ратовима под аустријском заставом на европским бојиштима. Племство је добио 20. 2. 181. године Марко Рајковић од цара Франје I. Уписано је у царску регистратурну књигу Luber Regnus, бр. LX, на страни 412.

Вид Рајковић је посједовао 1562-1591. Будинград, а оженио се Маријом Радивојевићевом, кћерком Ђуре Радивојевића, војводе и предсједника у Шошицама.

Петар Рајковић се истакао у Тридесетогодишњем рату, те је био царски пуковник 1633-1644. године.

У породици се истакао Тадија Рајковић који је служио у слуњској граничарској пјешачкој пуковнији број 4 и борио се у Седмогодишњем рату (1756-1763) као капетан и вођа компаније у Шлезиви против Пруса. Његов најстарији син Михајло ступио је у слуњску граничарску пјешачку пуковнију. Постао је натпоручник, а од царице Марије Терезије 1760. године за храброст је добио личну сабљу украшену царичиним иницијалима и сликом из његовог жумберачког краја.

У латинској изворној повељи презиме се записује као Rajkovics.

¹⁰⁷ Др инг Емил Рајковић, *Крајика њовијести обитиљели Рајковића*, Жумберачки календар за 1966, Загреб 1966, 149.

Марков¹⁰⁸ син Леополд је похађао Терезијанску војну академију у Бечком Новом Месту у генерацији 1799. године.¹⁰⁹ Послије завршеног школовања постао је поручник код Хрватско-славонске граничарске хусарске коњаничке пуковније. Унапријеђен је у натпоручника и пуковника. Иначе је рођен у Оштарију 21. 6. 1781. године. Како је у војсци брзо напредовао, он је већ 1838. унапријеђен у чин генерала. Пензионисан је 1848. године као *фелдмаршал-лајћнант*. Као нижи официр и бригадир у Митровици, ратовао је против Француза 1800-1815. године када је стекао глас доброг војника. Умро је 16. 9. 1866. у Грацу.¹¹⁰

У 19. и 20. вијеку у породици су се истакли и Емил II, доктор правних наука, Емил III (рођен 1905), дипломирани инжењер и асистент и од 1935. године доктор техничких наука, Гунголд - дипл. инжењер, Вулфинг - доктор филозофије у Грацу. Данас у Штајерској живе потомци породице Рајковић.

MIHALJEVIĆ - МИХАЉЕВИЋ

Грб А) *Шийи*: у полуокруглом плавом пољу штита, на зеленом подножју је удесно окренут сребрни коњ са црвено одјевеним коњаником, који у десници држи кривошију а у левици узде; из десне стране горњег дијела штита извире сребрна рука која држи исукани мач уперен ка коњанику.

Накии: изнад штита кацига са златном круном из које расте златни лав који у подигнутој десници држи сребрни мач (?), а кроз лава пролази кривошија(?).

¹⁰⁸ Марко је 1. 4. 1798. године постао натпоручник, а већ 20. 4. 1798. године је именован коњичким капетаном II разреда. Напредовао је до коњичког капетана I разреда. Он је 1797. узео учешћа у Хрватском племићком коњичком устанку. Ту је унапријеђен за мајора Племићке хусарске дивизије.

¹⁰⁹ Ivan pl. Bojničić, *Der Adel von Kroatien und Slavonien*, 155.

¹¹⁰ Д. Медаковић, *Срби у Бечу*, Нови Сад 1998, 317.

Плашић: с десне и лијеве стране сребрни.

Грб Б) Шиић: у полуокруглом плавом пољу штита на зеленом подножју налази се сребрни коњ у скоку удесно са црвено одјевеним коњаником, који у десници држи кривошију, а у левици узде; из горњег десног угла вири црвено одјевена рука која у шасти држи златни буздован уперен на коњаника.

Накић: изнад штита кацига са златном круном из које излази златни лав који у десници држи буздован; лав је прободен сребрним мачем.

Плашић: с десне стране црвено-сребрни, а с лијеве плаво-сребрни.

Племство: Михаљевићи су српска племићка породица из Св. Ивана у Хрватској. Племство и грб додијелио је краљ Фердинанд III у Бечу 19. 12. 1643. године Марку Михаљевићу и брату му Ђури.¹¹¹

Породица је касније добила нови грб и потврду племства 5. 7. 1838. године, а добио их је *Михајло Михаљевић, генерал*. Михајло је син капетана, а рођен је у Св. Ивану 1. 1. 1770. године. Учествовао је у аустротурском рату, када је унапријеђен у чин натпоручника у српском фрајкору. Истакао се приликом опсаде Београда. Ратовао је на Рајни, а показао је изванредну храброст приликом јуриша на непријатељске линије код Мајнца, због чега је на самом бојном пољу добио чин капетана.¹¹²

Михаљевић се прославио у борбама у Италији, када је рањен и заробљен код Ривалија 1797. године. И касније се истицао јунашtvом. Године 1813. добио је задатак да организује фрајкор. Он је 1. 8. 1815. године унапријеђен у чин генерал-мајора, а командовао је бригадом у Француској под заповједништвом фелдмаршал-лајтнанта и дивизијара у Лавову. Исте године је премјештен у Беч, гдје улази у Дворски ратни савјет. За заслуге 1836. године добио је Командирски крст Леополдова ордена, а као дивизијар је премјештен у Темишвар. Баронат му је додијељен 1838. године, а 1842. је пензионисан у чину фелдцајтмајстера. Умро је у Темишвару 9. 3. 1845. године.¹¹³

Анализа симбола (ликова) у грбовима Срба генерала у Дубровнику, Далмацији, Хрватској и Славонији у 18. и 19. вијеку

У грбовима Срба-генерала у аустроугарској војсци у 18. и 19. вијеку у Хрватској је богато заступљено оружје, разних врста, посебно у грбовима високих официра, нарочито *генерала*, што је и разумљиво, ако се има у виду чињеница да је крајишницима-Србима ратовање било главно занимање. Најпознатији симболи у грбовима Срба-генерала су разно оружје:¹¹⁴

- *ѓранати*, обавезно је црне боје с отвором окренутим према врху шти-

¹¹¹ Ivan pl. Bojnić, *Der Adel von Kroatien und Slavonien*, 31.

¹¹² Johann Svoboda, *Die Teresianische Militär-Akademie zu Wiener - Neustadt und ihre Loghinge*, II, Beč 1894.

¹¹³ Дејан Медаковић, *Срби у Бечу*, Нови Сад 1998, стр. 315.

¹¹⁴ Марко Атлагић, *Грбови њлемсѓва у Славонији и Војводини у новом веку с ѓосебним осврѓтом на ѓрбове срѓскоѓ ѓлемсѓва*, 26-28; Бартол Змајић, *Хералдика*, Загреб 1996, 2-26.

- та, из којег сукља пламен дугуљастог облика (Гвоздановић)
- *койље* се јавља у усправном положају са шиљком према врху штита (Будисављевић - грб Б, Манојловић)
 - *сабља (кривошија)* се према врху проширује, а сужава се сасвим при врху. Иначе је чест симбол грбова српских племића (Будисављевић, Мамула, Храниловић, Прерадовић)
 - *мач* је приказан у окомитом положају с оштрицом окренутом према глави штита, или у косом положају ако га држи савинута мишица (Боројевић, Љубибратић, Рајковић)
 - *сирелица* је у усправном положају са шиљком окренутим према глави штита а пером према његовом рубу (Дука, Микашиновић)
 - *застава* (ратна) се јавља врло често у рукама ратника (Дука).

У грбовима Срба генерала у аустроугарској војсци у Хрватској у 18. и 19. вијеку налазе се и ови симболи:

- *савијена оклојљена рука*, са сабљом не коју је натакнула одрубљену турску главу, а симболизује стољетну борбу са турским освајачем (Боројевић, Будисављевић, Мамула)¹¹⁵
- *рајник*, било да је обучен или у оклопу, а понекад јаше на коњу, а симболизује борбу против Турака (Дука, Храниловић, Љубибратић, Рајковић, Михаљевић)
- *лав* се појављује врло често откад се појављују грбови. Најчешће стоји на једној стражњој нози, а остале су подигнуте. У десној подигнутој шапи понекад држи сабљу. Језик и канце су му истакнути (Будисављевић, Микашиновић, Љубибратић, Радошевић)
- *леопард* је приказан у усправном положају с лицем према гледаоцу, нема везе са зоолошким леопардом. Понекад је приказана само нога леопарда (Љубибратић)
- *јеликан* се јавља раширених крила, хранећи младе крвљу из својих груди. Тај симбол је врло чест у грбовима свештеника. На западу он симболизује Христа (Гвоздановић)
- *завран* стоји, спреман за полијетање или борбу. Обично држи у кљуну златан прстен. Обојен је у црно (Кнежевић)
- *змија* је чест лик у грбовима. Приказана је обично у окомитом положају, а понекад и у водоравном (Кнежевић). У појединим грбовима понекад је окружена
- *орао* је најраширенија хералдичка животиња из реда птица.¹¹⁶ У хералдици, као једноглави, јавља се већ на почетку 12. вијека, а ускоро је постао главни симбол њемачког царства. Најчешће је приказан у црној боји. Често је раширених крила. У грбовима на подручју Аустро-Угарске он симболизује царску милост. Врло чест је симбол у накиту грбова српских и хрватских племићких породица (Кнежевић, Љубибратић, Гвоздановић)
- *оролав (џриф)* се састоји од дјелова орла (канце, кљун, крила) и доњег

¹¹⁵ Марко Атлагић, *Грбови њемачтва у Славонији и Војводини у новом веку с посебним освртом на ђрбове српског њемачтва*, 206-217.

¹¹⁶ Бартол Змајић, *Хералдика*, Загреб 1971, 26.

дијела лава. Уши су му истакнуте. Јавља се стојећи или ходајући. Обојен је сребрном бојом (Кнежевић, Прерадовић)

- *мјесец* је чест лик у грбовима српског племства. Приказан је као задња четврт у облику слова С (Гвоздановић)
- *звјезда* се јавља као петокрака (грбови бивших југословенских република и СФР Југославије), шестокрака или осмокрака.¹¹⁷ Шестокраке и осмокраке звјезде су обично сребрне, а могу бити и црвене. Понекад су чак (врло ријетко) и златне (Будисављевић, Љубибратић, Микашиновић)
- *кула (шорањ)* има на врху круниште или кров. Највећи број има врата (Боројевић, Будисављевић).

Већина ових симбола постоји и у племићким грбовима у Угарској и Аустрији, што значи да је аустријска и мађарска хералдика извршила утицај на хералдику у Хрватској, Далмацији, Славонији, а посебно Војној крајини, док је на грбове у Дубровнику, а једним дијелом и Далмацији, извршила утицај Италија.

Као што видимо, Срби-генерали на овом простору дали су огроман допринос у одбрани домовине од непријатеља - Турака и др., што су доказивали на разним бојиштима широм Европе, дакле учинили су јуначка дјела за отаџбину, за шта им је владар додјељивао племство и грбове.

Борба Срба против Турака, као исламских освајача који су угрозили Европу, није престала губитком сопствене средњовјековне државе, него је продужена на ширем подунавско-панонском простору у склопу одбране коју су спроводили угарски краљеви, влашке и ердељске војводе и, најзад, аустријски хабзбуршки владари. Стицањем околности Срби као крајишници, односно граничари, постали су "Предзиђе хришћанства".

И овај рад представља доказ како су, поред осталих, и ови Срби-генерали-племићи ратовали широм Европе против Турака за одбрану читавог католичког Запада.

Prof. Marko ATLAGIĆ, Ph.D.

*COAT OF ARMS OF SOME SERBIAN NOBLE FAMILIES WITH
THE GENERAL RANK IN DUBROVNIK, DALMATIA, CROATIA
AND SLAVONIA IN XVIII AND XIX CENTURY*

The Summary

The Serbs in Croatia, Slavonia, Dalmatia and Dubrovnik had given a great contribution to the defense of the Hapsburg Monarchy by its external and internal enemies. The immense contribution was given by the Serbs-generals-noblemen in Military Graenze (Voj-

¹¹⁷ Исто, стр. 33.

na Krajina), which existed from 1522. until 1881. For that reason they were rewarded with the nobility and family coat of arms. A great part of those Serbs, generals, noblemen had been from the traditionally military families and were educated in the spirit of obeisance and loyalty to the State and order. Thus, the great number of persons rewarded with the nobility and family coats, because of their military merits, does not come as a surprise. Apart from the others, there should be mentioned those noble families from which had originated the following generals-noblemen: Ljubobrtić, Hranilović, Knežević, Gvozdinović, Mikašinović, Budisavljević, Šupljikavac, Borojević, Duka, Mamula and others. The most famous heraldic symbols in the Serbian general family coats are different sort of arms (grenade, lance, saber, arrow, sword, small flag), as well as other symbols (warrior, leopard, pelican, raven, eagle-lion, eagle, moon, etc). The majority of those symbols exists in the noblemen family coats in Austria and Hungary, meaning that the Austrian and Hungarian heraldry had influenced the heraldry in Croatia, Dalmatia, Slavonia, Dubrovnik, and especially in the Military Graenze.

Татјана КОПРИВИЦА*

ЦРКВА СВЕТОГ ПАВЛА У КОТОРУ

Црква Светог Павла у Котору до данас није адекватно научно обрађена и нема посебну студију или монографију. Интереси истраживача и многобројних путописаца који су походили Котор били су усмјерени на цркве: Светог Трипуна, Светог Луке, Свете Марије Колеђати и Свете Ане, док је црква Светог Павла остала по страни, често као предмет успутних забиљешки и ријетког спомињања у општим прегледима¹. Сматрамо да је за потпуније разумијевање умјетности XIII вијека у Котору потребно назначити проблеме који се односе на цркву Светог Павла и покушати наћи одговоре на неке од њих.

ИСТОРИЈА ЦРКВЕ СВЕТОГ ПАВЛА

Цркву Светог Павла су подигли 1263. године, за вријеме владавине краља Уроша I (1243-1276), которски племић Павле Бари и његова супруга Добра, о чему говори натпис који се налази на јужном дијелу западног зида, изнад портала (сл.1), и који гласи:

*"ANNO TRICENO BIS TERNO MILLE DUCENO
QUI FUIT URBANUS VICE QUARTUS PAPA ROMANUS
OROSIO DANTE DOMINO REGNUM MODERANTE
ECCLESIAE CHRISTI CUM MARCUS PRAEFUIT ISTI
VIS GENERIS CLARI PAULUS COGNOMINE BARI
NOBILIBUS NATA CUM CONIUGE DOBRE VOCATA
ISTUD FUNDAVIT TEMPLUM GENTISQUE DICAVIT
DOCTORI SAULO MUTATO NOMINE PAULO
PRO QUIBUS EXORES QUISQUIS VENIS HUC UT ADORES
QUOD COELOS OPERE TALI MEREANTUR HABERE"*².

* Аутор је истраживач-сарадник у Историјском институту Црне Горе, Подгорица.

¹ Први помени цркве Светог Павла налазе се код истраживача с краја XIX вијека, cf. G. Gelcich, *Memorie storiche sulle Bocche di Cattaro*, Zara 1880, 81.

² Натпис са цркве Светог Павла је објављен код више аутора, cf. Ђ. Стратимировић, *О прошлости и неимарству Боке Которске*, Споменик СКА XXVIII (1895), 115;

Сл. 1 Ктиторски натпис на западној фасади из XIII вијека
(Све фотографије коришћене у овом раду снимила је Т. Копривица)

Натпис је уклесан капиталом, на правоугаоној мермерној плочи са профилисаним рамом, у десет правилних редова. Висина слова је уједначена, као и проред између редова.

Са дипломатичке стране натпис је занимљив. Он представља на јавном мјесту објављен ктиторски чин и садржи неке дјелове повеље. На почетку је датација у којој се поред године подизања цркве Светог Павла помињу и историјске личности тог доба, краљ Урош, которски бискуп Марко и папа Урбан IV (1261-1264).³ Иза ње је интитулација која се преплиће са диспозицијом и говори о подизању цркве у част светог Павла. На крају натписа се дају упутства онима који дођу у цркву да се моле за ктиторе, што је у духу короборационе формуле.⁴

Припадници доминиканског реда, који су средином XIII вијека долазили из Дубровника у Котор, задржавали су се у граду кратко, тек толико колико им је било потребно да одрже проповиједи. Павле Бари и Добра су, пошто су остали без дјеце, одлучили да усвоје доминиканце дубровачког самостана приора Миха (поријеклом из Котора), Флорануса, Трипуна и Марка и да им поклоне своју кућу за самостан, уз који су им саградили цркву посвећену апостолу Павлу.⁵ Поклон је потврђен повељом коју је 8. априла 1266. године издао которски бискуп Марко.⁶ Је-

I. Stjepčević, *Voda po Kotoru s prilogom o važnijim spomenicima u Boki*, Kotor 1926, 45; N. Luković, *Blažena Ozana Kotorka*, Kotor 1965, 36; S. Krsić, *Nekadašnji dominikanski samostan Sv. Nikole u Kotoru (1266-1807)*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 28 (1990), 130; Б. Шекуларац, *Трагови прошлости Црне Горе. Средњовјековни највиши и зајски у Црној Гори. Крај VIII почеек XVI вијека*, Цетиње 1994, 101; Натпис који је овдје цитиран, cf., Д. И. Синдик-Г. Томовић, *Лисци средњовјековног латинишеца*, Цетиње 1996, 169; Сличан положај плоче са натписом је на цркви Светог Луке у Котору, Г. Томовић, *Највиши са цркве Светог Луке у Котору из 1195. године*, in: *Црква Светог Луке кроз вјекове*, Котор 1997, 23.

³ О папи Урбану IV cf., <http://www.knight.org/advent/cathen/15212a.htm>.

⁴ Б. Шекуларац, *op. cit.*, 101.

⁵ С. Крсић се користио грађом из Архива доминиканаца у Риму и доноси нам изузетно значајне податке, *op. cit.*, 129.

дини услов који су Павле и Добра поставили био је да се доминиканци трајно настане у Котору, што су вјероватно и учинили, али није познато колико их је тада дошло из Дубровника.

Име Павла Барија срећемо у ктиторском натпису из 1263. године, у повељи бискупа Марка из 1266. године и у нотарским књигама⁷. На основу сачуваних докумената није могуће закључити да ли је Павле био поријеклом из Котора, или његово презиме има неке везе са градом Баријем у јужној Италији. У повељи из 1266. године се каже *Paulus filius Bosce*, али нигдје није сачуван ниједан докуменат о оцу Павла Барија.

У повељи из 1266. године налази се податак значајан за разумјевање добијања одобрења за подизање цркве у непосредној близини которске Катедрале. Наиме, жена ктитора Павла Барија, Добра је била сестра которског бискупа Марка⁸. Бискуп Марко, који је ту дужност обављао од 1260. до 1270. године, помиње се у ктиторском натпису, повељи из 1266. године, као и у једној исправи о цркви Светог Луке која је настала 18. августа 1270. године, а сачувана је у препису из XVII вијека⁹.

У сачуваним нотарским књигама из периода од 1326. до 1335. године о цркви Светог Павла имамо мало података¹⁰. Вјероватно је да су

⁶ Повељу дјелимично доноси I. Kukuljević de Saccis, *Regesta documentorum regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, saeculi XIII*, Zagrebiae 1896, 268; Текст цјелокупне повеље преноси T. Smičiklas, *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, Zagreb 1907, 859; Скраћено издање повеље даје С. Новаковић, *Законски споменници српских држава средњега века*, Београд 1912, 785-786.

⁷ Cf. K. Јиречек, *Романи у градовима Далмације током средњег века*, in: *Зборник Констјантинина Јиречека*, II, Београд 1962, 243.

⁸ "...Anno incarnationis domini MCCLXVI., mensis aprilis, VIII. die intrante, indictione IX., Marcus miseratione divina episcopus Catharensis universis Christi fidelibus presentes litteras inscriptur salutem in domino sempiternam. Universitati vestre duximus significandum, quod Paulus filius Bosce, cognatus noster nobilis civis Catharensis cum coniuge sua Dobre sorore nostram", (подвукла Т. Копривица), T. Smičiklas, *op. cit.*, 859.

⁹ Которани, свештеник Миха Пасквали и Трипо Пасквали су тврдили да су рођаци Мавра Казафрангија, ктитора цркве Светог Луке, а то је оспоравао Базилије Драго. Парничари су се обратили краљу Урошу I (1243-1276), који је наредио которском кнезу Војиславу да зетски епископ Неофит, чије је сједиште било на Превлаци, и которски бискуп Марко, закуну све грађане да одговоре на питање да ли су Михо и Трипо рођаци Мавру и учесници у патронатском праву над црквом Светог Луке. Кнез Војислав је дао да се три пута огласе звона пред црквом Светог Трипуна, изнијети су крст, иконе и реликвије Светог Трипуна, а епископ Неофит и бискуп Марко су проклетством запријетили свима који не би рекли истину. Присутни су били чланови каптала, *seniores et nobiles*, и сви су се заклели да не знају да су Михо и Трипо рођаци и *participes* у цркви Светог Луке. На крају исправе су наведене имена свједока, махом свештеника и ђакона, градски судија и општински нотар ђакон Михо Гиге, cf., С. Ђирковић, *Парница о цркви Светог Луке у Котору*, in: *Црква Светог Луке кроз вјекове*, Котор 1997, 127-128, 137. Колети, базирајући причу на рукопису доминиканца фра Винка Марије Бабића који је у Венецији 1716. године објавио *Popis kotorskih biskupa*, истиче пријатељски и присан однос између краља Уроша I и бискупа Марка ("краљу нико није био већи пријатељ, угоднији и дражи од бискупа"). Ф. Корнер 1759. године тврди исто, cf. М. Милошевић, *Кључни документи о цркви Св. Луке у Котору од краја XII до краја XVIII вијека*, in: *Црква Светог Луке кроз вјекове*, Котор 1997, 163-164.

¹⁰ A. Mayer, *Kotorski spomenici. Prva knjiga kotorskih notara od 1326-1335*, Zagreb 1951; *id.*, *Kotorski spomenici. Druga knjiga kotorskih notara god. 1329, 1332-1337*, Zagreb 1981,

тада црквом Светог Павла управљали фратри-предиканти из Дубровника, преко прокуратора и заступника Гргура Гиманоја, познатог которског грађанина¹¹.

Поред цркве, често се у нотарским књигама помиње кућа Павла Барија, али на основу ових записа није могуће реконструисати гдје се налазила¹².

Црква и самостан Светог Павла су задовољавали потребе доминиканаца до треће деценије XIV вијека, када се повећао њихов број и када је првобитна грађевина постала тијесна за которску доминиканску конгрегацију¹³. Конфигурација терена око Светог Павла није дозвољавала ширење, па је било потребно изградити нову цркву на неком другом мјесту. У градском језгру није било могуће пронаћи већи слободан простор, па су доминиканци добили од Николе Буће¹⁴ 1344. године посјед ван градских зидина, на мјесту званом Пацијана (Табачина) и материјална средства за изградњу самостана са црквом посвећеном Светом Николи¹⁵.

Када су завршени радови на новом самостану и цркви Светог Николе, већина доминиканаца је напустила цркву Светог Павла и преселили се ван градских зидина, док је, вјероватно, један дио конгрегације остао у цркви Светог Павла.

О цркви Светог Павла је сачувано мало података из XV вијека.

Дубровачки сликар Матеј Јунчић је 1445. године радио је олтарску слику у цркви Светог Павла, али та слика није сачувана¹⁶.

Мало вијеће, којем је председавао генерални провидур Марин Зено, и Тајно вијеће града Котора, на заједничкој сједници која је одржана 10. маја 1483. године су, у име цијелог града, одлучила да самостан са црквом Светог Павла и капелом изнајме за манастир намијењен племићким кћеркама које би живјеле по правилима доминиканског реда¹⁷. Њихов број се убрзо повећао, па је требало проширити постојеће простори-

314, 345, 392, 1455; J. J. Martinović, *Graditeljska djelatnost u Kotoru prve polovine XIV vijeka*, Годишњак Поморског музеја у Котору XX XIII-XXXIV (1985-1986), 55.

¹¹ A. Mayer, *op. cit.*, 1042.

¹² A. Mayer, *Kotorski spomenici. Prva knjiga kotorskih notara od 1326-1335*, Zagreb 1951, 179, 470, 916, 1170, 1237; *id.*, *Kotorski spomenici. Druga knjiga kotorskih notara god. 1329, 1332-1337*, Zagreb 1981; 388, 1184; J. J. Martinović, *op. cit.*, 55-57.

¹³ S. Krasić, *op. cit.*, 130.

¹⁴ Никола Бућа је од 1333. био заступник царина у Србији, потом коморник, па протовестијар цара Душана. Захваљујући његовом залагању Стои и Пељешац су припали Дубровачкој републици, па су му Дубровчани поклонили кућу у Дубровнику и земљиште на Пељешцу. Са братом Михом је 1336. године примљен у дубровачко племство. Након што је одликован златним љиљаном, симболом француске краљевске куће, љиљан је постао знак породице Бућа, cf. S. Gliubich, *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*, Vienna 1856, 64; S. Krasić, *op. cit.*, 130.

¹⁵ О цркви Светог Николе cf. S. Krasić, *op. cit.*, 130-131; И. М. Ђорђевић, *Зидно сликарство српске власије у доба Немањича*, Београд 1994, 19, 185.

¹⁶ В. Ђурић, *Дубровачка сликарска школа*, Београд 1965, 56; R. Vujičić, *Umjetničke prilike u Kotoru sredinom XV vijeka*, Годишњак Поморског музеја у Котору XLI-XLII (1993-1994), 36.

¹⁷ S. Krasić, *op. cit.*, 131.

је. Которски кнез и провидур Франческо Леони се обратио за помоћ дужду Марку Барбадићу, који је 1486. године одобрио одређена средства за грађевински материјал, али која нијесу стигла, вјероватно због напада Турака, који су освојили Рисан и Херцег-Нови и запријетили Котору.

Самостан су касније, није забиљежено када, напустиле редовнице доминиканског реда. Свети Павле је 1520. године изнајмљен которском свештенику Помпеју де Пасквалибусу¹⁸. Исте године је скупштина Светог Николе, за сва времена и без надокнаде, самостан Светог Павла поклонила доминиканкама III реда, које су до тада становале у приватним кућама.

Од 1521. до 1565. године године у испосници уз самостан Светог Павла је боравила блажена Озана, заштитница Котора¹⁹.

Када је турски адмирал Хајрудин Барбароса 1539. године освојио Херцег-Нови и запријетио Котору, самостан Светог Николе је порушен да не би служио за утврђивање непријатеља, а доминиканци се привремено, до 1545. године, пресељавају у Светог Павла²⁰.

Црква Светог Павла се помиње у регестима писама из 1583. и 1591. године који су из Рима послати у Далмацију²¹. У сачуваном спјеву, из истог периода, которског хуманистичког пјесника Ивана-Боне Болице, *Descriptio Catharensis urbis*, у некада главној средњовјековној улици, до брда Светог Ивана, Болица наводи постојање цркве Светог Павла²².

С краја XVII вијека је сачуван спјев которског барокног пјесника Жива Болице Кокољића, у којем он наводи да је црква Светог Павла припадала братовштини Светог Крижа²³. 1675. године је подигнут олтар у цркви Светог Павла у част Преобраћења светог Павла, па је испред њега положен ковчег са тијелом блажене Озана²⁴.

На војном млетачком плану Котора који је урадио 1785. капетан Франческо Ђиронци уцртано је 18 цркава, али су само детаљно предста-

¹⁸ *id.*, *op. cit.*, 132.

¹⁹ Блажена Озана је рођена 1493. године у селу Релези у Љешанској нахији. Са четрнаест година одлази у Котор у племићку породицу Бућа. 1513. године је одлучила да се повуче и изолије од свијета, а фрањевац Тома Грубоња и доминиканац Винћенције су јој помогли да добије дозволу которског бискупа Трипа Бизантија да може одабрати у Котору испосницу у којој ће боравити. Настанила се у ћелији поред цркве Светог Бартоломеја, а 25. јануара, на дан Обраћења светог Павла, Озана је пришла III реду светог Доминика. Доминиканци су јој били блиски, јер су чланови породице Бућа, код које је провела седам година, били истакнути припадници тог реда. Тада је своје крштено име Катарина промијенила у Озана, у спомен на блажену Озану из Мантове, која је умрла 1505. године. У испосници је провела 7 година, излазећи само недјељом и за празник. Озанина ћелија поред Светог Бартоломеја била је оштећена у земљотресу и она се 1521. године преселила у испосницу поред цркве Светог Павла. 1565. године је сахрањена у заједничку гробницу доминиканских трећереткиња, cf., N. Luković, *Blažena Ozana Kotorka*, Kotor 1965, 16-53.

²⁰ S. Krasić, *op. cit.*, 132-133.

²¹ S. Krasić, *Regesti pisama generala dominikanskog reda poslanih u Hrvatsku (1392-1600)*, II dio, Arhivski vjesnik XXI-XXII (1978-1979), 1705, 1772.

²² Ђ. Бизанти-Љ. Пасквалић-И. Б. Болица, *Изабрана поезија*, Цетиње 1996, 328.

²³ Ж. Болица Кокољић, *Поезија*, Цетиње 1996, 162-163.

²⁴ N. Luković, *op. cit.*, 81.

вљене Катедрала и Свети Лука, док су остале, а међу њима и Свети Павле, биле означене крстићима²⁵.

Самостан и црква Светог Павла су за вријеме Наполеонове окупације Котора (1807-1814) претворени у касарну и магацин, а олтар из цркве Светог Павла и тијело блажене Озане су пренесени у цркву Свете Марије Колеђате, гдје се и сада налазе²⁶. Тада је унутрашњост цркве подијељена на два нивоа, а на западној страни су саграђене степенице за прилаз²⁷.

За вријеме II свјетског рата, док је Котор био под италијанском окупацијом, црква Светог Павла је претворена у затвор, а према улици је подигнут високи зид²⁸.

Црква Светог Павла је 1948. године постала женски или Мали затвор ("Караклак"), а зид према улици је повишен.

Црква је од шездесетих до краја седамдесетих година XX вијека служила као стамбени објект.

Осамдесетих година је било планирано да се црква Светог Павла ревитализује и да се у њој направи которски Лапидаријум, али ништа од тога није урађено.

АРХИТЕКТУРА ЦРКВЕ СВЕТОГ ПАВЛА

Затичено стање

Црква Светог Павла се налази у источном дијелу Котора, у подножју литаца Светог Ивана. Са њене сјеверне стране је зграда некадашњег которског затвора, а са јужне троспратна стамбена зграда из XIX вијека. На источној страни су зидине которског бедема. Стрмина терена на истоку је ријешена у више заравњених нивоа са потпорним зидовима између којих се налазе степенице.

Црква Светог Павла није у култу и у лошем је стању. Осим радова који су на њој извођени 1981. и 1982. године, црква није у потпуности археолошки испитана. Стратиграфија терена је нарушена, а оштећени су, или измијењени, важни дјелови архитектуре, тако да је данас тешко распознати габарит цркве и дјелове комплекса из XIII вијека.

Резултати истраживања научника који су се бавили архитектуром цркве Светог Павла су доста скромни²⁹. Прво стручно истраживање

²⁵ J. Martinović, *Graditeljska djelatnost u Kotoru prve polovine XIV vijeka*, Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru XXXI-XXXII (1983-1984), 37.

²⁶ J. Мартиновић, *Сво којоторских драгуља*, Ријека Црнојевића 1996, 75.

²⁷ S. Barišić, *Kotor-Sveti Pavle (Projekat Konzervatorsko-restauratorskih radova, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd инв. бр. П-132)*, 8.

²⁸ Martinović, *op. cit.*, 75.

²⁹ Ђурђе Бошковић је 1938. године вршио теренска истраживања средњовјековних споменика Котора. Цркву Светог Павла смјешта у вријеме Стефана Уроша II (1282-1321) и доноси у кратким цртама опис архитектуре цркве, али не раздваја дјелове грађевине из XIII и XVI вијека, cf. Ђ. Бошковић, *Извештај г. Ђ. Бошковића о истраживањима средњовековних споменика на јужном Приморју*, Споменик СКА LXXXVIII (1938), 136; Цвито Фисковић, у извјештају који је написао након

архитектуре цркве Светог Павла извршено је након земљотреса који је задесио Котор 15. априла 1979. године. Истраживањем, које је вршено 1981. и 1982. године, руководио је архитекта-конзерватор Слободан Баришић, који је урадио и конзерваторско-рестаураторски пројекат цркве³⁰. С. Баришић је дефинисао простор који је заузимала црква Светог Павла из 1263. године.

У цркву Светог Павла се улази кроз двориште које се налази на западној страни цркве, до средњовјековне главне улице Котора, заклоњено оградним зидом³¹. У доњем дијелу дворишног зида је сачуван дио

истраживања умјетности Боке Которске која су спроведена 1950. и 1951. године, само помиње цркву Светог Павла, наглашавајући да није имао прилику у њу да уђе, Ц. Фисковић, *O umjetničkim spomenicima grada Kotora*, Споменик САН СП (1953), 88; Архитектуром Светог Павла се највише бавио Војислав Кораћ. У више студија, као и у својој докторској дисертацији, В. Кораћ не раздваја архитектонске фазе у настанку грађевине, односно доноси закључке о грађевини из 1263. године и о готичком олакшаном своду на основу архитектуре цркве из XVI вијека, cf. В. Кораћ, *O монументалној архитектури средњовековног Котора*, Споменик САН СР (1956), 159-160; *id.*, *Градњивљеска школа Поморја*, Београд 1956, 58, 64, 142, 189, 195; В. Кораћ, *Црна Гора у доба Немањића. Архитектура*, in: *Историја Црне Горе*, II/1, Титоград 1970, 131. Нико Луковић 1966. године пише о архитектури цркве Светог Павла из XVI вијека, сматрајући да је то грађевина из XIII вијека, cf. Н. Луковић, *Važniji spomenici grada Kotora*, in: *800 godina katedrale Sv. Tripuna u Kotoru (1166-1966)*, Котор 1966, 144, 153. Говорећи о романичкој архитектури у Котору Данило Калезић и Павле Мијовић помињу цркву Светог Павла, cf. D. Kalezić, *Kulturno-istorijski spomenici*, in: *12 vijekova Bokeljske mornarice*, Београд 1972, 222, П. Мијовић-М. Ковачевић, *Градњи и утврђења у Црној Гори*, Београд-Улцињ 1975, 113; Говорећи о стању споменика у Котору након земљотреса 1979. године М. Чанак Медић помиње Светог Павла, cf. М. Чанак-Медић, *Истраживање и заштите кошорских сакралних грађевина*, Гласник друштва конзерватора Србије 7 (1983), 35; *id.*, *Sakralni spomenici pod udarom zemljotresa na primjeru kotorskih spomenika*, in: *Kulturna baština Balkana i seizmički problemi*, Titograd 1983, 230; Ј. Мартиновић је 1983. године, на основу истраживања Слободана Баришића, представио архитектонске фазе у цркви Светог Павла, Ј. Martinović, *Graditeljska djelatnost u Kotoru prve polovine XIV vijeka*, Годишњак Поморског музеја у Котору XXXIII-XXXIV (1983-1984), 55-57; В. Ђурић говори о крстастим сводовима и полукружној апсиди цркве из XIII вијека и разматрајући поријекло архитектонских рјешења которских цркава пореди слијепи лук који се налази на pročелу Светог Павла са ранијим рјешењима на которским црквама с почетка XIII вијека, cf. В. Ј. Ђурић, *Рашико и приморско грађивљеско*, in: *Историја српског народа*, I, Београд 1981, 402; *id.*, *Которске цркве око 1200. године и њихово порекло*, ЗЛУМС 25 (1989), 18; Иво Петрициоли доноси основне податке о архитектури цркве, cf. I. Petricoli, *Od Donata do Radovana*, Split 1990, 93. З. Чубровић, бавећи се барокизацијом романичког Котора сажето говори о преградњама које су извршене на цркви Светог Павла у XVI и XIX вијеку, Z. Čubrović, *Barokizacija romaničkog Kotora*, Годишњак Поморског музеја у Котору, XXXIX-XL (1991-1992), 35; Ј. Мартиновић 1996. године даје преглед фаза у изградњи цркве Светог Павла и радова који су на њој вршени 1981-1982. године, cf. Ј. Мартиновић, *Сво кошорских грађивља*, Ријека Црнојевића 1996, 75-78.

³⁰ Резултати ових истраживања нијесу објављени. С. Баришић ми је љубазно уступио своје забиљешке са терена и пројекат конзерваторско-рестаураторских радова, S. Barišić, *Kotor - Sveti Pavle (Projekat konzervatorsko-restauratorskih radova, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Beograd, Инв. бр. П-132)*, 1-4, 6, 8.

³¹ S. Barišić, *op. cit.*, 4; Ј. Martinović, *Graditeljska djelatnost u Kotoru prve polovine XIV vijeka*, Годишњак Поморског музеја у Котору XXXI-XXXII (1984-1985), 32-33; *id.*, *Сво кошорских грађивља*, Ријека Црнојевића 1996, 75-78.

средњовјековне грађевине од које су сачувани прозор и отвор за врата коме недостаје оквир. Зазидани су, као и лучно засведени пролаз сјеверно од ове грађевине.

Јужни дио оградног зида чини висока грађевина чија је првобитна намјена била да наткрије улаз у двориште цркве. У горњем дијелу грађевине је прозорски отвор, док је у нивоу улице улазни романички портал декорисан тордираним ужетом, кроз који се улази у двориште цркве (сл. 2). Изнад портала је уграђена римска надгробна плоча³² и обијени готичко-ренесансни штит грба. Горња омалтерисана површина оградног зида је новија.

Данашњи сачувани остаци цркве Светог Павла потичу с почетка XVI вијека. То је једнобродна грађевина која је, због конфигурације терена, окренута дужом осом у правцу сјевер-југ. Апсида, која се налази на сјеверној страни, полукружна је изнутра и споља.

Брод цркве из XVI вијека је степенастим пиластрима који носе попречне лукове подијељен на три травеја. Пиластри се између средњег и сјеверног травеја пружају цијелом висином, док су средњи и јужни ослоњени на конзоле. Травеји су засведени крстастим сводовима, који се ослањају дијелом на прислоњене слијепе лукове између пиластара, а дијелом на прислоњене попречне лукове. У тјеменима сва три свода се налазе розете са флоралним орнаментима.

Црква је покривена кровом на двије воде.

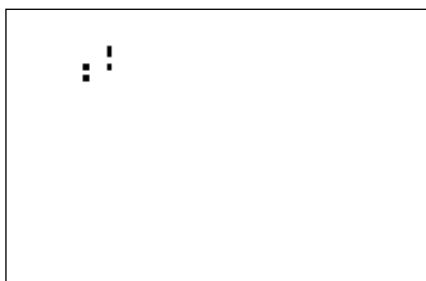
Западна фасада цркве је израђена од добро тесаних правилних квадера, постављених у хоризонталне редове приближно истих висина. У јужном дијелу се налази отвор портала који је дјелимично зазидан и претворен у прозорски оквир. Изнад портала је плоча са ктиторским натписом, уоквирена профилисаним вијенцем. Површина зида око пло-

Сл. 2 Портал из XIII вијека инкорпориран у јужни дио дворишног зида

³² На римској надгробној плочи је сачуван натпис, (cf., I. Stjepčević, *op.cit.*, 45) :

SEX. PGRACILIS. AN. LX
Q. PGRACILIS. E. A. XX
M. AEMILIUS. CELER. AN
XXV. H. S. S.

Основа доњег спрата цркве
Светог Павла из XVI вијека
(цртеж С. Баришића)

че са натписом садржи неколико редова прецизно обрађених квадери.

Испред западне фасаде, у јужном дијелу, налази се двокрако степениште ширине 1м, испод кога је аркосолијум са каменим саркофагом.

Горњи дио источне фасаде је од правилних, добро клесаних квадери и завршава се редом необрађених камених плоча које леже на каменом олуку. Сјеверни дио источне фасаде је од ломљеног камена,

без посебно обрађених лица. У јужном дијелу се распознаје накнадно зазидани полукружни отвор ширине око 3 м. Површине уз њега су добро обрађене, а остале су у мјешовитој техници, са видљивим траговима интервенције.

На сјеверној фасади се налази мањи окулус и отвор који је пробијен за приступ у простор између горње површине сводова и кровова.

На јужној фасади има доста зазиданих отвора. У средишњем дијелу горње зоне је опеком зазидан отвор већег окулуса оивичен каменим плочама (црвеним). У западном дијелу горње зоне је половина широког, сада зазиданог полукружног отвора, чији источни дио излази из равни зида. У њему се налазе зазидана врата и прозорски отвор са једноставним каменим оквиром. У оквиру ове зидне површине је и мања ниша, уоквирена једнодјелним каменим рамом, са два вертикалана усјека на хоризонталним странама.

Портал, који се сада налази на вратима која воде у двориште самостана, има тордирано уже поремећено на више мјеста, и овдје је секундарно употребљен, па је приликом монтирања дошло до замјене мјеста појединих дјелова. С. Баришић је закључио да димензије овог портала одговарају димензијама портала кроз који се улазило у цркву Светог Павла из XIII вијека.

У цркву из XVI вијека се улазило кроз барокни портал на западној фасади. Камени довратник и надвратник барокног портала су украшени богатом профилацијом, док су доњи дјелови довратника, као и средишње поље архитравне греде декорисани плитким флоралним рељефом. Камени вијенац, уграђен изнад архитрава, ослоњен је на двије конзоле украшене широким листовима савијеним у волуте.

Постојећи прозори, једноставних оквира, са западне и источне стране, прилагођени су вертикалној подјели простора цркве на два нивоа. На основу различитог распореда висина слојева тесаника на фасади са обје стране отвора С. Баришић сматра да су постојећи отвори из XIII вијека. Демонтирани су, проширени и прилагођени новој функцији.

Два окулуса на сјеверној и јужној фасади, дјелови каменог оквира и централне розете пронађени су приликом теренских радова. На сје-

верној фасади су мањи и једнострано профилисани камени оквири и транзена пречника 45 цм, са отворима у виду четворолиста.

У археолошким истраживањима јужног травеја откривене су испод пода (дашчана облога, слој шута и бетонска подлога) четири чврсто зидане гробне конструкције.

На нешто нижој нивелети налази се још једна гробна конструкција, оријентисана у правцу исток-запад, покривена плочом у равни сачуваног дијела пода, који је од ружичасто-бијелих плоча, димензија 25 x 25 cm, сложених у облику дијагоналног шаховског поља.

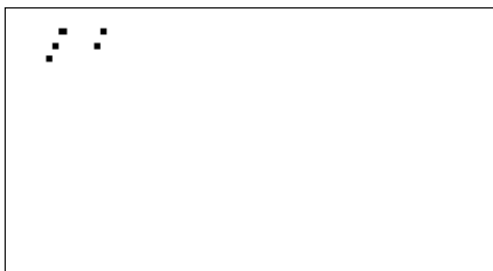
Уз јужни дио западног зида је галерија, од које су видљиви остаци три мања крстаста свода.

Грађевина у југозападном углу комплекса, која је наткривала улаз у црквено двориште, пресведена је крстастим сводом.

Црква из XIII вијека

Старија грађевина, на коју се односи ктиторски натпис, била је једнобродна, са три травеја, оријентисана дужом страном у правцу исток-запад.

Приликом преградње цркве Светог Павла у XVI вијеку, литице Светог Ивана нијесу дозвољавале ширење према истоку, а ни улица према западу, па је дужа оса цркве заротирана за 90 степени према сјеверу. Срушени су јужни и сјеверни зид цркве из XIII вијека, чији су темељи пронађени приликом археолошких радова 1981-1982. године. Западни зид цркве из XIII вијека је инкорпориран у западни зид из XVI вијека, а источни зид цркве из XIII вијека је уклопљен у источни зид цркве из XVI вијека.

Претпостављена првобитна основа
Светог Павла
(цртеж С. Баришића)

Није познато како је грађевина била засведена, иако се у литератури о архитектури цркве Светог Павла о томе доста спекулише. На источном зиду цркве је сачуван апсидални лук, али није познато каквог је облика била апсида. Док се не изврше археолошки радови на источном дијелу цркве о томе се не може са сигурношћу говорити.

Остаци пода, са плочама сложеним у виду дијагоналног шаховског поља, из XIII су вијека. Слична рјешења пода срећемо и у осталим которским црквама из XII и XIII вијека.

Светом Павлу из XIII вијека припада гроб који се налази у цркви, оријентисан у правцу исток-запад, затворен монолитном надгробном плочом, на чијој се унутрашњој страни налази рељефна декорација. Сва је прилика да ова плоча није из XIII вијека, већ да је сполија са неке старије которске грађевине, а да је овдје секундарно употребљена.

Разлика у нивоу пода цркве и некадашње улице је ријешена двокраким степеништем (које је данас покривено једнокраком скалинадом из XIX вијека), испод кога се налази аркосолијум са саркофагом који је настао истовремено са црквом из XIII вијека, а којем се прилазило из нивоа средњовјековне улице.

Првобитној цркви припада, како сматра С. Баришић, портал који се сада налази на улазу у црквено двориште. Овакво рјешење портала срећемо у низу споменика на јужном Јадрану. Његове димензије одговарају отвору изнад аркосолијума, који је у преградњи у XVI вијеку зазидан.

Од цркве Светог Павла из XIII вијека сачуван је растеретни лук на западној фасади.

Прозори на западном и источном дијелу су првобитни, али су у каснијим преградњама изгубили свој основни облик.

Светом Павлу из XIII вијека припадају прозор и отвор за врата у дворишном зиду. Није познато да ли је то неки дио самостана Светог Павла, или су то, можда, остаци куће Павла Барија.

Архитектура цркве Светог Павла из XIII вијека је у духу рјешења цркава Котора из XII и XIII вијека. Начин обраде камена и зидање, просторно рјешење, као и растеретни лук на фасади као конструктивно-декоративни елементи сусрећемо на црквама Светог Луке и Свете Ане³³. С. Баришић сматра да је Свети Павле могао имати капелу на сјеверној страни, што је такође карактеристично за которске средњовјековне цркве. Сви елементи указују да је градитељско рјешење цркве Светог Павла потекло из Котора.

Аркосолијум на западној страни цркве Светог Павла

На западној фасади Светог Павла, испод двокраког степеништа које са бочних страна води до улаза у цркву, 1982. године је, приликом рашчишћавања околине цркве, откривен аркосолијум. Тада је извршена антрополошка анализа скелета, али резултати нијесу објављени.

Аркосолијум је грађен истовремено са црквом из XIII вијека и конструктивно је повезан са њом. Два монолитна стуба носе лук аркосолијума испод кога се, ослоњен на три степеника, налази саркофаг. Саркофаг је монументалних димензија (2,01 м x 1,00 м x 0,87 м). Затворен је монолитним поклопцем који је испуцао по средини. На саркофагу су видљиви трагови неколико уповања. Испод саркофага се налази двојна гробница у којој су сахрањени Павле Бари и Добра³⁴, а у лунети и потрбушју лука изнад саркофага су сачувани остаци фресака.

³³ R. Vujičić, *Freske sa likom sv. Hristofora na pročelju crkve Sv. Ane u Kotoru*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 24 (1984), 39, n. 3; М. Чанак-Медић, *Архитектура Немањиног доба II. Цркве у Полимљу и на Приморју*, Београд 1989, 126, 185; В. Ј. Бурић, *op. cit.*, 18, n. 22;

³⁴ Истражујући касноантичка и средњовјековна гробља у Котору П. Мијовић наводи да у цркви Светог Павла постоји више гробница и саркофаг Павла Барија, cf. Р. Мијовић, *O kasnoantičkim i srednjovjekovnim grobljima u Kotoru*, in: *Kulture Crne Gore*, Tigrad 1987, 194.

Аркосолијум је као облик сепулкралне архитектуре познат од IV вијека наше ере³⁵. Из првобитног облика аркосолијума се развио тип средњовјековног гроба са луком, који се употребљавао као вид фунерарне архитектуре на Истоку и Западу. Са развојем хришћанства и измијењеним идеолошким начелима долази до нестајања античке гробне умјетности и замјењивања *monimentuma* гробом у земљи *sepulcrum*-ом, без упадљивих ознака³⁶. Аркосолијуми су, како на Истоку тако и на Западу, били намијењени владарима, мученицима, високим црквеним прелатима или изузетно значајним људима. Познато је да су представници цркве протестовали против профане употребе аркосолијума³⁷. Слободностојеће конструкције, забати, балдахини и аркосолијуми су изнад гробова означавали светост сахрањеног, па су се у сепулкралној умјетности Европе избјегавали до средине XIII вијека. Јачањем лаичке културе и индивидуализма у XIII вијеку ови обичаји су се промијенили.

Рјешење аркосолијума у цркви Светог Павла отвара више проблема. Мјесто аркосолијума, на западној фасади цркве, испод улаза, нема правих аналогија зато што је сахрањени ктитор био которски племић (*nobiles*), а не владар или црквени великодостојник³⁸.

Према прописима католичке цркве од VI вијека било је забрањено сахрањивање у унутрашњости цркве³⁹. До IX вијека се и краљевски гроб налазио испред западне фасаде цркве, поред портала. Касније су те забране биле знатно блаже.

У фунерарним рјешењима у Котору постоје неки облици који су могли утицати на формирање овако особене сепулкралне цјелине. Котор је имао до III вијека наше ере двије некрополе (локалитети Хорти и Шурањ), на којима су сачувана разнолика надгробна рјешења⁴⁰.

У катедрали Светог Трипуна је, приликом посљедњих археолошких истраживања, откривен систем лучних гробница које су настале истовремено са грађењем апсида⁴¹. Око некадашњег манастира Светог Фрање ван градских зидина је нађен велики број гробница, међу којима је гробница бр. 38 била прислоњена уза зид, и вјероватно је имала функцију ол-

³⁵ Cf., I. Herklotz, *Sepulcra e monumenta del Medioevo. Studi sull' arte sepolcrale in Italia*, Roma 1985, 144.

³⁶ Cf., I. Herklotz, *op. cit.*, 13-28; Д. Поповић, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1991, 155.

³⁷ J. Deer, *The Dynastic Porphyry Tombs of the Norman Period in Sicily*, Cambridge 1959, 37.

³⁸ На фасади цркве Сан Адоено у Бишељеу је сачуван аркосолијум извијесног Бартоломеа, I. Herklotz, *op. cit.*, 57, сл.8; У јужној Француској је сачувано више примјера аркосолијума који се налазе на фасадама цркава, cf. R. de Lasteyrie, *L' Architecture religieuse en France. L' époque Romane*, Paris 1929, 718-719, фиг. 726, 727; Аркосолијум је сачуван на западној фасади манастира Ζωοδόχοϛ Πύργι у Грчкој, а уз источни зид манастира Синин у Јерменији налазе се засведени тријемови у којима је вршено сахрањивање, cf. М. Чанак-Медић, *op. cit.*, 70.

³⁹ E. Panofsky, *Tomb Sculpture. Its Changing Aspects from Ancient Egypt to Bernini*, London 1964, 47.

⁴⁰ П. Мијовић, *op. cit.*, 186.

⁴¹ У овим гробницама је пронађено доста иситњених костију, 4 новчића и неглеђоса на посудуца, cf., М. Крижанац, *Археолошка истраживања у цркви Светог Трипуна у Котору*, Гласник Српског археолошког друштва 10 (1995), 212.

тара⁴². У архивским списима Котора таква гробница се назива *arca*.

У близини цркве Светог Павла (над улицом између Катедрале и Бискупије) налази се засведени пролаз, са уграђеним романичким луком, који води испод степеништа реликвијара до сјеверних врата Катедрале⁴³. Поред узиданог романичког лука постоји још један истовјетан лук, сада инкорпориран у западни дио сакристије. Ова два лука, која почивају на масивном зиданом ступцу, чинила су неку врсту аркадног тријема, отвореног према западу. У суженој просторији је откривена монументална зидана гробница са дјелимично оштећеним саркофагом од међусобно спојених камених профилисаних плоча. Саркофагу под аркадним тријемом се прилазило од запада степеником са нивоа улице. Ј. Мартиновић сматра да је аркадни тријем могао бити меморија подигнута у част личности које су биле значајне за живот Катедрале, те да су у њој били Андреацијев и Маријин саркофаг⁴⁴ и зидана гробница у облику саркофага за бискупа Маја (који је 1166. године осветио олтаре Светог Трипуна) и његове наследице⁴⁵.

Сматрамо да су ктитори цркве Светог Павла могли видјети у овом аркадном тријему идејно рјешење за своју гробницу. Аркадни тријем са сјеверне стране Катедрале је подигнут на мјесту гдје су од IX до XII вијека почивале мошти светог Трипуна, заштитника града, чиме је посебно истакнуто поштовање гроба Андреација и Марије, ктитора цркве Светог Трипуна из IX вијека⁴⁶.

Рјешење унутрашњости двојне гробнице испод аркосолијума у цркви Светог Павла је интересно⁴⁷. Двојна гробница је у средњем вијеку позната у сахрањивању супружника и блиских рођака. Обично је унутрашњост двојних гробница подијељена вертикално, односно покојници су постављани један поред другог. Такав је случај са сачуваним двојним гробницама у средњовјековној Србији⁴⁸.

У Светом Павлу је полагање тијела извршено на тај начин што је прво постављено тијело једног покојника, на њега је постављена камена плоча, а затим тијело другог покојника, односно извршена је хоризонтал-

⁴² Р. Миловић, *op. cit.*, 187, сл. В, 1.

⁴³ Ј. Мартиновић, *Prolegomena za problem prvobitne crkve Svetog Tripuna u Kotoru*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 30 (1990), 23-24, 26; М. Чанак-Медић, *Катедрала Светог Трипуна као одраз уметничких прилика у Котору средином XII века*, ЗРВИ XXXVI (1997), 88.

⁴⁴ Андреацијев саркофаг је пронађен у малој улици између Катедрале и Бискупије, Ј. Мартиновић, *op. cit.*, 24.

⁴⁵ Испод овог саркофага је пронађено 12 костура, без икаквих прилога, Ј. Мартиновић, *op. cit.* 22, н 52.

⁴⁶ О Андреацијевом и Маријиним саркофагима cf., I. Stjepčević, *Katedrala Svetog Tripuna u Kotoru*, Split 1938, 26-27; Ј. Ковачевић, *Средњовјековни епиграфски споменици Босне и Херцеговине*, Споменик САН СРП, (1953), 41-55.

⁴⁷ Унутрашњост гробнице ми је представио С. Баришић, који је присуствовао њеном отварању.

⁴⁸ За двојну гробницу у Студеници cf., М. Радан-Јовин- М. Јанковић- С. Темерински, *Студеница у светлости нових археолошких и архитектонских истраживања*, in: *Благо манастира Студеница*, Београд 1988, 48; Градцу cf., Д. Поповић, *op. cit.*, 81; Новој Павлици cf., А. Јуришић, *Нова Павлица*, Београд 1991, 27-31, сл. 18-22.

на подјела гробнице. У конструисању гробнице је направљено сужење са обје стране на мјесту гдје је постављена обрађена камена плоча.

ФРЕСКЕ У АРКОСОЛИЈУМУ ЦРКВЕ СВЕТОГ ПАВЛА

Ойис фресака

Није познато да ли је у унутрашњости цркве Светог Павла било зидног сликарства из XIII вијека. Фреско сликарство је сачувано само у лунети и потрбушју лука аркосолијума на западном зиду цркве, а откривено је тек 1982. године ⁴⁹.

У лунети аркосолијума је са сјеверне стране сачувана представа Богородице. У централном дијелу лунете је била фигура Христа, од које је сачувана само десна рука. У јужном дијелу лунете је остао само мали фрагменат фреске, који није могуће идентификовати, али се претпоставља да је ту био представљен свети Јован.

У потрбушју лука са сјеверне стране се налази фигура апостола који по својим иконографским особеностима одговара представи светог Павла. Од фигуре са јужне стране потрбушја лука се очувао само доњи дио химатиона. Сва је прилика да је у питању представа светог Петра.

У лунети изнад саркофага у коме су сахрањени Павле Бари и Добра је представа Деизиса (сл. 3). Фреске су изведене на позадини која је хоризонтално издијељена на три боје - зелену при дну, жуту у средини и плаву у горњим дјеловима. Ивице лунете су уоквирене црвеном бордуrom. Доња линија представе Деизиса се налази тачно изнад поклопца

Сл. 3 Деизис у лунети аркосолијума из XIII вијека

⁴⁹ Фреске у цркви Светог Павла се само помињу у литератури, cf., Р. Вујичић, *op. cit.*, 424, н. 10-11; *id.*, *Freske s likom sv. Hristofora na pročelju crkve Sv. Ane u Kotoru*, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 24 (1984), 39; R. Vujičić, *Zidno slikarstvo u Boki Kotorској i neki aspekti njegove prezentacije*, *Boka* 18 (1986), 55; В. Ј. Ђурић, *Језици и њихова на средњовековним фреско-написима у Боки Которској: значај за културу и уметност*, in: *Црква Светог Луке кроз вјекове*, Котор 1997, 257-258.

саркофага. Богородица је приказана са златним нимбом оивиченим мрком линијом, обучена у црвени мафорион са звијездом на челу, испод кога се види окер хитон (сл. 4). Благо је окренута на лијеву страну ка представи Христа. Доњи дио Богородичине фигуре је потпуно уништен. Представа је оштећена на десном боку и на мјесту гдје се налазе руке, а на инкарнату је обијен слој малтера. Од представе Христа је сачувана само десна рука са прстима склопљеним у гесту благосиљања, док је на осталом дијелу обијен малтер. У јужном углу лунете је сачувана подјела позадине на зелену и жуту, бордура која прати кривину лука и остаци цртежа.

Свети Павле на сјеверној страни потрбушја лука је добро очуван (сл. 5). Представљен је фронтално и на себи има окер хитон и црвени химатион. Десна рука, покривена хи-

Сл. 4 Богородица из Деизиса,
Сјеверна страна лунете
аркосолијума

Сл. 5 Св. Павле, Сјеверна страна
потрбушја лука аркосолијума

матионом, савијена је у лакту. Око главе има златни нимб оивичен мрком бордуrom. Фигура светог Павла је оштећена на лијевој руци и лијевом боку. Основни цртеж је мрке боје, а инкарнат је моделован тамним окером. Стопала фигуре светог Павла нијесу сачувана.

Јужна страна потрбушја лука аркосолијума је потпуно уништена и сав малтер је обијен, осим у доњем дијелу, гдје је, на зеленој подлози, сачуван фрагмент црвеног химатиона и стопала. Ови остаци припадају, вјероватно, фигури светог Петра.

Иконографска анализа

Композиција Деизиса изражава идеју заступништва Богородице и светог Јована Претече за искупљење гријехова људског рода

пред Христом на дан Страшног суда, па је често представљена у фунерарним капелама⁵⁰. Деизис је у византијском сликарству средишњи мотив Страшног суда⁵¹.

Обично је у представи Деизиса фигура Христа у центру, са његове десне стране је Богородица а са лијеве свети Јован, који може бити замијењен неким светитељем или анђелом⁵². Заступништво Богородице и Јована Крститеља се тумачи њиховом природом, јер су они једини људи који су се убрајали у анђеле. Посредовање је посебно истицано од васељенског сабора у Nikeји 787. године.

Не постоје текстови који у потпуности објашњавају представу Деизиса.

Богородица се као посредник у инкарнацији Логоса укључује у мистерију искупљења⁵³. Писци VIII и IX вијека, Андрија Критски, Патријарх Герман, Теодор Студит и патријатх Нићифор посебно истичу њену искупитељску улогу. Јован Крститељ је посљедњи пророк Старог Завета и први свједок инкарнираног Логоса, "који за мношвом иде њеда мношвом њосидаде, јер њрије мене бјеше" (Јован 1, 15)⁵⁴.

Деизис је представа која се често јавља у надгробним црквама, иако није искључиво везана за њих. Из XI вијека потиче Деизис у крипти Светог Луке у Фокиди⁵⁵, у пећинским црквама на Сицилији⁵⁶ и у Апулији⁵⁷. Деизис из XII вијека је сачуван у доњој цркви манастирске костурнице у Бачкову⁵⁸. Из XIII вијека представа Деизиса се сачувала у горњој цркви у Бојани, у Светим Апостолима у Пећи⁵⁹ и у пећини св. Петра Коришког код Призрена⁶⁰. Деизис из XIV вијека је представљен у надгроб-

⁵⁰ О иконографији Деизиса cf., T. von Bogyay, *Deësis*, in: *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst*, I, Stuttgart 1966, col. 1178-1186; C. Walter, *Two Notes on the Deësis*, REB 26 (1968), 311-336; M. Andaloro, *Note sui temi iconografici della Deësis e della Haghiosoritissa*, Rivista Dell' Istituto Nazionale D' archeologia e Storia dell' arte 17 (1970), 85-153; В. Мысливец, *Происхождение Деисуса, Византия, Южыѣ Славяне и древняя Русъ, Западная Европа*, in: *Сборник статей в честь В. Н. Лазарева*, Москва 1973, 59-63; C. Walter, *Bulletin on the Deësis and the Paraclesis*, REB 38 (1980); T. Velmans, *L' Image de la Deësis dans les églises de Géorgie et dans celles d'autres régions du monde byzantin*, Cahiers Archeologique 29 (1980-1981), 47-102.

⁵¹ B. Brenk, *Tradition und Neuerung in der christlichen Kunst des ersten Jahrtausends*, in: *Studien zur Geschichte des Weltgerichtsbildes*, Wien 1966, 95-98.

⁵² О различитим варијантама Деизиса cf., M. Andaloro, *op. cit.*, 101-118.

⁵³ О искупитељској улози Богородице cf., S. der Nersessian, *Two Images of the Virgin in the Dumbarton Oaks Collection*, DOP 14 (1960), 74.

⁵⁴ S. der Nersessian, *op. cit.*, 75.

⁵⁵ G. Sotiriu, *Peintures murales de la crypte de St. Luc*, Actes du IIIme Congrès International D' Études Byzantines, Atina 1932, 391.

⁵⁶ G. Agnello, *Le Arti figurative nella Sicilia Bizantina*, Palermo 1962, 157-271.

⁵⁷ Представе Деизиса су сачуване у криптама: Сан Лоренцо у Фасану, Сан Ђовани у Сан Вито деи Нормани, Сан Никола и Сан Маргарета у Мотולי. cf., A. Medea, *Gli Affreschi delle cripte eremitiche Pugliesi*, Roma 1939, 66, 78, 101-105, 155, 224-225, сл. 23, 26, 48, 137, 155; É. Bertaux, *L' Art dans L' Italie Meridionale de la fin de l' empire Romain à la conquete de Charles d' Anjou*, Paris 1903, 141-153; За Деизис у илуминираним рукописима у Апулији cf. G. Cavallo, *Rotoli di Exultet dell' Italia Meridionale*, Bari MCMLXXI-II, 83.

⁵⁸ С. Н. Бобчев-Л. Диолов, *Бачковскаѣа костѣница*, София 1960, сл. 45.

⁵⁹ В. Ј. Ђурић-В. Коран-С. Ђирковић, *Пећка ѡѡиријариѡија*, Београд 1990, 33, сл.9.

ном параклису Михаила Главаса Тарханиота у Богородици Памакарис-тос у Цариграду⁶¹, као и у Полошком⁶².

У Боки Которској Деизис сусрећемо у сликарству XV вијека. У цркви Светог Михаила у Котору у калоти апсиде је сачувана представа Деизиса, за коју се претпоставља да је насликао Ловро Добричевић⁶³. Деизис из истог периода је сачуван у полукалоти апсиде у цркви Светог Базилија у Столиву⁶⁴.

Деизис у цркви Светог Павла треба тумачити као дио добро осмишљеног фунерарног програма, односно есхатолошке идеје, која је исказана кроз размишљања о другом доласку, Страшном суду и судбини душа у загробном животу. Богородица, као *Mediatrix* између човјечанства и Бога, и свети Јован треба да обезбиједе благост Христа на дан Страшног суда⁶⁵. Ктитори Павле Бари и Добра су на овај начин исказали вјеру у своје будуће спасење и Васкрс у Христу.

Поред представе Деизиса, у Светом Павлу је сачувана представа апостола Павла, чији је пандан био свети Петар.

Свети Петар и Павле су честа тема на ранохришћанским саркофазима и сликарству катакомби⁶⁶. Овим светитељима су посвећена два циклуса у капели Палатини и Монреалу⁶⁷.

Култ Светог Петра и Павла је био посебно поштован у Боки Которској. Око 809. године которски епископ Јован је подигао цркву Светог Петра у Бијелој⁶⁸. У Муу код Прчања је подигнута црква Светог Павла⁶⁹. У Светом Трипуну у Котору је 1166. године један од олтара био посвећен светом Павлу и Јовану Крститељу⁷⁰. Црква Светог Петра и Павла је 1269. године подигнута у Богдашићима⁷¹.

Са краја XIII вијека је у Котору сачувана икона Петра и Павла која се данас налази у Ватикану, а која је припадала депозиту жупана Десе који су Которани преузели из Дубровника 1281. године⁷².

⁶⁰ В. Ј. Ђурић, *Најсјџарији живојис исјоснице ѿусџиножиџеља Пејџра Кориџкоџ*, ЗРВИ 5 (1958), 175.

⁶¹ Н. Belting-C. Mango-D. Mouriki, *The Mosaic and Frescoes of the St. Mary Pammakaristos (Fethie Camii) at Istanbul*, Washington 1978, 69-73.

⁶² В. Ј. Ђурић, *Полошко хиландарски мејџох и Драџуџинова џробница*, Зборник Народног музеја (МСМЛХХV), 337-339.

⁶³ Р. Вујић, *О фрескама у цркви Св. Михаила у Коџору*, Бока 17 (1985), 293; *id*, *Зидно сликарсџво у Боки Коџорској и неки асџекџи њеџове џрезентџације*, Бока 18 (1986), 55-56.

⁶⁴ В. Ј. Ђурић, *У сенци фиренџинске уније: црква Св. Госџође у Мржеју (Бока Коџорска)*, ЗРВИ 35 (1996), 26, 29; Р. Вујић, *op. cit.*, 57.

⁶⁵ I. Herklotz, *op. cit.*, 192-193.

⁶⁶ F. Gerke, *Kasna antika i rano hrišćanstvo*, Novi Sad 1973, 77-78.

⁶⁷ O. Demus, *The Mosaics of Norman Sicily*, London 1949, 294-299.

⁶⁸ Ј. Ковачевић, *Од доласка Словена до краја XII вијека*, in: *Исџорија Црне Горе I*, Титоград 1967, 440.

⁶⁹ *id.*, *op. cit.*, 440.

⁷⁰ Ј. Ковачевић, *op. cit.*, 440.

⁷¹ П. Мијовић, *Сликарсџво и џримјењења умјејносџи*, in: *Исџорија Црне Горе*, II/1, Титоград 1970, 275; В. Ј. Ђурић, *Црква Св. Пејџра у Богдашићу*, Зограф 16 (1985), 26-38.

⁷² М. Татић-Ђурић, *Икона ајосџола Пејџра и Павла у Ваџикану*, Зограф 2 (1967), 11-16; Б. Тодић, *Срџско сликарсџво у доба краља Милуџина*, Београд 1998, 295-296.

Познато је да су у сликарству средњег вијека титуларни светитељи и патрони могли добити истакнуто мјесто у декорацијама цркава⁷³. Мислимо да фигуре светог Петра и Павла на потрбушју лука аркосолијума треба тумачити у вези са посебним односом патрона цркве према светом Павлу.

Стилска анализа фресака

Фреске у аркосолијуму цркве Светог Павла је насликао један сликар. Исти поступак се запажа у обради драперија светог Павла и Богородице, које су истакнуте мрким задебљаним линијама, схематизоване и без истицања пластичности. Колорит је доста сведен и чине га окер, црвена, зелена, жута и плава. Лице је моделовано тамнијим окером са зеленкастим сјенкама. Основни цртеж је изведен браон бојом. Истом бојом су исцртане брада, нос, очи и обрве. Финим и сигурним цртежом не наметљиво се истиче елеганција фигура светог Павла и Богородице.

Фреске из цркве Светог Павла су, сва је прилика, из седме деценије XIII вијека. Није сачуван ниједан податак о сликару цркве, као ни натписи на фрескама⁷⁴. Претпостављамо да је сликар западног поријекла. Вјероватно да је на одабир мајстора утицало и то што је црква Светог Павла припадала доминиканцима.

Фреске у аркосолијуму цркве Светог Павла се могу окарактерисати као романо-готичке. Међутим, то није готика у оном виду у коме се она јавља на Западу. На подручју Италије и Боке Которске византијско и хеленистичко наслеђе није допуштало да дође до потпуног развитка готике⁷⁵. У романичку форму је готика на овим просторима унијела издужене пропорције, обогатила је композиције ритмом и уравнотеженошћу, линеарном диференцијацијом облика и истанчаношћу палете.

Прожимање елемената византијске и западне умјетности је карактеристично за очувано средњовјековно сликарство у Боки Которској. Романичком стилу припадају фреске у Светом Михаилу у Стону⁷⁶. Мало сачуваних фрагмената фресака у цркви Светог Томе у Кутима⁷⁷,

⁷³ H. Belting, *Likeness and Presence. A History of the Image before the Era of Art*, Chicago-London 1994, 179.

⁷⁴ Данас натписи нијесу видљиви на фрескама. О њима први пут говори 1997. године В. Ђурић у чланку *Jezici i pismena na srednjovekovnim fresko natpisima u Boki Kotorskoj: značaj za kulturu i umetnost* на страни 257 каже да у цркви Светог Павла у Котору натписи нијесу сачувани, а на страни 258. износи да су натписи били латински, В. Ј. Ђурић, *Језици и писмена на средњовековним фреско натписима у Боки Которској: значај за културу и умјетност*, in: *Црква Светог Луке кроз вјекове*, Котор 1997.

⁷⁵ V. J. Đurić, *Vizantijske i italo-vizantijske starine u Dalmaciji*, I, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 12 (1960), 124; O. Demus, *Byzantine Art and the West*, New York 1970, 168, 195-196, 207; П. Мијовић, *Сликариство и примјењена умјетност*, in: *Историја Црне Горе*, П/1, Титовград 1970, 243-244, 263; H. Belting, *Byzantine Art among Greeks and Latins in Southern Italy*, DOP 28 (1974), 1-31; Р. Вујичић, *Зидно сликарство у Боки Которској и неки аспекти његове презентације*, Бока 18 (1986), 53-57; 244.

⁷⁶ Ј. Ковачевић, *op. cit.*, 438-439; И. Стевовић, *О првобитном изгледу и времену изградње цркве Св. Михајла у Стону*, ЗРВИ XXXV (1996), 191-192.

⁷⁷ *id.*, *op. cit.*, 439.

као и сликарство Ризе Богородице у Бијелој, у духу је византијске иконографије⁷⁸. Фреске у Светом Луки представљају прожимање византијске и романичке иконографије⁷⁹.

У XIV вијеку фреско сликарство у Котору ће се одликовати симбиозом византијских и западних утицаја (*pictura graeca*), што се најбоље огледа на фрескама у Светој Марији Колеђати⁸⁰ и Светом Трипуни⁸¹.

Сликарство Боке Которске XV вијека, сачувано у Светом Михаилу, Светој Ани и Светом Базилију у Столиву, наставља традицију преплитања византијских и западњачких иконографских и стилских елемената⁸².

Мада сачуване у малом броју, фреске у цркви Светог Павла представљају једини очувани примјер которског сликарства из XIII вијека и важну карикју за разумијевање умјетничких токова на подручју Боке Которске.

МЈЕСТО ЦРКВЕ СВЕТОГ ПАВЛА У САКРАЛНОЈ ТОПОГРАФИЈИ КОТОРА

У источном дијелу Котора, уз литице Светог Ивана, било је више средњовјековних цркава, од којих је сада сачуван само Свети Павле.

Мјесто подизања цркве Светог Павла, непосредно иза источног дијела Катедрале у којој су се чувале мошти заштитника града светог Трипуна, сва је прилика, повезано је са хришћанском идејом сахране *ad sanctos*.

Археолошка налазишта, епиграфски споменици и писани извори средњег вијека показују да је најзначајније мјесто за сахрањивање било у близини гробова мученика⁸³. Увјерење да је мученицима обезбијеђен "први Васкрс", и жеља за заједничким васкрсењем са светитељима прије Страшног суда, учинили су да је околина њихових гробова била најпожељније мјесто за сахрану⁸⁴. У Откровењу Јовановом (20, 6) стоји:

⁷⁸ П. Мијовић, *op. cit.*, 243.

⁷⁹ В. Паће, *Фреска у цркви Светиоџ Луке у Котору и сећање на Римску цркву*, in: *Црква Светиоџ Луке кроз вијекове*, Котор 1997, 113-117.

⁸⁰ О сликарству Свете Марије Колеђате cf. R. Vujičić, *Freske u crkvi Marije Collegiate u Kotoru*, in: *Petriciolijev zbornik I, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 35 (1995), 365-378; В. Живковић, *Зидно сликарство у цркви Свете Марије Колеђате у Котору*, Бока 21 (1999), 119-155.

⁸¹ О сликарству у цркви Светог Трипуна, cf. П. Мијовић, *op. cit.*, 223-305; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 58, н. 61; Ј. Поповић-Гргуревећ, *Прилози познавању зидног сликарства у катедрали Св. Трипуна у Котору*, Бока 21-22 (1999), 107-136.

⁸² Rajko Vujičić, *O novootkrivenim freskama u crkvi Svete Ane u Kotoru*, Бока 15 (1983), 423-435; *id.*, *O freskama u Svetom Mihailu u Kotoru*, Бока 17 (1985), 291-301; В. Ј. Ђурић, *У сенци фирентијинске уније: црква Свете Госпође у Мржеју*, ЗРВИ 35 (1996), 9-54; *id.*, *Језици и писмена на средњовековним фреско-написима у Боки Которској: значај за културу и уметност*, in: *Црква Светог Луке кроз вијекове*, Котор 1997, 254-265.

⁸³ I. Herklotz, *op. cit.*, 28-36.

⁸⁴ A. Grabar, *Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique*, vol. I, *Architecture*, Paris 1946, I. Herklotz, *op. cit.*, 28-36.

"Блажен је и свет онај који има дијела у првом Васкрсењу; над њим друга смрт нема овласти, него ће бити свештеници Богу и Христу и цароваће са њим хиљаду година". Григорије Назијански у II хомилији посвећеној 40 мученика каже да је положио тијела својих родитеља поред тијела мученика да би задобили рајско насеље, а Тертулијан посебно истиче раздвајање душа мученика и обичних смртника⁸⁵.

Најчешћи натписи на фунерарним споменицима су "*accepta est ad spirita sancta*", "*leopardum in pacem cum spirita sancta acceptum*", "*refrigeria cum spirita sancta*". У раном средњем вијеку су се за вријеме литургије изговарале ријечи "*Habeat in prima Resurrectione*"⁸⁶.

У цркви Светог Трипуна и у њеној околини је приликом археолошких истраживања последњих година пронађен велики број гробница⁸⁷. Уз сјеверни дио Катедрале, поред аркадног тријема под којим су били сахрањени Андреаци и Марија, као и бискуп Мајо, сачуване су три надгробне плоче которских патриција из XIII вијека⁸⁸. Све ово нам говори да је простор око Катедрале у средњовјековном Котору био *Campo Santo*.

Павле Бари и Добра су били значајни људи у Котору свог доба. Веома је важна чињеница да се, за вријеме подизања цркве у којој ће бити сахрањени, на челу которске бискупије налазио бискуп Марко, Добрин брат, који је могао сестри и зету додијелити ово изузетно мјесто за изградњу цркве, одмах до мјеста гдје су почивале мошти светог Трипуна.

Подизање цркве Павла и Добре је било усмјерено на "*redemptione anime*", ослобођење душе након смрти и њен одлазак у Рај. Ово потврђује и дио ктиторског натписа који говори о молитви за добијање рајског насеља. Своју идеју ктитори су употпунили представом Деизиса, односно заступништва Богородице и Јована Крститеља пред Христом на дан Страшног суда.

Црква Светог Павла је у касном средњем вијеку и бароку била изузетно поштовано култно мјесто⁸⁹. У њој су се налазиле мошти бла-

⁸⁵ I. Herklotz, *op. cit.*, 27.

⁸⁶ Ž. Le Gof, *Nastanak čistilišta*, Sremski Karlovci-Noví Sad 1992, 112-114.

⁸⁷ У археолошким радовима око и у катедрали Светог Трипуна је пронађено 60 гробница, велики број костура покојника који су били покопани у голу земљу, без икаквог реда, као и кости згомилане у групе, *cf.*, М. Крижанац, *op. cit.*, 202-212.

⁸⁸ Натписи на спољашњем зиду су веома интересантни, посебно последњи дио натписа Деодата из 1254. године: "Тијело за које знамо да је у праху, почива у гробу. Душа, за коју има наде да буде слављена, тежи звијездама", *cf.*, I. Stjepčević, *op. cit.*, 42-43; S. Mijušković, *Natpisi katedrale Svetog Tripuna*, in: *800 godina katedrale Svetog Tripuna u Kotoru (1166-1966)*, Kotor 1966, 118; Б. Шекуларац, *op. cit.*, 75-77; Д. И. Синдик-Г. Томовић, *op. cit.*, 167-168.

⁸⁹ Бискуп Иван Антун Збороваци је 7. фебруара 1681. године одредио да 2. фебруара, у току прославе светог Трипуна, за вријеме мисе један дио морнара буде почасна стража код моштију светитеља, а да већи дио, уз учешће свих братовштина, са упаљеним свијећама, у пратњи главе светог Трипуна, одлази до "*болесника и редовница*" у Светом Павлу, Светом Крижу и Госпи од Анђела, *cf.*, I. Stjepčević, *Katedrala Svetog Tripuna u Kotoru*, Split 1938, 55. Из XVIII вијека је сачуван списак са редослиједом цркава који је сачинио и дон Гргур Зарбарини на основу рукописа каноника Петра Змајевића из 1757. године који је садржао свете химне које се пјевају у процесији Розарија. Процесија је почињала од капеле Госпе од Розарија, која

жене Озанае, која је поред светог Трипуна била заштитница Котора, и којој су се клањали ходочасници из цијеле Боке Которске.

Tatjana KOPRIVICA

ST. PAUL CHURCH IN KOTOR

The Summary

The St. Paul Church is placed in the eastern part of Kotor, at foothill of the cliffs of St. Ivan, above ancient Main Street, that led from the southern to the northern gate of the town.

The church was founded in 1263 by Pavle Bare and his wife Dobra. The inscription placed above the portal on the western facade testifies about the founders. Pavle and Dobra had given the church as a present to the Dominicans, and the present was confirmed by the charter issued on 8th April 1266 by Marko, the Bishop of Kotor, who was Dobra's brother and whose name is mentioned in the inscription. The Dominicans had used the church until 1344, when they had moved to the new monastery with the church dedicated to St. Nicholas at Tabačina. By the end of the XV century, the daughters of the noblemen from Kotor, living according to the rules of the Dominican brotherhood had resided in the church. The church of St. Paul was given in 1520 to the Dominicans of the III grade, led by the blessed Ozana, Patron Saint of Kotor.

From the architectural point of view, the church of St. Paul built in 1236, falls in the same category as other churches in Kotor dated from the XII and XIII century. It has one nave and three bays, oriented with the longer side in the direction East-West. It had been built with the well-polished stony blocks, and covered with the two-sided roof. In the XVI century the church had been widened and altered; the southern and northern church wall dated from the XIII century had been tear down, and the western and eastern wall had been incorporated in the southern bay of the church dated from XVI century, which is, because of the ground configuration, orientated by the longer axis to the direction North-South.

In front of the western facade there is an arcosolium with the sarcophagus in which Pavle Bare and Dobra had been buried. In the arcosolium are also kept the remnants of the wall paintings. There is image of Deesis in lunette, out of which Mother of Christ and Christ's hand had been preserved, and on the soffit of the arc on the northern part St. Paul's figure is situated. Its pendant on the southern side was the figure of St. Peter, out of which only the upper parts of the himation and foot have been preserved.

The frescoes in the arcosolium of the St. Paul Church could be characterized as Romano-Gothic. No one single datum about the painter of the St. Paul has been found so far, as

се налазила поред југозападног угла данашње цркве Светог Николе, и ишла до Светог Луке и Свете Марије. Одатле је ишла ка југу и црквама Свете Катарине, Свете Венеранде, Свете Марије Магдалене до Светог Јосипа. Према југу је стајалиште процесије било код цркве Светог Николе опата, Светог Крива, Светог Бенедикта и Светог Павла, cf., N. Luković, *Blažena Ozana Kotorka*, Kotor 1965, 67-71; J.J. Martinović, *Gradišteljska djelatnost u Kotoru prve polovine XIV vijeka*, Годишњак Поморског музеја у Котору XXXI-XXXII (1983-1984), 36.

well as the inscriptions of the frescoes. We assume that the painter had been of Western origin.

Deesis in the St. Paul Church should be explained as a part of well-imagined funerary program, i.e. eschatological idea, expressed through the thinking of the Second Arrival, the Doomsday and the Destiny of Soul in the life after death. Mother of Jesus, as the *Mediatrice* between the Manhood and Divinity should provide gentleness of the Christ on the Doomsday. Founders Pavle and Dobra had thereby proclaimed their faith in their future Salvation and Resurrection in Christ.

The place, on which the church had been built, right behind the eastern part of the cathedral in which the relics of St. Tripun, the protector of the town had been kept, is, quite probably, linked to the Christian idea of *ad sanctos* funeral.

Др Драгана КУЈОВИЋ*

ХУСЕИН-ПАШИНА ЏАМИЈА: ТРАГОМ ЗАПИСА И ПРЕДАЊА

Потпуније анализе исламске монументалне умјетности на тлу некадашње Југославије јављају се тек у периоду после првог свјетског рата. Хусеин-пашина џамија је куполна џамија и о њој, осим ријетких изузетака, "још није детаљније расправљано. Њена архитектура и пластична декорација нису систематично анализирани, планови су остали непубликовани, хронологија настанка прецизније неутврђена, а питање могућег неимара и мајстора-извођача недотакнуто"¹ Изузетак свакако чине радови Андреја Андрејевића, "једног од ријетких који је свој животни позив посветио проучавању исламске умјетности у Југославији"². О историјату, времену настанка, архитектонским одликама и декорацији пљеваљске џамије А. Андрејевић пише у раду *Пљеваљска џамија и њено мјесто у исламској умјетности на нашем тлу* (1978), да би нешто касније ова џамија била обрађена заједно са осталим сакралним куполним објектима-џамијама XVI вијека на тлу бивше Југославије у књизи *Исламска монументална умјетност XVI века у Југославији* (1984). Хусеин-пашиној џамији посвећени су и чланци Витомира Србљановића, одломци у сваком детаљнијем осврту или опису Пљеваља, записима путописаца.

Шеснаести вијек, нарочито његова друга половина, је период који се описује као најмирнији период у османској историји. Током XVI вијека Османско царство захватило је територије на три континента и заокружило се као горостасна и једна од најдуготрајнијих муслиманских

* Аутор је научни сарадник у Историјском институту Црне Горе, Подгорица.

¹ Андреј Андрејевић, *Пљеваљска џамија и њено мјесто у исламској умјетности на нашем тлу*, Симпозијум "Сеошки дани Сретена Вукосављевића", Пријепоље, В, 1978, 177-191, 178.

² Енес Мушовић, *Андреј Андрејевић: Исламска монументална умјетност XVI века у Југославији*.- Институт за историју уметности Филозофског факултета у Београду и Балканолошки институт САНУ-а, 1984, у: Преглед, Сарајево, 1985, 132

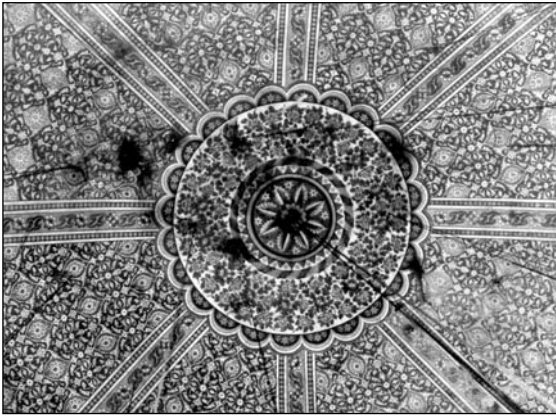
држава свих времена. Чинило се да има трајну моћ "да на све стране и до недостижних дубина расплиће своје корење које ће је чинити силном, свемоћном и неунитивом, таквом да непрестано може обнављати своје снаге"³. Заслугом огромних средстава која су се у то вријеме стицала са свих страна Царства подигнути су бројни монументални споменици исламске архитектуре, пријестоница и градови опремљени џамијама, школама, болницама, палатама, мостовима, јавним купатилима, водоводом, и од ових грађевина Синан, главни архитекта Сулејмана I, саградио је, како се процјењује, двије стотине тридесет и пет. Укупна грађевинска дјелатност у градовима тог времена носила је обиљежје оријенталног склопа са чаршијом коју окружују махале са џамијама, шадрванима, сахат-кулама, каравансарајима, хамамима, имаретима и медресама. џамије су подизали људи из најразличитијих слојева. Грађене су по налогу султана, њихових намјесника, средствима локалних управљача или племства. У мањим мјестима и насељима становништво исламске вјероисповијести је прилозима градило своје богомоље.

У првом раздобљу ширења ислама и арапских освајања затечене су бројне грађевине које су служиле као очигледни узор грађевинске и умјетничке вјештине која је примјењивана за потребе нове заједнице, тако да је на крају произашла умјетност, прилагођена условима различитих средина, позната под именом арапска, сараценска или исламска. Затечене богомоље мијењале су првобитну намјену. Омејадски владар ал-Валид претворио је у џамију цркву Св. Ивана у Дамаску, храм који су до тада дијелили хришћани и муслимани. Црква у Химсу истовремено је служила као црква и џамија. Исламска архитектура тог времена трпјела је у Сирији утицаје сиријско-византијског стила, у Перзији и Месопотамији несторијанске и сасанидске, у Египту коптске, у Индији хинду утицаје, у Кини будистичке. Михраб, удубина која показује правац молитве, уведен је за вријеме Омејада као додатак преузет од цркве. Домовина минарета је Сирија и увели су га Омејади. Два јужна минарета на Великој омејадској џамији у Дамаску заузела су мјесто старих торњева који су припадали цркви Св. Ивана; међутим, најстарији чисто исламски минарет је онај који је ал-Валид саградио на сјеверној страни џамије и који је касније служио као узор за друге грађевине ове намјене. За Куполу на

Сл. 1 Хусеин-пашина џамија

³ Радован Самарџић, *Турици у српској историји*, Зборник за оријенталне студије, САНУ 1992, 19-38, 23.

Сл. 2 Декорација поткуполног дијела
Хусеин-пашине џамије

стијени у Јерусалиму Абдалмалик је употребио материјал рушевина већ постојећих хришћанских зграда, упослио домаће мајсторе и добио грађевину изузетне љепоте. Бројни сакрални објекти на територији која је на тлу бивше Југославије спадала у оквир Османског царства надживјели су турску власт заслугом промјене функције. Многе старе средњовјековне цркве служиле су у то вријеме као џамије, многе џамије

је, након одласка становништва исламске вјероисповјести, претворене су у хришћанске богомоље.⁴ Институција вакуфа - задужбине која служи вјерским, културним и уопште хуманим циљевима - одиграла је посебно значајну улогу у изградњи, прије свега, џамија, али и других објеката општег значаја. У Полимљу и Подрињу бројне су биле задужбине исламизираних угледника, а једна од најљепших је задужбина-џамија Хусеин-паше Бољанића у Пљевљима. Није небитно напоменути да је Хусеин-паша био у родбинским везама са Мехмед-пашом Соколовићем, будући да је његов старији брат Синан-бег био ожењен Мехмед-пашиним сестром Шемсом. Ова веза са везирском породицом Соколовића омогућила је њему и брату брзо напредовање у царској служби. Поред поменуте џамије, Хусеин-паша је у Пљевљима подигао мектеб, медресу, имарет, каравансарај, хамам, камени мост и свој сарај са двадесет соба, али је као једино свједочанство преостала џамија.

О "красној вароши Ташлици" писао је Евлија Челеби. "Ова варош лежи усред голих и као снијег бијелих стијена, на терену обраслом зеленилом, виноградима и башчама"⁵ Писао је о Хусеин-пашиној џамији, која изгледа "као каква царска џамија", у средишту ове вароши, и да "има диван умјетнички израђен минарет и плаву и високу куполу".⁶ Изградња ове џамије обично се смјешта у период између 1569. и 1594. године. Вјерује се да је највећим дијелом ова задужбина подигнута прије смрти Мехмед-паше Соколовића 1579. јер је тада "кренуо ... широм Османског Царства талас прогона не само православног српског становништва него и истакнутијих муслиманских првака словенског поријекла" и

⁴ *Енциклопедија ликовне умјетности*.-Загреб, Југословенски лексикографски завод, 1962, Књига 2, 157.

⁵ Евлија Челеби, *Путопис - одломци о југословенским земљама*, увод и коментар Хазим Шабановић, Свјетлост - Сарајево, 1967, 392-393.

⁶ Евлија Челеби, *ibid.*, 393.

тешко да би у таквим временима овакав озбиљан, тежак и скуп подухват Хусеин-паша могао да започне и доведе до краја⁷. Убраја се међу најљепше сакралне споменике у Црној Гори и шире, заслугом изузетне и богате унутрашње декорације, у којој доминирају флорални мотиви (сл.2), и минарета висине 42 м (послије удара грома поново је 1912. године саграђен у шири и виши од првобитног). Име главног неимара пљеваљске џамије остало је мање-више непознато. Позната су имена градитеља Гази Хусрев-бегове џамије и других вакуфских објеката грађених у то вријеме у Сарајеву, Алаца џамије у Фочи, Старог моста у Мостару, Соколовићеве ћуприје у Вишеграду - грађевина које коинцидирају са временом настанка Хусеин-пашине џамије. Претпоставља се да је изградњу џамије надгледао чувени неимар Хајрудин, градитељ Старог моста у Мостару. На ово упућује наредба Порте главном царском неимару Синану, од којег се, према захтјеву херцеговачког бега Хусеина, тражи да за градитеља тврђаве у Макарској постави мајстора Хајрудина. На основу овога, претпоставља се да је Хусеин-паша боравак мајстора Хајрудина у овим крајевима могао искористити и за подизање џамије у Пљевљима.⁸

Тарих који се налази изнад улазних врата потиче из друге половине деветнаестог вијека, када је постављен након реновирања џамије. Првобитног натписа који је требало да садржи хроностих, по свему судећи, није ни било, и у вези с тим спомињу се два предања. Према једном предању, изгледа да је мајстор Хајрудин градњу џамије био, заправо, повјерио калфи, јер је истовремено био заузет изградњом Синан-бегове џамије у Чајничу. Умро је видјевши да је џамија чијом је изградњом руководио његов калфа љепша и складнија од оне коју је непосредно надгледао, тако да је калфа одлучио да не напише припремљени натпис на плочи. Друго предање говори да је паша градио и џамију у Сарајеву и када је пљеваљска џамија била завршена "неимар је видео да је лепша од сарајевске, за јад му било, па је изашао на Балибегово брдо и убио се".⁹ Камена плоча на којој је требало да се напише хроностих у славу ктитора налази се поред улаза.

Француски путописац Филип Дифрен-Кане је за шадрван пред џамијом, пролазећи кроз Ташлицу 1573.године, записао да се види лијепа и умјетнички рађена чесма¹⁰. Паоло Контарини седам година касније, 1580.године, говори о "џамији са лепим шадрваном..."¹¹, док је француски путописац Лефевр забиљежио да у Пљевљима постоје три џамије са "лепом чесмом у једној од њих"¹². Вода овог шадрвана доведена је са извора у близини манастира Св. Тројице код Пљеваља и у вези са овом водом забиљежено је предање да је Хусеин-паша, пошто нигдје у близини није било извора, замолио игумана манастира да му дозволи да са ма-

⁷ Андреј Андрејевић, *Пљеваљска џамија и њено мјесто ...*, 1978, 180.

⁸ Андреј Андрејевић, *ибид.*, 187.

⁹ И. Браковић, *Пљевље у прошлости и садашњости*, Зета, X/1939, 20, 3.

¹⁰ Радован Самарџић, *Београд и Србија у свјетлу француских савременика XVI- XVII века*, Београд 1961, 139.

¹¹ Андреј Андрејевић, *ибид.*, 177.

¹² Радован Самарџић, *ибид.*, 157.

настирског извора доведе воду за шадрван. Како се игуман успротивио пашином тражењу, паша је прибјегао лукавству и затражио да му дозволи да манастирску воду користи дан и ноћ. Када је прошло то вријеме, игуман је затражио да се та вода више не користи. Међутим, паша му је узвратио да није рекао колико дана и ноћи, већ да ће се вода користити све док се смјењују дан и ноћ. Схвативши да га је паша надмудрио, игуман се одобровољио и дозволио несметано коришћење ове воде¹³.

Међу првим имамима Хусеин-пашине џамије спомиње се "Мевлана џафер, син Хасана". Поред њега од службеника спомињу се и "мудезин Худаверди, син Абдулахов и катиб Перване, син Хајдара".¹⁴ Они су обављали дужност у периоду око 1572. године и становали у махали Хусеин-паше, која се састојала од педесет и двије куће.

На жалост, вакуфнама Хусеин-паше није сачувана, али се посредно зна да је за изградњу џамије и других вакуфских грађевина, као и за подмиривање плата службеника, кориштен приход са одређених вакуфских посједа који су се налазили на подручју пљеваљског кадилука.

Куполице над михрабским зидом и јединство осликаних стилизованих флоралних мотива, геометријских облика урезаних у камен или дрво и калиграфски исписаних натписа на унутрашњим зидовима ("по вештини израде, лепоти и маштовитости спадају у ред најлепших деко-

ративних целина у унутрашњости џамија код нас"¹⁵) чине ову џамију посебно карактеристичном. Застрта је ћилимима ручне израде, тканим у пљеваљском крају, на којима доминира црвена боја. Ови ћилими покривају други стари, истрошени ћилим за који се тврди да је више вијекова стар и да је управо од оних "хасура" које је Хусеин-паша "послао из Мисира" (сл.3) и које спомиње Евлија Челеби у свом путопису: "У овој џамији има још једна ријеткост која заслужује да се види: То су хасуре којима је џамија застрта; њих је Хасан-паша (Хусеин-паша, *прим.а.*) послао из Мисира у Сулејман-ханово доба. То је таква врста хасуре да она и данас стоји онако умје-

Сл. 3 Стари ћилим који прекривају
ћилими ручне израде на којима
доминира црвена боја

¹³ Енес Пелидија-Беџија Златар, *Пљевља и околина у првим стогодишњима османско-штурске власти*, Пљевља, 1988., 31-32.

¹⁴ Енес Пелидија-Беџија Златар, *ibid.*, 32.

¹⁵ Витомир Србљановић, *Хусеин пашина џамија у Пљевљима*, Мостови, септембар 1970, 95-98, 97.

Сл. 4 Михраб Хусенин-пашине џамије
са плитко релефном декорацијом
оквира

ово вријеме карактеристична је појава четири угаоне куполице које заједно са главном, средишњом куполом чине петокуполну грађевину и пљеваљска џамија је, највјероватније, током времена мијењала свој изглед. Треба поменути да "појава османских петокуполних грађевина, каква је у Евлијино време била и пљеваљска џамија, одмах изазива асоцијације на одређене споменике старе византијске архитектуре из доба Јустинијана, односно Василија I Македонског, или на српске репрезентативне петокуполне задужбине Милутиновог доба, и, позније, Моравске стилске групе...", мада "пажљивија анализа појаве четири угаоне куполице на исламским грађевинама XVI века на овом тлу показује да је она везана за шире токове развоја класичне стилске групе османске архитектуре".¹⁶ Тако се ове куполице примјеђују, између осталог, и на џамији Сулејмана Величанственог и на Селимији у Једрену. Имале су некад функцију статичког обезбјеђења, али су врло често примјењиване искључиво и као декоративни елеменат. О функцији ових куполица на Хусеин-пашиној џамији говори и Евлија Челеби, казујући да се ради о "украсним куполама".¹⁷

тнички израђена и лијепа као да је истом изашла из мајсторових руку, па ће сигурно још много стотина година тако остати".¹⁶ Витомир Србљановић подсјећа да је џамија највјероватније могла претрпјети знатна оштећења 1818. године када је пљеваљску чаршију задесила барутна експлозија и да се њен изглед највјероватније донекле промијенио крајем деветнаестог вијека, када је реновирана.

Иако у *Пуџојису* Евлије Челеби налазимо податак да џамија има "четири украсне куполе" и "још шест полукупола (nim kubbe)"¹⁷, данашњи изглед џамије не даје могућност за претпоставку гдје би се ове куполе могле налазити. Од четири украсне куполе, могу се видјети само двије, али се за шест полукупола тешко може пронаћи мјесто. Међутим, за

¹⁶ Евлија Челеби, *ibid.*, 394.

¹⁷ Евлија Челеби, *ibid.*, 393.

¹⁸ Андреј Андрејевић, *ibid.*, 185.

¹⁹ Евлија Челеби, *ibid.*, 393.

Поменуто асоцијацију на српске задужбине износи и Витомир Србљановић, примјећујући сродност елемената: "Као што се на манастиру Светој Тројици појављују неки муслимански елементи, тако се и на џамији појављују неки хришћански".²⁰ На основу тога доноси занимљив закључак да се оправка у манастиру Св. Тројица вршила у вријеме подизања џамије и да су овај посао обављали исти

Сл. 5 Дио каменог махвила на коме се укрштају шестокраке звијезде и хексагони

мајстори. По његовом мишљењу, "завршивши припрату манастира Свете Тројице 1592. године, они интензивно раде на зидању Хусеин-пашине џамије. Затим када су завршили сам објекат џамије 1594. године, прелазе на грађење главне цркве у манастиру Светој тројици пљеваљској".²¹ Сличан закључак о утицају локалних неимарских традиција износи и Андрејевић, скрећући пажњу на коцкаста постоља на која су постављене угаоне куполице пљеваљске џамије и она се по томе разликује "од свих до сада нама познатих примера овог елемента на споменицима широм Румелије и Анадолије".²² Управо је овај детаљ означен као резултат утицаја архитектонских рјешења старе српске архитектуре.

Декорацију михраба, минбера ("мајстор је мрамор тако исклесав да му се може честитати на вјештини"²³) и махфила чине геометријски мотиви. Оквир михраба (сл.4) прекривен је истим преплетеним полигонима који су уклесани на каменој огради минбера, док се на каменом махфилу и изнад прозора укрштају шестокраке звијезде и хексагони (сл.5). Ови орнаменти су арапског поријекла и преузети су из омејадске умјетничке традиције, прије свега по угледу на унутрашњост Велике џамије у Дамаску и Пророкове џамије у Медини. Украси поменутих џамија били су узор за декорацију бројних исламских грађевина, како оним на арапском подручју, тако и за оно што је припадало окриљу умјетности османских Турака.

Тријем је подијељен на три дијела и налази се са сјеверозападне стране грађевине. Сва три дијела наткривена су куполицама са нешто вишом средишњом. Носе га четири стуба округлог пресека између којих су преломљени лукови. Тријем је измијенио свој првобитни изглед

²⁰ Витомир Србљановић, *ibid.*, 96.

²¹ Витомир Србљановић, *ibid.*, 96.

²² А. Андрејевић, *ibid.*, 186.

²³ Евлија Челеби, *ibid.*, 394.

"око 1880 године"²⁴. Изнад улаза налази се декорација која се донекле понавља на михрабу (сл.6).

За ову џамију вежује се и израда Кур'ана изузетног богатства украса. Илуминирани Кур'ан из 16. вијека, који се чува у Хусеин-пашининој џамији у Пљевљима, извјесно спада међу најљепше рукописе сачуване код нас. Настао је 987. године по хиџри, односно 1579. године. О овом Кур'ану писао је Витомир Србљановић, наводећи детаљне податке о броју страница, броју редова, боји мастила, о 352 минијатуре рађене на златној подлози, одушевљен његовом љепотом и богатом илуминацијом²⁵. Кур'ан је у кожном повезу с готово избрисаним украсом и величине 39x28,5 cm. Књига је дебљине 6 cm. Текст је исписан црним мастилом у 13 редова на 233 листа. Тачке су у облику позлаћеног цвијета. Минијатуре су најчешће у облику круга, круга са линијама извученим према горе и доље с троугластим украсом, или цвијета у зеленој, црвеној, плавој, црној боји. О преписивачу и мјесту израде рукописа још увијек нема сигурних сазнања (сл.7).

Сл. 6 Декорација изнад улаза која се понавља и на михрабу

Бољанићева "завичајна задужбина" многоструких намјена одговорила је жељама градитеља - одољела времену и својевремено заједно са другим задужбинама дала Пљевљима обиљежје значајног градског насеља. Складност, несвакидашња топлина украса и прозрачност њеног камена ненаметљиво опомињу и свједоче о настојању да се љепотом и прегнућем остане у "вјечном трајању".

Бољанићева "завичајна задужбина" многоструких намјена одговорила је жељама градитеља - одољела времену и својевремено заједно са другим задужбинама дала Пљевљима обиљежје значајног градског насеља. Складност, несвакидашња топлина украса и прозрачност њеног камена ненаметљиво опомињу и свједоче о настојању да се љепотом и прегнућем остане у "вјечном трајању".

Dragana KUJOVIĆ, Ph.D.

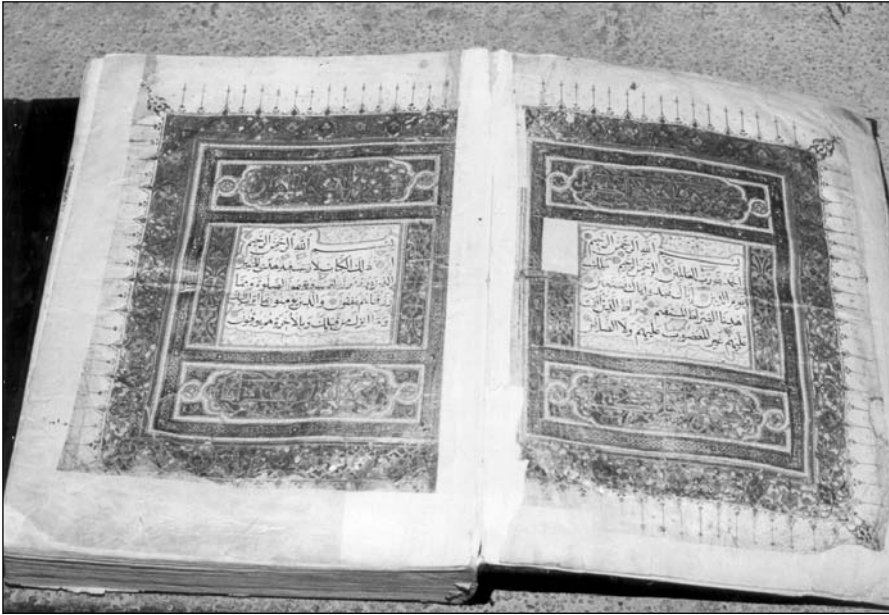
THE MOSQUE OF HUSEIN-PASHA: ACCORDING TO WRITINGS AND TRADITION

Summary

The Mosque of Husein-Pasha, the Sanjac-beyi of Hercegovina, is the most important and beautiful monument of Islamic art in Montenegro. It was built, according to some documents, descriptions given by Evlia Chelebi and west-European travelers, and most

²⁴ Витомир Србљановић, *ibid.*, 97.

²⁵ Витомир Србљановић, *У Хусеин-пашиној џамији се чува једно ремек-дјело исламских рукописа из 16. вијека*, Пљеваљске новине, 1. јуни 1969, 3.

Сл. 7 Илуминирани Кур'ан из 16. вијека

hypotheses, between 1569 and 1573. This mosque is famous for its interesting architectural characteristics, especially for two preserved decorative cupolas over the wall with mihrab, and the minaret, erected by the right wall, 42 m high. The mihrab, minbar and stone mahvil are covered with decorative stone plastic. These inside decorations are mainly consisted of carved or painted geometric and floral motifs. Although there is no confident evidence who was the main builder of the mosque in Pqevqa, there are some confirmed suppositions that Hayrudin, the famous builder of the old bridge in Mostar, who was at the time engaged to build the fortress in Makarska, was also engaged to design the mosque of Husein-Pasha.

Above all, the mosque of Pqevqa has fulfilled its original function and founders aims to enrich and develop the town of Pqevqa and make it prepared to become one of the most important town on our territory in the 16th century. Looking like an "emperial mosque", as Evlia Chelebi had put it, and lasting all this time, Husein-Pasha's "homeland memorial mosque" represents by its rare oriental beauty the unique sacral building in Montenegro.

Др Петар КРЕСТИЋ*

САРАДЊА СРПСКОГ ПРИВРЕДНОГ ДРУШТВА "ПРИВРЕДНИК" СА ДРУШТВОМ ЗА ПОТПОМАГАЊЕ ЗАНАТА И ТРГОВИНЕ

Српско привредно друштво "Привредник" представља једну од најзначајнијих установа српског народа у Аустро-Угарској монархији. Од самог свог настанка, 1897. године, па све до краја Првог светског рата оно је играло кључну улогу у осамостаљивању, снажењу и унапређивању српске привреде¹. *Привредник* је, иако посредно, био од изузетне важности и за јачање националне самосвести српског народа у Монархији. У том правцу *Друштво* је наставило своју активност и после уједињења 1918. године.

Основан на иницијативу Владимира Матијевића (1854-1929), Србина из Хрватске, успешног пословног човека и заслужног народног добротвора, уз финансијску помоћ његових истомишљеника, пријатеља и родољуба, *Привредник* је требало да начини спону између сељака и интелигенције стварањем средњег слоја, за којим се код српског становништва у Монархији осећала изразита потреба. Био је замишљен као институција која ће помагати да се бистра, радно способна а сиромашна српска деца, највећим делом из економски заосталих сеоских средина, поред стицања основног образовања, оспособе за занате и трговачке послове. На тај начин творци *Привредника* желели су да образују јак кадар Срба привредника и да помогну сваки српски привредни покрет, чиме би се створили услови за настанак снажног српског грађанског слоја, који би био у стању да, како економски тако и интелектуално, одговори захтевима времена и да омогући српском народу опстанак и напредак у ондашњем окружењу, изразито ненаклоњеном Србима.

* Аутор је научни сарадник у Историјском институту САНУ, Београд.

¹ *Привредник* је основан 10. септембра 1897. године у Загребу. *Друштво* је из Загреба пресељено у Београд 1923. године, где се налазило све до краја 1947. године, када му је забрањен даљи рад. Више о *Привреднику* види: Петар В. Крестић, *Српско привредно друштво Привредник и његов оснивач Владимир Матијевић*, "Југословенски историјски часопис", 1-2, 1998, 65-77.

Друштво је одиграло значајну улогу и у побољшању социјалних прилика у областима насељеним Србима, узимајући у шегрте децу из најугроженијих породица, које су биле на ивици егзистенције. Такође, оно заузима важно место и у очувању српског аграрног слоја друштва.

Резултати *Привредниковог* рада су изванредни. Своју делатност *Друштво* је веома успешно обављало од 1897. све до средине 1914. године, до када је омогућено да се око 10.700 питомаца из свих крајева насељених Србима образује за преко 80 различитих занимања - заната, трговине и угоститељства. У том правцу оно је наставило своју активност и после уједињења 1918. године.

За 50 година свога укупног постојања и 46 година активног рада, *Привредник* је обучио око 40.000 сиромашне српске деце, чиме је постао узор на који су се многа слична друштва и организације других народа угледали.

Од самог почетка рада, уз улагање значајних напора свог руководства, *Привредник* је налазио решења на основу којих је своју делатност преносио и ширио ван граница Монархије, на целокупан простор насељен Србима, који је захватао територију Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине, као и најсеверније области Отоманске империје².

Како је аустроугарска влада будно пратила сва збивања на политичком плану, регистровала је блиску сарадњу челних људи *Привредника* са Србима из Србије и других крајева насељених српским живљем, и оценила је као организовану акцију Срба која је уперена против ње и хрватских привредника³. Због тога је започела организовану пропагандну делатност против *Привредника* и против Срба уопште, а нарочито против српских трговаца и занатлија у Загребу, који су постали озбиљна конкуренција привредницима других народности. Та делатност резултирала је бујицом мржње, која се испојила у противсрпским демонстрацијама од стране Хрвата, у Загребу, септембра 1902. године, када су масовно уништаване радње српских занатлија и трговаца, док је зграда у којој су били смештени *Привредникови* питомци до темеља разорена⁴.

² Данашња БЈР Македонија.

³ Жандармерија у Монархији на следећи начин је оцењивала *Привредников* рад и циљеве: "Већ у години 1908, у време анексије Босне и Херцеговине, установљено је да *Привредник*, под маском једног регистрованог трговачког друштва и крупног капитала којим располаже, искључиво великосрпској политици служи. Главни задатак му је да одгаја српске јаничаре и његову (*Привредникову*) делатност на Хрватску, Славонију, Далмацију, Босну и Херцеговину, затим на Србију и Црну Гору прошири[.] и из последњих земаља по могућству пуно младих за Хрватску и Славонију пошаље, које ће онда у трговачким кућама и различитим занатлијским радњама понаместати" (*Жандармеријски извештај о великосрпском покрећу, упућен војној команди у Загребу*, 28. XII 1914, АС, *Привредник*, несређено, кут. 943).

⁴ Разбеснела маса Хрвата у рушилачком бесу посекала је виноград Николе Ђука, у којем су се налазиле и поменуте *Привредникове* просторије (*Матијевићеве забелешке о четвородневном уништавању српске имовине 1902. у Загребу*, АС, *Привредник*, несређено, кут. 939, 942, 979).

Велико искушење за *Привредник* настало је после анексије Босне и Херцеговине, 1908. године, када му је забрањена свака сарадња са Србијом, као и примање деце из Србије и Црне Горе на изучавање заната⁵. Ипак, и поред забране, ова сарадња није била прекинута.

Привредникова сарадња са *Друшћивом за њошћомагање занайта и њрговине* у Црној Гори са Цетиња била је бременита бројним проблемима и неспоразумима. Ово друштво, основано 23. маја 1903⁶, такође је настало по угледу на *Привредник* и ослањало се на његова искуства у раду⁷. Добило је подршку како народа у Црној Гори тако и цркве, оличене у митрополиту црногорском Митрофану, који је издао окружницу којом је учитељима и свештенству препоручено да се заузму и да му пруже помоћ у организовању рада⁸.

До настанка *Друшћива* са *Привредником* је на слању деце из Црне Горе веома добро сарађивао и војвода Симо Поповић, бивши министар просвете на Цетињу. Њиховим заједничким напорима око 90 дечака је "смештено" у шегрте.

Први контакти између *Привредника* и *Друшћива за њошћомагање занайта и њрговине* успостављени су током јесени 1903. године уписивањем *Привредника* за члана добротвора *Друшћива*⁹ и прихватањем деце из Црне Горе ради њиховог "намештања" на разна занимања¹⁰. Исте

⁵ "Свестан си своје дужности као главар владе ових краљевина упућујем стога то градско поглаварство, да безодвласно позове управни одбор друштва Привредник, да одмах промиени односно надопуни своја са запорком кр. хрв. слав. далм. земаљске владе, одјела за унутарње послове од 2. просинца 1903. број 90.447 одобрена правила у оном правцу, да се у истим прецизније изтакне обсег друштвене дјелатности, која се под никоји начин и у никојем правцу несмије протезати преко граница аустро-угарске монархије..." (*Акт бан Краљевине Хрватске, Славоније и Далмације број 4.461, од 10. новембра 1908, АС, Привредник, несређено, кут. 922*). Погледај и акт Градског поглаварства број 57.603/III. 1908, од 12. новембра, сличне садржине, упућен лично В. Матијевићу (*АС, Привредник, несређено, кут. 922*). У складу са поменутим налогом, на Главној скупштини Привредника, одржаној у Загребу 10. јуна 1909, прихваћена је промена параграфа §1 *Правила*, којем је додато: "Дјелокруг друштва протеже се у сваком погледу само на подручје Аустро-Угарске монархије".

⁶ *Правила Друшћива за њошћомагање занайта и њрговине у Црној Гори, Цетиње 1903*. Председник *Друшћива* био је Вуко Вулетић а потпредседник Јован Хајдуковић. Секретари су се често мењали на том положају. Најдуже су се задржали Перо М. Почек, Љуб. А. Бакић и Вл. Ђ. Поповић.

⁷ *Привредник* је као узор послужио још једном удружењу из Црне Горе - *Одбору за њомоћ сиромашним њородицама војних обвезника са Цетиња*. Овај *Одбор* основао је 1913. *Друшћиво за њошћомагање и намјешћивање на занай дјеце њогинулих райника из Црне Горе*. Поред молбе да добије на увид Статут и пропагандни материјал, *Одбор* се непосредно уочи оснивања, 2.XII 1913, обратио *Привреднику*, очекујући од њега помоћ и савете (*АС, Привредник, несређено, кут. 988*).

⁸ *Привредник*, бр. 7, 1905.

⁹ Са 150 круна добротворне уплате. Као добротвор овог *Друшћива*, са 140 круна, уписао се и Исидор Добровић, доживотни председник *Привредника* ("Глас Црногорца", бр. 18, 1904).

¹⁰ "Сједница је друштвена од 9. т. мј. са захвалношћу узела на знање то, да имате

године договорено је и са Јосифом Холечеком, председником *Црногорској друштва* (*Џетпохорску сполек*) из Прага, да се извешан број црногорских дечака преко *Привредника* пошаље у Чешку на учење заната¹¹.

Када су шегрти из Црне Горе у питању, најтраженије струке биле су баштованска (повртарска), винарска, виноградарска, трговачка, цигларска и млекарска.

Неспоразуми *Привредника* и *Друштва* са Цетиња почели су да искрсавају већ на самом почетку заједничког рада.

Према раније постигнутом договору, а на основу својих искустава из претходних година, *Привредник* је инсистирао на томе да се истовремено никад не шаље више од двоје-троје деце, објашњавајући то незадовољством, непокорношћу и различитим екстремним ситуацијама којима су далеко склонија деца која из истог краја заједно долазе у већем броју¹². Не обазирјући се на то упутство, *Друштво* је често слало по шесторо или осморо одједном¹³, што је више пута било узрок побунама деце, која су изражавала жељу да се врате кући¹⁴.

Други битан узрок неспоразума био је у вези са ставом *Привредника* да не прихвата децу чији пријем његова управа није потврдила. Неприхватање овако формулисаног захтева *Привредника* *Друштво* је у свом одговору управи у Загребу правдало незаузимаљивошћу и немарношћу учитеља и свештеника, чији је задатак био да попуне шегртске пријаве и шаљу их *Привреднику* на одобрење. Стога, како се наводи у писму, *Друштво* је једино могло да делује преко родитеља, тачније, да се ослања на податке добијене од њих. Истовремено, *Друштво* је пружило чврста уверавања да ће сва упућена деца бити пажљиво одабрана у складу са *Привредниковим* критеријима¹⁵. Међутим, у пракси, то је изгледало потпуно другачије: деца су често слата без икаквих докумената¹⁶, или су она пристизала поштом с великим закашњењем, подаци на њима су били непотпуни¹⁷, а нека сведочанства била су чак и фалсификована¹⁸.

мјеста за наше шегрте које ћемо послати и шиљемо; као и то, да се је *Привредник* уписао за члана добротвора нашега Друштва и да ће их повише у Загребу бити. Хвала и Вама и честитим Србима Загребчанима!" (*Друштво за ђођђомађање занатла и ђрђовине у Црној Гори - Уђрави Привредника, Цетиње, 11. IX 1903, АС, Привредник, несређено, кут. 996*).

¹¹ *Уђрава Привредника - Друштву за ђођђомађање занатла и ђрђовине, Загреб, 18. IX 1903; Уђрава Привредника - Јосију Холечеку, Загреб, 30. IX 1903 (АС, Привредник, несређено, кут. 996).*

¹² *Уђрава Привредника - Друштву за ђођђомађање занатла и ђрђовине, Загреб, 10. X 1903, АС, Привредник, несређено, кут. 996.*

¹³ *Друштво за ђођђомађање занатла и ђрђовине - Уђрави Привредника, Цетиње, 7. IX 1904, АС, Привредник, несређено, кут. 996.*

¹⁴ *Уђрава Привредника - Друштву за ђођђомађање занатла и ђрђовине, Загреб, 10. X 1903, АС, Привредник, несређено, кут. 996.*

¹⁵ *Друштво за ђођђомађање занатла и ђрђовине - Уђрави Привредника, Цетиње, 6. X 1904, АС, Привредник, несређено, кут. 996.*

¹⁶ *Друштво за ђођђомађање занатла и ђрђовине - Уђрави Привредника, Цетиње, 6. IX 1904 (додатак), АС, Привредник, несређено, кут. 996.*

¹⁷ "Молбе и пријаве које нам сад посласте, враћамо све натраг, са примједбом, да се списи морају прописно опремити, да се у шегртској пријави мора свака рубрика тачно и на длаку испунити и да се од сваког дјечака увек морају одмах сви доку-

Поред тога што је самовласно и без одобрења слало питомце *Привреднику*, *Друштво* будуће шегрте није проверавало и припремало према упутствима добијеним из Загреба¹⁹. Стога је у *Привредник* стизао велики број престарелих младића, које је тамошња управа одмах враћала као неодговарајуће²⁰; доста деце је пушило, било невоспитано и непослушно²¹, или је трошило новац који им је поверен, а који је био намењен за подмиривање њихових транспортних трошкова²². Захваљујући немару службеника *Друштва* за *поштоматовање занатлија и трговине*, деца су веома често стизала потпуно неспремна и без елементарног знања потребног да би била прихваћена као питомци *Привредника*²³.

Друштво се оглушило и на молбу *Привредника* да вести о њиховој сарадњи не износи у јавност²⁴. Упркос молби, оно је објавило оглас у "Гласу Црногорца", у којем су изнете појединости заједничког рада на регрутовању деце на занате и трговину и наведени су главни учесници,

менти заједно уједанпут послати, а не пријаву без молбе, школску свједоцбу без пријаве, и т.д." (*Управа Привредника - Друштво за поштоматовање занатлија и трговине*, Загреб, 29. IX 1904, АС, Привредник, несређено, кут. 996). Види и: *Управа Привредника - Друштво за поштоматовање занатлија и трговине*, Загреб, 7. I 1905, АС, Привредник, несређено, кут. 996.

¹⁸ Види податке на маргинама писма које је *Друштво за поштоматовање занатлија и трговине* упутило управи *Привредника*, Цетиње, 2. XI 1905 (АС, Привредник, несређено, кут. 996).

¹⁹ "Данас су нам дошла три младића као да су са крушке пали. Треба ваљда најпре сачекати наш одговор, примамо ли или непримамо некога, али они не чекају већ шаљу самовласно децу која нису за свет, која су распуштена, неспремна" (*В. Мајијевић - Н. Н., члан Друштва за поштоматовање занатлија и трговине*, Загреб, 26. X 1905, АС, Привредник, несређено, кут. 996).

²⁰ "Превелику дјецу рекли смо још прије да нам не шаљете, јер читави људи и зрели момци нису за шегрте" (*Управа Привредника - Друштво за поштоматовање занатлија и трговине*, Загреб, 4. IX 1903, АС, Привредник, несређено, кут. 996).

²¹ "...дјечак Мило Аксов Микетић са Андријевице [...] упркос укора и забране пуши, и ђаво га знао гдје све нађе дувана. Шта више вели безобразно: 'то сам ја научио и то ми не може нико забранити'. Ово је доказ, да се на избор дјеце не пазе, и да се рубрике у шегртској пријави: 'Је ли честит, поштен, послушан, и т.д.' - сматрају за сувишне" (*Управа Привредника - Јовану Хајдуковићу, секретару Главне конторле*, Цетиње, Загреб, 17. XI 1903, АС, Привредник, несређено, кут. 996).

²² "Трошак учињен за дјецу према Вашем писму од 16. септембра ове године у износу од 31. (тридесет и једне) круне признајемо и шаљемо ка Вам поштанском упутницом" (*Друштво за поштоматовање занатлија и трговине - Управа Привредника*, Цетиње, 17. X 1904, АС, Привредник, несређено, кут. 996).

²³ "По нашим прописима треба да научи сваки шегрт нашу лекцију - Деца са села - да знаду 4 молитве, обичан рачун, а ови незнаду од свега тога ништа ни запети" (*В. Мајијевић - Н. Н., члан Друштва за поштоматовање занатлија и трговине*, Загреб, 26. X 1905, АС, Привредник, несређено, кут. 996). Таквих примера има много. Види, на пример: "Данас су нам стигли Величко Томовић Новичин из Ровца и Ново Радојевић Милошев из села Луга. Дјечаци на испиту нису ни оченаша а ни вјерују знали, кад смо их питали зашто то научили нису, одговорио је Томовић г. учитељ нам је рекао да се то учити немора" (*Управа Привредника - Друштво за поштоматовање занатлија и трговине*, Загреб, 27. XI 1904, АС, Привредник, несређено, кут. 996).

²⁴ "Наше име код свега тога наравно не треба у јавност износити, а ми Вам иначе увек и у сваком погледу стојимо на услузи" (*Управа Привредника - Друштво за поштоматовање занатлија и трговине*, Загреб, 4. IX 1903, АС, Привредник, несређено, кут. 996).

као и начин њиховог деловања. Све то је створило велике проблеме *Привреднику* с аустроугарским властима²⁵.

Незадовољна таквим видом сарадње, управа *Привредника* у више наврата је реаговала и упозоравала да се под постојећим околностима не могу постићи значајнији резултати у образовању "српске привредне омладине". Указујући на успехе *Привредника* у претходном периоду, његова управа је подсетила на конкретне податке, који су доказивали да је број шегрта у свим другим крајевима растао, док се једино у Црној Гори из године у годину смањивао²⁶. Стога, предложила је *Друшћиву* да се у даљем раду стриктно придржава правила као сигурног начина да се унапреде заједнички напори²⁷.

Уместо да прихвати сугестије и настави сарадњу, потпредседник *Друшћива* Јован Хајдуковић, наставши непосредан повод у неспоразуму око слања шегрта, одговорио је увредљивим писмом, прекидајући сваки даљи однос: "Оваква глупа и неистинита шкрабања и бљувотине појединих индивидуа у Управи 'Привредника' категорично су налагала Управи овог Друштва, да с 'Привредником' прекине сваку везу, и ово Вам Друштво већ годину дана није упутило ниједног шегрта, нити ће [...] и од тада смо хвала Богу мирни од грдња 'Привредника'"²⁸.

Прекид сарадње између *Привредника* и *Друшћива* за *пошћивомагање занатлиа и трговине* нанео је прилично штете, колико угледу *Привредника*, толико далеко више сиротињи из кршевитих крајева Црне Горе²⁹.

²⁵ Глас Црногорца, бр. 44, 1904. На примедбе *Привредника* да то није требало чинити, *Друшћиво* се бранило жељом "да докаже Привреднику да је оно радило и ради сагласно његовим упутствима и жељама да се што више распрострање корисни занати и трговина у земљи" (*Друшћиво за пошћивомагање занатлиа и трговине - Управи Привредника*, Цетиње, 9. XI 1904, АС, Привредник, несређено, кут. 996).

²⁶ "Завршили смо годину 1904. са 708 шегрта. Укупно до данас, са првашњим годинама 3.415 [...] Наиме из Црне Горе је смјештено до године 1903. - 89 младића (у самој 1903. години 26), а године 1904. само 13!" (*Управа Привредника - Друшћиву за пошћивомагање занатлиа и трговине*, Загреб, 7. I 1904, АС, Привредник, несређено, кут. 996).

²⁷ *Управа Привредника - Друшћиву за пошћивомагање занатлиа и трговине*, Загреб, 26. X 1905, АС, Привредник, несређено, кут. 996).

²⁸ "Ово је већ превршило сваку мјеру, и врло ме мала ствар устеже, да и ове брљотине необразованог неког гада предам суду јавности или чак и редовном суду, на коме би се испоставило, да и поједини члан ове Управе има више интелигенције и образованости, но сви чланови Управе *Привредника* скупа" (*Јован Хајдуковић - Управи Привредника*, Цетиње, 8. I 1907, АС, Привредник, несређено, кут. 996).

²⁹ На основу сачуване преписке могуће је саставити непотпун попис деце коју је преко *Друшћива за пошћивомагање занатлиа и трговине* *Привредник* прихватио. Само део наведене деце је завршио занате, пошто су нека од њих одустала, или су била враћена као престарела или непослушна (АС, Привредник, несређено, кут. 996).

Редни број	Име и презиме	Место	Примедба
1.	Душан Ивовић		винарство-подрумарство
2.	Радован Радевић		
3.	Раде Симо Радевић		трговина
4.	Симо Поповић		
5.	Милован Вујошевић		
6.	Павић Божовић		

Друштво је покушало да овај осетни недостатак ублажи слањем шегрта у Чешку, али са далеко мањим успехом³⁰.

Односи између ове две установе поново су успостављени половином јула 1913, када је уз помоћ *Привредника* започело систематско намештање будућих шегрта из Црне Горе по местима у Далмацији³¹.

7.	Сава Лазара Вучинић	"из Пипера"	
8.	Стефан Љумовић		
9.	Мило Аксов Микетић	Андријевица	
10.	Крста Т. Марковић		штампар
11.	Грујица Мијушковић		
12.	Јован Милошевић		
13.	Стеван П. Мартиновић		
14.	Петар Радоњић		
15.	Никола Вујачић		
16.	Лакић Новаковић	"из Турске границе"	
17.	Мирко Вукановић		
18.	Митар Мркана Вујановић	Улцињ	враћен као престарео (преко 17 година)
19.	Душан Вујановић	Улцињ	виноградарство
20.	Михаило Јована Вешковић	Подгорица	због безобразлука враћен кући
21.	Ђуро Ђурашковић		
22.	Шпиро Вукић	Добрско село	виноградарство
23.	Новица Бабовић	"из Васојевића"	враћен као престарео (преко 16 година)
24.	Дмитар Вукићевић	"из Васојевића"	враћен као престарео (преко 18 година)
25.	Петар Вукадиновић	"из Васојевића"	враћен као престарео (преко 16 година)
26.	Радуле Вуксановић	"из Васојевића"	враћен као престарео (преко 18 година)
27.	Богдан Кићовић	"из Васојевића"	враћен као престарео (преко 16 година)
28.	Величко Новице Томовић	Ровци (Берански округ)	
29.	Ново Милоша Радојевић	Луг (Берански округ)	
30.	Костадин Н. Радошевић	Клопот	
31.	Милован М. Дуловић	Тушина	
32.	Јован Поповић Чоловић	Црмница	трговина
33.	Јаков Тимотија Гаговић	Цетиње	враћен као непослушан
34.	Димитрије Тимотија Гаговић	Цетиње	враћен као неспреман
35.	Ђорђе Марушић	Цетиње	враћен као неспреман
36.	Филип Царичић		
37.	Димитрије Ђуфка		
38.	Јован Марка Мрвошевић	Пјешивац	
39.	Раде Рубижанин	Ускоци	побегло
40.	Василије Дуловић	Морача	

³⁰ "То нас је нагнало да нађемо пута нашим шегртима на другу страну, у Чешку, и тамо смо досад послали до 30 дјечака". Исто.

³¹ Види: Вуко Вуловић, *председник Друштва за поштовање заната и трговине - Ујрави Привредника*, Цетиње, 16. VII 1913; *Ујрава Привредника - Ђури Ђићу*, Загреб, 7. XI 1913; *Владимир Мајијевић - Јови Бандуру*, Загреб, 30. XI 1913; *Јово Бандур Ујрави Привредника*, Ријека, 4. XII 1913 (АС, Привредник, несређено, кут. 988).

Petar KRESTIĆ, Ph.D.

*COOPERATION BETWEEN THE SERBIAN BUSINESS ASSOCIATION
THE TRADESMAN WITH THE ASSOCIATION FOR IMPROVEMENT OF
CRAFTS AND TRADE*

The Summary

The business association *The Tradesman* represents one of the most important Serbian institutions in the Austro-Hungarian Empire. From its founding in 1897 to the end of World War I this society played a key role in ensuring the greater independence, development and progress of the Serbian economy. *The Tradesman* was created as an institution that would provide gifted and able children from the lower classes with an elementary education and training in some craft or in trade, hoping in doing so to form the conditions for development of the strong Serbian urban society, that would be able, economically and intellectually to give a response to the request of the time and to provide to the Serbian nation survival and progress in the surrounding full of animosity against the Serbs.

This paper analyses the cooperation of *The Tradesman* with the *Association for Improvement of Crafts and Trade* from Cetinje regarding the recommendations of children from Montenegro. This *Association* founded in 1903 had had full support of church and people in Montenegro. It was created on the same model as *The Tradesman* and used its working experience. Although those two associations had shared the same interests, the misunderstandings and conflicts between the *Association* and the board of *The Tradesman* had existed, creating years-long break of cooperation that had caused the damage to both institutions and to the Serbs in general.

Enclosed to the article is a part of the preserved list of children accepted by *The Tradesman* through the *Association for Improvement of Crafts and Trade*.

Проф. др Здравко ДЕЛЕТИЋ*

ЗАНАТСКЕ ШКОЛЕ У БЕРАНАМА И АНДРИЈЕВИЦИ 1919-1940. Г.

Развој просвјете у Црној Гори између два свјетска рата једно је од подручја којима историографија и историја школства у Црној Гори нијесу посветиле пажњу коју заслужује, а истовремено је то дјелатност у којој је у том периоду било резултата о којима треба писати.¹ У црногорској историјској и педагошкој литератури развој просвјете у међуратном периоду синтетички није обрађен ни на нивоу квалитетног чланка, док је рад појединих школа, у првом реду гимназија и учитељских школа, детаљније обрађен у облику споменица. Међутим, развој стручних и занатских школа није био предмет истраживања.

Школска грађа у фондовима Архива Југославије показује да је између два свјетска рата Црна Гора на плану развоја просвјете на нивоу основне и средње школе остварила значајне резултате, у првом реду у области гимназијског и учитељског образовања, али и кроз широку мрежу занатских и грађанских школа.

У Беранама је од 1913. године радила осморазредна реална гимназија, чији рад је обновљен 1919. године. При тој гимназији је од новембра 1919. године радило Педагошко одјељење, које је организационо било посебна цјелина а програмски је то била учитељска школа. Од јесени 1925. Педагошко одељење претворено је у Учитељску школу, која је идуће године укинута, а потпуно је престала да ради завршетком четвртог разреда и завршним испитима септембра 1929. године. У беранском

* Аутор је редовни професор на Филозофском факултету у Приштини.

¹ На ову тему писао је Ђоко Д. Пејовић у књизи *Просвјетљени и културни рад у Црној Гори 1918-1941*. (Цетиње, 1982), али је то кратко и уопштено, писано на основу оскудног истраживања штампе и литературе. Божина М. Ивановић у књизи *Школе и образовање у Црној Гори јуче и данас* (Цетиње, 1981.?) посвећује школству у међуратном периоду поглавље од 17 страна, али проблематику обрађује на основу оскудне литературе, сувише уопштено и површно. Милош Старовлах у књизи *Путице и сјанујуће средње школе* (Никшић 1994) међуратни период прикључује развоју школства у Краљевини Црној Гори, при чему овај период своди на кратак осврт на рад појединих средњих школа.

и андријевичком срезу између два свјетска рата није било других средњих школа, а ни грађанских.

Предмет нашег истраживања и обраде су занатске школе у Беранама и Андријевици између два свјетска рата. Прилог је рађен на основу архивске грађе Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије, која се чува у Архиву Југославије. Пошто је грађа оскудна и несистематична, обрада историје појединих школа је непотпуна, али омогућава увид у најважнија питања рада обрађених школа, прилог је укупном познавању развоја просвјете и подстицај за даља истраживања. Консултована је и постојећа литература, која због необрађености проблематике није извор значајнијих података.

Организација и рад занатских школа нормирани су Уредбом о Општим занатским и Занатско-трговачким школама. Занатске школе нијесу биле у ово вријеме у надлежности Министарства просвете и општем систему просвјетне контроле, већ у надлежности Министарства трговине и индустрије и његовог Инспектората у Скопљу. О неким питањима, нарочито о ангажовању наставника и кориштењу школских зграда, било је потребно да Министарство трговине усклађује ставове са Министарством просвете, што је отежавало комуникације и одузимало доста времена у међусобним дописивањима и усклађивањима. Због општег недостатка просвјетних кадрова, често су захтјеви МТИ остајали неиспуњени.

У документацији нијесмо нашли показатеље да је неко од надлежних просвјетних органа редовно контролисао рад ових школа, како је то чињено са Гимназијом и Педагошким одељењем са нивоа бановинских и централних просвјетних власти или основним школама преко мјесних надзорништава. И у извјештајима управника мало се говори о успјеху ученика и другим компонентама наставе, што отежава увид у рад и резултате занатских школа.

Занатске школе издржаване су преко општинских власти; у буџету општине књижио се школски буџет одобрен од Министарства трговине и индустрије. Услов за оснивање школе био је да постоји најмање 50 ученика из варошких трговачких и занатских радњи, док се ученици који нијесу имали одговарајућу праксу нијесу примали. Међутим, школска пракса говори да су школе одржаване и са мањим бројем ученика, јер је био званични став да ученицима у занатству и трговини треба пружити елементарно опште и стручно образовање

О карактеру и задатку ових школа сазнајемо из једног дописа инспектора Мих. Стојанчевића: "Занатско-Трговачка Школа, коју намерава отворити у свим већим местима Министарство Трговине и Индустрије, није чисто професионална школа, у којој би се ученици обучавали у разним занатима. Ове школе имају за задатак да прикупе трговачку и занатлијску омладину и да их обуче у бољој писмености, рачунским радњама, цртању, меничном и трговачком праву и другим корисним знањима."²

² Архив Југославије (АЈ), фонд 65: Министарство трговине и индустрије Краљевине Југославије (МТИ), фасцикла 1624, јединица 2667. Пов. бр. 4169, 22. марта 1920. Инспектор М. Стојанчевић начелнику округа Андријевица.

Из објашњења се види да је у питању ограничено опште и стручно образовање, а не потпуна стручна школа, наиме, да је циљ ових школа да ученицима пруже основе општег и стручног образовања у функцији конкретнoг занимања. Практичан рад и оспособљавање за занимање подразумеваало се у занатској или трговачкој радњи, пошто су у ове школе уписивана дјеца која су у занатским и трговачким радњама радила као шегрти и калфе.

Занатско-трговачка школа у Беранама (1919-1930)

Грађа Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије, као и његовог Инспектората са сједиштем у Скопљу, свједочи да је од 1919. до 1930. године у Беранама радила *Занатско-трговачка школа*, вечерња школа за стручно образовање ученика у занатству и трговини. Школа је била троразредна. Уписивани су ученици са завршеном основном школом, која је у ово вријеме била четвороразредна, који су учили разне занате и трговину, а из неких дописа би се могло рећи да су уписивани и они без потпуне основне школе.

У сачуваној документацији школе о којој је ријеч нема аката који говоре о њеном формирању. Из извјештаја који је управник *Милан Појовић* доставио Министарству 31. октобра 1919. године сазнајемо да је упис ђака обављен 6. и 7. септембра, а "редовни рад у школи оћйпочео је 3. окћобра".³ У први разред "уписани су сви занатски и трговачки помоћници из мјеста, који су имали право на упис (...) свега 34 ученика, од којих су 25 православне а 9 мухамеданске вјере". Није јасно зашто се истиче вјерска припадност ученика, а нема података о занатима које су изучавали, па ни о томе колико је укупно занатских а колико трговачких ученика.

У поменутом допису читамо да се у школи предаје према Наставном плану који је управа добила од Трговачког инспектората у Скопљу. Међутим, почетком септембра 1924. управник пише Министарству: "Што се тиче наставног плана и његове примене, наставнички Савет мишљења је, да то треба оставити увиђавности наставничког Савета, у колико ће се и шта из појединих предмета предавати, према месним потребама и данашњим приликама".

Из сачуване грађе се не види у каквом је односу према званичном Наставном плану, али је сачуван "Недељни наставни план", уз који иде и програм, са напоменом: "Рађено на седници наставничког Савета Занатско-Трговачке школе у Беранама, 12. јуна 1923. год."⁴

План је сљедећи:

Предмети:	I раз.	II раз.	III раз.
Српски језик	2	2	2
Рачун	2	2	2
Геометрија	1	1	-

³ АЈ, 65 - 1626 - 2669. Управа Занатско-трговачке школе - МТИ, бр. 6, 31. октобра 1919.

⁴ АЈ, 65 - 1626 - 2669. Управник - МТИ, бр. 56, 12. јуна 1923.

Земљопис	2	2	1
Хигијена	2	-	-
Физика с хемијом	-	2	-
Хемијска технологија	-	-	2
Књиговодство (просто и двојно)	-	1	1
Кореспонденција	-	2	2
Менично и трговачко право	-	-	2
Наука о роби	-	-	2
Слободно цртање	2	1	-
Лепо писање	1	-	-
Свега часова:	12	13	14

Занатско-трговачка школа била је *вечерња*, што је условљено чињеницом да су њени ученици обављали обуку у занатским и трговачким радњама (млађи као шегрти, а старији у звању калфе), током дана су радили у радњама а једино вечерњи сати су им били расположиви за наставу. Сво вријеме постојања Занатско-трговачке школе настава је извођена у просторијама Основне школе у Беранама, јер општина није била у могућности да обезбиди посебну зграду. Заузетост простора у току дана била је додатни разлог да су предавања држана само увече. Из недјељних распореда часова, од 20. септембра 1925 и каснијих, видимо да Занатска школа није радила суботом, али јесте недјељом, а држана су по два часа.

Уз допис којим Министарство септембра 1926. тражи од школе податке о хонорарним часовима дато је упутство како да се обрачунава недјељни фонд, из чега посредно сазнајемо нешто и о заступљености наставе. У допису се препоручује: "Ако је чисто Занатска школа т. ј. ако исту посећују само Занатски ученици, онда рачунати само по 8 часова недељно за свако одељење. Ако је мешовита Занатско - трговачка школа т. ј. ако исту посећују занатски и трговачки ученици, онда за 1. раз. рачунати 11 часова; за 2. раз. 12 часова и за 3. раз. 14 часова. Већи број часова се не одобрава".

Немамо више показатеља о унутрашњој организацији Занатско-трговачке школе, али се из извјештаја може закључити да је наставна година трајала краће него у другим школама и да су по завршетку наставе обављани разредни испити. Из извјештаја од 26. септембра 1925. сазнајемо да су те године од 22. до 25. септембра обављени "поновни разредни испити", што ће рећи поправни за ученике који нијесу задовољили на испитима обављеним по завршетку наставе. Поновни испит полагало је 7 ученика, од којих "прелазе у старији разред 4", а понавља један ученик првог и два ученика другог разреда. И наредних година у извјештајима се јављају подаци о ученицима упућеним на поправни испит из једног или два предмета, па и ученицима који понављају разред.

Из извјештаја на почетку 1925/26. године сазнајемо да је "распоред часова састављен тако, да су сви предмети обавезни за све ђаке у разреду, јер је услед малог броја ђака немогуће делити исте на трговце и занатлије". Из реченог закључујемо да је наставу за неке предмете требало обављати по смјеровима (трговци и занатлије). Обављање заједнич-

ке наставе вјероватно је имало негативан одраз на остваривање програма и задатака наставе појединих предмета, а несумњиво је и да је настава у одјељењима која су формирана од различитих разреда, у оквиру којих су постојала два смјера (занатски и трговачки), била проблематична у смислу извођења наставе прилагођене занимању. Хонорарни наставници (уморни од других послова током дана, питање је и колико мотивисани за рад) и ученици вечерње стручне школе (преко дана ангажовани у радњама) тешко да су могли ефикасно остваривати диференцијацију наставе у одјељењима комбинованим од разреда, а у њима и занимања са различитим планом и програмом.

Немамо података о томе колико је по годинама ученика било из области заната, а колико из трговине, јер се то у извјештајима не исказује. Једино се може рећи да је јула 1921. Занатлијски еснаф у Беранама на свом списку имао 25 ученика, 11 шегрта и 14 у звању калфе, који су учили занате: обућарски 12, браварски 1, ковачки 2, пекарски 5, месарски 4 и бривачки 1.⁵

Управник Занатско-трговачке школе у обрађеном десетогодишњем периоду био је учитељ *Милан Појовић*. Дужност управника обављао је хонорарно, јер је био управник Основне школе у Беранама, у којој је изводио и дио наставе, а може се наћи и као хонорарни наставник у подјелама предмета у Гимназији и Педагошком одељењу. Има показатеља да је био и шире ангажован; на примјер, у једном допису налазимо образложење да неке послове није благовремено завршио зато што је био заузет као "председник Суда за ратну штету у срезу беранском". Сачувана документација Занатске школе даје разлога за закључак да је био стручан, савјестан и одговоран управник. Да су га таквим сматрали и савременици показују чињенице да је од Министарства просвете био одликован Оредном Св. Саве IV степена. Крајем децембра 1926. године Д. Боричић, који је заступао на дужности управника болесног Поповића, предлаже Министарству трговине да га одликује Златном медаљом за ревност "за рад који заслужује одликовање. И ред, и рад у овој школи, и архива, могу служити за најлепши пример, то смело тврдим, свима школама ове врсте у Јужној Србији". Крајем децембра 1927. Занатлијски еснаф, уз сличну аргументацију, предлаже Министарству трговине да Поповића "награди и одликује Златном медаљом за ревност, или којим вишим одликовањем, које Министарство нађе за потребно". Из Министарства је одговорено да ће "имати у виду предлог", али се из документације не види његова даља судбина. Уз образложење да управник улаже велике напоре и да квалитетно ради, Школски одбор је више пута покушао у оквиру буџета да издејствује значајно повећање управничког хонорара, али то није прихватано.

Сачувана документација показује да су у школи увијек предавали хонорарни наставници других школа или службеници и да су промјене биле честе. Већина наставника предавала је по више предмета, често

⁵ АЈ, 65 - 1626 - 2669. Окружни занатлијски еснаф, бр. 24, 17. јула 1921. Списак свих ученика (шегрта) и калфи Занатлијског еснафа у Беранама.

и оних који нијесу њихова струка. Ако су учитељи и могли предавати српски језик на овом нивоу сложености, професор српског језика тешко да је могао бити стручан за књиговодство, а може се наћи и таква подјела предмета. Наставници ангажовани у овој школи имали су бројне друге обавезе: *М. Цемовић* био је школски надзорник, такође је изводио наставу у другим школама; *Д. Боричић* изводио је наставу у Гимназији и Педагошком одељењу, више пута био вршилац дужности директора, бавио се књижевним радом; *Д. Јевтиновић* такође је био наставник Гимназије и Педагошког одељења; наставници у средњим школама били су и *С. Грабовски*, *В. Делевић*, *М. Јелић*, *М. Јојић*, *Б. Марјановић*. Из документације Гимназије и Педагошког одељења види се да су они и у тим школама имали хонорарне часове. Реална је претпоставка да наставници који свакодневно од јутра до мрака трче од школе до школе, предајући по више предмета у разним разредима и типовима школе, немају довољно могућности да се посвете припремању и извођењу наставе. У Занатској школи предавали су и неки Руси, који се као наставници, већином без било каквог педагошког образовања, у беранским школама нијесу прославили. Осим тога, наставу из стручних предмета изводили су људи без икаквог педагошког образовања, у почетку ни наставничког искуства, што је морало имати одраза на наставу (о ваннаставном раду у вечерњој школи илузорно је и говорити).

Немамо детаљнијих показатеља о стању наставних средстава. Ученици су могли користити оно што је имала Основна школа, али је питање колико је то било од користи за стручне предмете у средњој школи. У извјештају на крају шк. 1925/26. стоји да је школа "прилично снабдевена с потребним физичким и хемијским апаратима", али се не види којим и какви су ефекти њихове употребе. У извјештају за шк. 1927/28. стоји да школа "има и књижницу", али нема описа фонда и врсте књига. Вјероватно није у питању књижница (библиотека) Основне школе, јер се у структури буџета стално јавља предвиђена сума за набавку књига и учила.

У периоду о којем говоримо чињени су напори за здравствену заштиту ученика. Из једног акта од септембра 1920. сазнајемо да школа у 1919/20. години није имала љекара, док је наредне године то био др *Квјетослав Храбец*. Од школске 1925/26. до краја марта 1928. школски љекар био је др *Василије Појовић*, срески љекар. Од марта 1928. школски љекар био је др *Вукојша Дедовић*, управник Обласне болнице у Беранама.

Из извјештаја достављеног 12. јула 1920. сазнајемо да је *рад у Занатско-џрџовачкој школи почео 3. октобра 1919*, а завршен 31. маја 1920. У току године није било прекида у раду. Од укупно уписаних 35 ученика, на крају године било је 23.⁶ Није јасно због чега је оволико ученика напустило школу, али се ради о значајном броју (34, 29%).

Према истом извјештају, шк. 1919/20. године наставу су изводили: *Милан Цемовић* (рачун и геометрија), *Тома Јоксимовић* (српски језик, до 19. 12. 1919), *Димитрије Јевтиновић* (српски језик, од 19. 12. 1919.

⁶ АЈ, 65 - 1626 - 2669. Управитељ школе - МТИ, бр. 39, 12. јула 1920.

до 3. 03. 1920, и цртање), *Мило Врбица* (цртање, од 20. 03), *Љубомир Недић* (земљопис), *Вукајло Девећ* (српски језик, од 3. 03, и писање), *Ђукан Лабудовић* (хигијена), *Радун Вуксановић* (кореспонденција), *Раденко Пођанин* (кореспонденција). Из овог списка наставника посредно знамо и наставни план по којем је радио први разред 1919/20. године.⁷

Буџет за 1920. годину (први сачувани акт, потписан 15. септембра 1919) планиран је у износу од 5.512 динара, од чега 2.000 од Општинског суда у Беранама на име материјалних трошкова и плате лекару, а остатак од Трговинског инспектората у Скопљу, као државна помоћ за плату управнику и хонораре наставницима. У више докумената наредних година приказује се утрошак из буџета и из помоћи од Министарства, али нема објашњења за двојно исказивање трошкова. Из документације сазнајемо да су хонорари по часу у занатским школама били знатно нижи од хонорара у гимназији и учитељској школи, а из једног дописа инспектора (1920) видимо и да су хонорари у мјестима преко 8.000 становника били већи.

Наводимо као примјер каква је структура предрачуна расхода, односно одобреног буџета за 1926. годину:

На име хонорара управнику школе 1.560 (није одобрено тражених 3.600)

На име хонорара наставничком особљу 9.000

На име хонорара школском лекару 1.200

На име плате школском послужитељу 1.600

За огрев и освјетљење школе 2.000

За набавку књига и учила за школу 1.000

За набавку књига и материјала сиромашним ђацима 500

За канцеларијски материјал 500.

Школске 1920/21. рад је почео 5. октобра 1920. У једно одељење првог разреда уписано је 15 ученика, а у једно другог 22. До фебруара 1921. школу је напустило 13 ученика, 4 из првог и 9 из другог разреда. Због тога је управник тражио од Трговинског инспектората у Скопљу мишљење може ли школа наставити рад. Одговорено је да школа настави да ради, а да Окружно начелство и управник школе настоје да се у исту упише што више ученика, нарочито неписмених.⁸ Начелству је почетком априла препоручено "да најенергичније мере предузме, како би што већи број занатских ученика а нарочито неписмених посећивало тамошњу вечерњу школу" и тражено да достави извјештај колико је ученика уписано њиховим залагањем. Средином априла секретар Начелства је у одговору потврдио мали број ученика, уз став да за накнадни упис нема могућности, "и тек се труд за што већи упис ученика има учинити за идућу школску годину".⁹

Из извјештаја на крају наставне године сазнајемо да је школа имала прекид у раду од 31. марта до 25. априла 1921. године "јер је већи-

⁷ Исто, Д. Јевтовић, наставник беранске гимназије, познат је као Мито Полимац.

⁸ АЈ, 65 - 1626 - 2669. Управник М. Поповић - МТИ, бр. 3, 10. 02. 1921.

⁹ АЈ, 65 - 1626 - 2669. Начелство округа беранског, бр. 2871, 14. априла 1921.

на наставника запослено у судовима за ратну штету, као и због малог броја ђака", те да је рад завршен испитима 29. априла. До краја школске године укупно је остао 21 ученик и сви су завршили разред. Структура је следећа: у првом разреду 9 ученика, од којих 2 по занатима, а 7 у трговини; у другом разреду 12 ученика, по 6 у обје групе.

Школске 1920/21. у Занатско-трговачкој школи предавали су: *Драгиша Боричић*, наставник (српски језик), *Бајирић Марјановић*, наставник (земљопис), *Д. Јевђовић* (цртање), др *Драго Драговић*, економ (рачун, геометрију, физику и хемију), *Пејшар Чујовић*, порезник (књиговодство и кореспонденцију), *Ђ. Лабудовић*, учитељ (хигијену), *В. Девећ*, учитељ (писање), *Вука Делевић*, стручни учитељ (рачун и геометрију, до јануара), *Душан Трајановић*, ппор. (певање, до децембра), *Миличко Арсенијевић*, учитељ (рачун и геометрију, до 11. новембра).¹⁰

Из годишњег извјештаја можемо видјети актуелни наставни план и број одржаних часова по предметима: Српски језик (I разред 35; II 32 часа), Рачуница (36; 35), Земљопис (12; 16), Хигијена (20; -), Геометрија (19; 18), Слободно цртање (27; 32), Физика с механиком (-; 11), Хемија с технологијом (-; -), Просто књиговодство (-; 10), Лепо писање (35; 19), Кореспонденција (12; 19), Књиговодство (-; -), Певање (3; 7). Укупно је у оба разреда одржано по 199 часова.¹¹

Крајем маја 1921. управник обавјештава Трговачки инспекторат о малом броју ученика, тражећи мишљење о даљој судбини школе. Инспекторат доставља Министарству тај став, уз који се налази и списак 25 шегрта и калфи Окружног занатлијског еснафа у Беранама, али не даје предлог о судбини школе.

Управник Поповић почетком јула предлаже привремено затварање школе и пише надлежном Министарству: "Као што се из приложеног акта види, у овој школи нема и не може бити довољан број ђака, како је то законом о овим школама предвиђено, то је потписани мишљења, да ову школу за идућу школ. год. не треба отварати, јер мислим, да нема смисла, за овако мали број ђака ангажовати неколико наставничких снага и чинити оволике издатке из касе једне сиромашне Општине, као што је беранска".¹²

Школске 1921/22. године Занатско-трговачка школа није радила. Наиме, до краја октобра уписано је свега 19 ученика: 1 у први, 8 у други и 10 у трећи разред (од 35 уписаних 1919), што је био разлог да управник 22. октобра у извјештају Министарству напише: "Како је овај број врло мали и не може се повећати, то предлажем, да се ова школа затвори, јер нема смисла за овако мали број ђака ангажовати неколико наставничких снага и чинити велике расходе". Општински суд није предвидио средства за издржавање школе те године, јер је општина сиромашна, из чега управник закључује да се школа не би могла издржавати и да има

¹⁰ АЈ, 65 - 1626 - 2669. МТИ, бр. 5240, 31. маја 1921. Годишњи извјештај на штампаном обрасцу.

¹¹ Исто.

¹² АЈ, 65 - 1626 - 2669. Управник - МТИ, бр. 28, 5. јула 1921.

довољно ученика, и обавјештава Министарство да рад у школи неће почети док не добије ново наређење.¹³

У одговору је управнику препоручено "да енергично настане, да се упише и прикупи накнадно што већи број занатских ученика, а нарочито неписмених", у ком циљу треба да се обрати општинској и полицијској власти за помоћ. Ако не буде довољно ученика по разредима, управник ће предложити комбиновање разреда. "Интереси наших занатлија не допуштају, да њихов подмладак остане без потребног школовања и писмености, стога ће се ова школа у сваком случају одржавати у Берану", поручују управнику из Министарства, које је и Окружном начелству упутило захтјев да се преко еснафа ангажује око уписа ученика. На овај допис се касније у више докумената позивало као на изричит захтјев власти да се школа одржи.

Међутим, 1. новембра 1921. предсједник Општинског суда обавјештава Министарство да је тај суд још 12. новембра 1920. године донио одлуку да поменута "школа за ову годину услед буџетске немогућности и малог броја ђака престане радити, о чему је благовремено извештена и умољена Занатско-трговачка комора" да наведену одлуку одобри. Суд поново моли "Славни Наслов, да изволи одобрити помен. одлуку Суда и Одбора ове Општине и за ову годину прекине рад пом. школе, тим пре што овај Суд у свом овогодишњем буџету није за ту школу предвиђао никаквих расхода, нити их у случају поновног отварања има одакле чинити".¹⁴ На основу овог акта, Министарство пише управнику школе: "Пошто нема свих услова за рад те школе, а нарочито финансијских, то Министарство одобрава да се рад *одложи* до шк. 1922-23 године, до којег времена општина мора предвидети потребну суму за рад у тој шк. години". Из реченог је јасно да је Занатско-трговачка школа обуставила рад у шк. 1921/22. години на захтјев општинских органа, због малог броја ученика, али и због недостатка финансијских средстава за покриће општинских обавеза према школи.

Очигледно је у Беранама било тешко пронаћи довољан број ученика за све средње школе које су тада радиле. Из школског извјештаја од 2. септембра 1924. године сазнајемо да "у Беранама према последњем попису има 1.926 становника". Те године у Беранама је постојала још и женска занатска школа. Управник мушке занатске школе више пута наглашава да ученици рађе иду у гимназију. У извјештају достављеном крајем септембра 1926. год. исти управник пише да је посљедњи пут пописан 2.521 становник (није нам познат извор разлике у броју становника).

Иако школа није радила, у складу са Законом о занатским школама и посебним актом Министарства, почетком децембра 1922. образован је Месни занатско-школски одбор, у саставу: *Милан Вешовић*, предсједник општине, *М. Пойовић*, управник Занатско-трговачке школе, *В. Пойовић*, лекар, *Јован Барјакџаревић*, обућар, *Никола Нешовић*, сто-

¹³ АЈ, 65 - 1626 - 2669. Управник - МТИ, бр. 32, 22. октобра 1921.

¹⁴ АЈ, 65 - 1626 - 2669. Предсједник Општинског суда - МТИ, бр. 4074, 1. новембра 1921.

лар, *Арсо Царичић*, пекар, *Саво Милић*, кројач, *Војин Војиновић*, трговац, *Мехмед Ђечевих*, трговац.¹⁵ На списку Одбора достављеном 31. маја 1927. председник је тадашњи председник општине *Љубо Лазаревић*, а међу члановима нема управника.

Управник школе подсећа 20. фебруара 1922. Општински суд да је општина дужна да издржава занатске школе, моли да се састави списак будућих ученика првог разреда и објави грађанству упис за други и трећи разред за 27. фебруар. Рјешавајући по том захтјеву, као и раније поменутом ставу Министарства да се одржи поменута школа (бр. 12682 од 5. 11. 1921), Општински суд обавјештава 22. фебруара Начелство округа и управника школе да Суд може обезбиједити за потребе Школе "локал, послугу, огрев и осветлење", вјероватно посредством Основне школе, у чијој згради је радила и Занатска. Управник је касније био приморан да извијести Министарство да од општинских органа није добио потребну помоћ око уписа ученика, чиме "скида са себе сваку одговорност за то што није досада извршен упис и отпочет рад у школи".

Достављајући извјештај за шк. 1921/22. управник извјештава Министарство да је за идућу шк. годину уписано 35 ученика, а крајем септембра обавјештава Трговински инспекторат да су уписана 43 ученика: 15 у првом, 13 у другом и 15 у трећем разреду, који ће бити распоређени у три одјељења, сваки разред посебно. Почетак рада најављен је за 1. октобар.

Истим актом управник предлаже ангажовање наставника за шк. 1922/23. годину: *Милутина Јелића*, предм. учитеља гимназије (за српски језик), *В. Делевића*, привр. предм. учитеља гимназије (рачун), *Сима Касирајновића*, предм. учитеља гимназије (земљопис), *Сјанислава Грабовског*, суплента гимназије (геометрија), *Милоње Јојића*, суплента гимназије (за физику и хемију), *Д. Јевтовића*, наставника вештина (за цртање и писање), *Никодима Цемовића*, адвоката (за мен. и тргов. право), *Петра Чујовића*, порезника (за књиговодство и кореспонденцију), *М. Појовића*, учитеља (хигијену) и *Георђија Оберемока*, хон. наставника (певање).¹⁶

Рад у школи почео је 1. октобра. У допису од 31. децембра стоји да је уписано укупно 70 ученика: 36 у првом, 15 у другом и 19 у трећем разреду. У међувремену је школу напустило 12 ученика, тако да је на тај дан школа имала 58 ученика: 28 у првом, 12 у другом и 18 у трећем разреду.

О раду у 1923/24. години знамо да је почео 2. децембра, "услед подизања зграде за Основну школу, у којој ова школа ради". Према годишњем извјештају, у три одјељења била су уписана 52 ученика: 16 у првом, 26 у другом и 10 у трећем разреду, а на крају школске године било их је 15 у првом, 25 у другом и 8 у трећем разреду (свега 48). Предавања су завршена 21. априла, а испити су трајали до 26. априла 1924.

Ове шк. године предавали су: *М. Појовић*, учитељ (српски језик), *Д. Боричић*, професор (српски језик, кореспонденцију, књиговод-

¹⁵ АЈ, 65 - 1626 - 2669. Управник - МТИ, бр. 49, 8. децембра 1922.

¹⁶ АЈ, 65 - 1626 - 2669. Управник - МТИ, бр. 23, 24 септембра 1922.

ство), *С. Грабовски*, суплент (рачун и геометрију), *М. Јојић*, суплент (физику с хемијом, хемију с технологијом, науку о роби), *Филиј Цемовић*, дипл. правник, писар Првостепеног суда (трговачко и менично право), *Јосиф Марјиновић*, привр. предм. учитељ (хигијену), *Д. Јевтовић*, наставник вештина (цртање, писање), *М. Арсенијевић*, учитељ (земљопис).¹⁷

Упис ученика за шк. 1924/25. годину обављен је од 11. до 14., а рад је почео 15. септембра (каснило се и због радова на згради). Уписано је 50 ученика: 8 првог, 21 другог и 21 трећег разреда. Због малог броја ученика првог разреда, формирано је заједничко одјељење првог и другог, тако да је школа радила са два одјељења.¹⁸

Поред *С. Грабовског*, *Д. Јевтовића*, *Ф. Цемовића*, *М. Поповића* и *М. Арсенијевића*, ове године предавали су: *М. Цемовић*, школски надзорник, и *Душан Тајиановић*, директор филијале Трговачке банке.

Упис ученика шк. 1925/26. обављен је од 25. до 31. августа 1925, а "рад у школи отпочео је 22. септембра". Разлог кашњења биле су оправке, "које су вршене у школској згради за дочек Њ. В. Краља". Новоуписаних, поноваца и накнадно уписаних свега је било 40, од којих 17 у првом, 8 у другом и 15 ученика у трећем разреду. У току године напустило је школу 11 ученика: 7 из првог и по два из другог и трећег разреда, "услед преселења и сиромашног стања". Испити су обављени од 18. до 28. априла; полагало је (положило) 28 ученика, док један ученик није изашао на испит. Испитима је председавао управник *М. Поповић*, а присуствовали су *Милорад Шћекић*, предсједник Трговачког удружења, и *Милован Весковић*, предсједник Занатлијског еснафа.¹⁹

Због малог броја ученика, први и други разред чинили су једно одјељење. Часови су одржавани "сваке вечери, сем Суботе, јер се то показало као најлакше и најпрактичније". Из приложеног распореда види се да су држана по два часа. У току године "настава је текла нормално и без прекида"; настава је окончана 16. априла; одржано је у првом и другом разреду (прво одјељење) 330 и у трећем 319 часова. Здравље ђака током године "било је задовољавајуће".

Ове шк. године хонорарни наставници били су: *Д. Боричић* (српски језик, цртање и писање), *С. Грабовски* (рачун, геометрија, физика с хемијом, хемија с технологијом), *Михаило Ђурашковић*, свршени ђак трговачке академије (кореспонденција и књиговодство) и *М. Појовић* (земљопис и хигијена). По оцјени управника, "наставници су савесно вршили своју дужност".

Школске 1926/27. у Занатској школи био је "мали број ђака због тога што у месту има мали број шегрта и трговачких помоћника и што

¹⁷ АЈ, 65 - 1626 - 2669. Извештај о Занатско-трговачкој школи у Беранама за школ. 1923/24. год., бр. 40, 2. септембра 1924.

¹⁸ АЈ, 65 - 1626 - 2669. Управник - Трговачком инспекторату, бр. 44, 24. септембра 1924. (У акту од 28. октобра читамо да је Инспекторат забранио управнику да се непосредно обраћа Министарству).

¹⁹ АЈ, 65 - 1626 - 2669. Извештај о раду Занатско-трговачке школе у Беранама за школ. 1925/26. год.

деца по свршетку Основне школе већином иду у гимназију". На почетку године уписано је 11 ученика првог, 9 другог и 6 трећег разреда, због чега су други и трећи разред састављени у једно одјељење. Из дописа које је управник упутио Министарству средином децембра 1926. сазнајемо да су укупно била уписана 32 ученика, али да посјећује школу 30. Међутим, у годишњем извјештају стоји да су била уписана 33 ученика: 15 у првом, 11 у другом и 7 у трећем разреду. Током године напустила су школу два ученика првог, три другог и један трећег разреда.

"Рад у школи отпочео је 20. септембра 1926. г. и трајао је до 15. априла 1927. г. закључно." Укупно је (с испитима) одржано 630 часова (304 у првом и 326 у комбинованом разреду). Настава је текла "нормално и без прекида", пише управник у годишњем извјештају, али у истом читамо и "да су ове године ђаци неуредно посећивали школу". Као мјеру да се то спријечи, управник предлаже Министарству да одобри новчане казне за неуредно похађање наставе, што је "по мишљењу потписатог најлакши и најкраћи начин, којим се ђаци могу приморати на уредно посећивање".

У школи је укупно држано 24 часа недјељно. Наставу су изводили: *М. Појовић* (српски језик, писање, хигијена, свега 4 часа), *Д. Боричић* (српски језик, земљопис, цртање, 7 часова), *С. Грабовски* (рачун с геометријом, физика с хемијом, хемија с технологијом, 7 часова), *Ф. Цемовић* (менично и трговачко право, 2 часа), *Д. Тајшановић* (кореспонденција и књиговодство, 4 часа).

Разредни испити обављени су у времену од 18. до 30. априла, према распореду који је одобрило Министарство трговине. Испите је полагало 27 ученика: 13 првог, 8 другог и 6 трећег разреда. Остала су да понављају разред два ученика другог разреда. "Успех у школи постигнут је задовољавајући", пише управник у годишњем извјештају.

На почетку ове школске године се из Трговинског инспектората упозорава "да у овој школи није уписан довољан број ђака", према важећој уредби о занатским школама, и тражи се од Министарства "увиђај и даљи надлежни поступак". Почетком децембра из Министарства упозоравају школски одбор да "ни један разред нема довољан број ђака", због чега је и раније од одбора тражено "мишљење о даљем опстанку школе (...)" јер са мало ђака школа не може постојати".

Крајем новембра Министарство трговине и индустрије је поново од управника школе тражило извјештај о уписаним ученицима и податке о неуписаним ученицима мјесних радњи и трговина. Дајући податке о броју ученика који посјећују наставу, управник и предсједник Занатско-школског одбора у заједничком допису истичу:

"У овдашњој вароши нема више неуписаних шегрта, пошто је место мало и услед новчане кризе рад је како у трговини тако и у занатима у застоју, те је за сада у радњама мали број шегрта.

Подносећи овај извештај о бројном стању ђака овдашњи Занатско - Школски Одбор моли Министарство да и са овеликим бројем ђака одржи ову школу у Беранама, а Одбор верује да ће се број ђака у идућој школској години повећати.

Одбор стоји на становишту да ова школа чини велику корист шегртима, који би иначе остали посве непросвећени и неписмени, па је велика добит и за државу и друштво, да се ова сирочад просвећују и оспособе за живот, па ма колики број њихов био."²⁰

Школске 1927/28. године укупно је уписано 39 ученика: 15 у први, 17 у други и 7 у трећи разред. Због малог броја ученика, и ове године други и трећи разред чинили су једно одјељење. У току године, "услед преселења, болести и сиромашног стања", напустило је 9 ученика.

Рад у школи почео је 3. октобра 1927. и трајао закључно са 11. априлом 1928. године. Часове Д. Тајшановића преузео је Ф. Цемовић, а остали предмети распоређени су као претходне године. "Настава је текла нормално и без прекида", а одржано је укупно 580 часова. "Успех ђака у школском раду био је задовољавајући." Испити су, по одобреном распореду, обављени од 18. до 30. априла 1928. На испит је изашло по 12 ученика првог и другог разреда и 4 трећег. Сви су положили испите; по један ученик првог и трећег разреда није изашао на испите и исте полаже почетком идуће школске године.

Према годишњем извјештају, шк. 1928/29. уписано је 47 ученика: 23 у први, 11 у други и 13 у трећи разред. И ове године други и трећи разред чинили су једно одјељење, а настава је по разредима била јединствена ("обавезна за све ђаке"); због малог броја ученика било је нерационално извођење наставе посебно за занатлије а посебно за трговце. Настава је трајала од 17. септембра 1928. до 17. априла 1929. године, текла је нормално и без прекида, "сви су наставници савесно вршили своју дужност". У току шк. године одржано је 618 часова. Здравље ђака било је задовољавајуће, иако је у мјесту било епидемије грипа.

У току године школу је напустило 6 ученика. На испите, одржане по одобреном распореду, од 18. до 30. априла 1929. је изашао 41 ученик, од којих је положио испите 31, упућена на поправни 4 и остало да понавља разред 6 ученика. Послије ових података, управник је у извјештају написао да је успех ђака био задовољавајући.

Ове године предавали су: Д. Боричић (српски језик, земљопис, цртање) до краја децембра 1928, Б. Марјановић (српски језик, земљопис), од 1. марта 1929, С. Грабовски (рачун и геометрију, физику с хемијом, хемију с технологијом), Ф. Цемовић (менично и трговачко право), Вукајло Маџовић, порезник (кореспонденцију и књиговодство), до 1. априла 1929, Косио Појовић, књиговођа, преузео исте предмете, Д. Левковић (цртање), од 1. марта 1929. и М. Појовић (српски језик, хигијену, писање).

За шк. 1929/30. годину упис ученика извршен је од 20. до 22. септембра, а редовни рад почео је 23. септембра 1929. и трајао до 16. априла 1930. Укупно је уписано 47 ученика: 22 у први, 18 у други и 7 у трећи разред. У току године школу је напустило 6 ученика. Настава за други и трећи разред је и ове године била организована заједно. Укупно су у току године одржана 574 часа.

²⁰ АЈ, 65 - 1626 - 2669. М. Поповић и Љ. Лазаревић - Министарству трговине, бр. 90, 16. децембра 1926.

Наставу су изводили: М. Поповић, С. Грабовски, Ф. Цемовић, К. Поповић и Д. Јевтовић, којег су због болести од краја децембра замјенивали други наставници. И ове године није било прекида у настави, а "наставници су савесно вршили своју дужност".

Испити су обављени од 22. до 30 априла 1930. године. На испите је изашло 39 ученика, док су два ученика првог разреда остала да полагају почетком наредне године. С успјехом је завршило 26 ученика: 9 првог, 12 другог и 5 трећег разреда. На поправни испит из једног или два предмета упућено је 6 ученика, 7 је остало да понавља (4 у првом и 3 у другом разреду). Понављање разреда помиње се у извјештајима тек у посљедњим годинама рада. Из штурих и стереотипних извјештаја није јасно да ли је у питању оправдано инсистирање на квалитету знања, или можда став да се обарањем лоших ученика (уз оне који су напустили) обезбиједи више ученика појединих разреда за наредну шк. годину.

Из обрађене документације види се да је од 1919. до 1930. године, са паузом од једне школске године, у Беранама радила Занатско-трговачка школа, државна вечерња трогодишња стручна школа, чији је задатак био да ученицима разних заната и трговине пружи основно опште и стручно образовање, коју су у промјенљивом броју похађали ученици беранских занатских и трговачких радњи. Школа није имала свој објекат, опрему и наставна средства, али због тога није значајније трпјела настава, јер је стално користила простор, намјештај и учила Основне школе у Беранама. Занатско-трговачку школу је преко општине и Министарства трговине и индустрије финансирала држава, а из финансијске документације види се да су буџетска средства редовно одобравана и исплаћивана по утврђеним нормама.

Може се рећи да је укупно гледано Занатско-трговачка школа имала обезбијеђен наставнички кадар, мада није имала ни једног наставника у пуном радном односу; сву наставу изводили су хонорарно учитељи Основне школе, наставници Гимназије и стручњаци из вароши. Нестручност наставника, држање хонорарних часова и наставе из више предмета општа је и константна одлика свих беранских школа у овом периоду.

Годишњи извјештај за 1929/30. годину (бр. 59 од 7. маја 1930. године) посљедњи је документ у грађи Занатско-трговачке школе која се чува у Архиву Југославије. Из те грађе није јасно каква је била њена даља судбина, да ли је престала да ради, или је наставила са измијењеним садржајима да ради до 1940. године под називом Државна мушка занатска школа. Таква веза не види се у смислу постојања акта о промјени назива и профила ни из грађе те школе.

Нема верификованих извјештаја о укупном броју оних који су добили *мајсџорско њисмо* - дипломирали, о успјеху ученика по свим школским годинама и слично, али је без сумње да је Занатско-трговачка школа имала велики значај за образовање радничке омладине, која је практична знања стицала кроз непосредни рад у занатским и трговачким радњама.

Женска занайска школа у Беранама (1923-1927)

У архивском фонду Министарства трговине и индустрије постоји фрагментарна архивска грађа Женске занатске школе у Беранама,²¹ из које се може нешто рећи о оснивању и раду ове школе у периоду од 1923. до 1927. године. У документацији преовлађује назив *Женска занайска школа*, али се на неким школским актима налази и назив *Женска Радничка Школа*. На посљедњем акту у овој архивској јединици налази се штампил: *Женска занайска школа "Коло српских сесџара" Беране*. Нема објашњења за ову промјену, а ни података о даљем раду Школе; грађа једноставно престаје са поменутим актом 2. децембра 1927. године, не пружајући никакве податке ни о раду у школској 1927/28. години.

Из података о раду и наставним предметима не може се довољно јасно рећи у чему је ова школа била занатска, још мање радничка, јер се не види за које је занате оспособљавала своје полазнице. Према наставним предметима, прије би се могло рећи да се ради о домаћичкој школи, организованој у режији мјесног Женског друштва, а са циљем да ученицама, поред основних општих знања, пружи знања о женском ручном раду: плетењу, везу, кројењу и шивењу. На такав закључак упућује и запажање министарског изасланика (мјесни школски надзорник, Милан Цемовић), који јуна 1926. пише: "По својој важности ова школа заслужује да јој се поклони пажња, у њој се уче и васпитавају будуће матере. Њој су приступачне како богате тако и сиромашне ученице. Из ње се износи знање, које ће користити фамилији, коју буду ове ученице основале".

Прва писана свједочанства о Женској занатској школи у Беранама датирају средином јула 1923. године. Из њих се може закључити да је ову школу основала Женска подружница "Књегиње Зорке", очигледно без претходне сагласности надлежних државних органа. Женска удружења су тада имала право да оснивају овакве школе и била су дужна да се старају о њиховом издржавању. Госпођа *Ирина Вешовић*, која се у овом времену потписује као предсједница Подружнице и "управитељица" школе, у једном писму Министарству истиче да је она основала Подружницу 21. јануара 1923. године, а Занатску школу почетком априла.²² Нема показатеља колика је стварно њена улога у свему томе, а из више њених писама могло би се рећи да је радо истицала своје заслуге (документација ове школе садржи прилично духа беранске чаршије).

Из неких дописа се види да је Вешовићева и лично ишла у министарства око школских послова. Анализом садржаја може се закључити да је те одласке обављала на своју руку и користила их за личне потребе и истицање заслуга, док је школа имала материјалне трошкове и трпјела посљедица због њених одсуствовања. У допису 14. 09. 1923. она пише: "Познато је Мин. Трг. и Инд. да сам ја и материјално све своје

²¹ Сигнатура грађе о овој школи: АЈ, 65 - 1678 - 2738.

²² АЈ, 65 - 1678 - 2738. И. Вешовић - МТИ, 26. јуна 1923.

уложила и физички као нејака женска ставила и живот на коцку док сам дошла до Београда да само што могу поради код тамошњег Мин. Трг. и Инд." Нема показатеља шта је Вешовићка "порадила" у Министарству, али има израза незадовољства њеним "жртвовањем" за школске послове. У једном акту читамо да је била "рођена Београђанка" па су можда одласци за Београд имали и личне мотиве.

Почетком октобра 1923. Вешовићева тражи од Министарства просвјете да задржи звање учитељице основне школе, а да званично ради као управитељ Занатске школе. На захтјев Министарства просвете одговорено је из Министарства трговине 25. фебруара 1924. године: "Пошто државне занатске школе још нису основане а у приватним женским занатским школама врши управу председница или потпредседница женске корпорације, то молитељка г-ђа Ирина Вешовић не би могла бити постављена за управницу женске занатске школе у Беранама." Из овога закључујемо да школа није била званично одобрена, мада је Министарство трговине октобра 1923. одобрило 1.512 динара као "помоћ за исплату хонорара наставницима за предметну наставу до краја марта 1924. године". Марта наредне године управитељка пише да та сума није довољна и тражи још 6.000 динара за покриће трошкова.

И из годишњег извјештаја за шк. 1924/25. могло би се закључити да Школа ни тада није била званично одобрена, јер у истом стоји: "надали смо се сваки дан на одобрење од Министарства Трговине и Индустрије". Међутим, из истог се види да је поменуто Министарство редовно давало новац за хонораре наставницима, а помиње се и материјална помоћ од истог (утрошена "за материјал"). У наставку читамо: "Школа се издржавала од своје зараде, коју су школи ученице зарађивале". Остаје нејасно о каквој се заради ради, као и како се школа сама издржавала ако је Министарство редовно уплаћивало новац за хонораре и давало додатну новчану помоћ. И извјештај министарског изасланика из јуна 1926. показује да је у питању школа коју треба да одржава локално женско удружење, иако је од Министарства трговине и индустрије добијала новчану подршку.

Више докумената показује да је око оснивања и рада Школе било неслоге и у самом Женском друштву. Потпредседница Друштва и група чланица Управног одбора пишу јула 1923. Министарству трговине да је председница Ирина Вешовић радила на своју руку, односно да "није овлашћена да у име Друштва предузима ма какав посао. Досадањи њен рад није исправан, услед тога Друштво јој издаје неповерење".²³ Вешовићка у више докумената истиче да жалбе на њен рад потичу од завидљиваца,²⁴ али се на основу њених изјава и поступака, нарочито више самовољних одласака за Београд на штету школског рада, може рећи да јој није била страна самовоља (у једном негодовању читамо да је супруга председника општине, што је можда неко објашњење), док у службеним обраћањима има сувише личног и нападаног истицања заслуга.

²³ АЈ, 65 - 1678 - 2738. Телеграм, 20. јула 1923.

²⁴ АЈ, 65 - 1678 - 2738. И. Вешовић - МТИ, 19. јула 1923.

Иако је чланство у Женском друштву било добробовљно, а и рада у школи сама се прихватила, иначе запослена као учитељица у варошкој Основној школи (потпусује се као "народна учитељица"), није се устручавала да саму себе предложи за управника, тражећи да задржи и мјесто у Основној школи. "Молила бих ако би само расписом се могло да остане ми мјесто учитељице нар. школе а да будем управитељка Зан. рад. школе озваничена *како би нешто боље било*", пише И. Вешовић Министарству трговине.²⁵ Децембра 1924. Министарство просвете ставило је Вешовићку на располагање Министарству трговине, "задржавајући јој право на место учитељице у Беранама и ослобађајући је привремено рада у школи", да би априла 1926. била враћена на располагање Министарству просвете да се упуту на рад у основну школу.

Почетком јула 1926. управитељка у годишњем извјештају моли да буде разријешена дужности, а у писму начелнику пише: "Молим да ми се уважи оставка на управитељску дужност, нека раде они који су *од мене способнији а њихових сигурно овде нема* само су амбициозни и друго ништа" (подвукао З.Д.). Запажамо да Вешовићка даје оставку последице званичних предлога за смјењивање и одлуке о стављању на располагање, што је био синоним за смјену са дужности. И ово говори о њеном мишљењу о себи и другима, а дијелом и објашњава исказана незадовољства руковођењем, испољена нарочито током 1925/26. школске године.

На смјењивање управитељке Вешовић утицали су проблеми који су се нагомили у раду Женског друштва и саме школе, нарочито поводом њеног вишемјесечног борака у Београду крајем 1925. године, за које вријеме школа није радила. О томе мјесни школски надзорник у улози министарског изасланика пише јуна 1926. Министарству трговине и индустрије: "Г-ђа Вешовићка, као управитељица има заслуге за оснивање ове школе, али како ова установа тражи потпору и осталог овдашњег женског света, јер цео терет не може пасти на државу, а *ова је још увијек несношљива* и није у стању организовати женску подружину, која се има бавити о издржавању и снабдевању ове школе, па сам мишљења *да се смени са управитељске дужности* и постави друго подесније лице" (подвукао З.Д.).

Из документације се не може закључити у којем простору је радила Женска занатска школа, мада се из више писама види да је била смјештена у закупљеној приватној кући. У једном писму управитељке (јула 1925) помиње се Дом, "који смо морали основати због сељачке деце која иду по два три сахата ода нарочито зими те им је сада лакше ићи и учити школу". Дом се помиње и у годишњем извјештају из јула 1925. године, али нема података о мјесту гдје се налазио и како је функционисао. Тек маја 1927. године одобрено је да се зграда Грађевинске секције у Беранама уступи привремено за потребе Женске занатске школе.

²⁵ АЈ, 65 - 1678 - 2738. И. Вешовић - МТИ, 14. септембра 1923. (Подвукао З.Д. Није јасно шта би за рад школе било боље ако би се удовољило захтјеву за формалним именовањем, али Вешовићка није одустајала од управитељског звања. У писму од 7. септембра читамо: "молим Г. Референта да ми учини да се зовем учитељица основне школе, а да дужност вршим званично као управитељица зан. рад. школе".)

Из извјештаја који је "управитељица" доставила 19. јула 1923. године Министарству трговине и индустрије сазнајемо да је Школа *почела рад 1. априла*, а ту шк. годину завршила 28. јуна 1923. године. Пошто од Министарства трговине и Министарства просвете Друштво није добило одговоре на дописе, "потписата као најстарија учитељица узела је улогу учитељице рада, а такође и управу исте школе. Потписата учитељица радила је по три сахата пре подне предавајући женски рад свију врста према оvd. приликама".²⁶ Из акта се види да је у питању плетење и вез. Учитељица се трудила да предавањем ручног рада "отвори вољу" те се стога није "обазирала на програм". Податак да је г-ђа Вешовић "узела" управу и наставу "као најстарија учитељица", а не по неком другом критеријуму, као и да није водила рачуна о наставном програму, показује однос према школи на почетку њеног рада. Стиче се утисак да је током постојања ове школе доста тога било импровизовано.

Уписано је 20 ученица, од којих 2 нијесу посјећивале школу, "јер су биле из околних села те чим је настао рад, оне су пошле на село" (вјероватно мисли на прољећне пољопривредне радове). Ученице су биле одраслије дјевојчице, "сиромашног стања", које су у посјећивању школе и у раду "велику вољу показале". Због каснијег почетка наставе, часови су били "удвостручени" (вјероватно је држана двострука норма), али се не види у односу на који наставни план. Управитељка сматра да је постигнут "необичан успех за тако кратко време", занемарујући при томе да су у питању садржаји које дјевојчице уче и кроз домаће васпитање.

Нема прецизнијих података о узрасту ученица, али се из неких наговјештаја може закључити да се не ради о старосно уједначеној групи. Наиме, из извјештаја проф. Боричића о настави српског језика сазнајемо да су неке ученице претходно училе први разред гимназије. Вјероватно су и друге имале завршену основну школу.

Нема података о наставном плану по којем је учила прва група ученица, али се види да су поред *ручног рада* били заступљени *српски језик*, који је предавао проф. *Драгиша Боричић*, *вјеронаука* и *рачун с геометријом*, које је предавао учитељ *Тома Јоксимовић*. На крају године није било разредних испита, већ су дате позитивне оцјене третиране као годишње.

По завршетку наставе приређена је изложба ученичких радова, а приход од продатих радова ишао је у друштвену касу. Рад школе финансиран је из средстава Женског друштва, чланарине и прихода од двије забаве. Дио трошкова поднијели су родитељи кроз обезбјеђивање материјала за рад. Неки рачуни, као и хонорари наставницима (иако су се јавили добровољно, обрачунати су хонорари по 1400 дин. за три мјесеца; Д. Боричићу 20 а Т. Јоксимовићу 10 дин. од часа) нијесу благовремено исплаћени.

Нема јасних показатеља по којим критеријумима су одређивани трошкови и хонорари у овој школи, мада би се могао стећи утисак да је и ту било самовоље. Прве године рада Д. Боричићу је обрачунат хоно-

²⁶ АЈ, 65 - 1678 - 2738. И. Вешовић - МТИ, 14. септембра 1923.

рар као у Гимназији, а из документације Занатско-трговачке школе у Беранама види се да је у тој школи тада хонорар био нижи. Закључак о самовољном управљању заснивамо на подацима из више дописа, као и става поглавара Беранског среза, који 5. априла 1926. године пише Министарству трговине: "За ову школу незна се под чијим непосредним надзором потпада, нити пак се зна ко води рачуна о отвореним и утрошеним кредитима, као и осталим рачунима. Уз ово и управитељица г-ђа Вешовићка мора се оцењивати по чл. 72 Зак. о чиновницима грађанског реда, а међу тим остаје неоцењена". И у извјештају министарског изасланика те године читамо предлог: "Да се досадашњи издатци контролишу", што упућује на закључак да се у Беранама није било задовољно како је ова школа вођена.

За идућу школску годину управитељка, која се некад обраћа у вези са школским пословима и као предсједник Женске подружине, тражи именовање двије учитељице, материјалну помоћ и новац за хонораре наставницима.

Школске 1923/24. рад у школи почео је 1. септембра. Из једног писма управитељке сазнајемо да је средином септембра 1923. било уписано 57 ученица: 28 у први разред, 9 у други и 6 у трећи разред.²⁷ Није јасно како је ових 6 ученица стекло право на упис у трећи разред, јер је школа претходно радила само три мјесеца са групом од 18 ученица. У овом допису помињу се и "приватне 14 уч.", али није јасно о којим се ученицама ради; школа је иначе била у статусу приватне под окриљем Женске подружнице. Почетком марта 1924. у школи је било 49 ученица: 29 у првом, 11 у другом и 9 у трећем разреду, као и 9 ванредних ученица.²⁸ Нема објашњења за исказане разлике у броју ученица, али је вјероватно да се ради о напуштању у току године присутном у свим школама. Пошто нема спискова или других конкретнијих показатеља, није искључено ни фиктивно исказивање већег броја ученица на почетку школске године ради придавања значаја школи, њеног одржања или повећања доплатија.

О наставницима ове школе немамо потпуне податке. У једном телеграму помиње се учитељица *Мишићева*, која иако се удала није прекинула рад. Јуна 1924. помиње се стручна учитељица женског рада *Нада (Надежда) Радосављевић* (касније *Ивовић*). Дописом из средине марта 1925. школа је обавијештена да је за учитељицу постављена *Анђелија Царичић* из Дубровника, "са месечном дневницом од 1.100 динара."

Према извјештају за шк. 1924/25. годину, рад је почео 1. септембра 1924., а радило се до 25. јуна 1925. године, када су завршени разредни испити. Школа је имала три разреда "ниже женске занатске школе и такођер је морала одржати прву годину продужне наставе", стоји у извјештају.²⁹ Из документације се не може закључити зашто је држана "продужна настава", која се не помиње у другим стручним школама. Ни-

²⁷ АЈ, 65 - 1678 - 2738. Женска радничка школа, бр. 30, 11. марта 1924.

²⁸ АЈ, 65 - 1678 - 2738. И. Вешовић - МТИ, 14. септембра 1923.

²⁹ АЈ, 65 - 1678 - 2738. Управа Женске занатске школе, бр. 58, 21. јула 1925.

је јасно ни има ли она функцију вишег разреда. Није јасно шта значи назив "нижа занатска школа", можда је то само конструкција И. Вешовић, која је једном домаћичком курсу хтјела придати посебан значај. Стручне школе у овом периоду нијесу се дијелиле на ниже и више, то је постојало само у гимназији.

Школа је ове године уписала укупно 53 ученице: 8 у први, 20 у други, 14 у трећи и 11 у продужни разред. "Ученице су већином из околних села, карактеристично је да су ученице врло сиромашног стања због тога нису ни одевене довољно у погледу учења, показале су похвалан успех с обзиром на то, што ова школа нема довољно услова нити пак материјалне могућности", читамо у годишњем извјештају, који баш и није модел писања годишњег школског извјештаја (документација показује недостатке у вођењу школске администрације). Све уписане ученице "са похвалом су положили испит, како стручни тако и из наставе". У грађи нема показатеља шта је полагано и пред којом комисијом.

У годишњем извјештају налазимо више података о предаваним предметима и наставницима. И. Вешовић предавала је *српски језик* у сва три разреда, док је Д. Боричић (професор српског језика у Гимназији и Педагошком одељењу) ове године радио као дјеловођа. Од марта 1925. дужност дјеловође обављао је *Вука Бајић*, дјеловођа општине. Т. Јоксимић, учитељ, предавао је *математику* у сва три разреда. *Нада Крстић*(h), учитељица, предавала је *историју са земљојисом*. *Загорка Миланковић*, наставница гимназије, предавала је *вјеронауку* у сва три разреда. *Н. Радосављевић*, учитељица, предавала је *ручни рад* у трећем разреду и првом разреду продужне наставе, а *А. Царичић* ручни рад у првом и другом разреду "ниже занатске школе".

Школске 1925/26. било је већих застоја и проблема у раду школе. У годишњем извјештају управитељке пише да је школа почела рад 1. септембра, али да је од 1. октобра до 15. новембра обуставила рад, јер је власник зграде отказао "стан" зато што дуго није плаћана закупнина.³⁰ Вешовићка је затворила школу и отпутовала за Београд, гдје 20. октобра пише Министарству да је "дошла лично да тражи од наслова помоћ у противном школа је у немогућности да ради за ову годину, ако помоћ не будем добила. принуђена сам остати овде док ми наслов не удовољи тражење".³¹ На први поглед дјелује као пожртвовано и енергично залагање за школске послове, али се поставља питање колики су били издаци за путовање и дуги боравак у Београду; да ли се тим новцем могла платити кирија и обезбиједити рад школе и зашто она мора боравити у Београду док јој се не "удовољи тражење".

Очигледно је управитељка ове кораке предузела на своју руку. У међуратној грађи беранских школа нијесмо наишли на примјере да су се управитељи понашали на овај начин, нијесу ишли у Београд "преко оних крајева где прети у сваки минут опасност од врло рђавих путева и те-

³⁰ АЈ, 65 - 1678 - 2738. Женска занатска школа, бр. 59, 18. јуна 1926.

³¹ АЈ, 65 - 1678 - 2738. Управа Женске занатске школе, бр. 66, 20. октобра 1925. (Занимљиво је да је допис са овим бројем датиран у Београду, што показује да је Вешовићка носила школске печате на путовању.)

шких превозних средстава, само да би боље показала какве су немогућности код нас", како Вешовићка пише Министарству трговине 10. фебруара 1926, напомињући да није добила обећану помоћ, ради чега "смо принуђени затворити школу". Интересантно је да у наставку каже да "кредити за хонораре долазе". Очигледно се нико у школи није хтио одрећи редовног примања хонорара да би се благовремено платила кирија и одржала школа. Има разлога за закључак да се новчаним средствима у овој школи није домаћински располагало и да се више пажње поклањало исплатама примања, него материјалном обезбјеђењу наставе.

Из писма којим се учитељица Н. Ивовић жали референту у Министарству на самовољу управитељке, која је школску архиву и дневнике закључала у својој кући приликом одласка за Београд и која је више пута прекидала рад у школи, сазнајемо да је Вешовићка из Београда почетком новембра телеграмом јавила да школа настави са радом, али да сама није дошла, те да се у школи није могло радити због хладноће, тј. необезбјеђеног огрева.³²

Крајем децембра 1925. школски надзорник обавјештава Просветни инспекторат да "г-ђа Вешовићка често одсуствује од школе где је одређена и ове године није ушла у своју школу од 1. септембра до 15. децембра ове године, већ је неко време проводила у Београду",³³ питајући под чијим је школа надзором и ко одобрава одсуство управитељки. Послије овог дописа наступила је дужа преписка локалних и државних органа, даване су изјаве и објашњења, из чега се може закључити да одсуство није било одобрено, а случај се завршава упутством управи школе да преузме управљање, пошто се И. Вешовић враћа на "своју редовну дужност", што ће рећи за учитељицу основне школе.

Јуна 1926. године први пут се о раду Женске занатске школе јавља извјештај министарског изасланика. Из њега видимо да је школа те године имала пет разреда, да је на почетку године уписано 38, а на испите 14. јуна 1926. изашле 32 ученице: по три у првом и другом разреду, 15 у трећем, 5 у четвртном и 6 у петом разреду.³⁴

У документацији нема образложења о каквим се разредима ради, а о наставном плану можемо судити само по списку наставника, односно предмета које су предавали, мада се ту пети разред не помиње. И иначе није јасно о каквом се петом разреду овдје говори. И. Вешовић "предавала је рачун у све четири разреда. Ученице нису знале обичне појмове а камо ли израчунати обим код троугла, четвороугла, и т.д. израчунати површину код четвороугла, многоугла и т.д. а још мање мере и пропорције поставити и по њима радити и остало што је по програму у 3. разреду. Приликом пропитивања ученици су давали врло погрешне одговоре због чега сам посумњао у знање наставнице."

Н. Ивовић предавала је теорију и практични рад у 3. и 4. разреду "о кројењу, узимању мера и изради хаљина и т.д. све по програму. (...) Из

³² АЈ, 65 - 1678 - 2738. Н. Ивовић, 2. марта 1926.

³³ АЈ, 65 - 1678 - 2738. М. Цемовић - Просветном инспекторату, бр. 2036, 18. децембра 1925.

³⁴ АЈ, 65 - 1678 - 2738. Школско надзорништво, бр. 829, Беране, 14. јуна 1926.

практичног и теоријског рада ученица, видело се, да је г-ђа Ивовић уложила довољно труда, те је и успех показала одличан."

А. Царичић предавала је хонорарно теорију и практични рад у 1. и 2. разреду "и приличан је успех постигла, али се примећује да није стручна у овоме раду".

Д. Боричић предавао је хонорарно српски језик у сва четири разреда "и како није уредно долазио на часове, то ученице немају најобичније појмове из овог предмета".

Т. Јоксимовић предавао је хонорарно историју и науку хришћанску у сва четири разреда, "у два прва се постигао жељени успех а у 3. разреду нису, јер наставник није по програму радио", стоји у извјештају.

"Цртање није предавано, како је изјавила управитељица школе г-ђа Вешовићка са изговором да се овај предмет учи уз теорију и практични рад. Иначе је ово њен предмет. Овако схваћање г-ђе Вешовић не само што је противно програму за ову школу, него што је овај предмет врло важан за ученице ове школе, које кроје и израђују одела и што наставом овога предмета буде естетичка осећања за све што је лепо и добро а то је за девојчице од велике важности."

Школске 1926/27. дужност управитеља обављао је школски надзорник Милан Цемовић, учитељ по образовању. Новембра 1926. год. он пише Одељењу за трговачко-занатску наставу: "Женска занатска школа у Берама је радила без програма. Наставници су провизорно узимали наставну грађу за ученице. Бивша управитељица и ако је можда имала програм за ову школу, није се управљала по њему а још мање хонорарни наставници. Молим да би се послао за ову школу наставни програм."³⁵ И ово пружа значајне податке о организацији и раду ове школе.

Грађа за ову шк. годину је оскудна. Основне податке сазнајемо из извјештаја министарског изасланика. За изасланика је била одређена учитељица из гимназије, али је Н. Ивовић написала Управи писмо у којем оспорава њену стручност, уз ријечи: "од изасланика са мањом квалификацијом за теорију и шивење женског одела оцена 'одличан' би ме задовољила као и 'слаба'".³⁶ Особље ове школе је заиста имало високо мишљење о својим знањима и способностима, мада извјештаји о раду то не потврђују.

Министарски изасланик био је Милан Појовић, управитељ Основне школе и управитељ мушке Занатско-трговачке школе у Берама. Његова документација лако се чита и у њој се налазе ваљани подаци.

Из извјештаја изасланика о раду школе у 1926/27. години сазнајемо да је на почетку било уписано 29 ученица, а да је на испит изашло 27: по двије у првом и другом, три у трећем, 13 у четвртном и 7 у петом разреду. Због малог броја, ученице првог, другог и трећег разреда чиниле су једно одјељење, у којем је стручна учитељица била А. Царичић, а ученице четвртог и петог друго, у којем су стручне учитељице биле Н.

³⁵ АЈ, 65 - 1678 - 2738. Женска занатска школа, бр. 26, 22. новембра 1926.

³⁶ АЈ, 65 - 1678 - 2738. Н. Ивовић - Управи Женске занатске школе, 18. маја 1927.

Ивовић и *Софија Голубовић*, која је почела да ради 1. маја 1927, али је убрзо отишла на одсуство због болести дјетета.³⁷

Хонорарни наставници били су: *Т. Јоксимовић*, за вјеронауку; *Д. Боричић*, за српски језик, у првом полугодишту; *Милосав Васовић*, суплент, за српски језик у другом полугодишту; *Јован Ивовић*, пр. пр. учитељ, за хигијену, земљопис, историју и књиговодство; *М. Цемовић*, за рачун и геометрију. Ово је уједно и најпотпунији опис наставног плана ове школе.

Ове школске године рад је почео 11. новембра 1926. и текао без прекида до 9. јуна 1927. Испити су обављени 11. јуна, а од 12. до 14. трајала је изложба радова. "Сви су наставници у раду били марљиви и уредно су вршили своју дужност." Успјех постигнут "из наука" је задовољавајући, а из женског ручног рада одличан. Ове године Женска подружна помогла је школу "морално и материјално", тако да је у школској каси код благајнице Подружине *Радмиле Шкорић*, било готовине 2.231 динар. Управитељ "врши своју дужност тачно и уредно", пише у извјештају изасланика, а документација по више основа показује напредак у односу на раније године.

Из јесени 1927. сачувана су само три акта, из којих се не може рећи ништа о даљем раду и судбини ове школе. Симптоматично је да М. Поповић у свом извјештају пише: "И ако је у овој школи мали број ученица, ипак је њено одржавање неопходно потребно и врло корисно." Из овога се може претпоставити да се постављало питање даље судбине школе, али немамо података да ли се и одржала.

Из сачуване грађе се не може прецизно цијенити укупан значај ове школе и њен стручни и педагошки допринос, али је несумњиво да је постојање стручне женске школе имало позитивне резултате. У то вријеме женска дјеца су се послије основне школе могла школовати у Беранама једино још у реалној гимназији и учитељској школи.

Плетарска, Државна мушка занайска школа у Беранама (1931 - 1940)

У Беранама је тридесетих година 20. вијека радила плетарска школа, која се у грађи налази под два имена: 1931. године на њеним документима стоји штампбиљ са називом *Државна плетарско-занайска школа*, а од почетка 1935. године *Државна мушка занайска школа*. У грађи нема јасног објашњења за промјену назива, али је из наставних планова и програма, спискова наставног особља и извјештаја о раду очигледно да се ради о истој, плетарској школи.³⁸

Први помен о плетарској школи налазимо у допису *Пейра Даниловића*, члана Занатске коморе за Берански округ, који 15. децембра 1927. године пише Занатској комори у Београду да у округу има много

³⁷ АЈ, 65 - 1678 - 2738. Женска занатска школа, бр. 95, 30. јуна 1927.

³⁸ Грађа Плетарске школе у Архиву Југославије носи сигнатуру 65 - 1744 - 2833, а грађа Мушке занатске школе сигнатуру 65 - 1651 - 2704. Има се утисак да приликом архивске обраде грађе није уочена повезаност ове двије школе.

незапослене сиромашне дјеце, да долина Лима обилује врбовим прућем, и моли да Комора његов предлог "оснажи" и достави Министарству индустрије, како би исто "одобрило једног стручњака да би изучила деца занат *Плећарски*". Почетком јануара 1928. Занатска комора за Србију и Јужну Србију упутила је Министарству трговине и индустрије одговарајући акт, истичући да ће Занатска комора у Беранама обезбиједити просторије за школу, а од Министарства се тражи да упути стручњака, којему би исплаћивало хонораре.

На захтјев поглавара среза беранског, Школски одбор Основне школе одлучио је крајем фебруара 1928. да за потребе плетарске школе уступи доњи спрат зграде основне школе у Харемима. "Према указаној потреби, а имајући у виду значај домаће занатске радиности код нас", министар трговине и индустрије одлучио је априла 1928. "да се у Беранама отвори течај за корпарско-плетарство", за који треба урадити програм. Истим актом одобрени су издаци "до укупно 10.000 динара".³⁹

Из грађе се не може закључити како су се даље одвијале активности по овом питању, а тек 1931. године налазимо показатеље да је плетарска школа почела рад. Општина је за рад школе обезбиједила двије учионице, намјештај, огрев и освјетљење. Управитељ Државне плетарско-занатске школе, *Герард Дујмовић* доставио је 21. јула 1931. извјештај о раду школе, из којег сазнајемо да је иста *почела рад 22. фебруара* те године. Радило се пет мјесеци, а било је уписано 20 ученика. Изложба ђачких радова одржана је 28. јуна 1931, била је од грађанства добро посјећена, а остварен је приход од продатих радова у износу 1.120,50 динара.⁴⁰

Нема других показатеља о раду школе за ову годину, али се у предмету налази Општи преглед предмета, из којег се види да се ради о школи плетарске струке, у којој је обука трајала четири године. У каснијим извјештајима о раду нема података о четвртном разреду у Беранама. Недјељни фонд часова био је велики, а по називима предмета се види да је доминирала стручна настава, мада су и општеобразовни предмети били значајно заступљени.⁴¹ Занимљива је, и за школу овог типа прилично нејасна, велика заступљеност њемачког језика у Наставном плану, мада у каснијој документацији једино за 1933/34. налазимо да је у школи предаван страни језик.

Наставни план плетарске школе био је:

Ред. бр.	Предмети	Струка: Плетарска			
		I	II	III	IV
1.	Наставни језик	2	2	2	2
2.	Немачки језик	2	2	2	2
3.	Земљопис	1	1	-	-
4.	Повест	1	1	-	-
5.	Математика	2	1	1	1

³⁹ АЈ, 65 - 1744 - 2833. МТИ, бр. 6615/VII, 20. априла 1928.

⁴⁰ АЈ, 65 - 1744 - 2833. Г. Дујмовић - Краљевској банској управи, бр. 125, 21. јула 1931.

⁴¹ АЈ, 65 - 1744 - 2833. Државна стручна школа у Беранама, Наставни план. (И из овог примјера види се недоследност у писању назива школе.)

6. Геометрија	2	1	1	1
7. Природословље	2	2	-	-
8. Физика	-	-	2	-
9. Хемија	-	-	-	2
10. Краснопис	2	2	-	-
11. Технологија алата и материјала	-	-	1	1
12. Обртно књиговодство и калкулација	-	-	2	2
13. Облици уметности	-	-	1	1
14. Слободно цртање	4	4	2	-
15. Моделовање	-	-	-	2
16. Стручно цртање	2	2	2	4
17. Резбарство	-	-	-	-
18. Плетарска столарија	-	-	-	2
19. Практичан рад у радионици	20	30	36	36
Свега:	40	48	52	54(sic)

О раду шк. 1931/32. нема више података. Почетком марта 1932. год. *Сћанислав Грабовски*, суплент гимназије, обавијестио је у својству управитеља школе Министарство да је, поводом годишњице отварања школе, 21. и 22. фебруара одржана изложба ђачких радова. Изложба је била добро посјеђена, а направљене су и бројне поруџбине. Школа је тада имала 30 ученика, већином са села. Грабовски мисли да би припремање пружа за школу могло становништву бити извор зараде, а мишљења је и да су многи заинтересовани за упис дјеце у плетарску школу, "да за кратко време може успети да се научи добро радити простије ствари и да ученик добија половину прихода од суме за коју је била продата по њима израђена ствар, чега нема при учењу другог заната." Каснији број ученика не потврђује значајнију популарност плетарског заната, али је занимљив податак о награђивању ученика.

Ни о школској 1933/34. немамо важнијих података. Из записника сједнице Наставничког вијећа, одржане 11. септембра 1933. год. са знајемо да је у први разред уписано 7 ученика (још 3 су поднијела молбу), у други 10 и у трећи 4 ученика. Свега су у школи била уписана 24 ученика. Иако у свим актима стоји да је то мушка занатска школа, у други разред биле су уписане двије ученице. Због малог броја ученика, други и трећи разред чинили су једно одјељење.

Овај записник као управитељ потписује *Вук Делевић*, који је те године предавао њемачки језик, математику, геометрију и физику (свега 10 часова). *Миодраг Караџић*, предметни наставник, предавао је српски језик, природопис, земљопис, историју, краснопис, књиговодство и кореспонденцију, слободно цртање, стручно цртање, хемију и облике умјетности (свега 23 часа). *Никола Сћићанчић*, занатски учитељ, предавао је рад у радионици (30 часова) и технологију алата и материјала (2). *Г. Дујмовић*, занатски учитељ, предавао је рад у радионици (први разред, 30 часова) и стручно цртање (3).

На овој сједници расправљало се и о набавци материјала за радионице, оправци казана за парење пружа, а ријешено је и да се за школ-

ску библиотеку купи по један примјерак одобрених уџбеника. Из приложеног распореда види се да је сваког дана (сем недјеље) држано по 8 часова теорије и практичног рада.

Из списка кандидата на завршном испиту видимо да су полагани писмени и усмени испити из српског језика и математике, усмени из физике, технологије алата и материјала, теорије практичног рада. Испит су полагала три ученика.⁴²

О раду у првом полугодишту 1934/35. нешто више сазнајемо из извјештаја који је Н. Стипанчић (в. д. управника до 1940. године) доставио 4. фебруара 1935. год. Краљевској банској управи на Цетињу. Те године у три разреда уписано је укупно 15. ученика: 4 у први, 6 у други и 5 у трећи разред. На приложеном списку налази се по једна ученица у другом и трећем разреду. Један ученик првог разреда је искључен из школе.

"Настава у теоријској обуци текла је добро. (...) Наставници из теоријских предмета прошли су предвиђени програм. (...) Општи успех из теоријског рада је незадовољавајући. (...) Недостатак је у теоријској настави из разлога: што један наставник ради са дванаест предмета; што исти није квалификовани предметни учитељ, и што нема школске библиотеке", читамо у полугодишњем извјештају о раду ове школе. За утјеху је што је и настава стручног рада "текла у потпуном реду и задовољству", што су наставници "прешли" предвиђени програм, а успјех "из стручног рада је потпуно задовољавајући". Најслабији успјех постигнут је у првом разреду.

Ученици нијесу примали стипендије (благодјаније) или другу материјалну помоћ од школе. Похађање школе било је "задовољавајуће". Међутим, направљено је 737 изостанака, 627 оправдано и 110 неоправдано (53 изостанка по ученику), што се теже може сматрати задовољавајућим похађањем наставе.

О материјалној основи наставе сазнајемо: "Учионица за теоријску наставу је добра. Радионица за практични рад је здрава и подесна. Магазини за смјештај израђених предмета, као и за смјештај материјала здрави су, али несигурни са затвором".

Са наставником М. Караџићем било је неких проблема (од 20. фебруара је суспендован), а као испитивач за српски језик на завршном испиту помиње се *Пейтар Врдољак*. Писмени дио завршног испита обављен је 20. и 21. а усмени и практични 24. јуна 1935. године. Испит су полагала четири кандидата, три су положила са добрим, а један са врло добрим успјехом.⁴³

Из записника Наставничког вијећа на почетку шк. 1935/36. год. сазнајемо да је управа о упису ученика обавијестила и сусједне општине, што показује да је школа била отворена за ученике са ширег подручја.

⁴² АЈ, 65 - 1651 - 2704. Списак кандидата и чланова испитне комисије. Испите су положили: *Илија Анђић*, врло добар, *Данило Делевић*, врло добар и *Ђерим Пачариз*, добар.

⁴³ АЈ, 65 - 1651 - 2704. Н. Стипанчић - Краљевској банској управи, бр. 204, 27. јуна 1935. Испите су положили: *Милорад Божовић*, *Бранко Марић*, *Велимир Панићовић* и *Драгушин Панићовић*.

На почетку године уписано је свега 8 ученика. Међутим, из извјештаја о почетку шк. године видимо да је уписано 11 ученика: два у први, четири у други и пет у трећи разред. Први и други разред чинили су једно одјељење. Почетак наставе планиран је за 5. септембар.

Ове године школа је имала проблема са обезбјеђивањем наставника за општеобразовне предмете. Српско-хрватски језик, математика, геометрија, физика, хемија, историја, природопис и земљопис остали су незаступљени, а часови предвиђени за ове предмете користиле се за практичну наставу. Практичну наставу и стручне предмете подијелили су *Г. Дујмовић* и *Н. Ситићанчић*. "Услед финансијске кризе" куповина материјала за рад своди се на најмању мјеру и одлаже се куповина уџбеника за опште предмете.⁴⁴

Из извјештаја на крају полугодишта сазнајемо да је један ученик напустио школу због болести. Настава из општих предмета није држана. В. д. управитеља задовољан је радом и постигнутим успјехом из стручних предмета и практичног рада.

Према годишњем извјештају, "настава у другом полугодишту текла је у потпуном реду", а трајала је до 12. јуна. Изложба радова одржана је 28. јуна, била је добро посјећена, а изложени радови већином продати. Школску годину завршило је 8 ученика: први разред један с добрим успјехом; други разред један с одличним, два с добрим; трећи разред по два с врло добрим и добрим успјехом.

У току године изведене су по двије полудневне и дневне екскурзије ("двје научног, а двије забавног карактера"). У годишњем извјештају стоји да је ученицима у току године одржано 11 предавања "и то: о Св. Сави, Строссмајеру, Зринском, Франкопану, о Јадрану и његовој важности, Мајци и материнској љубави, Туберкулози, Николи Тесли и О одбрани од бојних отрова."⁴⁵ У извјештају нема објашњења о циљу држања оваквих предавања, предавачима и другом што би показало на основу чије одлуке и зашто су држана. Очигледно је да су нека у духу пропаганде југословенства, мада се и из каснијих тема запажа значајно присуство тема из хрватске историје, али не и из завичајне.

Завршни испит планиран је од 18. до 23 јуна. Из финансијских разлога, Министарство није одредило свог заступника на испиту, за ту дужност овлаштен је управитељ школе. На испит су изашла четири ученика. Један је положио са врло добрим, два са добрим и један са довољним успјехом (у документацији нема имена).

На редовном упису за шк. 1936/37. уписано је само 4 ученика, по два у првом и трећем разреду, због чега управитељ пита Банску управу да ли ће се уопште отворати први разред, ако се не упише још ученика. Подјела предмета до краја септембра није била извршена, пошто су наставници *М. Караџић* и *Г. Дујмовић* били на боловању. Из записника сједнице Наставничког вијећа, одржане 28. септембра 1936, сазнајемо да

⁴⁴ АЈ, 65 - 1651 - 2704. Извештај о почетку школске године и Препис записника прве седнице Наставничког већа, бр. 291, 2. октобра 1935.

⁴⁵ АЈ, 65 - 1651 - 2704. Годишњи извјештај за 1935/36. годину, бр. 312, 1. јула 1936.

је настава почела 5. септембра и да је извођена само практична обука. Обавјештење о упису било је достављено свим општинама Беранског среза, али и Андријевичком и Бјелопољском срезу. Краљевска банска управа одобрила је исплаћивање стипендија сиромашним ученицима првог и другог разреда "из школског прометног фонда". И поред тога, до краја септембра уписано је само 6 ученика: два у првом, један у другом и три у трећем разреду. Први и други разред имали су заједнику наставу, док су стручну наставу слушали сви заједно.

Према подјели предмета од 28. септембра, предметни учитељ М. Караџић држао је наставу из 11 предмета у свим разредима, док је Н. Стипанчић држао технологију и стручни рад. Може се претпоставити какав је ниво и квалитет наставе могао бити ако један учитељ држи наставу из 11 предмета, односно 26 програма у три разреда.

Марта 1937. године из школе је искључен ученик првог разреда *Хамдија Дервовић*, због комунистичких активности, због којих је био хапшен и затваран у зиму те године. Ово је у документацији занатских школа у Беранама једини примјер кажњавања ученика или наставника због политичких активности. У вези с овим случајем постало је важно питање узраста, и запажамо да у документацији нема података о старости уписаних ученика.

Предавања у школи завршена су 12. јуна. Један ученик првог разреда завршио је са врло добрим успјехом, а два су остала да понављају. Трећи разред један је завршио са врло добрим успјехом, а два ученика са добрим. Изведена је по једна дневна и полудневна екскурзија, "од којих је била једна забавна и једна научног карактера". И ове године држана су посебна предавања, укупно 17, "и то: О важности Црвеног крста, О здрављу, Јадранској стражи, Дану једињења, Св. Сави, Строцмаујеру, Мајци и њеној љубави и О одбрани од бојних отрова по упутствима".

Писмени испит из српско-хрватског језика обављен је 17. јуна, из математике 18, а из кореспонденције и књиговодства 19. јуна. Усмени испити из српско-хрватског језика, математике, физике и технологије алата и материјала, те "практичан рад са нацртом и прорачуном" обављени су 22. јуна 1937. године. Успјешна изложба радова одржана је 28. јуна. Завршни испит са добрим успјехом положила су три ученика.⁴⁶

И ове, као и претходне године, у извјештају на почетку школске године напомиње се да "допунских, разредних и поправних испита није било". На почетку шк. 1937/38. године уписана су по два ученика првог и другог разреда, а у полугодишњем извјештају стоји да школа на крају семестра има 10 ученика. Настава је извођена заједно. На сједници Наставничког вијећа 20. септембра в.д. управитеља обавијестио је да је Краљевска банска управа одобрила стипендије за сиромашне ученике од 50 до 100 динара, укупно до 7.500 за годину "која ће се исплаћивати из депозита школског прометног фонда". Очигледно ни стипендије нијесу могле

⁴⁶ АЈ, 65 - 1651 - 2704. Годишњи извештај за школску 1936/37. годину, бр. 160, 30. јуна 1937.

заинтересовати ученике из беранског и сусједних срезова за упис у плетарску школу.

Настава је каснила због малог броја ученика (почела 21. септембра), а у прво вријеме били су заступљени само стручни предмети. Средином октобра помиње се *Радомир Маиковић*, суплент гимназије, као хонорарни наставник за српско-хрватски језик, математику и геометрију. Остале часове држали су Н. Стипанчић и Г. Дујмовић, који је био болестан на плућима, одсуствовао је са посла од 27. фебруара. Управитељ је предлагао да се Дујмовић због здравља премјести у Опuzен, али је умро средином 1938. године.

И ове године одржано је 17 предавања за ученике. Нове теме су: *О значају и вредности Јадрана, Наши пређи у борби за Јадран, О одбрани од напада из ваздуха по ујусицивима*. Није јасно чему служе овакве теме у плетарској школи у Беранама, а запажамо да није било предавања регионалног карактера. У току године изведена је једна дневна и двије полудневне екскурзије.

Предавања су завршена 11. јуна. Школску годину завршило је 10 ученика. Први разред са довољним и добрим успјехом завршила су по три ученика, док један понавља разред. У другом разреду по један ученик био је са добрим и врло добрим успјехом, а у трећем један са врло добрим.

Писмени испити обављени су 17. и 18. јуна, а усмени на завршном испиту 20. јуна 1938. године. И ове године управитељ школе овлаштен је да обави дужност министарског изасланика на завршном испиту. Завршни испит полагао је један кандидат, и положио са врло добрим успјехом. Успјела изложба и распродаја радова била је 28. јуна.⁴⁷

Очигледно је неко у међувремену тражио проширење школе, односно отварање новог смјера, јер из Министарства 10. марта 1938. пишу да "постојећа зграда Државне мушке занатске школе у Беранама неподесна је за постојећу школу, а још мање је подесна за проширење школе. За отварање нових одељења у Државној мушкој занатској школи у Беранама, потребно је да Краљевска банска управа у споразуму са Општином беранском претходно реши питање школске зграде".

На почетку шк. 1938/39. год. уписано је 10 ученика: три у први разред, пет у други и два у трећи. Сви су били у једном одјељењу. Практична настава почела је 5, а предметна настава 19. септембра. *Р. Маиковић* преузео је: српско-хрватски језик, математику с геометријом и земљопис, а *Н. Стипанчић*: историју, краснопис, књиговодство, кореспонденцију са Законом о радњама и практични рад. Такође је до постављења новог стручног учитеља преузео незаступљене часове практичног рада, стручног цртања и технологије. Из годишњег извјештаја сазнајемо да је крајем новембра 1938. "уведен у дужност" *Франьо Хвиждалек*, занатски учитељ VIII класе. У овом извјештају помиње се и служитељ друге групе *Панић Симијовић*.

⁴⁷ АЈ, 65 - 1651 - 2704. Годишњи извјештај за школску 1937/38. годину, бр. 208, 5. јула 1938.

Сваке године наставници су преузимали и предмете за које није-су били стручни, али се због недостатка средстава за ангажовање хоно-рарних наставника тако радило.⁴⁸ Чак и са овако малим бројем ученика, тешко да је један наставник могао задовољити у погледу квалитета и стручности наставе великог броја програма. Ипак, у полугодишњем извјештају читамо: "Предвиђени програм рада из научних предмета, као и из практичног рада, у цјелости пређен је".

У првом и другом разреду општи успјех на полугодишту био је довољан, а у трећем добар. Свих 10 ученика завршило је "семестар". Похађање школе било је "задовољавајуће", а направљено је 106 оправданих и 36 неоправданих изостанака. "Ученици су кажњени са опоменом разредног старешине, један је кажњен укором Наставничког већа."⁴⁹

На крају године први разред завршио је са довољним и добрим успјехом по један ученик, други један са добрим, два са довољним, а два нијесу завршила, док је трећи разред завршио по један са добрим и довољним успјехом. Више пута у извјештајима се налази напомена да се не води статистика слабих ученика; из контекста се види да је у питању одговор на питање из неког обрасца за састављање извјештаја, али нема конкретнијих образложења или оцјене такве праксе. На завршни испит изашла су два кандидата; један је положио са добрим и један са врло добрим успјехом.

Ове године одржано је 14 предавања за ученике, а нове теме су: *О значају дана 31 - X са важношћу мора и О живој и у раду св. Ђирила и Методија.*

Изложба радова била је 28. јуна 1939. године. Било је изложено 155 предмета, "савршено технички урађених (...) тако да је изложба оставила одличан утисак на грађанство. Распродаја предмета на изложби је била одлична".

Из годишњег извјештаја сазнајемо да је 30. јуна 1939. године у "прометном фонду" школе било готовине 28.371 динар, док је у школском фонду било 922 динара. Нема детаља који би указивали како се попуњавају и користе ови фондови, осим ранијег помена да се могу давати стипендије.

Ове године при школи је организован Подмладак Друштва Црвеног крста, а надзор над радом вршио је *Ф. Хвиждалек*.⁵⁰ Друштво Црвеног крста помогло је два сиромашна ученика са 88 динара.

Школске 1939/40. није било промјене наставника. На почетку године уписано је 8 ученика: два у први и по три у други и трећи разред. И ове године одлучено је да се "настава за сва три разреда одржава у истој учионици и практичан рад у истој радионици услед малог броја ученика и недостатка просторија". Редовна настава почела је 11. септембра 1939. године.

⁴⁸ АЈ, 65 - 1651 - 2704. Записник са седнице наставничког савета, одржане 17. септембра 1938., и Извештај о почетку школске 1938/39. године.

⁴⁹ АЈ, 65 - 1651 - 2704. Полугодишњи извештај за школску 1938/39. годину, бр. 51, 7. фебруара 1939.

⁵⁰ АЈ, 65 - 1651 - 2704. Годишњи извештај за школску 1938/39. годину, бр. 217, 7. јула 1939.

Инспектор за стручну наставу посјетио је школу 22. октобра 1939. године. Ово је једини акт о званичној контроли рада, а мишљење је у цјелини позитивно. Инспектор пише: "Стручни рад у Држ. занатској-плетарској-школи на пуној је висини. У залиси има више израђених предмета од финије и лошије врсти врбе који су сви технички потпуно дотјерани и врло лијепо израђени. Штета је само што у школи нема већи број ученика, свега 9; а сви други услови постоје, јер врба расте у великим количинама покрај реке Лима, која би се дала и оплеменили. Присуствовао сам такође извођењу предметне наставе из српскохрватског језика, рачуна и геометрије. Ученици су релативно добро одговарали. Административне књиге воде се у потпуном реду".⁵¹

У првом полугодишту настава је текла без поремећаја. Осим практичног рада у трећем разреду, предвиђени програмски садржаји су реализовани. Општи успјех у првом разреду био је добар, а у другом и трећем довољан. У овом полугодишту ученици нијесу примали "благодјејање". Два ученика су напустила школу, а један је био дуже болестан. Похађање наставе било је задовољавајуће, а ученици су кажњавани опоменом и укором.

Полугодишњи извјештај (бр. 33 од 7. 2. 1940) посљедњи је документ у овом предмету, без икаквог објашњења о даљем раду ове школе. Из грађе Среског народноослободилачког одбора Беране (Архивско одјељење Државног архива у Беранама), знамо да је Плетарска школа последице ослобођења била обновљена, на чему је био ангажован *Ф. Хвиждалек*.

Из изложеног се види да плетарска школа није по броју уписаних ученика имала већи значај за школовање омладине у овом региону, још мањи је њен значај по броју оних који су изучили тај занат. Међутим, њен рад није без значаја, јер је оспособљен један број занатлија у овој области.

Недостатак средстава, простора и учила пратио је ову, као и друге беранске школе. Стручност и број наставника посебан су проблем, али се види да је за практичну наставу и то било ријешено.

Без обзира на све проблеме и недостатке, може се тврдити да су локалне и државне власти улагале значајне напоре у школовању ученика, чак и више него је културно и привредно неразвијена варош Беране имала потребе и могла издржати. Значај поменутих, и других средњих школа, прелази оквире овог региона, јер су ту школовани кадрови из шире области, а због немогућности запошљања и многи мјештани су по завршеној школи отишли на рад у друге крајеве.

Рад на ошварању Занатске плетарске школе у Андријевици

Архивска грађа⁵² о овој школи је врло оскудна, постоји свега двадесетак докумената датираних од 16. марта 1920. до 25. новембра 1922,

⁵¹ АЈ, 65 - 1651 - 2704. Краљевска банска управа Зетске бановине, бр. 16291, 28. новембра 1939. (Набројане предмете предавао је хонорарно Р. Машковић, суплент гимназије.)

⁵² Сигнатура грађе о овој школи: АЈ, 65 - 1624 - 2667.

који у фрагментима нуде податке о настојањима да се оснује Занатско-трговачка школа у Андријевици.

Први помен ове школе налазимо у допису вршиоца дужности окружног начелника у Андријевици (*З. Вуковића*) поверенику краљевске владе на Цетињу, којим потписани одговара на допис из децембра 1919. године, и обавјештава да би, према подацима које је добио од средњих начелника и Суда андријевичке општине, у том округу било више од 50 ученика који би ступили у *занатлијску и занатлијско-трговачку школу*. Он истиче да има доста дјеце родитеља погинулих и настрадалих у ратовима, којима би требало омогућити школовање. Као сједиште школе предлаже Андријевицу као окружну варош, наглашавајући да би таква школа била од велике користи народу тога краја.⁵³

Из одговора инспектора Мих. Стојанчевића сазнајемо нешто више о карактеру и задацима занатских школа. Инспектор се слаже да је школу најбоље отворити у Андријевици, али се иста може отворити *ако у самој вароши има око 50 трговачких и занатлијских шећерџија и ђомоћника*, јер "изаслати из других места у ову школу младиће без практике у занатлијству и трговини, не би имало смисла".⁵⁴

На основу предњег дописа, З. Вуковић тражио је 29. марта 1920. од Суда андријевичке општине да га обавијести има ли у вароши 50 ученика за *занатлијску школу*. Предсједник варошке општине (*Р. Дедовић*) одговара 1. априла да у самој вароши нема 50 ученика, али би их било из околине, као и околних вароши Плава, Гусиња, па чак и из Берана, јер тамо не треба отворати такву школу (већ је била отворена). Он истиче да у Беранама постоји Гимназија и Учитељска школа, а да је Андријевица "потпуно запуштена". Предсједник износи претпоставку да би у занатској школи увијек било и више од 50 ученика. Каснији развој овог питања показао је да су све претпоставке о расположивом броју ученика биле нереалне.

"Да би се знао што тачније циљ школе и да би се могло приступити дефинитивном њеном отварању", инспектор шаље 13. априла начелнику округа "Уредбу о општим занатским и занатско-трговачким школама", коју треба предати "управнику, односно надзорнику тамошњих школа, који ће у договору с председником општине одлучити да ли да се та школа отвори или не", обавјештавајући истовремено да Министарство плаћа за ту школу из буџета послугу, наставнике, набавку цртаћег и писаћег материјала, док општина треба да се побрине за простор, "локал и осветлење".⁵⁵

У вези с актом о отварању школе, школски надзорник (*Вукић Р. Масловарић*) обавјештава Окружно начелство да је очигледно да би се из Андријевице и околних села могао уписати потребан број ученика и да је таква школа потребна, али предвиђа тешкоће у њеном раду: изра-

⁵³ АЈ, 65 - 1624 - 2667. Окружно начелништво Андријевица, бр. 1396, 16. марта 1920. В. д окружног начелника - Поверенику краљ. Владе.

⁵⁴ АЈ, 65 - 1624 - 2667. Пов. бр. 4169, 22. марта 1920. Инспектор М. Стојанчевић начелнику округа Андријевица.

⁵⁵ АЈ, 65 - 1624 - 2667. Пов. бр. 5063, 13. априла 1920.

жава бојазан да сеоска дјеца не би могла похађати вечерњу наставу, нарочито у зимским данима, а већину ученика чинила би сеоска дјеца.⁵⁶ Начелник округа избјегао је да донесе одлуку о судбини школе, већ је 19. маја поново вратио Надзорништву предмет ради давања мишљења "може ли се, или не, према приложеним наређењима, дати предлог за отварање Занатлиско-трговачке школе у овој вароши". Школски надзорник одговара 20. маја Окружном начелству да на основу претпоставки о укупном броју ученика не може дати одређеније мишљење о отварању школе. "Но, дакле, кад се хоће мишљење Надзорништва част ми је изјавити, да се за сада поменута школа не може отворити, пошто из вароши има врло мален број дјеце, а сеоска дјеца неће доћи, јер која су одраслија неће са села долазити, док млађа иду на продужно школовање - у гимназије".⁵⁷

Првог јуна 1920. године начелник округа доставио је предмет Министарству трговине и индустрије, "с молбом на надлежност и оцену и напоменом, да би ова школа била од велике користи за народ овога краја, и да би из овоокупне вароши Андријевице и околине било више од 50 ученика за посећивање исте".

Иако је предмет био без јасног захтјева за отварање школе, министар трговине и индустрије одлучио је 7. јула 1920. године да се у Андријевици отвори Занатско-трговачка *вечерња* школа, која ће радити према Уредби (о занатским школамама) која се шаље у прилогу. Од начелника округа се тражи да између наставника основне школе предложи лице које ће вршити дужност управника до постављења. Привремено управник треба у што краћем року да поднесе нацрт буџета за период 1. јул. 1920 - 1. јун 1921. и предлог наставника по предметима. Општини треба ставити у дужност да се постара за освјетљење, огрев и послугу.⁵⁸

Начелник округа (*Вл. М. Појовић*) у складу са овим наређењем предлаже "за управитеља Занатско-трговачке вечерње школе у Андријевици г. *Луку Дедовића*, учитеља у Андријевици, као најподеснијег између наставника основних школа у овом округу", обавјештавајући Министарство да је "у осталом наређење извршено", тј. "акта предата именованом Дедовићу на даљи рад".⁵⁹

Према расположивој грађи се не може рећи ништа о раду Занатске школе у шк. 1920/21. години. Из септембра 1921. сачуван је циркуларни допис Министарства, у којем се препоручује управнику Занатске школе у Андријевици да се постара да се у школу упише што више ученика, нарочито да не изостану ученици занатских радњи. За овај посао треба тражити помоћ од мјесних полицијских и општинских власти. О резултатима уписа и подјели на одјељења треба до краја септембра оба-

⁵⁶ АЈ, 65 - 1624 - 2667. Бр. 560, 17. маја 1920. Школско надзорништво Окружном начелству.

⁵⁷ АЈ, 65 - 1624 - 2667. Бр. 572, 20. маја 1920. Школски надзорник Окружном начелству.

⁵⁸ АЈ, 65 - 1624 - 2667. бр. 3894, 13. јуна 1920.

⁵⁹ АЈ, 65 - 1624 - 2667. Окружно начелство, бр. 3810, 30. августа 1920.

вијестити Министарство, које ће према мјесту, броју ученика и успјеху одредити управницима и наставницима "нарочите награде". Министарство треба обавијестити о "непримљеном издржавању од стране општине, како би се благовремено предузеле мере против неуредног издавања школског буџета".⁶⁰

Из једног каснијег акта окружног школског надзорника може се закључити да школа није почела рад шк. 1921/22. године. Наиме, одговарајући на циркуларни допис Министарства трговине (бр. 3524, од 8. марта 1922) и пропратни акт начелника округа, надзорник Л. Дедовић у својству управника Занатске школе пише Окружном начелству у Андријевици да је актом инспектора занатских школа за Црну Гору, 22. децембра 1921. године, одређен за управитеља Занатско-радничке школе у Андријевици. Међутим, дужност није могао преузети до фебруара 1922. због заузетости прегледом основних школа у Округу. "Тек у фебруару ове године Општинска управа спровела ми је списак од 10 лица трговачких помоћника и шегрта ове вароши", каже Дедовић у допису, док тражена материјална средства није добио. "На основу тога", наставља Дедовић, "тражио сам од Инспектората на Цетињу упуства: да ли ће се са оволиким бројем - око 10 ученика - приступити раду и у опште, ако хоће, да се ставе на расположењу материјална средства. Од Инспектората још нијесам добио никаквог упуства."⁶¹ Из реченог се може закључити да се за Занатску школу није пријавило довољно ученика и да она школске 1921/22. године није почела рад.

Будући је као надзорник дужан најмање два пута годишње да прегледа рад подручних основних школа, Дедовић предлаже да се за управника Занатске школе одреди један од наставника мјесне основне школе, "а такође да се добаве потребни уџбеници и наставна средства и у опште да се осигура материјални опстанак *како би школа бар од идуће школске године могла ошћочешки редован рад*".⁶² И ово упућује на закључак да Занатска школа ове године није радила.

Почетком септембра 1922. године Инспекторат Министарства трговине и занатства, са сједиштем у Скопљу, тражио је од начелника Андријевичког среза податке о броју ученика који би се уписали у Занатску школу. Заступник секретара (писар Мил. Марјановић) је у име начелника округа одговорио Инспекторату: "да се у овој вароши не налази младића за отварање занатлијско-трговачке школе, јер варош има свега 418 становника. Из округа би било деце и то само са свршеном основном школом".⁶³ И ови подаци упућују на закључак да Занатска школа у Андријевици није радила због недовољног броја ученика. Овај извјештај достављен је Министарству "с молбом ради знања" (бр. 17273 од 25. 11. 1922). То је у обрађеном фонду посљедњи помен занатске шко-

⁶⁰ АЈ, 65 - 1624 - 2667. МТИ, бр. 10529, 15. септембра 1921.

⁶¹ АЈ, 65 - 1624 - 2667. Окружно начелство, бр. 2011, 22. марта 1922. Лука Дедовић Окружном начелству.

⁶² АЈ, 65 - 1624 - 2667. Подвукао ЗД.

⁶³ АЈ, 65 - 1624 - 2667. Бр. 6090, 10. октобра 1922. Писар Мил. Марјановић - Инспекторату МТИ.

ле у Андријевици. У грађи се налази и један циркуларни допис Министарства од 27. октобра 1922, али се из њега не може закључити ништа о самој школи.

На основу обрађене грађе може се рећи само да је 1920. године било одобрено оснивање Занатске трговачке школе у Андријевици и да је за њеног управника био именован мјесни школски надзорник Лука Дедовић. Међутим, нема података о њеном раду. Напротив, цитирани акти упућују на закључак да она због недовољног броја ученика није почињала да ради.

Prof. Zdravko DELETIĆ, Ph.D.

VOCATIONAL SCHOOLS IN BERANE AND ANDRIJEVICA 1919-1940

The Summary

The work of the vocational schools in Berane in the period between the two world wars has not been treated in historiography so far. The documents from the archives contain the information, on the basis of which we are able to conclude that several vocational schools had been active during that period of time.

In the period from 1919-1930. vocational-business evening school had been active. In that school, beside Serbian language, calculation and geography, the students of vocational and business skills had been taught other vocational subjects as well. Very few students had attended that school, and the professors were engaged on the basis of the part-time work.

From 1923-1927. women vocational school, which was in fact school for training of house-wives, was organized by the local women association. This school did not give any important results in vocational education of young girls.

In the period from 1931-1940 there was weavers school in Berane, too. It was vocational school for boys, attended by very few pupils.

Mentioned vocational school had adequate premises, finances and teachers, provided by the Ministry of industry and trade. Regardless small number of pupils, the state had regularly provided money for vocational schools, because education of pupils in crafts and trade had been considered very important.

In the spring of 1920 it had been decided to open vocational business evening school in Andrijevica, but it was not possible to accomplish that goal, because of small number of pupils. In the autumn of 1922, that idea had been given up.

Др Сенка БАБОВИЋ-РАСПОПОВИЋ*

ФОРМИРАЊЕ ЗЕТСКЕ БАНОВИНЕ И СОЦИЈАЛНО ЕКОНОМСКИ УСЛОВИ ЗА УВОЂЕЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ИДЕОЛОГИЈЕ У ЊЕН УНУТРАШЊИ ЖИВОТ

Манифестом од 6. јануара 1929, краљ Александар Карађорђевић суспендовао је правни и политички поредак Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца који је био заснован на Уставу из 1921. год. Укидање свих облика парламентарне демократије у Манифесту је образложено и потребом да се заустави "духовно расуло и народно разједињавање" и да се створе услови за јачање принципа "народног и државног јединства". Обезбјеђивање грађанског приоритета принципу државног и народног јединства захтијевало је и одређене промјене у самој управној структури државе. У том смислу Манифестом је изричито захтијевано "да се у што крећем времену постигне остварење оних установа, оне државне управе и оног државног уређења, које ће најбоље одговарати општим народним потребама и државним интересима".¹ Захтјев круне истакнут у Манифесту, који се односио на стварање нове управне структуре у држави, нормативно је реализован доношењем Закона о називу и подјели земље на управна подручја октобра 1929.²

На основу овога закона приступило се административно-територијалној реорганизацији земље формирањем 9 административно-територијалних цјелина. Овом реорганизацијом ранија подјела земље на области³ замијењена је подјелом на веће административно-територијалне цјелине - бановине.

* Аутор је научни сарадник у Историјском институту Црне Горе, Подгорица.

¹ Краљ Александар Карађорђевић, *Моје драгом народу свим Србима, Хрватима и Словенцима*, Алманах шематизам Зетске бановине, Сарајево 1931, 3.

² *Закон о називу и подјели Краљевине на управна подручја*, Алманах шематизам Зетске бановине, 5

³ *Уредба о подјели земље на области*, Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југославија 1918-1988, шем. збир. док.*, Београд 1988, 199

I

Сажимањем Зетске и Дубровачке области као и дјелова Ужичке, Мостарске, Рашке и Сарајевске - организована је Зетска бановина са сједиштем на Цетињу. Указом краља Александра од 9. октобра 1929. за бана Зетске бановине постављен је армијски генерал Крсто Смиљанић. Он је допутовао на Цетиње 10. новембра а 11. ступио на дужност. Смиљановићевим ступањем на дужност, на годишњицу потписивања примирја и окончања Првог свјетског рата,⁴ уведена је у живот Банска управа Зетске бановине. Дан раније престао је рад Обласне управе Зетске области.⁵

У културно-историјском и географском погледу територијални састав Зетске бановине био је веома разноврстан. Поред Црне Горе, око које је извршено обједињавање ове административне јединице, Зетска бановина је захватила сјеверозападни дио јужне Србије, односно Рашку област с Метохијом, сјеверни дио Косова, југоисточни дио Босне и источну Херцеговину, Боку, Дубровачко приморје са Дубровником и острвима Корчулом, Мљетом, Лопудом и Локрумом.⁶ Овакав територијални састав Зетске бановине недвосмислено је указивано на њен посебан политички значај у Краљевини Југославији, односно на мјесто које је Зетска бановина имала у реализацији 6-то јануарског програма⁷. Ради се наиме о томе

⁴ Слободна мисао, Никшић 1929, бр. 375.

⁵ Зетска област је једна од крупних историјских тема која до сада није била предмет посебних историографских истраживања.

⁶ Зетска бановина захватала је површину од 30.741 км², или 12,4% државне територије Краљевине Југославије. Од бивших области из претходне административно-територијалне подјеле, обухватала је: цијелу Зетску област (осим среза Баковичког), јужни дио Дубровачке области (срезове Корчула и Дубровник), југоисточни дио Мостарске (срезове Билеће, Гацко, Љубиње, Невесиње, Столац и Требиње), јужни дио Ужичке области (срезове Бјелопољски, Бољанићи, Милешевски, Нововарошки, Пљеваљски и Прибојски), већи дио Рашке области (срезове Дежевски, Митровички, Моравички, Сјенички, Студенички и Штавички) и од Сарајевске области срез Фочански. У административном погледу Зетска бановина је подијељена на три окружна инспектората, 32 среза са шест среских испостава, један самоуправни град и 305 општина. Административно сједиште Бановине било је Цетиње.

На сјеверозападу Зетска бановина се граничила са Приморском бановином, линијом која је полазила од Корчуле и ишла полуострвом Пељешац на сјевер до сјеверозападних граница срезова Столац, Невесиње, Фоча, све до Трескавице. На сјеверу према Дринској бановини гранична линија је ишла сјеверном границом фочанског, пљеваљског, прибојског, нововарошког, моравичког и рашког округа до Јелице планине. На истоку Бановина се граничила са Моравском бановином. Граница је била повучена границом среза Рашког, преко Ибра на Жељин планину, и Копаоником на Суво рудиште и Пилатовац, а затим источном границом Источног среза до тремеће Зетске, Моравске и Вардарске бановине. На југу Зетска бановина је допирала до Вардарске бановине, а граница са њом ишла је јужном границом срезова Источног и Пећког и државном границом с Албанијом. Југословенско-Албанска граница ишла је преко планина Проклетије, Комови до Скадарског језера и на западу Бојаном до морске обале.

⁷ *Зетска бановина, геополиитичка и етнографска размајрања*, Српски књижевни гласник, Београд бр. 4/1940, стр. 279-284; бр. 5/1940, 377-382.

да су административним границама Зетске бановине обједињене области које су до стварања заједничке државе 1918. представљале на једној страни територију националних држава (Црне Горе и Србије) а на другој области које су до уједињења биле под управом Аустро-Угарске (Приморски дио, Бока Которска и Дубровник) односно до Балканских ратова 1912. под управом Турске (континентални дио, дјелови бивше Ужичке и Рашке области). Због чињенице да су ове области имале и различито културно-историјско наслеђе, а да је 6-тојануарски програм својом идеолошком димензијом требало да "уклони сметње" југословенском националном развоју, Зетска бановина - односно њена управна структура - имала је значај чиниоца који треба да поспјешу те процесе како у свом административном оквиру тако и према сусједним бановинама.

Стварање бановина носиоци 6-тојануарског програма образлагали су потребом да се "прекрате заувјек историјске границе" које су представљале "сметњу" националном развоју и истовремено њихово формирање везивали за успјешан привредни раст земље. Међутим, када се има у виду привредна структура ове бановине, јасно је да се не може говорити о привредној димензији програма, јер Зетска бановина, дотирана по свим ставкама буџета, није била "снажна и за живот способна управна и привредна јединица". На другој страни, чињеница да се око бивше Краљевине Црне Горе извршило обједињавање и територијално сажимање сусједних области и тако формирала Зетска бановина, недвосмислено говори о централној позицији идеолошке димензије шестојануарског програма којој је Црна Гора са својим културно историјским наслеђем требало да да јачи подстицај.

Културно-историјска прошлост Црне Горе, богата идејама слободе, државотворне и родољубиве свијести била је за носиоце програма сигурна залога за распрострањавање идеја о великој југословенској отаџбини. Државне свечаности 1925. поводом преноса костију владике Петра II Петровића Његоша на Ловћен,⁸ којима је присуствовао краљ Александар Карађорђевић, везивале су културно-историјску прошлост Црне Горе за југословенске интеграционе токове на начелима касније формулисаног 6-јануарског државног програма. Исте године "Ловћенски одјек" у тексту "На прагу новог живота" писао је: "Црна Гора има јасну мисао и јасно сјећање за јединство расе, онако како су га схватили: И. Гундулић, Д. Обрадовић, Љ. Гај, Рачки, Његош, Враз, Прерадовић, Ј. Скерлић, Цвијић".⁹

Те традиције југословенских народа о којима је писао "Ловћенски одјек" отварале су за носиоце програма могућу перспективу за формирање југословенског националног јединства. Управо подјела земље на бановине и измјена државног имена требало је да поспјеше даљи развитај тих традиција, на којима ће се "најприје стићи државно и духовно јединство".

⁸ *Сјоменица Петра II Петровића Његоша - Владике Рада 1843-1851-1925*, Цетиње 1926. године.

⁹ Ловћенски одјек, Цетиње 1925, бр. 3.

Читав процес распрострања и утврђивања шестојануарског програма означен је као "реформски курс социјалне и националне обнове". У том процесу идеали и задаци "новог времена", како је говорио бан Зетске бановине Крсто Смиљанић, били су да се очува "тешко стечена и скупо плаћена национална независност" и да у том смјеру треба повести "одсудну и енергичну борбу на културном пољу, са истом енергијом каква је вођена раније на бојном пољу"¹⁰.

Мјесто Црне Горе у Зетској бановини, које јој је одредила историјска прошлост, и везивање њене националне и политичке мисли за б-тојануарска начела показују суштину југословенске идеологије. Тим више што је и Зетска бановина захватила највећи дио територије некадашње српске средњовјековне државе, чије традиције је новим програмом требало уздићи на ниво заједничог наслеђа и осигурати осјећање поштовања од стране друга два народа - Хрвата и Словенаца. Сама суштина шестојануарске југословенске националне интеграције састојала се у повезивању српског националног корпуса и хрватског политичког и културног препорода нитима југословенске идеологије, коју су носиоци б-тојануарског програма уздигли изнад националних и културних идентитета југословенских народа.¹¹

Конкретне инструкције о распрострањању југословенске националне идеологије, Краљевска банска управа Зетске бановине упутила је органима опште управе у другој половини септембра 1930 год. Помоћник бана доставио је свим начелницима одјељења банске управе, окружним инспекторима, среским начелницима, управнику полиције, свим среским испоставама и предсједницима градске полиције Распис који је банској управи упутио председник министарског савјета и министар унутрашњих послова Краљевине Југославије Петар Живковић. У Распису претсједника Министарског савјета шире је образложен б-тојануарски програм, његов смисао и садржина и дата конкретна упутства за његову примјену. Према распису генерала Живковића, основу новог политичког програма садржала је Декларација краљевске владе од 4. јула 1930. У њој је наведено да је "државни и национални програм одређен у новом режиму са два историјска чина Њ. В. Краља, који су основа државног и националног живота и развоја Краљевине Југославије и то Манифестом од 6 јануара 1929...и Законом од 3 октобра 1929..."¹² Из ова два "чина" и изјаве краља Александра, како се наводи у овом акту "заповиједно" су произлазили и закључци и директиве о раду краљевске владе, који је "мора/о/ бити потпуно одређен и хомоген у схватању појединих главних питања, и чврст и сигуран у консеквентном спровођењу политике и акције".¹³ Акт

¹⁰ *Наши идеали и наши задаци*, Слободна мисао, Никшић 1929, бр. 380.

¹¹ Више о југословенству: Василије Крстић, *Српскохрватски односи и југословенска идеја 1860-1873*, Београд 1983, Никола Дуганија, *Југословенство*, Београд 1985, Предраг Матвејевић, *Југословенство данас*, Загреб 1982.

¹² *Декларација краљевске владе и упуће за рад органа опште управе*, Државни архив Црне Горе (ДАЦ), Архивско одјељење Подгорица (АОП), Збирка докумената о радничком покрету ф.1, док. од 1. 03. 1930.

¹³ Исто.

предсједника Министарског савјета је у том смислу имао наредбодаван карактер. У њему је захтијevano да се са текстом Декларације краљевске владе упознају све структуре банске управе, да проуче текст Деларације и да се "по њеним интенцијама и упутима у свом раду управљају". Оживотворење принципа "државног и народног јединства", садржаног у Декларацији, захтијevano је од државних органа "свију струка", а нарочито "оних унутрашње управе, који су у непосредном и сталном додиру са народом"¹⁴. Од представника управних власти захтијevano је да се у правцу заштите и снажења идеје државног и народног јединства, како у службеном раду тако и у приватном животу, непристрасно, законски и енергично "покажу народу његову једнакост пред законима и улију му повјерење у /данашње/државно уређење, поредак и велику југословенску мисао, који ће му једино помоћи да дође до потребне духовне и материјалне културе и обезбиједити мир и сигурност..¹⁵

Као представник краљевске владе, и први и највиши носилац власти у бановини, бан је према овим инструкцијама био у обавези да "нарочито" води рачуна да старјешине надлештава унутрашње и опште управе у свом раду буду "задахнуте" радом на утврђивању 6-тојануарског програма. Бан је био обавезан да надзире и сво остало чиновништво ван опште управе и да се стара да и оно ради у истом правцу, "како би све снаге државног апарата са прегалаштвом прионуле великом послу јачања и чувања идеје народног и државног јединства и општег државног и народног препорода"¹⁶

Помоћник бана Зетске бановине је сагласно овим инструкцијама предсједника Министарског савјета од управних власти у форми наређења захтијевао да се са њиховим садржајем упознају сви органи опште управе и да им "нареде да добро проуче декларацију" и издају "пропратно наређење" како "да се по њима у свом раду управљају". Управне власти су требале да се старају да рад органа опште управе буде у духу декларације, и биле су овлашћене да предузму законске мјере у случајевима да се одступи од духа декларације и издатих наређења. Њихова обавеза је била и да установе тачну евиденцију и прикупе све податке о чиновништву на подручним им територијама, да о организацијама са југословенском идеологијом "нарочито поведу рачуна" и да се тим организацијама "помогне у свему". Такође је тражено да се евидентирају "најбољи грађани" који се интересују "за народне потребе, а који су упућени у економске, привредне, просветне и хигијенске прилике свога краја" који би могли бити ангажовани на утврђивању владиног курса.

На основу поменутог Расписа цјелокупна управна структура обавезана је на распрострањавање и утврђивање југословенске идеологије у Зетској бановини. Ипак, испод плашта југословенске идеологије, коју су носиоци 6-тојануарских промјена распростирали, готово свим средствима која су држави стајала на располагању, и у Зетској бановини стајале су бројне "бране и ограде" које идеолошки програм није могао да надвлада.

¹⁴ Исто.

¹⁵ Исто.

¹⁶ Исто.

Прве пукотине политичке природе у шестојануарском програму јавно су се манифестовале отпором представника забрањених политичких партија у виду демонстрација на Цетињу и Никшићу 1932. Повод је био долазак високих државних чиновника ради организовања Југословенске радикалне сељачке демократије у Зетској бановини. У строго поверљивој информацији бана Зетске бановине др Уроша Круља, министру унутрашњих послова ове демонстрације означене су као "сепаратистичке".¹⁷ Међутим, осим политичких прилика, ни социјално-економски услови који су владали у Зетској бановини нијесу били погодно тло за прихватање шестојануарског програма.

II

Зетска бановина је углавном припадала Динарском предјелу са крашким планинама и планинама највише области. Рудне планине захватале су мали дио горњег тока Дрине око Фоче, а Родопске масив Копачичке групе, средњи и доњи ток десне обале ријеке Ибра. На простору око Скадарског језера према Никшићком и Гатачком пољу пружао се херцеговачко-црногорски љути крас. Тај дио Бановине био је најсиромашнији крај, са оскудном вегетацијом, без воде и без пашњака. Становништво у овом крају служило се "убловима и чатрњама". Западни дио ове области према Скадарском језеру био је нешто питомији и плоднији.

Најроднији и најплоднији крајеви били су Зетска и Бјелопавлићка равница, као и сјеверни дио Метохије. Површина плодног обрадивог земљишта износила је 246.648 ha, односно захватала је 21,85% укупне територије Бановине. Просјечно на једног становника, према статистичким подацима, долазило је 3/4 ha, или једно рало обрадиве површине. Према подацима Николе Вуча, у Зетској бановни је било 21,95% зиратне земље, 0,58% захватале су баште и вртови, 21,44% ливаде, пашњаци 50,39, виногради 0,71%, воћњаци 1,32% и баре и ритови 3,61%.¹⁸

У привредној структури аграрно становништво у Зетској бановини учествовало је са 80%. Сточарство и земљорадња биле су основне привредне дјелатности. Услови за ову дјелатност били су крајње оскудни, тим прије што је у укупној површини зиратна земља захватала 21,95%, а остале двије трећине захватале су шуме, сувати, пашњаци, крш и голети.

У зони умјерено континенталне климе у срезовима источком, дежевском, пјеваљском, невесињском и пећком пружали су се житородни крајеви. Међутим, од Скадарског језера према Гатачком и Никшићком пољу преовладавао је црногорско-херцеговачки љути крас, безводан крај и са оскудном вегетацијом и ограниченим условима за земљорадњу и сточарство. Готово читав простор Црне Горе, Горње Херцеговине и Јужне Далмације представљао је кршевиту област без обрадивих површина и воде. Географски услови чинили су живот становништва у

¹⁷ Краљевска банска управа - Министру унутрашњих послова Краљевине Југославије, ДАЦ, АОП, Збирка за раднички покрет.. В2а-18/32

¹⁸ Више, Никола Вучо, *Пољопривреда Југославије 1918-1941*, Београд 1958.

овим дјеловима Зетске бановине "горким и чемерним". Глад је често походила ове крајеве у којима је "сувишак становништва" био изложен трајном одливу у потрази за економски сигурнијим условима живота.¹⁹ Оскудно обрадиво земљиште, као једини извор живота, у кршевитим и брдовитим дјеловима Зетске бановине, гдје је природни прираштај за првих 10 година постојања заједничке државе био у знатном порасту,²⁰ неријетко је била извор бројних сукоба, неспоразума, честе су биле и размирице око "међа и вода", чак и између најближих сродника. Проблеми око земље увећавани су и у процесу издвајања биолошке породице из кућне заједнице. Потреба за земљиштем у крајње оскудном привредном простору коју су пратиле и неродне године претварала се у глад за земљом. Ова појава постала је готово дио менталитета становништва овог појаса.²¹

Неповољни географски услови за земљорадњу у великом дијелу Бановине нијесу били и једини разлог тешког економско-социјалног положаја становништва у њој. Земља је обрађивана дрвеним ралом и ручним алаткама, које су тешко од тврде земље могле да отму бољи принос. О томе колико су земљорадња и сточарство у Зетској бановини нудили перспективу за стварање бољих услова живота писао је предсједник Трговачко-индустријске и занатске коморе за Зетску бановину Благога Радовић у Извјештају за 1930: "Земљорадња се још увијек примитивно обдјелава. Принос земаљских производа не подмирује ни издалека потрошњу па се мањак мора увозити. Рентабилност земљорадње се не може постићи тим прије не у крају, гдје је земљорадња примитивна, што чини да сељаци, који се претежно баве земљорадњом најгоре стоје у економском погледу".²² У извјештају о сточарству Радовић наводи: "Сточарство је дегенерисано, па као такво не представља ону вриједност какву би требало очекивати у вршењу повољне коњунктуре на сточним тржиштима у земљи и на страни. Данас се вишак стоке може лако уновчити, али су цијене на нашим сточним пазарима дубоко испод паритета других домаћих и страних тржишта. Разлог је у закржљалости стоке и веома тешком нерационалном транспорту стоке на тржишта ван Коморе".²³

Почетком тридесетих година Банска управа Зетске бановине наговјештавала је активније учешће у циљу унапређивања земљорадње. На Првом засједању Бановинског вијећа истакнута је потреба за унапређењем пољопривреде путем организовања "очигледне наставе" замјеном "примитивне ралице којом још и данас обрађују земљу, модерним плугом".²⁴ Рад на унапређењу пољопривреде организован је преко пољо-

¹⁹ Више, Ђоко Пејовић, *Исељавање Црногораца у XIX вијеку*, Титоград 1962.

²⁰ Прираштај становништва у првих 10 година било је 1,6% у бројном исказу становништво је увећано за 126.000 ново рођених лица.

²¹ Иван Вујошевић, *Жеља за земљиштем*, Алманах шематизам Зетске бановине, 68.

²² Благога Радовић, *Извјештај о организационом раду Трговачко-индустријске и занатске коморе у Подгорици за 1930*, Привредне прилике у Црној Гори између два свјетска рата, приредио Бранко Радовић, Подгорица 2000, 52.

²³ Исто.

²⁴ *Прво засиједање Бановинског вијећа Зетске бановине*, Алманах шематизам Зетске бановине, 38.

привредних референата, који су проводили на терену "најмање осам до десет дана мјесечно, ради упућивања народа у рационалнији рад по свим пољопривредним гранама".²⁵

Држава је донекле интервенисала у сточној храни, побољшању сточног фонда, организовањем стручних течајева итд. Ипак, све то није било довољно, нити је имало трајнији карактер у погледу резултата у сточарству.

Индустрија и занатство у Зетској бановини нијесу значајније учествовали у њеном укупном дохотку. Индустриска упосленост становништва била је занемарљива. У периоду 1934-1938. у Зетској бановини је радило 36 творница са капиталом од 53.404.000 динара и са укупно 654 отворена индустриска радна мјеста.²⁶ Упоређења ради, у Вардарској бановини у овом периоду било је 118 фабрика са 4.556 радних мјеста, у Моравској 94 фабрике са 5.866 радних мјеста, у Дравској 403 фабрике са 31.716 радних мјеста, а касније у Бановини хрватској 656 фабрика са 47.594 запослена радника.²⁷

Од укупно 2.193 фабрике и 145.124 радна мјеста, колико их је било у Краљевини Југославији, на Зетску бановину, која је била трећа по величини у држави, долазило је свега 36 фабрика са 654 радна мјеста. До 1918. на простору Бановине радило је 16 фабрика. Овакво стање у погледу индустријализације ове административно-територијалне цјелине било је посљедица развоја у ранијем периоду у овом дијелу Краљевине. У овом периоду ни занатство није боље стајало. Основане су 263 занатске радње, од којих је у 1939. радило 199.²⁸

Опште привредно стање Зетске бановине било је тешко, утолико више што је економска криза паралисала сваку већу активност државе на побољшању њених привредно-економских ресурса. То је имало крупне посљедице за читав програм који је дефинисао шестојануарски манифест.

О укупним привредним приликама на подручју Трговачко-индустриске и занатске коморе Зетске бановине у извјештају Благоте Радовића стоји: "Ниједна привредна радиност на подручју Коморе није достигла такав ступањ развитака, да би условила рентабилност и привредни ефекат (принос) који су неизбјежни у процесу производње."²⁹ Другим ријечима, општа производња на подручју Коморе као посебне привредне цјелине није била у стању да привредним субјектима обезбиједи материјалну добит у мјери која је потребна за опстанак и подмирење производних тошкова. Због такве привредне структуре "привреда коморског подручја је пасивна а њено становништво материјално сиромашно", на-

²⁵ Извјештај о раду на унапређивању пољопривреде од средине 1935. до 1937; АЈ ЦПБ-38, ф. 65/171.

²⁶ Статистичка индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа, Београд 1941, 66.

²⁷ Исто.

²⁸ Исто.

²⁹ Благота Радовић, Привредне прилике подручја трговачко-индустриске и занатске коморе у Подгорици, Алманах шематизам Зетске бановине, 86; Благота Радовић, Привредне прилике у Црној Гори... 57.

води се у тексту. Због те чињенице подручје Зетске бановине је додатно било изложено оштрини економске и финансијске кризе, која је почетком тридесетих захватила земљу у цјелини.

Рестрикције у државном буџету у циљу савладавања економских ефеката кризе биле су саставни дио свих програма, па и просвјетних и културних. Могућности за привредни раст није било. Негативне последице тешких економских прилика осјећале су се у свим областима.³⁰

У немогућности да задовољи елементарне претпоставке свог опстанка, прије свега исхрану, становништво се често задуживало. Позајмице су нарочито погађале сељаштво. Новчане позајмице су добијане од државе, али и од различитих других власника капитала. Овај облик преживљавања у Црној Гори добио је драстичне размјере управо у вријеме реализације шестојануарског програма. Средином 1933. године укупна сума кредита, сеоских и варошких, хипотекарних и других, износила је преко 140 милиона динара. Сваки хектар земље био је оптерећен дугом од преко 2.500 динара. Неки сеоски срезови имали су дуг и од по 2.000 динара по становнику. Укупни годишњи приход државе у Црној Гори по основу камата по једном пољопривредном становнику износио је 1.080 динара, или дужничко-повјерилачким односом исказано, три динара дневно је добијала држава по основу дуга становништва. Највећи дио становништва, око 70% задужених домаћинстава, није могао отплаћивати дуг и престао је плаћати потраживања.³¹ На све ово долазила су разна оптерећења од стране државе у виду пореза, приреза и другог. Све је то затварало могућност било какве трајније иницијативе у области привреде, па и у области културног и просвјетног живота.

За побољшање социјално-економских и привредних прилика у Бановини, на Цетињу је било основано Привредно-здравствено друштво за Зетску бановину, као бановинска институција за побољшање укупног економског и социјалног стања у њој. Члан 1. Правила овога Друштва као главни циљ је истицао: "унапређење цјелокупне привреде и здравствености села и сеоског живота у Бановини". За постизање овог циља, према овим Правилима, Друштво ће: "а) ширити у народу савременија и кориснија знања и начине рада, помоћу очигледних практичних предавања, курсева, изложби, скупова, утакмица итд.; б) уводити у народу савременије справе и машине, приплодна грла, сјемена и друго, било на рачун привредника или друштвених Подружина; в) давати различите награде према новчаним средствима и оснивати привредне и здравствене Подружине; г) развијати и ширити задружну свијест и међусобно повјерење код привредника и сузбијати рђаве обичаје; д) ступати у везу са свим друштвеним организацијама у земљи које раде у истом правцу; ђ) издавати привредни и здравствени лист и друге поучне књиге стручне садржине".³²

³⁰ Више, Смиљана Ђуровић, *Државна индустријација у индустрији Југославије 1918-1941*, Београд 1986.

³¹ Никола Ђоновић, *Искусства и пошребје Црне Горе*, Београд 1933.

³² *Правила Привредно-здравственог друштва Зетске бановине*, ДАЦ, МЦП, ф. 108/1931

Социјално-економским и привредним приликама у земљи, због изразито тешког стања, бавиле су се и различите друге друштвене организације и удружења, па чак и црква. Митрополија црногорско-приморска упутила је распис - окружницу свештенству оба реда, у епархији црногорско-приморској и захумско-рашкој, да се у својим подручјима "најискреније залажу" и у народу да учествују у раду у правцу програма Друштва, тражећи од свештенства да и оно својим учешћем покаже "очигледан примјер својој средини". Окружницом су на сарадњу у Друштву позване све црквене установе, црквено-општински одбори и манастирске управе, како би и "колективном акцијом и удруженом снагом самог народа могли лијечити тешке економске, здравствене и социјалне недаће, које свакодневно све више и више погоршавају тешкоће живота у овим иначе сиромашним и запуштеним крајевима".³³

Управни одбор Црногорске банке у циљу унапређења социјалног и економског стања у Црној Гори донио је одлуку о организацији штедње међу школском омладином. Омладини средњих, стручних и основних школа, на територији Зетске бановине, подијељене су уложне књижице са основним улогом од десет динара. У ову сврху подијељено је 10.000 књижица. Поред ове акције, Управни одбор је расписао и конкурс на тему унапређења штедње.³⁴

Економске прилике Зетске бановине захтијевале су свакако ангажовање државе, много веће од онога које је она исказивала, и много озбиљније економске програме у циљу стабилизације привредног стања у њој. Ни сама Банска управа није имала осмишљен програм привредног и економског опоравка Бановине. Бан Мујо Сочица је на петом редовном засједању Банског вијећа, јануара 1935. изнио став да је држава осјетно интервенисала у циљу побољшања економских прилика "у новцу и у повластицама за превоз хране", и да Банска управа није адекватно и рационално трошила те кредите, због општих економских и социјалних услова у којима се Бановина налазила³⁵. Државни кредити у Бановини, која је била лишена свих услова за нормалан економски развој, у већини због сталне неродице, морали су се трошити за прехрану становништва и "за спровођење најпотребнијих питања у појединим крајевима Бановине".³⁶

Расправа око усвајања бановинског буџета у бановинском вијећу Зетске бановине за 1935, говори у прилог не само тешким социјалним и економским приликама у бановини, већ и бројним недоследностима државе која није интервенисала управо према оним срединама које су без сумње захтијевале интервенцију државе у много већем обиму. То би свакако било у пунијој сагласности са програмом који је спроводила. На примјер, Косовска Митровица била је без зграде гимназије, без зграде болнице, среска управа такође није имала своју зграду. Саобрћајно изолован од центра бановине овај крај је најмање требао идеолошких садр-

³³ Исто,

³⁴ ДАЦ, СНЦ, ф. 39/1930.

³⁵ *Шенографске биљешке V редовног засиједања Банског вијећа Зетске бановине одржано 14-17 јануара 1935*, Цетиње 1935; Зетски гласник, Цетиње 1935, бр. 7.

³⁶ Исто,

жаја. Вијећник из Косовске Митровице Шабан Мустафић је у расправи навео да је крај који је представљао у бановинском вијећу "потпуно забораваљен".³⁷ У нововарошком срезу многа села са по неколико стотина становника нијесу имали своје школе, док су постојеће биле у таквом стању да је према ријечима банског вијећника Воја Поповића у њима било "готово немогуће вршити наставу..."³⁸

Ситуација у погледу школских зграда није била боља ни у бановинском средишту-Цетињу. Начелник просветног одељења М. Ранвајн, је у овој расправи навео да у "осам малих собица учи 800 ђака дневно који се морају три пута дневно изређати како би сви дошли на ред за учење"³⁹

Прилике у Зетској бановини захтијевале су велико ангажовање финансијских средстава у готово свим сегментима унутрашњег развоја. Њене потребе превазилазиле су могућности и саме државе, која је из године у годину морала смањивати буџет или остајати у границама претходне године.

Почетком четрдесетих година Зетска бановина била је и даље привредно неразвијена, са потпуним одсуством индустрије, неразвијеним занатством, запуштеном путном мрежом, са пољопривредом на ниском производном ступњу, са мочварним и запуштеним пољима итд.

У многим мјестима настава је извођена у неподесним и нехигијенским просторијама. Институционална мрежа школских установа била је неразвијена, тако да су основне школе радиле и у "сеоским колибама". Од 870 основних школа 232 су биле смјештене у најмљеним сеоским кућама.⁴⁰

Бан Зетске бановине у образложењу захтјева за зајам наводи да се раније радило "без довољног система и досљедности", због чега је доставио и исцрпно образложење потреба Бановине за њено економско и културно подизање. За унапређење пољопривреде у захтјеву је потраживан износ од 12.500.000 динара, за унапређење сточарства и ветеринарске службе 2.700.000, за пошумљавање крша и голети 6.100.000 динара, за унапређење просвјете 31.200.000, за радове по грађевинарској струци 10.000.000, за најхитније регулационе радове у Зетској бановини 4.383.000, за најхитније радове у снабдијевању становништва пијаћом водом (у безводним крајевима) 5.032.500, за унапређење здравствених установа 24.500.000 и за унапређење трговине, занатства и туризма 12.300.000 динара.⁴¹

Бан је тражио да Краљевска влада преузме обавезу плаћања анuitета по овом кредиту, у цјелини или највећим дијелом из средстава Главне државне благајне, јер усљед биједи и сиромаштва, који у овим крајевима владају није било могуће створити финансијска средства за правилну анuitетску отплату зајма.

³⁷ *Сћенографске бильешке V редовног засиједања Банског вијећа одржаног 14-17 јануара 1935*, Цетиње 1935; Зетски гласник, Цетиње 1935, бр. 7.

³⁸ Зетски гласник, Цетиње 1935, бр. 8.

³⁹ Исто.

⁴⁰ *Захтјеви Зетске бановине за одобрење кредита*, АЈ. МФ КЈ, 65, ф. 35/1940.

⁴¹ Исто.

Министарство финансија одобрило је кредит Зетској бановини код Државне хипотекарне банке, али не у траженом износу, него у износу од 45.000.000 динара. Одобрени износ је био упола мањи од онога који је у захтјеву презентирао, а средства која су по основу зајма дата била су намијењена за следеће послове: за унапређење пољопривреде 1.790.000 динара, за унапређење сточарства и ветеринарске службе 2.700.000 динара, за уређење бујица и пошумљавање голети 6.100.000 динара, за унапређење просвете 10.000.000 динара, за радове по грађевинској струци 18.410.000, за унапређење трговине, занатства и туризма 6.000.000 динара. Овај износ средстава Министарство финансија предложило је на усвајање Министарском савјету Краљевине Југославије, уз препоруку да "ануитетску службу као и трошкове у вези са закључењем овога зајма сноси држава из својих средстава".⁴² У децембру 1940. Министарски савјет је усвојио предлог Министарства финансија и одобрио предложени износ зајма.

Што се тиче одобрених ставки, оне су мада - значајне - саме по себи биле недовољне за извршење планираних послова. Илустрације ради навешћемо да су се потраживања за унапређење просвете од стране Банске управе у износу од 31.200.000 динара односила на подизање 232 зграде за народне основне школе, затим на довршење зграде гимназије у Котору која се налазила у приватној "старој и нехигијенској згради", за чију кирију се давало годишње 120.000 динара, као и на проширење гимназијске зграде у Требињу, за коју сврху је тражен износ од 1.500.000 динара. Одобреним средствима по зајму у износу од 10.000.000 динара нијесу се могли реализовати ни ти планирани послови, нити завршити остали започети школски објекти који су такође били од великог значаја за културно-просвјетни развој Бановине. Сходно усвојеном износу кредита од одобрених 10.000.000 динара требало је подићи 100 објеката за народне школе, тако да свака општина у којој се налазе школске зграде добије помоћ од 100.000 динара - уз обавезу њених грађана да дају потребни грађевински материјал за градњу. Банска управа је наглашавала потребу да се у овој Бановини приступи радикалним мјерама за побољшање и оздрављење привреде, а нарочито занатства, које је неупоредиво заостајало иза занатства осталих дјелова земље. Услед тога је било неопходно отворити стручне занатске школе, техничке школе, као и друге сличне установе - да би се смањио прилив дјецe у гимназије, на које су, до тада, превасходно била упућена.

Сви претходно изнијети подаци говоре о економско-социјалној ситуацији у којој се Зетска бановина налазила у почетку и током реализације програма интегралног југословенства. Оптерећеност унутрашњим проблемима свакако није дозвољавала да се ова средина значајније укључи у државну реформу која је Прокламацијом краља Александра зацртана. Умјесто да и сама буде један од носилаца програма југословенизације, Зетска бановина се, укупно узев, растакала у властитим проти-

⁴² Исто.

вурјечностима економског, социјалног, конфесионалног карактера. Због свега тога и позиција Зетске бановине у културној политици Краљевине Југославије није могла бити радикално другачија од укупног стања у коме се налазила.

Senka BABOVIĆ-RASPOPOVIĆ, Ph.D.,

*ESTABLISHMENT OF THE BANOVINA OF ZETA AND SOCIAL-ECONOMIC
CONDITIONS FOR IMPLEMENTATION OF THE YUGOSLAV IDEOLOGY AND
ITS INTERNAL LIFE*

The Summary

After ten years of statehood life of Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenians (Yugoslavia), king Aleksandar Karadjordjević had suspended, in 1929, all modalities of the parliamentary democracy, on which the common state was based. Whole social and legal order of the country was adapted to the spreading and fastening of the ideological program of Yugoslavism, with the purpose of stabilization of the young state. Principle of the state and national unity was the civil priority. The essence was to transfer, by that principle, the nationally heterogeneous state creation, which had showed very high level of differences in the internal life, to the unique national-Yugoslav model. The purpose of formation of the administrative-territorial regions called *banovine* (sg. *banovina*) was, with their administrative structure, to accelerate that process and to give it their contribution.

The *banovina* of Zeta, as one of the nine administrative-territorial unites, itself composed of the different regions, with its undeveloped social and economic structure, could not contribute, in larger extent, to the policy of the Yugoslavism; that is one of the reasons of the limited range of the program proclaimed on 6th January.

ПРИЛОЗИ

Др Душан Ј. МАРТИНОВИЋ*

НИКОЛА И. ЂОНОВИЋ (1885-1974)

Никола¹ Ивов Ђонових, познати адвокат, новинар и изврсни публициста, рођен је на Ободу, код Ријеке Црнојевића, 15. децембра 1885. године. Међу професионалним адвокатима из Црне Горе из прве половине XX стољећа (Бошко Бојовић, Лука Вукотић, Гојко Гарчевић, Марко Даковић, Милисав Добричанин, Јанко Дрљевић, др Никола Јерговић, Гавро и Новак-Цуфо Милошевић, Јефто Павић, Радован Пулевић, Бошко Радановић, др Саво Радовић, др Саво Стругар, Саво Фатић и др.) и онима који су повремено били час адвокати, час министри и високи државни чиновници (Љубомир Бакић, Богдан Бојовић, Саво Вулетић, Душан и Иво Вукотић, Љубо Вуксановић, Лабуд Гојнић, др Секула Дрљевић, Милован Крцић, Александар Матановић, Мато Павићевић, Ристо Поповић, Јанко Спасојевић, Гаврило и Саво Церовић, Милош Шаулић и др.) - најблиставију адвокатску каријеру остварио је Никола Ђонових.

Никола Ђонових је започео 1899. године Цетињску гимназију, у

* Аутор је ванредни члан Црногорске академије наука и умјетности, Цетиње.

¹ Од најстаријих времена, откако су се Ђоновихи населили у црмничком селу Томићи, нико није мушком дјетету дао име Никола, осим Ива Ђоновиха. Ово се доводи у везу са једном старинском легендом, коју је управо забиљежио адвокат и публициста Никола И. Ђонових. Та легенда гласи:

"У планини села Томићи, у Црмници, постоји Вилина јама, у таласастим карстним наслагама обраслим ријетком честогорицом. Постоји легенда, према традицији, стара више стотина година, како је обијесни чобанин Никола, син неког попа, са својим црним псом без бијега, узнемиравао вилу у Вилиној јами бацајући свакодневно камење у мрачно гротло, које за дуго након бацања одјекује, што свједочи о великој дубини јаме. Вила је молила чобанина пуштахију да је не узнемирава и не разбија њезино посуђе од филдиша, биљуре и мермера. Најзад, када је једним каменом ударио њено дијете у колијевци, вила је излетјела са гребенима у руци и напала Николу - да му гребенима очи ископа. То би и урадила, да нико у селу Томићи Николин пас, црне боје без бијега као симбол тајанствене моћи којој нико ништа не може; пас је ујео вилу за дојку, која је у бјекству проклела Николу: 'Да Бог да манит' ишао планином и ти, и сваки ко од твога рода носи име!' Скоро је четири стотине године откако се мисли да је настала ова легенда, а нико у селу Томићи није одлучио да свом мушком чеду даде име Никола из страха од вилиног проклетства!" (Уп.: Никола Ђонових, *Рад и карактер Црногораца*, Београд, 1935, 97-98.)

оном времену када су професори долазили на часове са "ливором" за појасом. Јер, оружје је тада било саставни дио раскошне црногорске народне ношње у којој су наставници долазили на наставу и држали часове. Заправо, под утицајем општег схватања, професори нијесу могли улазити у учионицу и држати наставу својим ученицима "распасани", што значи без оружја, будући да је оно било саставни дио народне ношње, како смо већ рекли. Како је Никола Ђоновић забиљежио на једном мјесту у својим успоменама, била су свега три наставника који су на часове долазили у цивилном одијелу, тзв. "ускогаће", како то - према томе како их је ословљавала средина - биљежи књижевник Симо Матавуљ у *Биљешкама једног ђисца*. Никола Ђоновић је записао: "Све што се у тој школи предавало бистра црногорска дјеца све су упамтила и научила". Према његовом свједочењу, само три наставника Цетињске гимназије имала су тада "потпуну стручну спрему".

Ђоновић тврди да је "за дуго времена директор те школе био Јован Љепава, руски ђак из Духовне академије, добар директор, добар педагог и добар човјек" - вели он.

У вријеме школовања Николе Ђоновића, Цетињска гимназија је била једина средњошколска установа овог профила, и то четвороразредна све до 1906. године, па је попут свих осталих оновремених средњошколских завода била под великим утицајем црногорског књаза и господара Николе I који је врло често хоспитовао на часовима и присуствовао годишњим и завршним испитима.

Према тврђењу Ђоновићевом, све до лучинданског *Устјава* 1905. године, ђаци Цетињске гимназије, будући да су били малољетни, нијесу се бавили политиком, искључујући појединце - шеснаестогодишње младиће, који су се, под утицајем старије браће или родитеља, усуђивали да кажу понешто и негативно о Књажевим синовима, који су тада били одрасли млади људи и који су осионо почели, како Никола Ђоновић вели: "Да тјерају, по онда узаним црногорским колским путевима, кочије са мађарским касачима, растјеривали ситну и крупну стоку по путевима, а ни на другом коме мјесту нијесу започињали никакво систематско образовање".²

За ове "мале критичаре књажевих синова", Никола Ђоновић каже да су се касније огледали у "Бомбашкој афери", као учесници и осуђеници. На њих је вршила велики утицај црногорска универзитетска омладина из Београда. Имена ових гимназијалаца забиљежена су у многим публикацијама, а и у пресуди изреченој против учесника у "Бомбашкој афери". То су били, према тежини изречене казне: Душан И. Ђоновић, Михаило И. Ђоновић, Мирко Беговић, Милисав Ј. Љепава, Јован Томашевић, Владимир Дамњановић, Ђорђе Контић, Јован Кажић и Глигорије Вукчевић. Њихове казне су се кретале од 3 до 15 година робије.

Никола Ђоновић истиче у својим сјећањима да су наставници Цетињске гимназије били посве политички пасивни и нијесу показивали

² Никола Ђоновић: *Један одломак из политичке борбе у Црној Гори* (легат Николе Ђоновића, ЦНБ "Ђорђе Црнојевић" - Цетиње).

никакво интересовање за политички рад својих васпитаника. Међутим, у наставном погледу чинили су све да школу подигну на највиши ниво. Он каже да су програм и уџбенике прилагођавали више програму далматинских гимназија неголи београдских.

Никола Ђонових је завршио Основну школу на Ободу, а Нижу књажевску гимназију на Цетињу школске 1900/1901. године.³ Касније је као зрео човјек и у поодмаклим годинама са симпатијама писао о неким својим професорима и директору Гимназије Јову Љепави. Ево што Ђонових у својим мемоарским списима пише о неколицини њих.

О директору Љепави забиљежио је да је овај мали завод водио доста строго и бојажљиво, не запињући да издејствује више новчаних средстава, која су била тако нужна овом заводу. Плашио се да се не замјери ако затражи више средстава него што су одређивали писмени главари и министри. Истина, средстава није било - наглашава Н. Ђонових, али како је Русија плаћала батаљон стајаће војске, дала би неку пару и за ову школу, да је неко затражио, а тај неко је могао бити само Господар, закључује Ђонових.

Са посебном наклоношћу писао је Ђонових о свом професору Филипу Ковачевићу, Грбљанину, за којег каже да је био интересантан и духовит човјек, човјек немирне природе, хром, али борбен и рјечит. Засипао је стално ученике класичним сентенцијама и изрекама. Као већ старији професор дошао је из Которске гимназије на Цетиње и ту се оженио једном Црногорком. Ковачевић је због неких стихова, које је књаз Никола испјевао поводом његове женидбе и његовог одговора на те стихове, морао да напусти Црну Гору. Тада је Ковачевић отишао у Египат, али се ни тамо није скрасио. По његовом повратку из Египта срео се 1904. са Ђоновихем у Београду. На Ђоновихево питање куда је све био, његов уважени професор је одговорио, на њему својствен начин: "Био сам у земљи гдје смрт о животу прича. Видио сам Кеопсову пирамиду и јахао на свингу!" Више година, по повратку са Блиског Истока, био је професор у Ужицу. Али, ни тамо се није скрасио дуже, опет се вратио завичају и потоње године живота провео у родној Боки Которској. Тада му је црногорски књаз-пјесник испјевао два стиха: *"Не може се мој Филипе, / и уз дудук и уз дијле!"*

Ковачевић, разочаран и у Цетиње и у Београд, написао је за живота епитаф за своју надгробну плочу: "Ловћенисао, Николисао, - Авалисао и овдје као пас липсао. Филип Ковачевић".

Овај хроми човјечуљак са бизмарковском лобањом, са својим ведрим хумором и немирним духом, много се свиђао ђацима Цетињске гимназије - биљежи Н. Ђонових.

Поред Ковачевића у Цетињској гимназији био је још један класик (у ствари проф. агрономских наука) - Филип Јерговић, Хрват, касније аустријски конфидент и на крају црногорски министар финансија, како вели Ђонових.

³ Д. Д. Вуксан: *Педесет година Цетињске гимназије (1880/81-1930/31)* - Цетиње, 1932, 37.

Никола Ђоновић се сјећа да је за вријеме његовог учења у Гимназији, управо дошао из Београда млади суплент Мирико Мијушковић, Скерлићев друг из оне групе младих београдских интелектуалаца, који су касније европеизирали духовни живот Београда и окренули га снажно ка западној политичкој и културној оријентацији. Млади професор Мијушковић био је нада и ученика и њихових родитеља, и он је ту наду колико-толико оправдао, све док није постао политичар и интерпретатор неких београдских политичких и културних појава на Књажевом двору. Упркос свима замјеркама, јер је био федералиста, Мијушковић је био, по оцјени Ђоновића, позитивна личност за оновремене просвјетне прилике у Црној Гори.

И, на крају, Н. Ђоновић биљежи неколико реченица "о импозантној фигури професора Живка Драговића", како га он карактерише, који је био врло озбиљан, замишљен и љутит човјек. Предавао је француски језик, са врло добрим изговором. У школу је долазио у црногорском одијелу, "са свима реквизитима и струком о рамену". Био је веома строг наставник. Касније је постао државни савјетник.

Остале професоре Ђоновић не спомиње!

1.

Послије завршене мале матуре, како се онда звао завршни испит ниже гимназије, Никола Ђоновић је отишао у Београд и тамо завршио вишу гимназију (1907). Неко вријеме, од 13. јуна 1907. до 13. јуна 1908. био је учитељ у Рибарини (Округ моравски) и од 31. октобра 1908. до 17. јуна 1909. у Купиновцу (исти округ). Затим је, након осам семестара редовног студирања на Правном факултету, у мају 1914. стекао диплому дипломираног правника.

За вријеме Првог свјетског рата, заједно са братом Јованом, повукао се преко Албаније са српском војском на острво Крф. Са Крфа се пребацио у Солун, гдје је распоређен у VI хаубичку батерију. Српска влада га је послала у Сједињене Америчке Државе као члана српске војне мисије чији је циљ био политичко-публицистичка пропаганда и прикупљање добровољаца за Солунски фронт. Приликом боравка у Сједињеним Америчким Државама написао је двије књиге и објавио их у Лос Анђелесу и Њујорку. Хонорар од ових књига приложио је "Народној одбрани".

По окончању Првог свјетског рата, Н. Ђоновић се вратио у ослобођену Србију. Кратко вријеме је био референт Министарства за исхрану и обнову у Београду. На предлог министра финансија министру исхране др Антону Корошцу, послат је у Корушку ради испитивања злоупотреба за вријеме "Deželne vlade" у Корушкој.

Послије државног удара који су извршили краљ Александар Карађорђевић и Петар Живковић, завођења ванпартијског система и укидања слободе штампе, Ђоновић се определио за адвокатуру. Прво је 1933. године положио у Београду судско-адвокатски испит и временом постао великан адвокатске професије, чији животни пут одсликава ње-

гова личност. Он је адвокатски углед и бранилачки дигнитет сачувао и у најтежим временима, како за себе тако и за југословенску адвокатуру, и допринио угледу своје професије.⁴ Својим самопријегорним адвокатским радом и часним животом Ђонових је показао и доказао какве моралне и етичке норме морају да имају они који се опредјељују за узвишени адвокатски позив.⁵

Адвокатури се посветио, дакле, када је већ зашао у зрелије године. Прво се уписао 3. децембра 1930. као адвокатски приправник код адвоката Драгише Здравковића. Након полагања судско-адвокатског испита 15. јуна 1933. уписао се у именик адвоката у Београду 25. октобра исте године.

За вријеме окупације Београда у Другом свјетском рату био је изложен репресалијама. Након што је окупациони лист *Граничар* (уредник Густав Крклец) донио чланак како Гестапо и Специјална полиција хапсе ученике, помоћнике занатлија и физичке раднике, док њихов бранилац адвокат Никола Ђонових слободно шета Теразијама, сјутрадан, ноћу између 3. и 4. новембра 1941, Никола Ђонових је утамничен и стрпан у злогласни Бањички логор смрти. Ђонових је у Бањичком логору остао шест недјеља. Преживио је стријељање својих другова: Михаила Илића, Михаила Ђорђевића и многих других. Пуким случајем је Ђонових избјегао стријељање у Јајинцима. О страхотама које је доживио и видео на Бањици, доцније је надахнуто писао у својим сјећањима.

По завршетку Другог свјетског рата, обновио је упис у адвокатски именик 2. јуна 1945., како су тадашњи прописи захтијевали. Непрекидно је радио као адвокат до 1. фебруара 1960. године, када је пензионисан. Дакле, у адвокатури је провео пуних 30 година.⁶

Био је човјек изузетног образовања, широке културе и велике правне верзираности, те је брзо направио успјешну адвокатску каријеру, јер се, како каже, познати београдски адвокат Вељко Губерина, стицајем прилика, а још више својом умјетношћу истакао као бранилац припадника комунистичке студентске младежи пред Судом за заштиту државе. Бројна су Ђоновихева иступања на суђењима београдским студентима, у периоду 1923-1940. године. Били су то појединци или групе омладинаца на челу са Ђоком Јовановићем, Светозаром Вукмановићем-Темпом, Милованом Ђиласом, Иваном Милутиновићем, Владом Дапчевићем, Павлом Мијовићем, Љубом Вушовићем, Адолфом Муком и Нишом Милановићем. О тим суђењима писало се и много говорило, што је допринијело да име адвоката Николе Ђоновиха постане толико познато.⁷

О Николи Ђоновиху као браниоцу комуниста писао је својевремено и књижевник Михаило Лалић:

"Никола Ђонових се држао као ријетко ко од наших: чисте ру-

⁴ Вељко Губерина: *Бранилаштво од 1945. године до данас са евокацијом на велике адвокате. Др Драгић Јоксимовић и Никола Ђонових* - Браник, часопис Адвокатске коморе Србије, Београд, СХ/1997. Нова серија, бр. 4, октобар-децембар, 11-25.

⁵ Ibidem, 12.

⁶ Ibidem, 12.

⁷ Ibidem, 15.

ке, часне прошлости, нигдје мрље. Није постао министар ни банкар, а нуђено му је, ни предсједник акционарског друштва, ни продавач племенских шума - скромно је живио од адвокатуре, бесплатно је бранио сиротињу, бесплатно и комунисте пред Судом за заштиту државе, и то у вријеме диктатуре, када други нијесу смјели за комунисте ни зубе да обијеле."⁸

Пуни процват и афирмацију у свом адвокатском дјеловању доживио је Н. Ђоновић послје Другог свјетског рата, када је на власт дошла Комунистичка партија и започела са прогонима свих својих политичких противника, којих је, одиста, било много. У поратном временском интервалу су, по ријечима Губерине, прогањани припадници тзв. "пропале" буржоазије односно у то вријеме зване "реакције"; затим, припадници окупатора и њихови сарадници, а посебно треба поменути припаднике "Равногорског покрета", то јест присталице генерала Драже Михаиловића. То је био, заправо, период када се говорило да револуција траје, па се вршио обрачун са свима који су спадали у класне противнике.⁹

У тако претјераним политизованим и идеологизираним друштвеним условима, није било популарно ни по службеној дужности и професионалној обавези бити адвокат непријатељских "банди". Међу оним адвокатима, који су "са пуно енергије и жара учествовали у обављању своје дужности без обзира што су својим дјеловањем и сами изазивали подозрење, па чак и прогоне", један од најеминентнијих био је управо Никола Ђоновић. Како није био члан Комунистичке партије Југославије (чак ни Народног фронта!), изабран је да по службеној дужности брани Дражу Михаиловића, уз др Драгића Јоксимовића, такође познатог адвоката и још познатијег противника комуниста. И то је био, поред осталог, један од значајних разлога режима на власти пред иностранством, да одбије адвокате из разних земаља који су изразили жељу да бране Дражу Михаиловића.¹⁰

Остале су запамћене и његове одбране генерала Стефановића, др Петра Бојанића, инж. Вељка Бузолића, инж. Величковића и др. А када је адвокат Драгић Јоксимовић постао жртва свог начина иступања, што се десило ускоро послје суђења Дражи Михаиловићу, адвокат Ђоновић је у претресу и процесу некадашњем свом сараднику, а тада оптуженом Драгићу Јоксимовићу, био бранилац. Био је бранилац и Миловану Ђиласу-Ђиду, када се овај нашао на суду као један од великих дисидентата Брозовог режима.¹¹

Значи, адвокат Никола Ђоновић је био бранилац у периоду када се комунистички режим немилосрдно разрачунавао са свим "врстама" својих противника, дакле, у времену када су и сами адвокати били непоћудни и непожељни новој власти, услед несхватљивог става једног дијела водећих личности режима, који су независну адвокатуру сматрали као

⁸ Стварност, 1973, бр. 3, 381 (и у роману "Ратна срећа").

⁹ В. Губерина: Ibid., 16.

¹⁰ Ibid., 16.

¹¹ Ibidem.

нешто што је анахроно за социјалистичко друштво, те су је жељели ставити под контролу државе.¹²

Ето, и у таквим условима остао је Никола Ђонових примјер за углед својим и будућим генерацијама адвоката. Стога се уврстио у категорију оних адвоката "који су у себи објединили све особине које адвокат треба да посједује ако жели да служи својој професији".¹³

Укратко: одужио се адвокат Никола Ђонових својој професији, и то када је било пуно тешкоћа у Адвокатској комори, јер је било увријежено мишљење да се она мора очистити од "непријатеља". Био је члан Управе Адвокатске коморе, члан Комисије за полагање адвокатских испита и члан Одбора за проучавање и оцјену закона и уредаба.¹⁴

Треба истаћи да се Никола Ђонових никада није активно бавио политиком, изузимајући донекле краћи период уставних борби у Црној Гори, када је, заједно са старијим братом Јованом, припадао Црногорској универзитетској омладини, која се борила против црногорског суверена Николе I Петровића-Његоша и његовог режима у Црној Гори, а за уједињење Црне Горе и Србије са династијом Карађорђевића на челу. Између два свјетска рата био је члан Демократске странке и као такав један од истакнутих чланова Удружене опозиције. Треба рећи, међутим, да је и тада имао у виду глобалне интересе Црне Горе и пером, публицистичким и журналистичким, залагао се у новоствореној држави за економски просперитет ове тада сасвим заборављене и игнорисане области, којој је одузета државност и национално-политички идентитет. Познато је и то да није користио прилику што су његови бројни некадашњи браћеници у социјалистичком систему били на високим функцијама. Није речено, међутим, да му они нијесу били наклоњени у неким нама незнатим приликама, да не би, можда, и он доживио судбину сличну познатом адвокату Драгићу Јоксимовићу?!

А када је Н. Ђонових у дубокој старости, 10. августа 1974. године, за свагда заклопио своје продорне очи и заспао сном бесмртника у 89. години старости, о њему званична штампа и други медији нијесу донијели ни најмању некролошку биљешку.

Послије безмало три деценије од Ђоновихеве смрти, из малог круга његових захвалника издвојио се познати београдски адвокат Вељко Губерина, који је у Адвокатској комори Србије, о Ђоновиху и др Драгићу Јоксимовићу са евокацијом и пијететом говорио, сврставајући их у ред великана адвокатске професије у нас, обзнанивши своју сјајну бесједу у часопису ове асоцијације. Губерина је допринио и скидању завичајног заборава објављивањем овог био-библиографског портрета.

С обзиром на околност да Никола Ђонових данас нема никог од своје ближе породице, Губерина је до података о њему дошао на основу његовог досијеа у Адвокатској комори Београда. И ми смо, поред Губерининог животописа о Николи Ђоновиху, писаног искључиво са адво-

¹² Ibid., 16.

¹³ Ib., 12.

¹⁴ Ib., 16.

катско-правног аспекта, и објављене литературе о Ђоновићу, за Ђоновићев био-библиографски портрет користили драгоцјену, иако не бог-зна богату, грађу из Ђоновићевог легата који је за живота завјештао Националној библиотеци Црне Горе на Цетињу.

2.

Никола Ђоновић није био само познати и признати адвокат, већ и врсни стручњак за економску проблематику, превасходно Црне Горе. Академик Обрен Благојевић га сврстава у истакнуте црногорске економске мислиоце. Овај познати београдски адвокат је један од најплоднијих црногорских економских писаца. Објелоданио је више посебних радова, у виду монографских публикација, и мноштво расправа, чланака и прилога у серијским публикацијама, поглавито у часописима и новинама. Као што се види из његове библиографије, аутор је 12 књига и брошура, од којих су са доминантно економском проблематиком: *Савремени економски проблеми* (Београд, 1933); *Искусство и потребе Црне Горе* (Београд, 1933), *Захтеви Црне Горе, привредни и политички* (Београд, 1936) и *Црна Гора пре и после уједињења* (Београд, 1939). Од расправа и чланака у периодичним публикацијама понајвећи значај за економску мисао имају ове његове библиографске јединице: *Ирвинг Фишеров анализе* (Трговински гласник, 1930, бр. 81), *Колебљивост и значај свјетског нивоа цена* (Трговински гласник, бр. 118/119), *Пољопривреда и држава* (Трговински гласник, 1930, бр. 139), *Држава као привредник* (Трговински гласник, 1930, бр. 134), *О црногорском незадовољству и црногорским захтевима* (Зета, 1936, бр. 1), *О Црногорцима данас* (Ваљци, 1933, бр. 3), *Економска сарадња балканских држава* (Записи, 1931, св. 8), *Пољопривредне коморе* (Слободна мисао, 1930, бр. 52), *Саобраћајни проблем Црне Горе* (Слободна мисао, 1934, бр. 4), *Криза данашње привреде* (Слободна мисао, 1935, бр. 22-32), *Школовање и друштвени напредак* (Слободна мисао, 1932, бр. 18-22), *Новац и демократија* (Слободна мисао, 1936, бр. 11-12) и низ других.

Никола Ђоновић је био један од оних грађанских политичара и економских мислилаца који су чврсто стајали на позицијама уједињења из 1918. године и био присталица српских централистичких странака, али је, увиђајући многе негативне посљедице новокомпоноване државе Краљевине СХС, па Краљевине Југославије, критички писао о тим посљедицама, што је основна карактеристика у свим његовим радовима.

Главна његово економскотеоријско дјело, *Савремени економски проблеми*, наградила је Српска академија наука. Проф. др Велимир Бајкић у *Предговору* ове Ђоновићеве књиге констатовао је да је то прва књига ове врсте код нас, подвлачећи како аутор нема намјеру да намеће читаоцима своја теоријска становишта, већ да, као савјестан публициста и хладан мислилац, прати интерпретације и расправе разних гледишта; тражи истину и саопштава кориснику властите закључке. "Он чини, каже др Бајкић, приступачном публици само лабораторију за проучавање привредне депресије и њене резултате, а то је оно што је позитивно".

Тим ријечима писац *Предговора* доноси тачну карактеристику метода којима се Ђоновић служио у писању ове своје књиге, која не представља никакво изненађење, јер се аутор и иначе често јављао својим расправама о економским проблемима у оновременој јавности. У тој својој књизи аутор априористички није присталица ниједне заокружене и затворене економске доктрине. Али исто тако Ђоновић није ни једноставан аналитичар који своју доктринарну независност манифестује само тражењем "средње линије", по сваку цијену, или вјештим спајањем најсупротнијих схватања, које често почива на најобичнијој збрци појмова. У том свом дјелу аутор је користио оновремену познату економску литературу, као Ј. А. Хобсона, Густава Касела, Шарла Риста, Фишера, а од домаћих писаца Велимира Бајкића и Васа Срзентића. Ријеч је о Ђоновићевом изразито теоријском дјелу, каквих је било мало кроз читав развој економске мисли у Црној Гори. Предговор му је написао сам Бајкић, који је истакао да је то прва књига те врсте у Југославији у којој се говори о узроцима и лијечењу кризе, при чему није изоставио да подвуче и то да Ђоновићева књига не даје неку посебну теорију кризе, већ и не почива на чврстим економским концепцијама.¹⁵ Овдје је аутор показао своје широко економско образовање и способност аналитичког посматрања.

Књига је структурирана на два дијела: у првом се говори о могућим факторима, а у другом о могућим лијековима кризе. Међу прве аутор убраја: механизацију и рационализацију производње, монетарни чинилац, трговину и банкарство, и, напokon, земљорадњу. Није се слагао са мишљењима оних политичких економиста који су узрок кризе налазили у апсолутном вишку вриједности. С тим у вези, писао је Н. Ђоновић:

"Докле год у свету има оних који немају а треба им, о вишку производње не може бити ни говора... Али има други један факат, а то је несразмера између могућности производње и потрошње. Ту лежи криза и узроци економског нереда. На једној страни обиље и богатство од кога боли глава, на другој беда и глад".¹⁶

По ријечима О. Благојевића, Ђоновић је запажао и крупне промјене унутар капиталистичке производње. Њен развој довео је до картела и трустова, на једној, и државне интервенције, на другој страни. Тиме је закон понуде и тражње као економски закон изгубио много од свог значаја, а умјесто њега се крутом државном интервенцијом стварају лажни односи и разни вјештачки организми, који нијесу способни за живот а могу значити само палијативне мјере. Можда је то, у ствари, криза самог капиталистичког поретка, јер се заиста тешко одвојити од помисли да толика државна интервенција није у складу са њоме. Но, ако је и тако, кризу није изазвала сама државна интервенција, које је било и у ранијим епохама, већ је, напротив, државна интервенција посљедица садашњег економског нереда. Држава је ступила у акцију кад је капитали-

¹⁵ О. Благојевић: *Економска мисао у Црној Гори (до Другог свјетског рата)* - Београд: САНУ, Посебна издања, књ. DLXXX, 1988, 249.

¹⁶ Н. Ђоновић: *Савремени економски проблеми*, Београд 1933, 10.

стички механизам ослабио, јер је дошла у питање његова егзистенција.¹⁷

Задржавајући се подуже на монетарним проблемима, Ђоновић не прихвата мишљење да се квантитативном теоријом може објаснити и ријешити криза и поремећај цијена до којих је она довела. Злато је вршило само додијељену му улогу и нема никакве кривице до њега што је дошло до кризе, па зато она не може бити ни њен лијек.¹⁸

Разматрајући остале претпостављене факторе кризе, закључио је да и трговина и банкарство, и међународни економски и политички односи, и криза пољопривреде - прије могу бити симптоми, па и посљедице кризе него њени узроци. При томе је инсистирао на солидности унутрашњих политичких и економских прилика, као главним факторима тако потребног међународног повјерења.¹⁹

У другом дијелу ове своје књиге, Ђоновић је расправљао о раним мјерама за које се у оно вријеме претпостављало да би могле припомоћи у савлађивању кризе. Тамо је расправљао о јавним радовима, штедњи, инфлацији, сељачким дуговима, смањивању цијена надница, картелима, планској привреди и другим питањима. Иако међу његовим мјерама има и међусобно потпуно противурјечних, аутор је према већини тих мјера изражавао веће или мање неповјерење, било да га је образлагао начелним разлозима, било конкретним околностима.²⁰

Занимљиво је да је Ђоновић сматрао да су јавни радови за Југославију неизводљиви, због крајње слабости њеног кредита, унутра и на страни. Слично је писао и за смањивање плата и надница, које, по његовом мишљењу, "као општа мера немају резултата". За штедњу је истицао да њен значај не треба преувеличавати, а за инфлацију да би она управо водила неизбјежном краху монете и општем поремећају вриједности. С друге стране, не дајући ни сам неко одређено рјешење за кризу, он наводи низ разних мјера које би је могле бар олакшати. При том је посебно држао до стабилности националне валуте и на многа питања гледао управо са становишта да ли су она сагласна са тим главним постулатом. Разматрајући, у низу тих мјера, и проблем раздужења земљорадника, Ђоновић је предлагао редукацију њихових дугова за 30%, док би остатак дуга држава примила на себе и исплатила га повјериоцима у току пет година.²¹

У посљедњем одјељку, под насловом "Планска привреда", Ђоновић је дао прилично подробан и свестран приказ развитка и стања савремене привреде у Совјетском Савезу, али су му, ипак, како то умјесно примјећује О. Благојевић, као грађанском економисти, сама суштина и дух социјалистичке привреде остали недовољно схваћени.²²

У Ђоновићевом раду *Искусство и потребе Црне Горе*, тежиште проблема се фокусира на економску проблематику Црне Горе, боље рећи на мјере које би требало предузети, како са стране државе, тако и у

¹⁷ О. Благојевић: *op. cit.*, 249.

¹⁸ *Ibidem*, 249.

¹⁹ *Ibid.*, 250.

²⁰ *Ibid.*, 250.

²¹ *Ibid.*, 250-251.

²² *Ibid.*, 251.

виду самопомоћи, да би она економски ојачала. Главне мјере по Н. Ђоновиху су за економски напредак Црне Горе: изградња саобраћајне инфраструктуре (жељезница и аутомобилских путева), мелиорациони захвати прије свега на ареалу Скадарског језера, као и организовање земљорадничког, трговачког и банкарског кредита и напосе земљорадничког задругарства. Критикујући неактивност актуелних државних власти по питању рјешавања привредних проблема Црне Горе, по основу закидања репарација (од 280.000.000 злат. марака колико су биле одређене црногорске репарације, утрошено је само 5.000.000 злат. марака за јавне потребе). Ђонових је апострофирао, како је

"[...] некадашња црногорска држава успела била из својих безначајних средстава, која су била десет пута мања од буџета наше престоничке општине (тј. Београда - Д. М.), да изradi систем добрих колских путева, да подигне за оно време довољно јавних грађевина, да заснује извесне здравствене и културне установе итд. Ново време је овоме врло мало додало: две-три јавне грађевине упола довршене".²³

Покушао је Н. Ђонових да у овом свом раду побије онда веома распрострањену тезу да је Црна Гора економски и финансијски пасивна покрајина у Југославији, што је лансирао владајући режим да би оправдао запостављеност ове покрајине у ондашњој Краљевини.

Ђонових на једном мјесту, у напомени на насловној страни своје књиге *Захтеви Црне Горе привредни и политички*, тврди да је његова књига *Искусство и потребе Црне Горе* била забрањена од стране цензуре и уништена 1933. године, па је због тога један дио материјала из ове књиге унио у своје дјело *Рад и карактер Црногораца*, објављено 1934. године. (Читав тираж Ђоновихеве забрањене књиге *Искусство и потребе Црне Горе* полиција није успјела да уништи, о чему свједочи и један егземплар у власништву ЦНБ Црне Горе "Ђурђе Црнојевић"!)

Ђоновихева књига *Захтеви Црне Горе, привредни и политички*, нашла се унеколико на претходну, представљајући њено "проширено и допуњено издање". У тој својој књизи, аутор са доста критичких тонова анализира однос према Црној Гори у свим сферама друштвено-економског живота: у државној и приватној акцији, јавном кредиту, црногорским пензијама и финансијској пасивности. Полемише са онда "популарним мишљењем" да је много црногорских пензија, међу којима је доста лажних. Подвргнувши критици такво мишљење, истицао је Ђонових да је "сасвим неозбиљно помињати црногорске пензије као некакав тежак издатак из државне касе, када је тај пензионски буџет пет пута мањи од пензионског буџета Београдске општине".²⁴ Побивљајући тезу о пасивности Црне Горе, на примјеру Зетске бановине доказивао је супротно, будући да су приходи у њој били већи од расхода за читавих 37 милиона динара; потенцирао је, затим, да је од репарација у Црној Гори утрошено само пет милиона, те да је Црна Гора добила свеколику суму њених репарација - "привредни положај ових крајева данас би био сасвим

²³ Н. Ђонових: *Искусство и потребе Црне Горе*, 25.

²⁴ Н. Ђонових: *Захтеви Црне Горе, привредни и политички*, 65.

други".²⁵ На крају је Ђонових подвргнуо оштрој критици званичну политику у цјелини, закључујући свој рад овако:

"Из овога прегледа ствари видели смо да ни државна саобраћајна политика, ни државна економска и финансијска политика, ни социјална политика, нити ма какав други позитивни државни рад у овоме крају данас не представља у позитивном смислу ништа, нити се о њему као некој позитивној акцији може говорити".²⁶

И у књизи *Црна Гора пре и после уједињења* Н. Ђонових говори о стању после Берлинског конгреса (1878) до почетка Првог свјетског рата (1914); истиче да се народ дао на посао, да су црногорски печалбари одлазећи у прекоокеанске земље од својих зарада доприносили подизању животног стандарда својих породица у Црној Гори. Други дио књиге садржи, углавном, грађу из његових претходних радова, с тим што овдје још категоричкије побија тезу о пасивности Црне Горе.

Н. Ђонових је у Трговинском гласнику објавио неколико чланака у којима обрађује неколико важних питања. Указивао је на Ирвинг Фишерове анализе које се тичу познатог великог краха на њујоршкој берзи и, с тим у вези, страховитог пада вриједносних папира 1929. године, покушавајући да идентификује узроке панике и анализирајући мјере председника Хувера, проричући америчкој индустрији и трговини велику будућност. У чланку, *Колебљивост и значај нивоа цена*, Ђонових је анализирао гледишта америчких економиста Роберта Такера и Карла Снајдера о питању неравнојерног кретања цијена у разним земљама.²⁷ Теоријског је карактера и његов подужи прилог у наставцима у никшићкој Слободној мисли, објављен под насловом *Криза данашње привреде*, у којему пише о узроцима, развоју и спољним манифестацијама кризе, истичући при том да је њен главни узрок "несразмера између производње и могућности потрошње". Стога је препоручивао организацију свих привредних грана, прво у националним, а затим и у међународним размјерама. Обје би организације, по Ђоновиху, узеле на себе контролу производње и инвестиција, чиме би се избјегло нагомилавање производње изнад стварне могућности потрошње.

Ђонових се у чланку *Економска сарадња балканских држава* осврнуо на економску сарадњу Југославије и Бугарске, подсјећајући на неке покушаје царинског савеза тих двију балканских аграрних земаља, истичући тадашњу (1931. године) актуелност тога питања. Посебно је апострофирао да је највећа опасност за економску будућност Балкана претјерани национализам, који се из политичке сфере преноси и на привредни живот, што се као Ђоновихево предвиђање остварило у наше вријеме, крајем XX вијека.

Никола Ђонових је, уз то, написао мноштво чланака у дневној и другој штампи, о разноврсним економским питањима Црне Горе. Тако је, на примјер, у чланку *Саобраћајни проблем Црне Горе* пледирао за из-

²⁵ Ibidem, 69.

²⁶ Ibid., 90.

²⁷ О. Благојевић: op. cit., 253.

градњу жељезничке пруге на траси Устипрача-Гацко-Никшић-Подгорица-Бар, која би имала велики значај за шумску привреду, па и за остале привредне дјелатности и живот становништва Црне Горе. У чланку *Пољопривредне коморе* поздрављао је оснивање тих установа, али је и критиковао зашто се слабо води рачуна о неразвијеним подручјима, задругарству и пољопривредницима. И у чланку *О црногорском незадовољству и црногорским захтевима* посебно је наглашавао као "питање свих питања" неразвијеност саобраћаја у Црној Гори, залажући се за рјешавање тог виталног питања...

Никола Ђонових је, како каже врли научник економиста Обрен Благојевић, по много чему карактеристичан економски писац у Црној Гори. Био је "врло плодан, а уз то и свестрано заинтересован, бавио се и економском теоријом и економском политиком и свјетским економским питањима и питањима сиромашног црногорског сељака, као што је пратио и домаћу и страну економску литературу. Све је то доста велика ријеткост за црногорске економисте[...]. Његови теоријски радови, у првом реду *Савремени економски проблеми*, иако не доносе никакву нову економску теорију, успјешно и доста убједљиво анализирају готово сва економска питања свијета у кризи. При том, он, као ријетко који од југословенских економиста, показује добро познавање савремене свјетске економске литературе".²⁸

Благојевић, на крају, о Н. Ђоновиху каже да његови радови о економском положају Црне Горе, посебно о стању њеног сељаштва, нијесу изазивали критику толико по својим констатацијама стварног стања, колико по указивањима на узроке и препоручиваним љековима, и закључује: да је Ђонових, све у свему, независно од свог политичког става, неоспорно, заслужио видно мјесто у историји економске мисли Црне Горе.

3.

Већина наведених дјела Николе Ђоновиха економског карактера, о којима је претходно било говора, привукла је пажњу међуратне научне и стручне критике. Ђонових се, исто тако, успјешно огледао у карактерологији. Из те научне дисциплине привукла су пажњу два опсежнија Ђоновихева рада: *Како ћеш познајти човјека. Анализа карактера и способности по Харлану Тарбелу, Франсфорду и Ралфу* (Београд, 1927) и *Рад и карактер Црногораца* (Београд, 1935). - Прво дјело је написао у циљу "да послужи као помагач за читање људског карактера", што је, несумњиво, подстакло аутора Ђоновиха да - осам година касније напише другу своју значајну књигу из карактерологије. Та Ђоновихева књига, *Рад и карактер Црногораца*, добила је широки одјек у научној јавности и код шире читалачке публике. У тој књизи писац је почео од искона. Истакао је све врлине предака данашњих Црногораца, да би савремене Црногорце насликао као најбољи сликар, показујући их како корачају, како се смију, како говоре, како тугују, да би, потом, анализирао еко-

²⁸ Ibidem, 254.

номске претпоставке њиховог живота - прилике и неприлике у којима су егзистирали...

Рецензије на ову Ђоновихеву књигу написали су многи истакнути научници и стручњаци, професори универзитетски, као што су: др Ђорђе Тасић, социолог, др Милан С. Недић, др Илија Јелић, апелациони судија, затим, Григорије Божовић, врсни новинар и књижевник, др Саво Стругар и низ других.

Највећи дио своје књиге Ђонових је посветио психичким особинама Црногораца, уз настојање да употреби објективну социолошку методу приликом проучавања дате проблематике. Аутор социјалне факторе, који су утицали на стварање психичких особина Црногораца, износи "grosso modo", што ће рећи у општим потезима. Од чинилаца који су дјеловали на карактер Црногораца истиче: племенско уређење, географске и климатске прилике. По аутору, крвно сродство стоји по важности у првом реду, с тим што потенцира климатску и географску условљеност. Др Тасић истиче:

"Оно што на човека оставља дубок утисак када први пут прође кроз ову земљу, то је слика голих каменитих брда, на којима је човек свио своје гнездо, и успео да опстане и још поврх тога сачува своју националну свест до највишег степена, и дао завидни прилог српској и југословенској култури".²⁹

Али није само природна средина дјеловала на психу Црногораца, него и политички и економски чиниоци у којима су они битисали. Тасић истиче да је Ђонових детаљно изложио психичке особине, тако рећи, у свим могућим варијантама и односима, али добро би било да је после тога покушао да да синтезу, која је, дакле, по овом мјеродавном критичару, изостала. Отприлике слика коју Ђонових даје о Црногорцима оваква је:

1. Црногорац је човјек врло осјетљив, наклоњен филозофирању и маштању, он снује велике планове, а не види свакодневну стварност око себе; идеалист и хришћанин, он гради и конструише оптимистички, и мало је критичан;

2. Он је идеалист који част и славу ставља изнад свега; витез своје врсте и умјетник у говору, причи и пјесми, који поштује али тражи поштовање и према себи, витез који држи задњу ријеч итд;

3. Исто тако он је и колективист за кога глас крви има неодрживу моћ, а крвна освета му је била некада закон; породичан је и поштује жену више него иједан сељак на Балкану;

4. Подвргнут обичајима, али не на неки добровољан начин; код њега има доста самодисциплине; он се потчињава ауторитетима и власти, али и он сам воли да буде ауторитет и власт. Од власти тражи више него други;

5. Он је велики ратник и патриота, који за свакодневне ствари има мало интересовања.³⁰

²⁹ Ђ. Тасић: *Никола Ђонових, "Рад и карактер Црногораца"* - Српски књижевни гласник, 1. марта 1935, бр. 5, 390.

³⁰ Ibidem.

Проф. др В. Тасић истиче да ће многе Ђоновихеве констатације бити врло драгоцјене да би се могао разумјети однос Црногораца према држави, политици, школи и економском животу, те да у цјелини "књига представља стварно добар прилог социолошкој књижевности". Судећи по рецензији др Илије Јелића:

"Писцу је пошло за руком, да исправи многа погрешна схватања која су се била раније створила, о појединим одликама старих Црногораца. А нарочито да рехабилитује Црногорца као радника, и да изнесе правни и социјални положај жене у Црној Гори, јер све то је приказао у новој светлости, и своја излагања поткрепио, не само уверљивим, већ рекли бисмо и необоривим доказима".³¹

Треба рећи да је Ђонових у овој својој карактеролошкој студији о Црногорцима са подједнаком ревношћу износио и позитивне и негативне особине својих земљака, о којима има високо мишљење, али које није штедио ни по једном питању, када је имао што да им примијети. И по мишљењу Григорија Божовића, ова Ђоновихева књига спада у ред најбољих које су написане о Црногорцима; овај критичар држи да је аутор "открио црногорску загонетку". Није на одмет подсјетити да је и др Ф. Р., доцент једног њемачког универзитета, повлачио паралеле између ове Ђоновихеве књиге о карактерологији Црногораца и књиге проф. др Алојза Шмауса "*Der montenegrinishe mensche*" (*О њихичким особинама и карактеру Црногораца*). По овом критичару Ђоновихева тема нешто даље иде када приказује психу Црногораца, док се Геземан задржава на двије битне особине Црногораца - *чојсџиво* и *јунашџиво*.

Овај рад Николе Ђоновиха, превасходно социолошког карактера, са ауторовим личним опсервацијама као главним методолошким приступом, и идеализмом као основним филозофским правцем, и поред ауторових тачних запажања, не посједује дубље узрочне анализе. Стога је он и изазвао критику др Сава Стругара, у његовој књизи *Црна Гора и њени модерни њошурчењаци* (Београд, 1935, 126 стр.), која по опсегу запрема више од пола критиковане.³² Заправо, адвокат Саво Стругар је подвргао темељној марксистичкој критици ову Ђоновихеву књигу и његове друштвено-економске погледе и апологетику "аманета" из 1918. године. Стругар је посебно критиковао Ђоновихеву тезу да у Црној Гори нема никаквих класних супротности.

И поред свега, Ђоновихева књига је била (и остала!) значајан научни допринос "монтенегрологији", чије су основе поставили, и разрађивали, Јован Цвијић, Јован Ердељановић, Тихомир Ђорђевић, Нићифор Дучић, Герхард Геземан и др.

4.

Напослијетку, истакнимо да је Никола Ђонових написао и двије омање брошуре са политичком конотацијом: *Кад леишине засмрде...!*

³¹ И. Јелић: *Никола Ђонових, Рад и карактер Црногораца, Београд, 1934.* - Живот и рад, 1935, књ. 21, св. 133, 310.

³² Уп. О. Благојевић: *op. cit.*, 252, 375-376.

(Београд, 1926) и *Народна воља и невоља* (Београд, 1935). У првој брошури аутор даје девет краћих текстова: I *Што шира држава што ужа њамај*; II *Борба против најрејка*; III *Јован Пламенац и београдска влада*; IV *Ко је и шта је Јован Пламенац*; V *Јован Пламенац као издајник и кукавица*; VI *Црногорски "председник" као међународни швиндлер и хохштајлер*; VII *Појасла крава једну ливаду ња прешла на друју*; VIII *"Председник" Пламенац као лажов*; IX *Несрећнице, шруди се да заслужи да будеш заборављен*. Ђонових подвргава оштрој критици београдску владу и владоца - краља Александра Карађорђевића, што су примили бившег црногорског министра Јована Пламенца, вођу и идеолога Божићне побуне 1919. године, рехабилитовали га и наименовали за опуномоћеног министра и амбасадора Југославије у Чехословачкој, у Прагу, иако је, прије тога, био уцијењен, као издајник и одметник", са 100.000 динара.

У другој брошури, *Народна воља и невоља*, Ђонових презентира своје мишљење о изборима народних посланика и бирачким тијелима; та његова брошура садржи неколико сегмената: 1. *Што сваки бирач треба да зна*; 2. *Уздржавање од гласања и неинтересовање за изборе*; 3. *Изборна насиља и неистравни чиновници* и 4. *Кујовина и продаја бирача*. Аутор не пропушта прилику да посебно акцентира какви, по његовом мишљењу, треба да буду посланици у народном парламенту!

Са ове двије своје брошуре, Н. Ђонових је дао прилог међуратној политикологији у нас, иако оне нијесу имале неког већег утицаја на југословенско бирачко тијело...

5.

Никола Ђонових је за живота много писао и прилично објавио било као књиге и брошуре, или у часописима и листовима, што се види из његове Библиографије, која садржи 13 посебних издања (монографских публикација) и 81 расправу, чланак и прилог у серијским (периодичним) публикацијама.

Ђонових је, међутим, оставио у рукопису педесетак есеја, расправа и чланака, и неколико монографија. То су, по областима знања:

а) Државноправна теорија и пракса:

- *Има ли нових њушева* (74 стр.);
- *Есеји, расправе и чланци* (I и II књига);
- *Савремено југословенско њравосуђе*;
- *Адвокатура у Београду некада и сада*;
- *Назадовање из незнања и лењости*;
- *Животи наших усељеника у САД - духовни и материјални* (уп. садржај у фасцикли, Архив ЦНБ "Ђурђе Црнојевић", 01-877, од 1. јуна 1970);

б) Политичко-судски списи:

Кривични процеси:

- Драже Михаиловића;
- генерала М. Стефановића;

- Јеврема Петровића, потпредседника Президијума НР Србије;
 - др Драгића Јоксимовића;
 - др Петра Бојанића;
 - Милована Ђиласа;
 - инж. Вељка Бузолића;
 - инж. Величковића (несуђеног српског краља).
- в) Успомене и доживљаји:
- *Моје доба и људи у њему*;
 - *Успомене из Бањичког лоџора смрти* (7 стр.);
 - *Из даље и ближе прошлости*;
 - *Духовни живот Америке. Музички и уметнички доживљаји* (5 стр.; непотпуно).
- г) Чланци и есеји:
- *Борба за ослобођење Србије*;
 - *Борба за уједињење Црне Горе са Србијом* (22 стр.);
 - *Рушиоци једне државе и једне династије* (Марко Даковић, Тодор Божовић и Јован Ђонових);
 - *О М. Даковићу* - 223 стране куцане на машини, формат А4;
 - *Србијански пољитичари у Црној Гори* (Љубомир Давидовић, др Милан Стојадиновић и Никола Пашић);
 - *Је ли инфлација лек прошив кризе* (16 стр.);
 - *Гроф Јован Драшковић* (8 стр.);
 - *Црна Српкиња* (6 стр.);
 - *Конгрес скијалица* (3 стр.);
 - *Српска војна мисија у САД* (3 стр.);
 - *Милан Стојадиновић, радикалски нациста и председник Југосл. владе* (17 стр.);
 - *Николај међу нашим у Харлему* (3 стр.);
 - *Најстарији Томићи које сам као дечак зајамљио у дружном разреду гимназије и нешто раније* (6 стр.);
 - *Стефанус Фабрианус "Ейкхейус"* (5 стр.);
 - *Стив Бекер (алијас Стеван Тодоровић)*;
 - *На размишљање: Иван Мештровић-дар Стейнцу* (6 стр.) (Поводом подизања Мештровићевог споменика Његошу на Ловћену.)
- д) Романи:
- *Тајне у човеку и времену* (248 стр.);
 - *Свети који нестaje*;
 - *"Милан Поробић"* (из београдског живота);
- ђ) Приповјетке:
- *Плаћу земљу што си дужна* (35 стр.);
 - *Шестолебоња* (4 стр.);
 - *Змија сусанар* (4 стр.);
 - *Пуки случај*;
 - *Кућа најуклоз зида*;
 - *Изгубљен пој али не и човек*;

е) Путописи:

- *Од Ајланда до Пацифика;*
- *Од ореџонских шума до царства Мормона у Јуџи;*
- *На америчким железницама;*
- *Фрагменти из њоморских џуџојиса* - "Нојев ковчеџ" (11 стр.).

Н. Ђонових је, заправо, био припремио збирку приповиједака и путописа *Трбухом за крухом* (из живота наших исељеника у САД) и 1971. године понудио је издавачкој кући Побједа, у ондашњем Титограду, добио је ускоро одговор уредника Милорада Стојовића - да ће предлог рукописа бити размотрен ради уврштавања у издавачки програм за 1972. годину. Зашто Ђоновихев понуђени рукопис Побједи није објелодањен - није нам познато.

*
* *

Године 1970. Никола Ђонових је понудио Националној библиотеци Црне Горе на Цетињу своју скромну библиотеку и архивску грађу и тадашњи директор др Нико С. Мартиновић, одговорио му је 1. јуна исте године да Библиотека са благодарношћу прихвата његово завјештање, обећаваши Ђоновиху да ће настојати, ако буде могуће, да објави дио његових рукописа припремљених за штампу.

На основу тестаментарног завјештања дародавца, легат је преузет из Београда 1974. године. Књиге из овог легата омашком нијесу заведене у књигу инвентара поклона Централне народне библиотеке "Ђурђе Црнојевић", али су заведене у књигу легата. Обрађене су, а периодика картонирана, с намјером да се публикује каталог књижног фонда који садржи 638 библиотечких јединица. Прекуцани су листићи за ауторски каталог. Дакле, постојала је намјера да се штампа каталог књига Николе Ђоновиха, који је дактилографисан до слова Т.

Архивалије легата Н. Ђоновиха су необрађене; смјештене су у једној металној кутији, која садржи 14 фасцикли, један омот у којем су дупливати (књижевна дјела). Да би се рукописна оставина легатора користила и валоризовала у научне и друге сврхе, требаће је архивистички обрадити, што стоји као императив пред стручне органе Библиотеке.

Према томе, Ђоновихеве интересантне архивалије нијесу још увијек сређене по архивским прописима, па, самим тим, нијесу ни доступне научним истраживачима. Да бисмо дали што цјеловитији портрет овог значајног адвоката, економског мислиоца, карактеролога и политиколога прве половине XX вијека, летимично смо прегледали његову архивску документацију и биљежили неке појединости корисне за расвјетљавање његове личности, његовог научног, публицистичко-новинарског, књижевног и јавног дјеловања током пола вијека. Када је ријеч о његовој рукописној оставини, приликом идентификовања његових необјављених рукописа уносили смо у загради и број страна. Прави увид ће се моћи остварити тек након њиховог сређивања!

Мр Нада ТОМОВИЋ*

ЕВРОПСКА ИНТЕЛИГЕНЦИЈА ПРЕМА АНЕКСИЈИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ 1908-1909.ГОД.

Мало је који догађај из европске историје првих деценија XX вијека изазвао осуду од стране интелектуалних европских кругова као што је анексија Босне и Херцеговине. Мада се по посљедицама не може мјерити са догађајима који ће услиједити на европској политичкој сцени, анексија Босне и Херцеговине била је својеврсно гажење одредби једног међународног уговора. Велике европске силе тим актом стављене су пред свршен чин. Изгледало је да ће се европски мир тешко сачувати. Србија и Црна Гора су акт анексије схватиле као гажење сопствених националних интереса.

Европски културни и научни радници заузели су одлучан став против анексије. Нарочито су била запажена иступања руских и чешких научника, књижевника и новинара, који су са симпатијама пратили покрете отпора народа у Србији и Црној Гори против аустријске анексије Босне и Херцеговине.

Чешки књижевник и публициста Јосип Холечек, у својој брошури *Анексија Босне и Херцеговине*,¹ истиче да је до анексије дошло планском антисловенском политиком Аустро-Угарске на Балкану.

Као што се могло и очекивати, анексија је на највећу осуду наишла у Русији. Уједињени руски и српски научни радници и универзитетска омладина огласили су се против анексије Босне и Херцеговине. Московски студенти су послали студентима Београдског универзитета поздрав солидарности у борби против аустријског насиља. Студенти Београдског универзитета су отпоздравили московским студентима. У дискусији вођеној у Москви о посљедицама анексије Босне и Херцеговине узели су учешћа академик Т.Е. Корш, професор гроф Л.А. Комаровски, кнез Е.Н. Трубенцкој, В.А. Макалаков, др Божидар Марковић и Чедомир Јоксимовић.²

* Аутор је асистент на Филозофском факултету у Никшићу.

¹ Поменута брошура преведена је код нас и издата у Београду 1909. год.

² Нико Мартиновић, *Оштор народа у Црној Гори против анексије Босне и Херце-*

У руским интелектуалним круговима расправљало се о словенском и балканском питању, о улози Русије међу словенским народима, о културном и привредном уједињењу словенских народа. О тим питањима држали су предавања универзитетски професори и публицисти.³ Угледни универзитетски професор Комаровски држао је средином новембра 1908. године предавање у Петрограду о приликама у Босни и Херцеговини. Поред осталог, он је нагласио да Русија има само један смјер на Балкану и да помаже слободно развијање словенских земаља. "Према Србима прије се поступало неправедно, а то више не смије да буде. Не признати анексију и радити на оснивању балканског савеза то је задатак Русије."⁴ Крајем новембра, гроф Бобрински, професори Погодин и Радичев одржали су више предавања по Русији о српском питању.⁵

Нарочито велико интересовање владало је за предавања о Босни и Херцеговини које је држао чувени вођа кадета, професор Миљуков.⁶

Иако је вријеме старих словенофила⁷ било прошло, словенофилске идеје су биле снажне у интелектуалним круговима као и у широј јавности.⁸ Само словенофили из доба анексије нијесу имали ауторитет и моћ као они из доба Источне кризе. Они су на сједницама "словенског комитета" нападали руску дипломатију, и тражили од ње енергичну одбрану српског народа од Аустро-Угарске. Њихов глас није далеко допирео, нити је битније утицао на став званичне Русије.⁹

У тежњи да покажу експанзионистичке намјере Двојне монархије, руски књижевни и културни кругови развили су такву дјелатност да је о анексији настала обимна литература још у току 1908-1909.г.¹⁰ Академик П.А. Лавров написао је студиозну расправу под насловом "Анексија Босни и Херцеговини и отношение к ней словянства".

Он је осудио тајне споразуме руске дипломатије с Аустро-Угарском, због којих балканске земље нијесу добиле стварну руску подршку. Апелује да Русија мора остати вјерна својим историјским завјетима и не смије се помирити са чином анексије.¹¹ Лавров истиче потребу за чвршћом везом између Бугарске, Србије и Црне Горе, како би се лакше стало на пут аустроугарском продору на Балкан.¹²

Анексију је осудио и славни руски књижевник Л.Н. Толстој. На

жовине, Југословенски народи пред први свјетски рат, САНУ, Посебно издање, књ. 61 Београд 1967. Стр. 498.

³ Глас Црногорца, 22. новембар 1908.год., бр. 62.

⁴ Политика, 17. новембар 1908.год., бр. 1738.

⁵ Политика, 19. новембар 1908. год., бр. 1740.

⁶ Политика, 13. октобар 1908., бр. 1703.

⁷ Дјелатност словенофила може се подијелити у два периода. Рани словенофили дјеловали су у периоду 30-60-их година 19. вијека. Стари словенофили нарочито су дошли до изражаја у вријеме Источне кризе 1876-1878. Они су имали јак утицај на руску званичну политику.

⁸ Бранко Павићевић, *Русија и анексиона криза 1908-1909. г.* Титоград, 1984. 21.

⁹ Димитрије Поповић, *Борба за народно уједињење 1908-1914*, Београд, 45.

¹⁰ Б. Павићевић, нав. дјело, 21.

¹¹ А. П. Лавров, *Анексија Босни и Херцеговини и отношение к ней словянства*, Санкт Петербург, 1910, 138.

¹² Исто, 140.

прослави свог 80-ог рођендана у Јасној Пољани, говорио је о анексији пред депутацијом студената из Москве и оштро осудио тај чин, истичући да је нанесена неправда српском народу¹³. Он је написао и брошуру "О присаједињењу Босне и Херцеговине Аустрији". Навешћемо неколико најинтересантнијих детаља:

"Појмљиво је да је онај старац са наказним појмовима, који се назива аустријски цар, заједно са неколико десетина истих таквих као и он људи, са исто тако наказним појмовима, могао зажелети да неколико стотина хиљада, који са њим ничега заједничког немају, прогласи за своје поданике, налазећи да је то врло добра и корисна ствар, и да ту своју одлуку одржава у снази, претећи да ће све поубијати све оне, који је не буду признали..."¹⁴

Веома оштро је осудио компензациону политику коју је заговарала руска влада, сматрајући да се тако комплексна питања не могу рјешавати на тај начин. "Још се некако и могло говорити о анексијама, компензацијама, конференцијама и претити ратовима пре 500, 100 па чак и 50 година. У она су времена још могли заглупљене, обмануте народе, као робове који се продају, пребацивати од једних газда ка другим, од Турака Русима, од Руса Немцима итд."¹⁵

Интересно је његово поимање рата као начина рјешавања спорова било које врсте. "И Босанци и Херцеговци, и ви Срби, и сви словенски народи никако и не треба да се спремају за рат тј. не на оне исте преступе од којих и за које живе она разбојничка гнезда што се зову велике државе, и да не треба да молите помоћи од управитеља тих држава, но треба да престанете распламтивати у себи груби српски и свесловенски патриотизам."¹⁶

Званична Француска држала се доста резервисано у анексионој кризи због обзира према Аустро-Угарској, која се држала коректно у Мароканској кризи, не ставши на страну своје савезнице Њемачке. Један дио француских научника и публициста подржавао је уздржан став своје владе, али се знатан дио интелектуалаца огласио против анексије Босне и Херцеговине.¹⁷

У Паризу, у Дворани географског друштва, угледни француски научници током фебруара и марта 1909. године одржали су низ предавања о српском питању и о анексији Босне и Херцеговине. Професор Мале одржао је 25. фебруара 1909. предавање на тему "О српском народу и

¹³ Лука Вукчевић, *Црна Гора о босанско-херцеговачкој кризи*, Титоград, 1985, 101.

¹⁴ Лав Николајевич Толстој, *О присаједињењу Босне и Херцеговине Аустрији*, фототипско издање, Београд 1996, стр. 12; Своје прво издање Толстојева брошура доживјела је у Берлину 1908. године. Зашто није тада издата у Русији, можда довољан одговор даје ова реченица из ње: "Десило се да су управљачи осталих сличних установа (држава) зажелели да узму учешћа у тој отимачини, и ево се већ неколико недеља као лопови домунђавају на свом лоповском жаргону о неким тамо анексијама, компензацијама, конгресима, конференцијама, декларацијама, делегацијама и тако даље и не могу за сад да дођу ни до какве одлуке", 9.

¹⁵ Исто, 15.

¹⁶ Исто, 20-21.

¹⁷ Димитрије Димо Вујовић, *Црна Гора и Француска 1860-1914*, Цетиње 1971, 334.

Србији", професор на Сорбони Оман одржао је предавање "О Босни и Херцеговини", професор на Школи за политичке науке Рене Анри - "О Црној Гори", професор на Сорбони Дени "О Србима у Аустро-Угарској", професор Виктор Берар одржао је предавање на тему "О српском питању у европској политици".¹⁸

Берар је критиковао француску владу, побијајући њене аргументе да Срби нијесу анексијом изгубили ништа, и опомињао француску јавност да се не заваљава, јер последице Србије на ред долази Турска, а када би се то догодило интереси француског капитала били би угрожени.¹⁹

Оглашавање француских интелектуалних кругова услиједило је тек када је Аустро-Угарска одбила да се задовољи изјавом којом је српска влада одустала од накнада, а анексију и гаранције своје независности препустила великим силама. Било је очигледно да Аустрија жели да понизи Русију и разбије Антанту.

Анексија Босне и Херцеговине наишла је на осуду енглеских интелектуалних кругова. Енглеска интелигенција је анексију протумачила као први корак Аустро-Угарске према Солуну и Блиском истоку, чиме су били угрожени енглески економски и политички интереси.

Познати енглески публициста и путописац Seton Watson у чланку *The Truth About Bosnia and Herzegovina* (Истина о Босни и Херцеговини) који је потписао псеудонимом Viator износи своја запажања о аустро-угарској политици у Босни. Он оштро критикује политику Беча према народу Босне и Херцеговине. Цар је обећао да ће у Босни, када је окупирао, завести "ред" и "безбједност", "а те ријечи су замијењене силом и тиранијом".²⁰

Истини за вољу, каже даље Watson, грађени су пруге и путеви, градови, али су они плаћани високом цијеном. Најсиромашнији од сиромашнијих морали су да раде само за храну. "Никада нисам видео виши призор за сажаљење од ових несретника".²¹

Како онда правдати цивилизаторску аустријску политику, пита се он и закључује да су намјере Беча сасвим јасно изражене у изјави једног аустријског политичара: "Србија је наша, видјећете. Босна је само почетак".²²

Rowland Blennerhasselt публициста, у чланку под насловом *Austria and Berlin Treaty* (Аустрија и Берлински конгрес), констатује да је највећа жртва аустријске политике на Балкану Србија. Србија је практично постала вазална држава Двојне монархије. Та вазалност се огледа у економском и политичком виду. Аустро-угарски пројекат изградње жељезничких пруга на Балкану учиниће у случају његовог остварења да Србија постане земља без природних граница. Он се залагао за сазивање

¹⁸ Глас Црногорца, 14. фебруар 1909, бр. 8.

¹⁹ Љиљана Алексић Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском*, Београд 1965, 479.

²⁰ Viator, *The Truth Bosnia and Herzegovina*, *The Power Behind the Austria Throne*, London дец. 1908, 1005.

²¹ Исто, 1014-1015.

²² Исто, 1015.

једне међународне конференције на којој би Енглеска иступила са посебним програмом заштите српског становништва од аустријске политике.²³

Разумљиво, да су сви српски интелектуални кругови сматрали за своју обавезу да пером и јавном ријечју осуде анексију Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске. Напоменућемо само неке занимљиве расправе публиковане у данима анексије: Д. Васиљевић, *Проблем Блиског Истока и њанџерманска ојасносћ, аустријска анексија Босне и Херцеговине*, Архив за правне и друштвене науке, књ. VII. Београд 1909, стр. 97-111 и књ. VIII Београд 1909, стр. 177-190,²⁴ Јован Цвијић, *Анексија Босне и Херцеговине и српски проблем*, Београд 1908. године.

Ако би се на крају изводио неки глобални закључак, онда би се могло рећи да су европски интелектуални кругови заузели активнији став и залагали се за енергичније методе супротстављању аустроугарским плановима на Балкану, од влада својих земаља. Њихов глас, међутим, није битније утицао на званичну политику. Силе Антанте као ни Србија и Црна Гора нијесу биле војнички спремне да се супротставе Аустро-Угарској, а дипломатски методи такође нијесу дали резултата. Аустријска дипломатија подржавана од Њемачке тријумфовала је у анексионој кризи

²³ Rowland Blennerhassett, *Austria and Berlin Treaty*, The Problem of the Near East, London nov. 1908, 757-758.

²⁴ Бранко Павићевић, нав. djело, 708.

ИСТРАЖИВАЊА И ИЗВОРИ

Др Душан Ј. МАРТИНОВИЋ*

ТРАГОМ ЗАБРАЊЕНИХ КЊИГА У КЊАЖЕВИНИ ЦРНОЈ ГОРИ

(Племе Кучи у народној причи и пјесми, М. Миљанов и
Његошев Горски вијенац)

Цензуре књиге и њеног прогона (забране) у Црној Гори, колико знамо, није било до почетка 20. вијека. Петар Други Петровић Његош је, додуше, на полеђини насловног листа свог првјенца - *Позитивна књижевност* - "списаног у Црној Гори на Цетинју 18уу. годиен", уз клаузулу: "Прегледано и допуштено напечатъ од цензуре Драга Драговића. У Црној Гори, на Цетинју/Ћурђев-дан 1834". То је, заправо, била чиста шала на рачун аустријске цензуре. Тобожњи црногорски цензор "Драго Драговић" је сами Његош¹.

За вријеме владавине књаза-пјесника Николе Првог Петровића Његоша, који се потписивао и пјесничким псеудонимима "Мали Драго Драговић",² десиће се, међутим, и прве забране неколико периодичних публикација крајем XIX и неких књига почетком XX вијека. Наиме, прво су, због антиаустријске и антитурске пропаганде, забрањене на аустријским и турским окупационим територијама црногорске серијске публикације овим редослиједом: 1873. године - лист Црногорац; 1885. године књижевни часописи - *Црногорка*, па *Зетина*; затим, 1899. године Невесиње. Разлози за забрану ових периодичних публикација били су исто-вјетни - и искључиво политичке конотације. Доносиле су он оштре и убојите чланке политичке садржине, патриотске и алегоричне пјесме са антиаустријском и антитурском пропагандом. Тако је, дакле, прво у марту 1872. године забрањено растурање *Црногорца* у Подгорици, затим

* Аутор је ванредни члан Црногорске академије наука и умјетности, Цетиње.

¹ Др Душан Ј. Мартиновић: *Црна Гора у Гушњенберској галаксији*, Подгорица, ЦАНУ, 1994, стр. 150.

² Књаз Никола I употребљавао је псеудоним Млади Драго Драговић на више мјеста у календару *Орлић* (Цетиње, 1865-1870), који је уређивао Јован Сундечић, међу којима је и његова пјесма *Онамо, онамо* објављена у овом црногорском календару за 1867. годину.

Санцаку, Босини и Херцеговини. Потом је Павловићева *Црногорка* (1884-1885) забрањена због тога што је у 21. броју за 1885. годину објављена пјесма "Манита мајка" Јована Поповића-Липовца, у којој аутор износи како је мајка душевно поремећена за објешеним сином Јанком, па су је довели к свецу под Острог дако би се од "мантила" излијечила. Иако пјесник не каже "ко је била Манита мајка, ни одакле је била" - јасно је било да он у алегоричној форми циља на Аустрију, да алудира на моћну црно-жуту монархију. Слично су разлози (политичке природе!) били за обустављање излажења *Зејпе* (1885) и *Невесинџа* (1899) и о томе смо подробније говорили на другом мјесту³. Према томе, цензура је забрањивала дистрибуирање поменутих публикација на аустроугарској односно турској територији, што је, разумљиво, имало за последицу да се и онако мали број пренумераната, од којих су ове публикације како-тако тавориле, редуцира на тањушни број претплатника из оновремене слободне Црне Горе, збијене између Аустро-Угарске и Османске Империје. Из тих разлога се оне и нијесу могле одржати! Након што су поменути периодични наслови престали да излазе, умјесто њих су се појављивале нове периодичне публикације са другим називима: *Глас Црногорца*, 1873: *Оноџошић*, 1899. године. Међутим, до забране књига, колико нам је познато, први пут је дошло 1904. године, односно 1908. и 1909. године.

Године 1904. забрањено је растурање књига Марка Миљанова *Племе Кучи у народној њричи и њјесми*, а 1908. године Његошев *Горски вијенац*. О тим до сада непознатим забранама није било ријечи у нашој науци, па ће отуда и подаци које дајемо бити утолико интересантнији.

Познато је да Марко Миљанов није доживио да види ни једну своју књигу. Све његове књиге штампане су му постхумно, и то: *Примјери чојсџива и јунашџива* (Београд, 1901, 103 стр.), *Племе Кучи у народној њричи и њјесми* (Београд, 1904, LXXXX, 384 стр.) и *Живоић и обичаји Арбанаса* (Београд, 1907, XXXXVI, 196 стр.)

Друго по хронологији појављивања дјело Марка Миљанова Поповића, било је забрањено у његовој родној Црној Гори исте године када се и појавило. Заправо, "инкриминисано књижевно дјело" Марка Миљанова забрањено је у Црној Гори непосредно након његовог изласка из штампе (1904), а потом и четири године доцније (1908) - о чему сазнајемо на основу аутентичних архивских докумената који се чувају у Државном архиву Црне Горе на Цетињу.

1.

Како су књиге овог нашег гласовитог писца и јунака проглашене у Црној Гори непожељним, и "инкриминисаним", говоре следећи архивски документи, које доносимо у цјелини.

У првом архивском документу, упућеном Књажевској црногорској и обласној управи у Подгорици 20. марта 1908, професор Лазар

³ Уп: Др Душан Ј. Мартиновић, *Луца џамам обузеџа. Библиолошки есеји*. - Цетиње, 1995, стр. 372-373; 392-393; 403-404.

Д. Бркић, власник Књижаре и папирнице "С.Бркић и компанија", обратио се цитираној Управи оваквим поднеском:

"Књ. Црног. Обласној Управи

у Подгорици

Учтиво поштована фирма слободна је замолићи њу високу Управу, да би јој за неке ствари дала информације и директиву.

Управа Цетињске гимназије наручила је код нас још у новембру 1907. године повећи број књига за своју библиотеку. Ми смо већ послали Управи Гимназије до око 300 кр. књига. Још имамо да лиферијемо за суму до 200 круна. Између осталих поручене су и по могућности све књиге, у којима су се претходила историјска иштања Црне Горе. Ми смо и наручили поред осталијех шакве књиге, које су се бавиле прошлости народа у Црној Гори.

Главни наш лиферант књижар Геце Кон у Београду, често нам је слао поједине књиге у више примјерака и ако само ми наручивали само по један. Тако смо за гимназијску библиотеку наручили и један примјерак књиге од Марка Миљанова: 'Племи Кучи у народној пјесми и причи'. Но Књижара Геце Кона, и ако смо наручили један примјерак, посла нам је пет примјерака. Јучер, 19. о. мј. подишли смо на овдашњој царинарници пакете, у којима су биле и горе наведене књиге.

Данас смо управо спремили књиге за Управу Цетињске гимназије, па међу осталима и књигу Марка Миљанова, кад дознамо, да је њој књиги забрањен улаз у Црну Гору. Одмах смо и тај један и остала четри примјерка одистранили из радње, док се не информишемо, како стоји са том ствари, пошто смо у то неупућени.

Стога молимо најучтивије њу високу Управу, да нас изволи извјестити, да ли је књига 'Племи Кучи у народној пјесми и причи', штампана у Београду у штампарији Д. Димитријевића год 1904, цијена 4 круне, забрањена за Црну Гору, како би је могли повратити најраж Геци Кону.

Ми смо одмах, чим смо чули, да је књига забрањена, све примјерке - пет на броју, а толико смо и добили, што се даде видети из рачуна - повукли из промета одлучивши уишати и умолићи њу Управу за информације, што овијем и чинимо.

Очекујући што бржи одговор користићемо се приликом, да њој Управи поднесемо осјећање поштовања.

Подгорица, 20. марта 1908.

С особ. поштовањем
За Књижару и папирницу
С. БРКИЋА И КОМП.
Проф. Л. Д. Бркић, с.р"

Књажевство црногорско за Зетско-брдске области у личности заступника Обласног управитеља бригадира Велише Лазовића ефикасно је реаговало и већ наредног дана, 21. марта 1908. под бројем "Повјер-

љиво" упутило свој акт Министарству унутрашњих дјела на Цетињу, с молбом за тумачење спорног питања. У повјерљивом службеном акту обласног Управитеља се каже:

"Овдашња новооиворена књижара С. Бркићи и комџ, ђримила је назад два-џри дана, међу остиалим књижама, за расџродају и џеџи ко-мада књижа Марка Миљанова: 'Плеџе Кучи у народној џјесми и џричи'. - Како је овој уџрави џознаџо један комад џе књиже наџао се 1904. џо-дине, код некоџ Рада Шћеџанова Вуџошевића, из Куча, коју је био доџио њеџов син Лазар, из Србије, и џо џоџе је ондашњи обл. уџравиџељ џосџ. Ш. Поџовић чинио нека исџиџивања, џе је џај комад био одузет, као забрањен.-

Преџа џоџе, молиџе се џосџ. Минисџре за извџеџиџај, да ли је забрањено и даље расџросџирање речене књиже у наџој држави, џоџиџо не само џиџо су исџиџориџски доџађаји у њој у мноџо чему изврнуџи и џен-денџиџно наџисаџи, већ се доџиџе и џојединих виџиџ личџосџи, џе не би џребало остиавиџи да се расџросџиџре, џа јоџ међу џлеџеном о коме је наџисана.

Књижари Бркић и комџ. наређено је, да задржи џримљене џри-мјерке књиже да их не расџродаје до Ваше наредбе, џе се и џрилаже џи-сџо исџе џо џоводу џе набавке, с наџоџеном да су књиже наџлађене и да би се могле у конкреџиџном случају џовраџиџи џоџиџаџу, како не би Књижара џиџеџовала доџиџни износ.

Засџуџ. Обл. Уџравиџеља
Бриџадир В. Лазовић, с.р.^{"4}

Ускоро је, 26. марта, под бр. 1813 услиједио одговор министра унутрашњих послова Књажеџине Црне Горе војводе Лакића Војводића Обласној управи у Подгорици, у коме се каже:

"Извољеће обласна уџрава џриџваџи џ. џроф. Бркића, власџика књижа-ре 'С Бркића и комџ' у Подџориџи и наредџиџи џу, да џеџи коџада књиже: 'Плеџе Кучи у народној џјесми у џричи', о којима је ријеч у џаџоџиџем акџу од 21/III џџ. џ. - џовџерљиво - одџа[х] џовраџи џуџем џоџиџе Књи-жари Геџе Кону у Беоџраду одакле је исџи и набавио с наџоџеном, да ће у будуће џозван на одџворџосџи биџи ако џаџџе и џима сличне књиже буде набављао и расџродаџао у наџем народу без џреџходне дозволе овоџ минисџарсџиџа.

Цеџиџиџе, 26/III 1908. џ.

Минисџар Уџуџр. Дјела
В. Лакић Војводић, с.р.^{"5}

Забрану дистрибуирања у Црној Гори књиџе Марка Миљанова: Плеџе Кучи у народној џричи и џјесми треба довести у везу са неџило-

⁴ ДАЦГ, МУД, 1908, 1220/2

⁵ ДАЦГ, МУД, 1908, 1220/1.

шћу писца на црногорском Двору, на Цетињу, дакако, и са садржином у којој се говори, између осталог, и о злогласној првој похари Куча 1774. године. Марков опис одбране Куча из пећине у Малој ријеци за вријеме ове похаре био је одиста драматичан! На простору од десетак страница М.Миљанов је саопштио безмало читаву историју свога племена. У пећини одакле се бране Кучи све што се могло дохватити претварало се у убојито оружје против непријатеља: и посуђе, и комади хљеба, па чак и колијевке с дјецом. С тим у вези, др Видо Латковић је констатовао:

"Тешко да има, на примјер, још негдје у нашој литератури таквих десетак страна као што су оне у Првој походи Куча (...) на којима је збијено толико страдања и биједи и толико ујорности и вјере".⁶

Главни мотив забране је, ипак, био, што у цитираној књизи има увредљивих тонова ауторових на рачун неких братстава и појединаца у њима, па је режимска власт, бојећи се распиривања међубратственичких и међуплеменских несугласица - поступила како је наведено.

Мотиве забране књиге Марка Миљанова, заправо, истакао је и бригадир Лазовић, који потенцира да је писац у њој "историјске догађаје" тенденциозно представио, а такође и одређене личности.

2.

Други примјер прогона књиге у Књажевини Црној Гори збио се 1909. године - и то Његовшевог *Горског вијенца*. Те године министар унутрашњих дјела Књажевине Црне Горе Јован Пламенац својом наредбом број 2806, од 27. априла, забранио је Горски вијенац - 5. издање с коментаром Милана Решетара (у Београду: Б.Цвијановић, 1909; Београд: Д.Димитријевић - LIX, 166 стр.). Забрана је уследила због Решетаровог коментара, у коме, како у наредби о забрани стоји: "један пасус не одговара истини, већ је тенденциозно написан", јер је наводно митрополит Петар Други Петровић Његош прогласио Петра Првог свецем "у извјесне своје сврхе", како би ми то казали данас у - манипулативне сврхе...

Решетар је, заправо, коментаришући неприлике младог Његоша око сакупљања пореза у народу који је давао отпор и изазивао нереде, био принуђен да крајем 1834. године "отвори гроб Петра I, (тобоже што му се је сам покојник у сну јављао!" и нашавши тијело цијело (које је послије смрти великана било балсамовано!) - да га прогласи свецем, што је по ријечима Решетаровим "ишло на корист насљеднику 'светога' покојника!"

Министар Пламенац зачудо не наводи читави коментар професора Решетара, осим цитираног пасуса у писму које наводимо - путем којег је, преко подређених му органа, обавијестио Министарство просвјете и црквених послова да преко књижарске мреже и школа забрани дистрибуирање Горског вијенца. Текст Пламенчеве наредбе гласи:

⁶ Видо Латковић: *Чланци из књижевности*, Цетиње, 1953, стр. 104.

"Обласној Управи

Подгорица

У најновијем, овожодишњем издању 'Горског вијенца' које је пропраћено с коменшаром проф. Милана Решетара, налази се на XVIII страници предговора један пасус који не одговара истини, већ је тенденциозно написан, а то управо на оном мјесту гдје се каже, да је блаженопочивши Владика Пећар II оћворио гроб св. Пећра, којега је шобож прозласио свецем у извјесне своје сврхе.

Пошто је, као што је извијешено ово Министарство, то издање 'Горског вијенца' набавило у више примјерака шамиошња књижара С.Бркића и ком., то нека Обласна Управа одмах прикупи све примјерке истога који се у поменутој Књижари налазе, и који су већ распродати, сем оних, који су продати ученицима шамиошње гимназије, за које ће Министарство просвјете и цркв. послова издати наређење, па нека исте упути овом Министарству, како би се дошћни пасус могао пошћити иза чега ће се дозволити распродаја.

Цетиње, 27/VI 1909.

видио:

Министар

Јован С. Пламенац, с.р.⁷

Готово идентично писмо упутио је истог дана министар унутрашњих послова Министарству просвјете и црквених послова, с тим што га информисе да је наредило Обласној управи у Подгорици "да покупи све примјерке" Горског вијенца који се налазе у Бркићевој књижари, као и оне који су већ распродати, те да их пошаље овом министарству "како би се дотични пасус могао поништити". Стога се моли Министарство просвјете и црквених дјела "да изволи наредити Управи ниже држав. гимназије у Подгорици да и она то учини, ако се међу ученицима исте налази који шакав примјерак кукљен у Књижари С. Бркић и ком. или набављен са стране.

Цетиње, 27/IV 1909

видио:

Министар

Ј.С.Пламенац⁸

Заступник Министарства просвјете и црквених послова Књажевине Црне Горе, др Секула Дрљевић - истог дана, 27. априла "под хитно" наређује:

"Нека се у смислу односног акта направи наредба Управи подгоричке гимназије".⁹

Директор Ниже државне гимназије у Подгорици Михаило Буковић - извијестио је тим поводом Министарство просвјете на Цетињу:

⁷ ДАЦГ, МУД, 1909, бр. 2806

⁸ Ibidem.

⁹ ДАЦГ, МП и ЦД, 1909и10у.

"Данас је ова ујрава покупила од ученика седам комада књиџе Горски вијенац, с коментаром професора Решејара и сировела их преко овдашње Обласне ујраве Министарсџву унутрашњих дјела.

Ps. 1.V 1909. придошао је још један комад - свеџа дакле 8 комада".¹⁰

* * *

Тако су, дакле, у првој деценији XX вијека била забрањене књиге два црногорска књижевна великана - Марка Миљанова Поповића и Петра Другог Петровића Његоша.

¹⁰ ДАЦГ, Министарство просвјете и црквених дјела (МП и ЦД), 1909. 1207.

Марина МАРТИНОВИЋ*

ПЕТ АРХИВСКИХ ДОКУМЕНАТА О ОСНИВАЊУ БОГОСЛОВИЈЕ НА ЦЕТИЊУ 1869. ГОДИНЕ

Ускоро по доласку на владарски трон, књаз и господар Црне Горе Никола Први Петровић-Његош је започео да консолидује прилике у земљи и да помишља на њено територијално проширење. Побољшао је стање у судству и у организацији државне управе; оснивао је школе и јачао војску. Али, да би шире дјеловао на свеукупном државном плану, посебно да би се могао супротставити неупоредиво моћнијој Османској империји, требала му је знатна морална и материјална помоћ, коју му је једино могла обезбиједити моћна Руска империја. Стога је 20. децембра 1868. пошао на прво путовање у Русију, са којом је Црна Гора имала традиционално добре односе још од 3/13. марта 1711. године - од времена Петра Великог и митрополита Данила Петровића-Његоша.

Иако је млади црногорски суверен отишао у Русију са зебњом, због оријентације у спољној политици на Француску његовог претходника књаза Данила I на руском Двору у Санкт-Петербургу су га изванредно примили. Приликом дворске аудијенције император Александар II прихватио је његов захтјев у погледу материјалне помоћи и богато га обдарио. Уз то, на растанку му је поклонили сабљу српског краља Милутина са ријечима:

"Имам једну сабљу Ваших старих предака. Она ће на бољем мјесту бити у Вашој руци него у мојој оружници" (данас се сабља налази у Државном музеју на Цетињу).

Књаз Никола је добио знатна новчана средства, поред осталог, и за оснивање двије средње школе у Црној Гори: за Дјевојачки институт "Царице Марије" добио је 5.500 рубаља годишње из личних средстава руске царице Марије Александровне и 8.000 сребрних рубаља за оснивање и издржавање Богословије које му је обећао Св. руски Синод.

По повратку у Црну Гору књаз Никола I је предузео одговарајуће дипломатске кораке да му се обећана сума стави на располагање ка-

* Аутор је виши архивист у Народном музеју Црне Горе, Цетиње.

ко би могао основати православну Семинарију на Цетињу.

Прилажемо пет докумената похрањених у Руском државном историјском архиву у Санкт-Петербургу (Фонд 796, оп. 150, д. 230 и 1536), са 11 листова, које смо транскрибовали и усагласили са савременом руском ортографијом, затим превели са руског језика, дајући на крају писмо књаза Николе I у преводу на руски језик. Сва документа су својим садржајем врло занимљива, у шта ће се читаоци лично освједочити...

1.

С.Петербург- евраљ 7 дн 1869 г.

Св тейшему Правительствующему Синоду

Предложение

Государственный Канцлерикн зъ Горчаков препроводил ко мне извлечение из последовавшего к нему письма от Его СветлостиКн зъ Черногорского от т8 нвар 1868 г.ив коемимежду прочимиКн зъ Черногорский изложилити до си. пор Росси гостеприимно отвор ла двери свои. ду. овны. семинарий и други. учебны. заведений дл молоды. черногорцевино при .том редко достигалась блага цель Императорского правительства-доставить Черногории образованны. св щенников. Немногие из .ти. молоды. людейивозвраща съ на родинуипровед несколько лет вдали от отечестваинне моглитак сказатьивоссоединитъс с народом и возвратитъс в среду егоинад которой слишком повышено и. образованиеибольша же часть осталась в Россииигде или поступала на службуили на. одила себе частные зан ти . По.тому учреждение местного православного училища было бы весьма желательно и удовлетворило бы существенную потребность черногорского народа.

Затем Его СветлостиКн зъ Черногорский в личном со мною объ снении за виличто на содержание предполагаемой им к открытию в Черногории ду. овной семинарии потребуеत्с ежегодно до 8 т.р. ии вместе с темипросил об ассигновании .той суммы в его распор жение с того времениикогда будет приготовлено им все к открытию пом нутой семинарии.

Справка. Из суммыназначенной по отд. 1^{му} 10^{му} специальной сметы рас. одов ведомства Св тейшего Синода на 1869 г. на .кстраординарные рас. оды по ду. овно-учебной частиимеетс ныне свободного кредита до 50 т. руб.

Заключение. Признава полезным и необ. одимымив вида. содействи к открытию в единойродной нам Черногории ду. овной семинарии дл образовани тамошни. уроженцевивжелающи. посв тить себ служению Св. Православной 0 еркви в сане св щеннослужителей и во внимании к личному .одатайству Его СветлостиКн зъ Черногорского

оказати возможное со стороны православного духовного ведомства пособие к содержанию поменутой семинарии. По ограниченности состоящих в введении Святейшего Синода денежных средств ассигновать в распоряжение Его Светлости Князя Черногорского в число потребных на изъясненный предмет 8 т. руб. до четырех тысяч руб. серебром из духовно-учебного капитала и с отнесением расхода сего в текущем году на экстраординарный кредит из означенного капитала и не ранее как по получении уведомления что все распоряжения к открытию семинарии сделаны; а с будущего 1870 года таковую же сумму ежегодно вносить в смету расходов Святейшего Синода из специальных его средств на что испросить Высочайшее Его Императорского Величества соизволение; об отпуске же остальных недостающих на содержание поменутой семинарии 4 т. р. из сумм Государственного Казначейства именной вмененной с сим сделано надлежащее сношение с Министром - финансов.

Имею честь предложить о сем Святейшему Синоду.

Обер-Прокурор гра- Дмитрий Толстой

Директор

(подпись нечетко)

Превод:

С. Петербург, 7. фебруара 1869. године

Светом Правительствующем Синоду

Предлог

Државни секретар, кнез Горчаков, проследио ми је изводе из писма, које му је послао Његова Светлост црногорски Књаз 28. јануара 1868. године, у којему, између осталог, пише како је Русија до сада гостољубиво отвара врата својих духовних семинарија и других школских установа младим Црногорцима, али се, при томе, ријетко постигао племенити циљ Императорске владе да обезбједи Црној Гори образоване свештенике. Мало који се од ових младих људи враћао у отаџбину; боравећи по неколико година далеко од завичаја, они се нијесу могли, тако рећи, поистовјетити са својим народом и вратити се у његову средину, јер их је школовање високо узвисило, па су већином остали у Русији, гдје су ступали у службу или су тамо налазили себи приватна занимања. Због тога би било веома пожељно и са становишта насушних потреба црногорског народа - оснивање властите православне семинарије.

Његова Светлост Књаз црногорски ми је, затим изјавио лично да ће за издржавање предложене црногорске духовне Семинарије годишње требати до 8.000 рубаља, и уједно је молио да му се та сума стави на располагање од тренутка када Он припреми све што је потребно за отварање поменуте Семинарије.

Образложење Од износа који је одређен сходно члану 1 параграфа 10 специјалног предрачуна расхода Светог Синода за ванредне трошкове из домена духовног образовања, сада стоји на расположењу сума до 50.000 рубаља.

Закључак Сматрајући корисним и неопходним отварање у једнородној нам Црној Гори духовне Семинарије ради образовања локалне младежи која жели да се посвети служењу свете православне цркве као свештеници, а такође узимајући у обзир личну замолницу Његове Светлости црногорског Књаз, Свети Си-

нод треба да укаже, уколико је то могуће, помоћ у финансирању споменутог Семинарија. Свети Синод сматра да због ограничених финансијских средстава, која му стоје на располагању, од тражених 8.000 рубаља, може одобрити 4.000 рубаља Његовој Светлости црногорском Књазу из средстава за ванредне трошкове за ову годину и то тек онда када се добије потврда да су урађене све припреме за отварање Семинарија, а почевши од идуће 1870. године, с тим што ће се тај износ унијети у предрачун расхода Светог Синода из посебних средстава, за шта је потребно измолити Његовог Императорског Величанства - највише одобрење.

О исплати осталих 4.000 рубаља, који недостају за издржавање назначеног Семинарија из средстава Државне касе договорио сам се о томе са Министром финансија.

Имам част предложити то Светом Синоду.

Обер прокурор гроф Димитриј Толстој

2.

1 уу0и1869 годиаи- еврал 1т дн .

По указу Его Императорского Величества Св тейший Правительствующий Синод слушали:

Предложение господина Синодального Обер-Прокурора от 7 сего - еврал 1 1ут4 по сообщенному Государственным Канцлерами кн зем Горчаковым . одатайству Его СветлостиКн з Черногорского об ежегодном ассигновании на предполагаемую к открытию в Черногории ду. овную семинарию до 9 т . рублей.

Приказали: Признава полезным и необ. одимым в вида. содействи к открытию в единой родной нам Черногории ду. овной семинарии дл образовани тамошни. уроженцев и желающи. посв тить себ служению Св. Православной 0 еркви в сани св щеннослужителей и во внимании к личному . одатайству Его СветлостиКн з Черногорского оказать возможное со стороны православного ду. овного ведомства пособие к содержанию поменутой семинарии по ограниченности стоимости. в введении Св тейшего Синода денежны. средств ассигновать в распор жение Его СветлостиКн з Черногорского в число потребны. на изъ сненный предмет 8 т. руб. до четыре. тыс ч руб. сер[ебром] из ду. овно-учебного капиталаис отнесением рас. ода сего в текущем году на . кстраординарный кредит из означенного капиталаино не ранее как по получении уведомлени ичто все распор жени к открытию семинарии сделаны; а с будущего 1870 года таковую же сумму ежегодно вносить в смету рас. одов Св тейшего Императорского Величества соизволение. Дл чего и передать в Хоз йственное управление при Св тейшем Синоде на врем надобности подлинное определение. Подлинное определение подписано гл[авными] членами Св тейшего Синода. К исполнению пропущено 1т - еврал 1864 года.

Протоколист...

Превод:

12. фебруара 1869. године. По наредби Његовог Императорског Величества Свети правитељствујушчи Синод саслушао је:

Предлог Господина Обер-прокурора Синода од 7. фебруара под № 1324, у вези саопштења Државног секретара кнеза Горчакова поводом молбе Његове Свјетлости Књаза Црне Горе о годишњој исплати до 9.000 рубаља за оснивање Духовног Семинарија у Црној Гори.

Наређено је: Сматрајући корисним и неопходним отварање у једнородној нам Црној Гори духовне Семинарије ради образовања локалне младежи која жели да се посвети служењу свете православне цркве као свештенство, а такође узимајући у обзир личну замолницу Његове Свјетлости црногорског Књаза, Свети Синод треба да пружи, уколико је то могуће, помоћ у финансирању споменуте Семинарије. Свети Синод сматра да због ограничених финансијских средстава, која му стоје на располагању, од тражених 8.000 рубаља, може одобрити 4.000 рубаља Његовој Свјетлости црногорском Књазу из средстава за ванредне трошкове за ову годину и то тек онда када се добије потврда да су урађене све припреме за отварање Семинарије, а почевши од идуће 1870. године, с тим што ће се тај износ унијети у предрачун расхода Светог Синода из посебних средстава, за шта је потребно измолити Његовог Императорског Величанства - највише одобрење.

Овај предлог су потписали чланови Светог Синода.
Дато на даљи поступак 12. фебруара 1869. године.

Записничар
(нечитко)

3.

С.Петербург 7 марта 1869 г.
1 у07

Св тейшему Правительствующему Синоду

Предложение

Получив уведомление Министра - инансовинто Государю Императору благоугодно было разрешить отпускать в число 8 т. р. и потребны. на содержание предположенной Его Светлостью Кн зем Черногорским к открытию в Кн жестве семинарии четыре тыс ч р. ежегодно из сумм Государственного Казначейства и имел счастье всеподданнейше испрашивать и исполнение поручени Св тейшего Синода и Всемиловитейшее Его Императорского Величества соизволение на асигнование остальных. четыре. тыс ч р. ежегодно и со времени открытия семинарии из ду. овно-учебного капитала и которое в т8 день минувшего - евра л мес ца и воспоследовало.

Сообщив о таковом Высочайшем повелении Его Светлости

Кн зю Черногорскому и имею честь предложить о сем Св тейшему Синоду.

Обер-Прокурор гра- Димитрий Толстой

Директор
(подпись нечётко)

Превод:

С. Петербург, 7. марта 1869. г.

1 у07

Светом Правительствуиущем Синоду

Предлог

Добивши извјештај Министра финансија да је Господару Императору било по вољи да одобри 8000 рубаља потребних за издржавање Семинарије коју планира да отвори у својој Књажевини Његова Свјетлост књаз Црне Горе и од тог износа 4000 рубаља годишње да даје из Државне касе, имао сам задовољство по налогу Светог Синода да најпокорније измолим од Његовог Императорског Величанства најмилостивије допуштење да се исплате и осталих 4000 рубаља од дана отварања те Семинарије из средстава за духовно образовање, што је било реализовано 28. фебруара.

Имам част предложити Светом Синоду да саопшти о тој највишој наредби његове Свјетлости Књазу Црне Горе.

Обер-прокурор гроф Димитриј Толстој

Директор
(потпис нечитак)

4.

№ 410и1869 годаимарта 11 дн .

По указу Его Императорского Величества Св тейший Правительствующий Синод слушали:

Предложение господина Синодального Обер-Прокурора от 4-го сего марта за №-у07 о воследовавшем в т8 день - еврал сего года Высочайшем Его Императорского Величества соизволения на ассигнование четыре. тыс ч рублей ежегодно на содержание предположенной Его СветлостьюиКн зем Черногорским к открытию в Кн жестве семинариио времени открыти оной.

Приказали: Предоставить Хоз йственному управлению сделать завис шее распор жение к приведению в исполнение изъ сненнГо в насто щем предложении Высочайшего повелени идл чего и пЕредать в .то Управление из определени выписку.

Подлинное подписано членами Св тейшего Синода т1 марта 1869 года.

Протоколист (Нечётко подписаноЧ

Исполнено марта ту дн 1869 года.
Выписка в Хоз йст[венную] управу № 480.

Об открытии в Черногорском Кн жевстве ду. овной семинарии
и об отпуске на . тот предмет 4000 руб. из сумм Государственного Ка-
значейства.

Превод:

№ 410, 11. марта 1869. г.

По наредби Његовог Императорског Величанства, Свети Правительствујушчи
Синод саслушао је:

Излагање Господина Обер-прокурора од 7. марта о добијеној 28. фебру-
ара највишој Његовог Императорског Величанства сагласности за исплату 4.000
рубља годишње на име издржавања Семинарије у Црној Гори који планира
отворити Његова Свјетлост црногорски Књаз, од времена његовог отварања.

Наређено је: Газдинској управи да уради одговарајуће кораке да би се
извршила наведена у овоме предлогу највиша наредба, због чега се она и шаље
у ту Управу.

Оригинал су потписали чланови Светог Синода 21. марта 1869. године.

Протоколист
(потпис нечитак)

5.

Св тейшему Правительствующему Синоду

Предложение

Святейшему Синоду.¹

Прошлою зимою, путешествуя, по обычаю моих предков, по
православной России, я имел счастье лично являться *Его Император-
скому Величеству* и представить ему нужды моего народа, и обратить
его внимание на наше скудное религиозное развитие; при этом я просил
Его Величество во имя его постоянного благоволения к Черногории,
снабдить нас средствами на основание в Цетинье духовного училища для
приготовления духовных наставников и народных учителей. Подобно
тому, как все мои предшественники находили помощь, когда в нужде об-
ращались к православной России, так и моя просьба увенчалась полным
успехом. Значительное вспомоществование *Его Императорского Вели-
чества* дает мне полную возможность возжечь свечу духовного переро-
ждения в народе, претерпевшем многое за честный крест и святую веру,
но за то отставшем от других в развитии и просвещении. - Духовное учи-

¹ Превод са српског.

лице, ожидаемое мною и моим любезным народом с неописанным нетерпением, осуществляется в половине сентября сего года. Учреждение духовного училища в *Цетинье* есть высокая милость православной России, оказанная ею родному и единоверному народу; посему ей принадлежит та слава и хвала, которая будет вечно жить в черногорских и других летописях. Мне же, посреднику этой милости, оказанной моему народу, остается только с совершенною преданностью просить православную Россию принять сердечную благодарность от меня и от моего народа. При сем прилагается на рассмотрение и благословение Святейшего Синода устав и программы преподавания в духовном черногорском училище.

Прошу разрешения назваться Святейшего Синода
покорнейшим слугою
Князь Черногорский
Николай.
Цетинье.
17 июля 1869 г.

Превод:

Светом Правительствующем Синоду
Свети Синоде,

Када сам зимус, по примјеру мојих предака, походио православну Русију, имао сам срећу лично представити се Његовом Императорском Величеству и представити му потребу народа свога, а особито биједно његово стање у погледу религиозном и молио га, да би ми, по својој свагдашњој наклоности према народу црногорском, средства пружити извољео, када би могао на Цетињу основати један духовни завод, у ком би се приправљавали они, који би се жељели посветити за душепопечитеље и учитеље народне. Као год што су ми предшественици свагда са успјехом у својој нужди и потреби обраћали се православној Русији, тако је и моја молба увјенчана њој, већим успјехом за корист народу. Моћном потпором Његовог Императорског Величества постављен сам у најповољније стање да могу моме народу, који је много претрпио за крст часни и свету вјеру и заостао иза других срећнијих на пољу умном и просвјетном, запалити свјећницу душевног препорођаја. Завод духовни, који сам и ја и мој мали народ с неописаном чежњом изгледао, ступа у живот у половини септембра мјесеца ове године. Будући да је пак постанак духовног завода на Цетињу дјело високе милости православне Русије, коју је указала своје сродном и једновјерном народу, то њој и припада она слава и хвала; која ће се обиљежити по аналима црногорским и свјетским кроз сва времена. Мени, пак, као посреднику те милости, указане народу моме, остаје да са највећом преданошћу замолим, да православна Русија прими моју и народа мога најсрдачнију благодарност, а уједно да спроведем Светом Синоду овдје приложено устројство и програм предмета, који ће се предавати у духовном заводу црногорском, на разматрање, просећи Његов благослов.

Молим нека ми буде дозвољено да се могу назвати

Светога Синода
најпокорнији слуга
Књаз црногорски
Николај, с.р.

Цетинье, 17. јула 1869. године

Мр Вукић ИЛИНЧИЋ*

"КАПИТУЛАЦИЈА ЦРНЕ ГОРЕ" У ОБЈЕКТИВУ КАРЕЛА ПОДЛИПНОГ

Послије Другог свјетског рата, Музеју града Титограда, Чех Карел Подлипни поклатио је фото-албум, сматрајући га вриједним експонатом. Подлипни је у аустроугарској војсци био фотограф, а албум је насловио "Капитулација Црне Горе". Наиме, албум садржи фотографије из Црне Горе, настале у времену пропасти црногорске војске и државе и ропства које је након тога услиједило.

Према садржини фотографија, адекватнији би назив, на примјер, био: Пропаст Црне Горе на почетку 1916. године, или слично томе. И поред колизије између наслова и појединих фотографија, фото-албум има музејску, историјску и научну вриједност. Наиме, Први свјетски рат је донио Црној Гори и њеном народу велика искушења, патње и погибије, а, на крају, први пут у њеној историји, и капитулацију војске и државе - послије скоро двогодишње херојске борбе са вишеструко надмоћнијим непријатељем, од Дрине и Вишеграда до Мојковца и Чакора, према Херцеговини, Скадру и Ловћену.

Подлипни у пропратном тексту, у којем образлаже мотиве поклањања овог албума, каже следеће: "И данас, након педесет година, приликом сјећања на ове догађаје, с дубоким поштовањем и са љубављу према Црној Гори и цијелом црногорском народу, поклањам овај документ - иако жалостан". Образложење је писано на чешком, на почетку фото-албума, као увод, гдје, поред осталог, Подлипни пише о, до тада славној, историји Црне Горе, са доста непрецизности у презентовању појединих историјских чињеница. Али, и поред тога, Подлипни је посједовао опште историјско образовање, а нарочито је био упућен у прошлост јужнословенских народа.

*

Да би се боље схватила садржина поклана Карела Подлипног, неопходно је осврнути се на вријеме његовог настанка, односно на пе-

* Аутор је магистар историјских наука, Музеј града Подгорице.

риод Првог свјетског рата и узроке капитулације Црне Горе.

У Први свјетски рат Црна Гора је ушла крајње исцрпљена Балканским ратовима, са великом материјалном оскудицом. Санитетска и интендантска служба у војсци скоро да нијесу ни постојале, са свега пет батаљона активне војске - кадроваца и двије чете питомаца подофицирске школе у Пљевљима. У рату су војници били и младићи и старци, па се дешавало да раме уз раме ратују три нараштаја: дјед, отац и син.¹

Црногорска војска, у конвенционалном значењу, посједовала је врло мало - ако се узме у обзир битан атрибут војске и стандардизације: одјећа, наоружање, опрема, смјештај, исхрана.²

Иако се није могла мјерити са војним формацијама ондашње Европе, црногорска војска се ипак успјешно супротстављала модерној аустроугарској армији на почетку рата и крајем 1915. године. То је могла само војска руковођена изразитим патриотским осјећањима, јер, "од свих елемената потребних за рат, црногорска војска је располагала једино моралом".³

На дан објаве рата Аустро-Угарске Србији, 28. јула 1914. године, краљ Никола је издао наредбу за мобилизацију војске, а 6. августа Црна Гора је објавила рат Аустро-Угарској.⁴

Послије доста успјешних борби са много надмоћнијим непријатељем, у прољеће 1915. године дошло је до преокрета на источном фронту, што ће се одразити и на балканско ратиште. Ослобађањем великог броја војника на истоку, непријатељ је могао на тенане да планира кампању против Црне Горе и Србије.⁵ Поред тога, материјално стање се све више погоршавало, а нарочито у Црној Гори је било испод сваког егзистенцијалног минимума. Заборављене од својих савезника, Црна Гора и Србија нијесу за вријеме ратне паузе ништа урадиле на заједничким припремама, вјероватно због династичких трвења, која су скоро континуирано доминирала у односима између двије државе.⁶

Уласком Бугарске у рат на страни Централних сила, судбина Црне Горе и Србије била је дефинитивно запечаћена. Командант нове балканске офанзиве, генерал Аугуст фон Макензен, одлучио је да главни удар на Србију буде изведен са сјевера - долином Мораве. "Поћорскова искуства су му недвосмислено указивала на промашеност идеје напада на Србију са босанске стране, дуж тока Дрине". За одређено вријеме је, тиме, црногорско ратиште попримило карактер помоћног сектора.⁷

У наредним операцијама црногорска (санџачка) војска имала је задатак да дјелује као заштитница српске војске, која је била приморана

¹ Новица Ракочевић, *Црна Гора у Првом свјетском рату*, Цетиње, 1969, стр. 48.

² Александар Драшковић, *Мојковачка бијка*, Београд, 1989, 35.

³ Н. Ракочевић, н. дј., 50.

⁴ Велимир Терзић и др., *Операције црногорске војске у првом свјетском рату*, Београд, 1954, 84.

⁵ А. Драшковић, н. дј., 28.

⁶ Н. Ракочевић, н. дј., 44.

⁷ А. Драшковић, н. дј., 50.

да одступа преко Косова, Метохије и Црне Горе за Албанију.⁸

Послије србијанског војног слома, Аустро-Угарска је ријешила да се дефинитивно обрачуна и са Црном Гором. Са циљем да јој се спријечи одступница, Црну Гору је требало напасти што прије. Та одлука је гласила: "Црну Гору треба, што је могуће прије, напасти са три стране. Једна група, која се тек формирала у Котору, треба да продире преко Ловћена; 62. пјешадијска дивизија преко сјеверне границе Црне Горе, а главнина царске краљевске III армије, прво да заузме котлине код Сјенице, Пећи, Ђаковице и Призрена, да би потом извршила упад у скоро сасвим опкољену Црну Гору".⁹

Аустроугарски генерал Кевеш добио је задатак да заузме Црну Гору и сјеверну Албанију. Кевеш је 24. децембра 1915. године издао основну директиву за напад на Црну Гору, дуж цијелог фронта од 500 км, од Ловћена до Чакора. Тежиште напада било је усмјерено ка ловћенском масиву.¹⁰

Србијанска војска се 5. јануара 1916. године налазила, осим мањих јединица, на путу од Скадра према Драчу и логично је било очекивати да се повуче и црногорска војска. Напротив, наређена је одсудна одбрана појединих положаја у току отпочињања опште офанзиве аустроугарских снага на Црну Гору.

Исцрпљена црногорска војска најжилавији отпор пружала је непријатељу у рејону Мојковца (Мојковачка битка). Због чега је баш ту пружила највећи отпор, између осталог, треба тражити објашњење у мишљењу Милована Ђиласа: "Аустрија је свестрано познавала Црну Гору. Па ипак није могла избећи погрешку сваког освајача. Она је знала да је Божић православнима највећи празник (најјачи окршај био је 6. и 7. јануара - примј. В. И.),... нешто више од предања и нешто друго сем ускрснућа независности: њихов духовни и осећајни свет. Баш због тога, што је то био брижљиво смишљени напад и на њихово празничко и људско радовање и на њихову историјску битност, отпор је скупио све силе и добио пресудан, судбински смисао..."¹¹

Међутим, на другим фронтovima, на жалост, црногорска војска држала се много слабије. На то су утицали многи фактори. Аустроугарска војска је успјела 9. јануара да заузме кључне положаје на Ловћенском сектору (Солар, Кук, Бабјак), а 10. јануара у 19 часова и највиши врх Штировник.¹²

О слабој одбрани положаја на Ловћену, Јанко Тошковић каже да је "послије мојковачке побједе и великог одушевљења у народу из ближе позадине фронта, као и ратничког расположења, вијест о тражењу мира поразно дјеловала на све патриотске и борбене снаге у војсци, као

⁸ В. Терзић, н. дј., 361.

⁹ Исто, 419.

¹⁰ Новица Ракочевић, *Прилог ишћању капитулације црногорске војске 1916*, Зборник радова са Округлог стола Историјског института Црне Горе - Црна Гора у Првом свјетском рату, Подгорица, 1998, 156.

¹¹ Милован Ђилас, *Црна Гора*, Београд, 1989, 67; Н. Ракочевић, н. чл. 155.

¹² Н. Ракочевић, *Црна Гора у Првом свјетском рату*, 159.

и огорчење појачаном субверзивном акцијом извјесних елемената из редова растурених мањих јединица са Ловћенског фронта из појединих артиљеријских, митраљеских, пионирских и других мањих одјељења, налазећи се још од почетка у тим јединицама, а од којих су од владиних експонената за мир били неки ангажовани с нарочитим задатком и пропагандним циљем, да прикажу стање падом Ловћена и да је рат свршен, макар и не били примљени услови за склапање мира, те да се не одступа, већ да се разилазе својим домовима...¹³

Послије понуде примирја краља Николе од 13. јануара и прихватањем понуде за капитулацију, дужност начелника штаба Врховне команде преузео је дивизијар Јанко Вукотић, који ће потписати сигурно најтежи акт у својој до тада блиставој каријери - којим је распуштена војска кућама. Актом од 21. јануара 1916. године престала је да постоји црногорска војска.¹⁴

II

У пропратном тексту фото-албума, Подлипни кратко коментарише Први свјетски рат, односно вријеме настанка фотографија. О историји Црне Горе каже да је не познаје довољно, али сигурно зна да "Црногорци никад нијесу били ни од кога поробљени... ни од Турака... који су покорили цио Балкан и Угарску и зауставили се тек код Беча".

"Точак историје се обрнуо, послје Турака стигли су Германи. Када су раније анектирали Босну и Херцеговину, тајно су планирали да побиједу и заузму читаву јужнословенску територију" - коментарише Подлипни и даље наставља о Сарајевском атентату и мотивима аустроугарске објаве рата Србији. "Тако су се германске хорде саставиле са татарским и турским и нападе мале, задњим ратом (балканским - примј. В. И.) исцрпљене Србију и Црну Гору."

"Скоро двије године, одолијевала је Црна Гора непријатељској војној премоћи и када је недостатак војног материјала био толико критичан, и када (а то је било основно и одлучујуће) је недостатак хране био толико катастрофалан и неиздржив; када је омладина почела да умире од глади - тада је стигао тај жалосни глас да је Црна Гора капитулирала."

Подлипни је савременик догађаја, али пише на основу сјећања, тако да су уочљиве, нарочито, хронолошке грешке. Каже да су Црногорци прихватили услове капитулације 16. фебруара 1916. године (умјесто 16. јануара - примј. В. И.). Подлипни је био свједок преговора на дијелу фронта у Крстачкој долини, али каже да не зна о чему су преговарали. Врло је извјесно да се радило о условима предаје оружја на том дијелу фронта. Аустроугарску страну су представљали високи официри - извјесни Лукац и Тот-Аладар, официр преводилац Хорват, два подофицира и Карел Подлипни у својству фотографа. "Кренуо сам напријед према цр-

¹³ Јанко Тошковић, *Историја о капитулацији Црне Горе 1916*, Цетиње, 1957, 37-38.

¹⁴ Види опширније: А. Драшковић, н. дј., 231; Милорад Екмечић, *Сјаварење Југославије 1790-1918*, књ. 2, Београд, 1989, 754.

ногорском фронту, гдје се њихала бијела застава, откуд је ишла мања група Црногораца пјешице према аустријској линији фронта. Ја сам им кренуо у сусрет и када сам се приближио, видио сам да су то четири црногорска војника; можда је међу њима било и официра, нијесам препознао, али пети јесте официр, то се добро видјело. Био је то јако висок човјек, као див - тако великог човјека још никад нијесам видио. Само погледајте слику - аустријски официр на коњу, а црногорски официр стоји поред њега и скоро је у равни са овим на коњу. На куку му се љуљала дуга и широка, искривљена сабља, вјероватно турски ханџар - био је то вјероватно капетан Јовановић, о којем је у аустријским редовима колала страшна прича како је сређивао рачуне са Мађарима. Који му је стигао под руку, пресјекао га је на два дијела, што су малтретирани Црногорци одобравали."

Даље, Подлипни каже да се са Црногорцима поздравио са "здраво браћо", а црногорски капетан га упитао ко је он. Одговорио је: "Ја нисам Швабо, нити Мађар, ја сам из Чешке". Кад су Црногорци примијетили да је фотограф и да фотографише детаље преговора, рекли су: "То немој, брате, то је за нас Црногорце жалостан случај". И Подлипни каже: "То је било тужно и ја сам био због тога тужан". Црногорске и аустријске парламентарце-преговараче је фотографисао, али жали што није ништа чуо од разговора који су водили. Зна да је касније све о капитулацији званично договорено у Врховној команди.

Занимљив је и историјат фото-албума. Подлипни је касније прешао у Требиње, а затим у своју првобитну формацију 74. пук из града Јучина у Чешкој. Та је формација из националних разлога привремено касније премјештена у погерманизовани град Кадан у сјевероисточном дијелу Чешке. У Кадану је израдио фотографије за команду, а негативе је оставио за себе. Међу фотографијама је, како каже, било доста повјерљивих, међу њима и фотографије из Црне Горе. Фотографије које је издвојио за себе, послао је на чување родитељима у Лужанима код Јичина, док се не врати из рата.

Подлипни је послвије пребачен (на фронт) у Албанију, а из рата се вратио 12. новембра 1918. године, рањен и болестан од маларије. Кад је оздравио и ојачао, почео је "слагати" успомене из рата, а ту је урадио и фото-албум који је поклонио Музеју града Титограда. У његовом излагању стално се протеже наглашена одбојност према Аустро-Угарској, панславистичка оријентација, отпор према германизацији и јасна наглашеност да је у рат ишао силом прилика, као аустроугарски поданик. У прилог тој његовој тврдњи је и чињеница да је све успомене из рата објавио у својим ратним мемоарима под насловом "Антимилитарист".

Карел Подлипни своје излагање завршава овако: "Након капитулације и заузимања Црне Горе... воља југословенског народа била је јача, кад су се излијечили од нанесених рана и формирали пукове својих соколова, тада је настала олуја у балканским планинама и урагански отјерали њемачке и аустријске окупаторе, далеко из граница своје земље, земље измучене, ојађене, покрадене, попаљене, али побједничке - Југославије".

Албум садржи 19 фотографија, исте величине (17x12 цм), које су у добром стању очуваности. О садржини фотографија Подлипни је дао своја објашњења-легенде.

Сл. 1. Сусрет црногорских и аустријских парламентарца у Крстачкој долини - према Ловћену. На коњу официр Хорват за Аустрију као преводилац. Прилази му официр Јовановић за Црну Гору

Сл. 2. Поздрав са аустријским официрима, први Хорват, други генерал Луканц, поред њега официр Тот-Аладар. Наспрам њега стоји капетан Јовановић и други Црногорци

Сл. 3. Завршетак првих разговора с цигаретом мира и потом разлаз

Сл. 4. Војни црногорски заробљеници у Автовцу - млади, стари, жене, дјеца; у Црној Гори је цео народ ратовао, од најмлађег до најстаријег

Сл. 5. Заробљенички логор у Требињу, само добро погледајте - ко је све био ратни заробљеник

Сл. 6. Отета црногорска застава (Н. I. - Никола I)
црногорског суверена,
последњег краља Црне Горе

Сл. 7. Одлазак црногорских војника након капитулације у аустријско заробљеништво на територију аустријске монархије

Сл. 8. Црногорски војници и комити

Сл. 9. Црногорске жене и дјевојке

Сл. 10. Црногорска погранична област - Крстачка долина

Сл. 11. Орлов крш

Сл. 12. Автовац - Бјелашница

Сл. 13. Автовац - Бјелашница

Сл. 14. Црногорска погранична област, врата, гдје се састављају границе Босне и Херцеговине, Новопазарског санџака и Црне Горе

Сл. 15. Црногорска погранична област - Космач

Сл. 16. Црногорска погранична област - Власуља, Оштри Кук

Сл. 17. Црногорска погранична област - Маглић, Трновачко језеро

Сл. 18. Вјерски обред у почаст побједе у пограничној области

Сл. 19. На Ловћену, након капитулације и заузимања Црне Горе, све што можеш погледом да обухватиш, тако се широко раширила рука аустријског официра, далеко, широко – докле поглед сеже

Др Радослав РАСПОПОВИЋ*

МИЛИЦА НИКОЛАЈЕВНА РОМАНОВА КАО ДИПЛОМАТСКИ ЗАСТУПНИК ЦРНЕ ГОРЕ У РУСИЈИ НА ПОЧЕТКУ XX ВИЈЕКА

- Прилог проучавању спољне политике Црне Горе
у посљедњим годинама независности -

У другу деценију XX вијека Црна Гора је закорачила са нагомиланим унутрашњим политичким, економским и социјалним проблемима.¹ Због њихове сложености и бројности није се могло очекивати да могу бити ријешени без радикалних политичких промјена. Да би се оне предуприједиле, посебно зато што је оштрица критике опозиције за стање у земљи била усмјерена према двору и круговим око њега, политички врх на Цетињу је процјењивао да би се војним ангажовањем, односно отварањем Источног питања, могао ријешити или потиснути у други план бар дио унутрашњих противурјечности и подићи углед династије. То је био један од важних разлога због којих се Црној Гори, посебно од избијања малисорских устанака, "журило у рат"², иако је то било про-

* Аутор је виши научни сарадник у Историјском институту Црне Горе.

¹ Кад је о унутрашњим проблемима ријеч, њих су осим привредне заосталости чинио и у доброј мјери "потрошен углед" црногорске династије, тј. незадовољства њеним изразитим апсолутизмом с елементима државне репресије према политичким неистомишљеницима. То је посебно било видљиво у *бомбашкој афери* и у *колашинском процесу*. Незадовољство у народу политичким стањем било је појачано и немаштином, односно социјалном биједом којом је била захваћена већина сеоског живља. Видјети: Никола П. Шкеровић, *Црна Гора на освијку 20. вијека*, Београд 1964, 539-577; Новица Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1903-1908*, Цетиње 1981, 39-42; Радослав М. Распоповић, *Дипломатија Црне Горе 1711-1918*, Подгорица - Београд 1996, 523-532.

² Вјеровало се да се војним ангажовањем земље може постићи више различитих ефеката. Најприје, улазак у рат потиснуо би у други план политичке сукобе и напетости у држави. Територијалним проширењем, које би се тако остварило, реализовао би се један од главних спољнополитичких задатака Црне Горе и створили бољи услови за рјешавање нагомиланих економских и социјалних проблема народа са отварањем перспективе привредног развоја. Такође, стварањем евенту-

тивно политичким плановима неких великих сила, посебно њеног главног савезника из претходних деценија - Русије.

Међутим, и поред несумњивог успјеха црногорског оружја израженог у територијалном проширењу земље и ослобођењу од османске власти сусједног српског народа, из балканских ратова Црна Гора је изашла са још сложенијим унутрашњим и спољним проблемима.

Ратни успјеси, посебно у Старој Србији, иако су представљали остварење дијела вјековних национално-ослободилачких тежњи Црногораца, остали су ипак под сјенком слабости испољених у операцијама око Скадра и великих жртава које је претрпјела црногорска војска. Најприје војни а потом, на Лондонској конференцији, и дипломатски неуспјех у настојању да Скадар припадне Црној Гори - појачавали су незадовољство и неповјерење народа према главним политичким субјектима у земљи. Незадовољство су увећавале и лоше унутрашње прилике: "државна благајна била је празна, влада није могла да врати раније додељене зајмове (Британији, Аустроугарској), замени папирни новац штампан у време балканских ратова, исплати пензије и инвалидине, отвори заложну банку, отпочне радове на исушивању области око Скадарског језера, гради путеве"³. Ни остварено територијално проширење није благотворно утицало на прилике у земљи. Интеграција новослобођених области у политички, привредни и просвјетно-културни живот Црне Горе захтијевала је велика финансијска средства, којима држава није располагала. О ком износ издатака је могло бити ријечи говори податак да је влада послије рата морала да сноси велике трошкове за издржавање војника у тим крајевима којих је само у Ђаковици било 4.000. Пошто је сточни фонд, као главни извозни артикал, у току рата био значајно смањен, путем пореза није се могло сакупити више од 40% предратних прихода⁴. Обећани зајам од 30 милиона франака, као надокнада за повлачење из Скадра, споро се реализовао, тако да је до почетка јулске кризе 1914. по том основу Црна Гора била добила свега шест милиона франака.

Ни спољнополитичка позиција земље није била много боља. Напуштањем, почетком XX вијека, традиционалног ослоња на Русију, и окретањем привредној и политичкој сарадњи са Италијом и Аустро-Угарском, Црна Гора је остала без стварног заштитника на међународном плану. То је битно ослабило њену спољнополитичку позицију, што је имало одраза и на карактер предузетих међународних активности. Оне су све чешће биле недовољно осмишљене и одражавале су одсуство јасних принципа у дефинисању главних спољнополитичких циљева земље. Отворену сумњу у искреност краљеве политике према Русији влада у Петрограду је крајем прве деценије XX вијека почела да изражава нескривеним дилемама у погледу сврсисходности даље материјалне помоћи Црној Гори и услова под којим би њено исплаћивање требало даље

алне "велике Црне Горе" могло је бити спријечено отварање питања уједињења са Србијом и очувала би се самостална спољнополитичка позиција земље. Р. Расповић, *Дипломација Црне Горе 1711-1918*, 523-532.

³ Драгољуб Р. Живојиновић, *Невољни савезници 1914-1918*, Београд 2000, 15.

⁴ Исто.

настављати. Закључивање Војне конвенције 1910. године био је покушај да односи између двије земље добију ранији карактер међусобне блискости, да се регулишу услови материјалне помоћи Црној Гори и утврде обавезе којих се она мора придржавати приликом њеног трошења.

Ипак, због њеног непоштовања обавеза које је преузела Војном конвенцијом (подстицање малисорских буна 1910-1912, објава рата Турској), у Петрограду су одлучили да прекину исплату војних субвенција и испоруку ратног материјала Црној Гори. Тиме је покушај обнове међусобног повјерења не само пропао већ и изазвао још теже посљедице по односе двије земље.

И односи Црне Горе са осталим великим силама били су поремећени. То се десило током скадарске кризе. Њено одбијање да испоштује њихове одлуке које су се тикале граница нове албанске државе, послје бројних апела и упозорења, на крају су довеле до поморске демонстрације против Црне Горе (коју је подржала Русија, иако у њој није учествовала) како би се она присилила да међународним снагама преда Скадар.

Кроз поступке попут непоштовања Војне конвенције и држања у скадарској кризи почеле су се уочавати нове тенденције у спољнополитичком дјеловању Црне Горе, изражене у непоштовању важећег односа снага у хијерархији моћи европских држава - гдје је Црна Гора, као најмања, заузимала посљедње мјесто. Конфронтација политици великих сила је, не само доводила у питање остваривање основних егзистенцијалних интереса земље, бар када је ријеч о њиховој даљој финансијској помоћи и подршци, већ је и ризиковала дубљу кризу у односима са њима. Спољнополитички кораци такве врсте били су у нескладу са међународном улогом Црне Горе, због чега у коначном и нијесу могли да наиђу на разумјевање великих сила и допринесу остваривању жељених спољнополитичких резултата. Због тога послје балканских ратова ни једна од великих сила није показивала нарочиту бригу за стање у Црној Гори и захтјеве које им је упућивала њена влада. Штавише, могло би се рећи да се у односу према њима налазила у некој врсти тихе, мада не и званичне изолације.

Таква спољнополитичка позиција Црне Горе била је неповољна за њене владајуће кругове и посебно због чињенице да је након територијалног проширења земље, послје балканских ратова и добијања заједничке границе у Старој Србији, на дневни ред постављено питање уједињења Црне Горе и Србије у једну државу. С обзиром на прилике које су владале у Црној Гори и неспособност коју је испољавао политички врх (да ријеша нагомилане унутрашње противурјечности, у народу је све више била присутна мисао да се "Црна Гора не може развијати као модерна држава без уклапања у ширу државну заједницу". За разлику од друге половине XIX вијека, када се пијемонтска улога у том процесу давала Цетињу, послје балканских ратова све више је преовлађавала мисао да династија Петровић не може бити ујединитељска династија, већ је предност давата Карађорђевићима. Аустроугарски дипломатски представници у Црној Гори са жаљењем су могли да констатују "да расположење народа за уједињењем са Србијом све више расте, и да ујединитељи у Црној Гори, изузев у ријечком и цетињском округу, имају много ви-

ше присталица него краљ Никола"⁵. Иако су се декларисали као "црногорске патриоте" које су "настојале да спријече апсорбовање Црне Горе од Србије", владајући кругови нијесу могли да нађу унутрашњу подршку за такву политичку опцију. Напротив, расположење за уједињењем, које је сваким даном расло, у безизлазан положај је доводило и црногорски двор и кругове око њега.

При таквом распореду унутрашњих снага, једини начин да очувају своје политичке позиције у земљи двор и влада налазили су у међународним чиниоцима - тј. учвршћењу међународног положаја државе. На такав начин се, мислили су, могао осигурати опстанак постјећег режима, одложити питање уједињења или - уз ангажвање неке од великих сила, његово рјешавање усмјерити у правцу који су прижељкивали црногорски двор и влада.

Међутим, да би се то остварило, требало је најприје изаћи из крајње неактивне међународне позиције - која је на једној страни била посљедица резултата раније политике, на другој - производ околности да Црна Гора послје балканских ратова фактички није имала дипломатску службу за одржавање односа са другим државама. Наиме, послје објаве рата Турској престало је са радом, више од 30 година једино, стално дипломатско представништво Црне Горе у некој страниој земљи. Само по себи то је значило да су њене позиције за презентирање својих политичких ставова, дворовима других држава, биле веома ограничене. Присуство иностраних дипломатских представника на Цетињу није могло да надокнади негативне последице таквог стања из простог разлога што су се страни изасланици све више у својим извјештајима критички односили према политици црногорског двора и спољнополитичким плановима краља Николе. Како је црногорски политички врх и даље истрајавао на политици која је била усмјерена на то да по сваку цијену очува државну самосталност Црне Горе и позицију династије Петровића, и активности на међународном плану које су требало да допринесу остваривању тог циља, морале су бити интензивирани. Једино у контексту такве политичке опције, која је у односу на изражавану вољу народа садржавала у себи уско династичке и сепаратне интересе, могу се разумјети мјере црногорских званичника предузете на отварању нових дипломатских представништава Црне Горе у страним државама. Али, пошто су активности предузете у том правцу дале слабе резултате, важно мјесто у дипломатском заступању Црне Горе у Русији и неким другим земљама и даље су имале књажеве кћерке удате на европским дворовима.

I

Током 1913. званичне намјере за упостављање дипломатских односа на реципрочном основи биле су формулисане према Аустро-Угарској, Русији, Румунији, Србији, Грчкој и Албанији. Да се на томе заиста озбиљно радило, говори податак да је у буџету државних трошкова за

⁵ Др Новица Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1903-1918*, Зборник: Црна Гора у међународним односима, Титоград 1984, 90.

"кирију канцеларија посланстава и конзулата у Београду, Бечу, Петрограду, Албанији, Риму, Скадру и Котору била предвиђена сума од 29.800 перпера". У истом акту, у раздјелу III (Министарства иностраних дјела), као заступништва Црне Горе у иностранству наводе се посланства: Београд - Букурешт, Беч, Петроград, Албанија и Атина и конзулати (Рим, Скадар и агентство у Котору).⁶ Овакви планови појавили су се више као политичка тежња него као остварљива спољнополитичка потреба Црне Горе.

У пројекцијама отварања нових дипломатских представништва у страним земљама посебна пажња посвећивана је Бечу, Петрограду и Београду. Дипломатске мисије Црне Горе у овим пријестоним градовима могле су се сматрати једном од спољнополитичких мјера у правцу учвршћивања међународног положаја Црне Горе, односно као покушај да се процеси који се нису могли зауставити у земљи покушају предупредити извана - манифестацијом пуног спољнополитичког капацитета и државне суверености Црне Горе.

Од тежње за ослобођењем и уједињењем српског народа, пошто се то није могло остварити под њеном династијом, направљен је заокрет ка очувању државноправне посебности Црне Горе. При томе се посебно рачунало на Аустро-Угарску, којој је већ раније скренута пажња на опасност која црногорском двору пријети од уједињења са Србијом, што је било супротно спољнополитичким циљевима те монархије. Што се пак Београда тиче, отварање дипломатског представништва у пријестоници Србије, требало је да покаже и потврди формално-правну и фактичку једнакост двије државе, као два равноправна политичка субјекта, са истом међународноправном позицијом у погледу питања уједињења.

Међутим, од свих побројаних држава, најдужу и најупорнију дипломатску активност послје Балканских ратова Црна Гора је водила ради отварања свог сталног дипломатског представништва у Петрограду. Већ у октобру (29. септембра / 12. октобра) 1913. Гирс јавља са Цетиња да је из тајних и поузданих извора сазнао да краљ Никола и црногорска влада очекују његов одлазак на одсуство да би званично замолили руску владу за пристанак да у својству дипломатског представника Црне Горе при царском двору акредитују Јова Поповића, бившег делегата Црне Горе на Мировној конференцији у Лондону. Не желећи да прејудиира однос руске владе према принципјелној страни тог питања, Гирс је посебно скренуо пажњу да личност Поповића у очима народа ужива слабу репутацију због своје не нарочито добре прошлости, истичући да би избор поменутог кандидата на дужност дипломатског представника Црне Горе у народу био примљен с неразумијевањем и увредом.⁷

Обавјештења, која је Гирс у почетку добијао из дипломатских и других поузданих извора, потврдили су његови каснији контакти с министром спољних послова, Петром Пламенцем. Почетком октобра 1913.

⁶ *Буџет државних прихода и расхода Краљевине Црне Горе за 1914*, Цетиње 1914, 65.

⁷ АВПРи. Канцел ри ид. 1уул. т86.

Гирс је званично обавијештен да је у државном буџету предвиђена сума за рад дипломатских мисија Црне Горе у Београду, Петрограду и Бечу и да је влада ријешила да у Петроград пошаље Јова Поповића.⁸ Пламенац је, према Гирсовом извјештају од 13/26. октобра 1916, тражио да Поповић што прије крене у мјесто служења, иако прије тога од црногорске стране није тражен агреман за тога или другог дипломатског представника у Русији, тако да ни сагласност руске владе на установљење црногорске мисије у Петрограду није била добијена.⁹ Упозоривши на то, Гирс је ипак Пламенчев захтјев, као званично тражење Црне Горе, доставио својој влади.

Како одговор из Петрограда није стизао - на Цетињу су вршили притисак на Обнорског, који је у Гирсовој одсутности као секретар посланства отправљао послове мисије - да се та ствар што прије ријеша. Извјештавајући о томе, Обнорски је у потпуности дијелио ставове својих претходника, сматрајући да би присуство Поповића у Петрограду јако отежало рад руског посланства на Цетињу, и да је, у крањој линији, акредитовање црногорског представника у Русији - непотребно.¹⁰

Пошто се ово питање није рјешавало само на релацији Цетиње-Петроград, већ је за руску владу било важно и мишљење Београда, интересантно је видјети какве је ставове о томе износила српска влада. Према Хартвиговом извјештају из Београда од 12/25. новембра 1913, Пашић се, када је упознат с намјером краља Николе да именује своје дипломатске представнике у појединим европским центрима, изјаснио против тога "сувишног опетерећења црногорске државне касе", подвукавши посебно бескорисност отварања посланства у Београду и Петрограду.¹¹ Што се, пак, самог посланства у Петрограду тиче, намјере црногорске владе, према Пашићу, нијесу имале дипломатски, већ политички карактер. На основу информација које је он добио од Лазара Мијушковића, Црна Гора је жељела да се тим путем ослободи туторства руског дипломатског представника на Цетињу. Краљ Никола је, наиме, сматрао да би могао, ако има своје повјерљиво лице у пријестоници Русије, с више успјеха давати одговарајуће нијансе ставовима које Црна Гора заступа. Што се тиче личности предложеног представника, и у Београду су били сличног мишљења у погледу његове неподобности.¹²

Свакако да - последице негативних реакција руских дипломатских представника на Цетињу и Београду и изнијетог става српске владе - ни одговор императорског министарства у погледу отварања дипломатског представништва Црне Горе није могао бити позитиван. Обнорски га је, према извјештају од 15/30. децембра 1913, пренио краљу Николи, истичући том приликом да је према ставу руске владе довољна императорска мисија на Цетињу ради тачног обавјештавања Русије о потребама "једноплеменског црногорског народа". Штавише, према овом тумачењу, то

⁸ Истоил. т94.

⁹ Исто.

¹⁰ Истоил. т99.

¹¹ АВПРиГ . Политар. ивид. 1604ил. 70.

¹² Исто.

отварање само би отежало рјешавање важних питања из политичког живота Црне Горе и сарадњу са моћном покровитељицом, "која се увијек непристрасно и са пуном пажњом односила према потребама црногорског народа".¹³ Обнорски даље наводи да је краљ Никола с потпуним спокојством примио вијест о неуспјеху свога тражења, изразивши императорском министарству захвалност за "принципијелно рјешење питања о војној помоћи и субвенцијама".¹⁴

Питање отварања дипломатске мисије Црне Горе у Петрограду тиме је за извјесно вријеме било скинуто с дневног реда. До краја самосталног постојања Црне Горе, оно ће бити покренуто још једанпут, у току Првог свјетског рата, тј. почетком 1915.

II

Недостатак властитих дипломатских представништава, као и немоћ политичког врха на Цетињу да преко акредитованих страних дипломата заинтересује европске дворове за судбину Црне Горе, условили су да се краљ Никола у реализацији својих спољнополитичких замисли све више ослањао на родбинске везе са европским династијама остварене удајом његових кћерки. Та потреба се наметала како прије избијања балканских ратова тако и током њиховог трајања, а нарочито касније, у првим годинама Првог свјетског рата. Била је условљена чињеницом да оцјене које су давали страни дипломатски представници на Цетињу, о политици Црне Горе и приликама у њој, на основу којих су и доношене конкретне одлуке о степену материјалне и војне помоћи коју јој је требало одобрити, све чешће бивале неповољне. На непремостив отпор код влада великих сила наилазили су нереални територијални захтјеви изношени како у дипломатским активностима које су пратиле Први балкански рат тако и касније, током Првог свјетског рата. Мада је прижељкивано територијално проширење у званичним црногорским круговима доживљавани као начин обезбјеђивања сигурне будућности државе, посебно виђено из угла могућег уједињења са Србијом, код великих сила је постављање овог питања изазивало крајњу уздржаност, будући да је задржало у сферу њихових међусобних односа. Са сличном хладноћом су дочекивани и захтјеви за финансијском помоћу, као и предлози црногорског двора о војним и политичким активностима посебно током Првог свјетског рата. Због свега тога, политичке иницијативе саопштаване дипломатским представницима страних држава на Цетињу су често "радикално цензурисане", па нијесу ни могле да изазову очекиване реакције

¹³ АВПРГ. Комисија по изданию документов. по. и империи лизмаид. 418ил. 16т.

¹⁴ У ствари, никакву војну помоћ Русија у то вријеме није давала Црној Гори, а биле су прекинуте и исплате субвенција. Непоштовање војне конвенције уласком у I балкански рат, као и игнорисање захтјева руског цара поводом скадарске кризе, учинили су да ни у првој години Првог свјетског рата Црна Гора од Русије није добијала финансијску ни војну помоћ. Издржавање црногорске војске вршено је преко Србије, иза чега је добрим дијелом стајала руска влада. Тек почетком 1915. Русија је одобрила Црној Гори брашно за исхрану становништва, а нешто касније, у октобру, и зајам од 8.000.000 франака, који је требало исплатити преко банке у Паризу.

страних влада. Илустративан примјер у настојању да се испољене слабости у комуникацијама те врсте отклони представља ангажовање краљеве кћерке Милице Николајевне у преношењу политичких ставова свога оца руском двору.

У којој мјери су кораци које је она предузимала у неким случајевима попримали класичан дипломатски карактер, сличан оном који обично имају званично акредитовани представници страних држава, најбоље се може видјети из садржаја неколико писама која је Милица Николајевна Романов упутила руском императору Николају II. Писма су настала у периоду од 25. децембра 1912. до 5. априла 1915. године. Два од њих нијесу датирана, али се по садржају уклапају у наведене хронолошке границе. Она се данас чувају у Државном архиву Руске Федерације, у фонду *Писма Николаја к. њ. црногорског императору Николају II* (Фонд 601, опис 1, ед. хр. 1304). Већ сама чињеница да су похрањена у фонду у коме се чува преписка два владара, а не у личном фонду Милице Николајевне, говори о њиховом политичком карактеру. С друге стране, њихов садржај очигледно упућује на закључак да су написана у име црногорског двора, односно да сходно добијеним инструкцијама имају карактер званичног обраћања Црне Горе.

Оно што ова писма, без обзира на њихову политичку суштину, несумњиво разликује од међудржавне дипломатске преписке, у класичном смислу, јесте веома присан, интиман тон, посебно изражен у начину ословљавања руског императора, као и у обраћањима у уводним и завршним дјеловима текста. Такав стил писања потпуно је разумљив. Милица Николајевна (1866-1851) била је удата за Петра Николајевича,¹⁵ млађег сина Николаја Николајевича¹⁶ (старијег). Њен супруг био је унук императора Николаја I Павловича (1796-1855, а император од 14. децембра 1825). У вријеме закључења свадбеног уговора 1889,¹⁷ Петар Николајевич је био брат од стрица тадашњег руског императора Александра III. Послије смрти императора Александра III (1894) на руски пријесто је дошао његов најстарији син Николај II Александрович, посљедњи руски цар.

Милица Николајевна Романов посебно присне односе имала је са новом руском царицом Александром Фјодоровном супругом Никола-

¹⁵ Петар Николајевич (1864-1931), гардијски официр, шеф Гренадирског инжењерског батаљона, члан Савјета државног узгајалишта коња. Видјети: *Дом Романови. - биографические сведени члена, царствовавшего дома. предка. и родственных.* и Санкт Петербург 1991г. 14т.

¹⁶ Николај Николајевич (старији) (1831-1891), велики кнез, трећи син Николаја I, генерал ађутант (1856), генерал фелдмаршал (1878). Школовао се у I кадетском корпусу. Од 1855. био је члан Државног савјета. Од 1859. командир посебног гардијског корпуса. 1864-1880. командовао је јединицама гарде у Петроградском војном округу. У вријеме руско-турског рата 1877-1878, био је главнокомандујући Дунавске армије.

¹⁷ Уговор о браку црногорске принцезе Милице Николајевне и великог кнеза Петра Николајевича закључен је у Петаргофу 25. јула 1889. Текст уговора у: проф. др Гавро Перазић, мр Радослав Распоповић, *Међународни уговори Црне Горе 1878-1918*, Подгорица 1992, 230-235.

ја II. Они су постали још блискији када се Миличина сестра Стана удала за старијег брата њеног супруга Николаја Николајевића (млађег).¹⁸ Међутим, без обзира на изразиту фамилијарност и одсуство официјелности у њеним комуникацијама са руским императором, из појединих дјелова тих писама јасно је видљиво да они, као и несумњиво значајан утицај Милице Николајевне на руском двору, нијесу били довољни да обезбиједи позитиван став руског цара према захтјевима који су у њима изношени. Штавише, дјелови њиховог садржаја јасно упућују и на неке карактеристичне црте из спољнополитичких односа двије земље, које су изражене у подозривости и сумњичавости руске владе према политици Црне Горе. Такав закључак се може стећи простим увидом у њихов садржај, и поред чињенице да представљају једностран вид комуникације, односно да се у поменутом фонду не могу наћи посебни документи о ставовима руског цара према захтјевима који су у Миличиним писмима изношени. Но, пошто она својим садржајем најбоље говоре о свом карактеру и непосредним поводима који су њихов настанак условили, сматрали смо корисним да их објавимо у цјелини, на руском језику и у преводу на српски језик. Осим што могу представљати прилог питању спољнополитичког дјеловања Црне Горе у посљедњим годинама њене независности, можда још у већој мјери она могу бити прилог једној другој историјској теми, која до сада није била предмет посебног историографског истраживања, тј. изучавању питања утицаја књажевих кћерки на спољнополитички живот Црне Горе у посљедњим деценијама XIX и на почетку XX вијека.

Писма Милице Николајевне императору Николају II

1.

Дорогой Никии

Позволь мне выразить Тебе мою безграничную благодарность за Твое сочувствие и за щедрую помощь, которую Ты оказал Черногории, повелев выслать народу муку и зерно. Мой отец был несказанно обрадован Твоим повелением; он сам выразит Тебе те чувства, которые наполнили и его душу.

По желанию моего отца решаюсь просить Теб позволить мне лично выехать, чтобы передать некоторые важные неотложные вопросы, касающиеся ближайшего будущего Черногории.

¹⁸ Николај Николајевич (млађи) (1856-1929), велики кнез, генерал ађутант (1894), генерал (од 1901). Завршио Николајевску инжењеријску академију (1873) и Академију генералног штаба (1876). У вријеме руско-турског рата 1877-1878. ратовао је заједно са својим оцем Николајем Николајевичем (старијим) главнокомандујућим Дунавске армије. Од 1905. до 1915. био је командант гарде Петербуршког војног округа и истовремено од 1905. до 1908. предсједник Савјета државне одбране. У вријеме Првог свјетског рата 1914-1918. тј. од 20. јула/2. август 1914. до 23. августа/5. септембра 1915, био је врховни командант руске војске. Смијењен је настојањем императорице Александре Фјодоровне, која се плашила јачања његовог утицаја.

Вполне понимаючи то просьба моя несвоевременна изна насолько праздники отнимают у Тебя столько небольшое количество свободного времени которым Ты располагаешь. Но поверь и то решюсь беспокоить Тебя только ввиду важности .ти. вопросов в глаза. моего отца. с была бы тем более рада вновь уведомить Тебя и что ввиду моего верного близкого отъезда в Черногорию - *Бог весть* когда мы опять встретимся .

От души желаю Вам радостны. праздников и Твоему ненаглядному сыну - здоровью и сил.

Да со.ранит Тебя Господь от всякой душевной тревоги и да минует Тебя всякая печаль и забота о близких. дороги. .

Всєю душою люблю Тебя и безгранично благодарна

15го Декабр

Милица

1912

Рождество Христово

Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ) ф. 601 и д. 1309 ил. 1

Превод:

Драги Ники,

Дозволи ми да Ти изразим безграничну захвалност за Твоје саосјећање и дарежљивост коју си показао према Црној Гори, наложивши да се народу пошље брашно и жито. Мој отац је био неизрециво обрадован Твојом заповијешћу, он ће сам изразити Теби та осјећања која испуњавају његову душу.

По жељи мога оца одлучила сам да Те молим да ми дозволиш лично да дођем да бих ти уручила нека важна, неодложна питања, која се тичу непосредне будућности Црне Горе.

У потпуности схватам да је моја молба неправовремена, знајући колико Ти празници одузимају од ионако мале количине слободног времена којим располажеш, али вјеруј да сам ријешила да Ти досадим једино због важности тих питања у очима мога оца. Ја бих тим више била срећна поново да Те видим због вјероватног, скорог, одласка у Црну Гору - једино Бог зна кад ћемо се опет срести.

Из дна душе желим Вам радосне празнике а Твом вољеном сину - здравље и снагу.

Нека Те Господ сачува од сваке душевне патње, нека Те мимоиђе свака туга и брига о блиским и драгим.

Читавом душом препуна љубави према Теби и безгранично захвална

Милица

25. децембра 1912. године

Рођење Христово/Божић

Т.

10го нвар
191у

Дорогой Никии

Очень благодарю за данный мне совет говорить с Сазоновым; совет действительно внаиболее практический и самый скорый.

Прибегнуть к нему без Твоего разрешения не считала себя вправе.

Вполне разделяю также Твой взгляд вне действовать за спиной так как считаю .то первым условием общения честны. людей.

с потому обратилась прежде всего к Коковцеву не желая действовать помимо него; тем более что обо всем .том вопросе он будет докладывать Тебе завтра.

с просила его передать Сазонову что Тебе угодно чтобы с ним говорила. Взгляд высказанные мною и записаны так как желаю во-первых .ответить за свои слова а кроме того и оградить себя в будущем от невольных .но неправильных . истолкований и. .

Признаю что мне было очень трудно обмениваться мыслями с человеком принципы и взгляд которого коренным образом расходятся с моими. Но считала своим долгом точно исполнить выраженное Тобою желание. Сказать ему всё и сказать воткровенно; впрочем и иначе и не сумела бы поступить.

Препровождаю Тебе .ту записку и буду считать поручение моего отца исполненным на помещение мои. личные . взгляд доволен . смотрю как на долг моей совести перед Тобою.

Присылаю .ту записку предполагая также что вчерашнее моё прошение -принятие меня -стало теперь излишней.

Прошу Тебя верить всегда моей глубокой неизменной преданности.

Остаюсь сердечно любящей и верной и т.д.

Милица

P.S.

Ген-майор Потаповирусский военный агент в Черногории .одит в Петербург. О своём отъезде из Остии он не считал нужным доложить моему отцу. По .тому впредь до выяснения того как Ты отнесёшься к подобному пренебрежительному отношению к особе моего отца и между прочим русского Генерал-фельдмаршала - естественно не буду с ним видеться .

Ты без сомнения разрешишь мне и не иметь с ним того общения в котором между нами была речь.

(ГАРФ) ф. 601 и.д. 1309 и.л. т

Превод:

10. јануара 1913. године

Драги Ники,

Веома сам Вам захвална за савјет који сте ми дали да разговарам са Сазоновом¹⁹. Савјет је заиста "најпрактичнији" и "најбржи".

Прибјећи му без Твог одобрења нијесам сматрала да имам право.

Такође, потпуно дијелим Твоје гледиште "не радити иза леђа" јер сматрам то првим условом општења са часним људима.

Ја сам се због тога најприје обратила Коковцеву²⁰ не желећи да радим мимо њега, утолико прије што ће о свим тим питањима он Тебе извјестити сјутра.

Ја сам га молила да обавијести Сазонова да ја желим с њим да разговарам. Гледишта која сам изнијела ја сам записала, јер желим, као прво, да одговорам за своје ријечи, а осим тога и да заштитим себе од случајних али нетачних интерпретација.

Признајем да ми је било врло тешко да размјењујем мисли са човјеком чији се принципи и погледи радикално разликују од мојих. Али, ја сам сматрала својом дужношћу да тачно испуним жељу коју си Ти изразио. Казати му "све" и казати "отворено"; уосталом ја другачије и не бих умјела поступити.

- Шалући Ти ту забиљешку ја ћу сматрати налог мог оца испуњеним, а на занемаривање мојих личних погледа ја гледам као на дуг моје савјести пред Тобом.

- Шалући Ти забиљешку претпостављам такође да јучерашња моја молба да ме примиш, сада је постала сувишна.

Молим Те да вјерујеш увијек у моју дубоку непромијењену оданост.

Остајем срдачна, препуна љубави и вјерно одана.

Милица

P.S.

Ген. мајор Потапов²¹ руски војни агент у Црној Гори, налази се у Петрограду. О свом одласку из Цетиње он није нашао за сходно да обавести мог оца. Због тога, све до разјашњења како се Ти односиш према таквом потцјењивачком поступку према личности мог оца, поред осталог руског генерал-фелдмаршала, ја разумије се нећу се са њим срести.

- Ти ћеш без сумње да ми дозволиш да се са њим не објашњавам о питањима о којима је међу нама било ријечи.

3.

Дорогой Никии

Согласно желанију моего отца спешу сообщить Тебе следующую телеграмму из 0 етинь .

¹⁹ Сазанов Сергеј Димитријевић (1860-1927), министар иностраних дјела Русије (1910-1927).

²⁰ Коковцов Владимир Николајевич (1853-1943) гроф, министар финансија Руске империје 1904-1914 (с прекидом 1905-1906), председник Министарског савјета (1911-1914).

²¹ Николај Михаилович Потапов (1871-1946) руски војни агент у Црној Гори у периоду од 1903 до 1915.

с просила Коковцева прие. ать ко мне и также по желанию моего отца передала ему текст .той телеграммы.

Ввиду гр души. событий .считаю долгом совести передать Тебе относительный взгл д моего отца. Он и. предвиделиравно и последствии дл России.

Буду ждать Твоего приказани икогда мне витьс . Позвол ю себе настаивать на спешностиитак как боюсьчто скоро будет поздно.

Потому убедительно прошу прин ть мен завтраинесмотр на тоичто .то день рождени Петра. От т часов совсем свободна.

Всем сердцем преданна

Милица

9ого вечером

(ГАРФ) ф. 601ид. 1309ил. 8.

Превод:

Драги Ники,

Сагласно жељи мога оца журим да Ти саопштим следећи телеграм из Цетиња.²²

Ја сам молила Коковцева да дође код мене, и такође по жељи мога оца предала му текст тог телеграма.

У вези са будућим догађајима сматрам дугом своје савјести да Ти предам виђење мога оца на њих; он их је предвидио - исто као и посљедице за Русију.

Чекаћу Твоје наређење, кад ми јавиш, дозвољавам себи инсистирање на хитности јер се бојим да ће ускоро бити касно.

Зато, искрено молим да ме примиш сјутра без обзира што је то дан Петровог рођења²³. Од два сата ја сам потпуно слободна.

Свим срцем одана

Милица

9-ог увече

4.

Дорогой Никии

Никольша передал мне следующее: вГосударю угодноитобы ты Ему написалаиак ты на. одишь. Желательно лиичтобы разграничение между Черногорией и Сербией было сделано Россиейц Второе: вчтобы ты указала границы Черногориив.

Мое личноеивесьма определенное мнениеине могло быиконечной иметь значени иесли бы не совпадало с мнением моего отца; и Его взгл ды на оба .ти вопроса мне вполне известны.

²² Текст телеграма није приложен уз писмо.

²³ Вјероватно је у питању дан рођења њеног супруга Петра Николаевича.

Мой отец безусловно полагал, что на то, что России будут понести нижеизложенные пожелания Черногории в смысле будущи, граничив всею душою приветствовал бы разграничение Россиию между Черногорией и Сербией.

Эти желания Черногории оправдываются и во-первых, исторически неисчислимыми жертвами людей веками боравшихся в защиту креста и угнетенны, братьев и затем и небольшими экономическими выгодами, которые Черногория вполне заслужила.

Пятьсот лет свободна Черногория поддерживала свой священный огонь православия и надежду на освобождение в других балканских странах, и дождавшись, что того только в течение прошлого столетия и с тем, пор достигнув, значительного развития и процветания.

Одна Черногория окружена железным кольцом Австрии и томилась в безвыходном положении. Но вот пробил час воли Божьей.

Она особенно счастлива, будучи над моей дорогой Родиной, за себя и новую светлую зарю по воле России... по воле Твоей.

В 1711 г. Петр Великий, окруженный турками на Пруте, призвал на помощь Черногорию; тогда спустя в другой благодарственной грамоте моему предку - Владыке - Господарю Даниле I он говорит: «Вы по Нашему желанию ради единоверия и единознания с Нами вооружились всенародно. Не можем Мы по достоинству и по заслугам Вашим за оказанное Нам всепомоществование возблагодарить и награждение учинить».

Наша Царская Милость к Вам и впредь никогда отъемлена не будет.

Дай Бог Черногории, чтобы благородные слова Великого Царя оправдались в Твоем решении.

Тогда по вопросу новых, желательных границ боюсь утруждать Тебя, суверен, им перечислением рек, деревень и горных крестов, потому называю их только в общих чертах: Черногория получила бы Герцеговину с той частью Адриатического моря, которая ей (Герцеговине) принадлежит; затем южные части Далмации до Антивари острова (с Рагузой и Котором). На северо-востоке - ту небольшую полосу южной Боснии, которую черногорцы осенью и зимою заняли собственными силами без участия сербов; здесь много легло людей.

На юг от устья Дрины весь правый берег ее до черногорско-сербской границы южнее Дубровицы (конечно, все это к северу от Дринских Скариных озер).

Это границы в случае раздела Боснии, Герцеговины и Далмации и части Албании.

Если же в раздел войдут Хорваты и Славония и Сирмия²⁴ (хотя конечно, часть их, отсюда Черногория должна будет увеличиваться; определены эти новые границы у меня подробно имеются).

²⁴ Вjerovatno: Срем.

Прости за .ти длинные страницы; знаоужак кажда минута до-
рога.

Особенно думала о Теб в радостный день сдачи Перемышл .
Этот трепет душииуство бесконечной благодарности к Богу и родным
воинам -мне так знакомоиужак близко...

Дай Бог Тебе ещё таки. радостей

Всею душою люб ща Теб верноподданна

КиевиБ апрел 1915

Милица

(ГАРФ) ф. 601иД. 1309ил. 10ф1

Превод:

Драги Ники,

Николица ми је доставио следеће: "Господар жели да му ти напишеш да
ли сматраш пожељним да разграничење између Црне Горе и Србије обави Руси-
ја? - Друго: да ти одредиш границе Црне Горе". -

- Моје лично сасвим одређено мишљење, свакако, не би могло имати
значај, ако се не би подударало са мишљењем мог оца, а његови погледи на та
два питања мени су потпуно познати.

Мој отац, свакако, претпоставља, да ће Русији бити разумљиве ниже
изложене жеље Црне Горе о будућим границама; од свег срца поздравио би раз-
граничење између Србије и Црне Горе од стране Русије.

- Те жеље Црне Горе оправдавају се као прво историјом, безбројним
жртвама људи који су се вековима борили за заштиту крста и поробљене браће,
- а затим и не много великим економским погодностима које је Црна Гора у пот-
пуности заслужила.

Петсто година слободна Црна Гора одржавала је пламен православља и
наду у ослобођење у другим балканским земљама, које су то дочекале тек током
прошлог стољећа, и од тада доживјеле значајан развој и напредак.

Усамљена Црна Гора окружена гвозденим обручем Аустрије, мучила се
налазећи се у безизлазном положају. Али, ево, дошао је час воље Божје.

Ја ћу посебно срећна бити ако мојом домовином засија нова свијетла зо-
ра, по вољи Русије... по Твојој вољи.

У 1711. Петар Велики окружен Турцима на Пруту, позвао је у помоћ
Црну Гору. Двије године касније, у другој граматии захвалности мом претку вла-
дици-господару Данилу I он каже: "Ви сте по нашој жељи ради једновјерја и јед-
нозначја наоружали сав народ. Ми не можемо по достојанству и по заслугама Ва-
шим за показану нам помоћ захвалити и награду учинити.

Наша царска милост према Вама у будућности никад неће престати".

- Дај Боже Црној Гори да те ријечи захвалности великог цара буду по-
тврђене у Твом рјешењу.

2) По питању нових пожељених граница ја се плашим да Те не оптере-
тим набрајањем рјечица, села, планина, планинских кланаца и зато ћу их назна-
чити само у општим цртама: Црна Гора добила би: Херцеговину с тим дијелом

Јадранског мора који јој (Херцеговини) припада, затим јужни дио Далмације до Барских острва (с Дубровником и Котором). На сјевероистоку тај невелики појас јужне Босне, који су Црногорци ове јесени и зиме заузели сопственим снагама, без учешћа Срба; овдје је много пало људи.

На југу од ушћа Дрима цијелу његову десну обалу до црногорско-српске границе, јужније до Ђаковице (наравно све што је сјеверно од Дрима град Скадар, језеро). То је граница у случају подјеле Босне и Херцеговине, Далмације и дијела Албаније.

Ако у подјелу уђе Хрватска, Славонија и Срем то ће се свакако дио који припада Црној Гори увећати; ја имам подробно одређење тих нових граница.

Опрости за ове дуге странице - знам како је сваки минут скуп. Посебно сам мислила на Тебе у радосни дан предаје Перемисла. Тај трептај душе осјећање бескрајне захвалности Богу и родним војницима мени је тако познат, тако близак.

Нека да Бог Теби још таквих радости.

Свом својом душом препуна љубави према Теби, поданички вјерна

Милица

Кијев, 5 априла 1915.

ИСТОРИОГРАФИЈА

Проф. др Михаило ВОЈВОДИЋ*

ВЕЛИКЕ СИЛЕ И ЦРНА ГОРА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

(Поводом књиге проф. др Драгољуба Живојиновића,
Невољни савезници 1914-1918, Београд 2000, стр. 320)

Иако је научно интересовање историчара Драгољуба Живојиновића доста широко, а иде и у дубину уназад неколико векова, најчешће је у оним областима историје у којима се нека шира европска односно светска збивања или додирују или дубоко прожимају са нашом националном проблематиком. Чини се, међутим, да се он стално, а нарочито током последње деценије, враћа тематици Првог светског рата као нечему што га непрекидно интригира, подстиче његову научну радозналост, и као да ту тражи доказ којим би можда желео да објасни нешто што га данас опседа. Можда га је за ту област везала драматика тако снажног додира Европе и света са нашим народом, са нашим државним творевинама, у околностима једног великог светског рата. А упораво тада када још нису били испуњени многи народни идеали, циљеви вековних тежњи српског народа, када тај народ није био још окупљен, уједињен ни ослобођен, када је са закашњењем требало да постигне оно што су већ учинили други европски народи у Средњој и Западној Европи - створена је управо на овом балканском простору на крају Првог светског рата једна вишенародна државна заједница за коју се и данас питамо да ли је више одговарала свету или нама самима. Можемо се запитати, на пример, до које смо мере натерали Европу да тада прихвати оно што смо створили у околностима сасвим различитим од оних у којима смо правили своје националне државе у прошлости. Да ли смо мислили да смо заиста тада са знатним закашњењем на нашем тлу добили оно исто што је много раније настало у другим европским регионима, заправо на територијама где су сродни народи са истом историјском судбином, културом и језиком уједињени у једну државну целину. Или је Европа натерала нас да по неким њеним стандардима и усклађено са њеним интересима обликује-

* Аутор је редовни професор на Филозофском факултету у Београду.

мо једну државну југословенску заједницу. Да је ово прво у питању може нас на то навести једно осећање југословенског заједништва које се од почетка XX века, а нарочито после Анексионе кризе, у чврстило највише код српске националне елите, разуме се - превасходно у бризи за опстанком српског народа пред спољним опасностима. А да је ово друго у питању довољно би било споменути само један детаљ, а то је да су велике силе брже-боље признале новостворену југословенску државу онда када је она имала само заједничког владара, али не и обележену државну територију нити основне државне законе, што је до тада било неуобичајено. Управо споменуо сам ту недоумицу јер ми је такво осећање остало пошто сам прочитао недавно објављену Живојиновићеву књигу *Невољни савезници 1914-1918* (Београд 2000). А он као да је то и намерно хтео да подстакне код читалаца сачинивши књигу као што се види без оног закључка у коме би сигурно сугестивно изнео своје вредносне судове, оставивши заправо да свако сам размишља и даје неку своју оцену.

Основна садржина књиге *Невољни савезници 1914-1918* тиче се драматичне судбине Црне Горе у Првом светском рату у који је она ушла пожртвовано да брани част и слободу српског народа, а из њега више није изашла као држава. Није ово први пут да се Живојиновић бави Црном Гором и то управо у том рату. Већ неколико његових ранијих студија представило га је као најпотпунијег познаваоца и, разуме се, истраживача слома Црне Горе у Првом светском рату и сведока њене грчевите борбе да опстане и настојања последњег црногорског владара да обнови свој престо. Управо однос Црне Горе и Италије током рата, о чему је и највише писао (на примјер: *Америка, Италија и јосџанак Јужнославије 1917-1919* (1970); *Црна Гора у борби за јосџанак 1914-1922* (1996); *Италија и Црна Гора 1914-1925* (1998), чинио му се најзанимљивијим углом да покаже све суровости тога великог четворогодишњег судара држава и народа, до тада непревазиђеног не само по људским жртвама и материјалној штети него и по употребљеним другим средствима притиска, а затим и индиферентности и небриге за поједине савезничке државе. Италија је била за Живојиновића управо класичан пример да преко ње покаже колико је наш народ у спољном великом свету имао непоуздани ослонац и са коликом је лакоћом био жртвован онда када је за њега престао сваки интерес. Управо с тим у вези присећам се увек речи једне наше умне главе, политичара и научника, речи које је изговорио пред Први светски рат, а у којима се, поред многих, лако могла препознати и Црна Гора: "Права неограничена власт над земљама налази се у великих сила. Ма шта да се изврши ратом или револуцијом не може опстати без одобрења великих сила. Мале државе имају само стешњену самоуправну слободу у својој области. Њима се не признаје право вођења велике политике".

Књига *Невољни савезници 1914-1918* показује у ствари ширење Живојиновићевог интересовања или, како је сам нагласио, његовог занимања за Црну Гору, и то опет у амбијенту Првог светског рата. Овога пута, међутим, хтео је да анализира и објасни држање савезничких сила према Црној Гори, тј. сила Антанте, укључујући и Америку, и да покаже

колико су те силе које су биле њени савезници у рату допринијеле пропасти црногорске династије и нестанку црногорске државе са историјске позорнице. Већ сам наслов књиге асоцира на нерасположење сила према Црној Гори, зато и није тешко претпоставити зашто је дошло до таквог њеног краја. Занимљиво је, међутим, како је Живојиновић реконструисао и објаснио споменуте односе у цијелом том четворогодишњем периоду у коме се провлачило једно заправо неприродно држање савезника према савезнику, када је требало мобилисати све снаге за борбу против централних сила. Који су то били узроци, до које су мере били јаки разлози да је један савезник, који је не само био војнички поражен него се могао уз помоћ са стране опоравити, доспео у такву агонију да му је, и после победа антантине војске, била сасвим предвидива другачија судбина, а да је био искључен сваки повратак на старо и ако то није било логично очекивати.

Живојиновић је своје виђење односа западних сила, Русије и Америке према Црној Гори, у годинама Првог светског рата, изнио у тринаест тематских заокружених поглавља, али груписаних у три хронолошке целине. У жељи да проникне у праве узроке већ и насловом књиге наговештеног расположења савезничких сила према Црној Гори, а не само да има у виду чисто ратне околности, он је анализирао најпре стање у Црној Гори у јулској кризи 1914. године, политичке амбиције црногорског двора, као и понашање великих сила. У ствари, објашњење држања сила уочи избијања рата му се чинило неопходним јер су се тада могли уочити неки њихови судови о Црној Гори који су изгледа непрекидно били присутни, или су били онај критеријум за доношење одлука чак и онда када је било јасно да су се темељиле на чистим предрасудама. У другом делу књиге објаснио је тај однос у ратно време све до капитулације црногорске војске у јануару 1916. године, при чему је имао посебно у виду улогу у свему томе ратних циљева и територијалних претензија Црне Горе. Тадашњи однос сила према Црној Гори он је настојао да у многоме сагледа кроз призму оцена које су давали њихови представници на Цетињу, на основу којих су се најчешће и доносила конкретне одлуке о степену материјалне или војне помоћи коју треба одобрити. Трећи део, у коме сагледава црногорски двор и владу у избеглиштву у годинама 1916-1918, међутим, најзанимљивији је и чини се најпоучнији. У њему се аналитички, уз мноштво података који сами за себе најбоље говоре, континуирано прати прије свега нерасположење савезничких влада према Црној Гори, које је, разумије се, из дана у дан расло, а чему су каткада доприносиле и неумерене жеље краља Николе у околностима када су се могле оцењивати као просто пркошење њиховим интересима.

Као што је већ речено, Живојиновић је најпре анализирао држање великих сила према Црној Гори у јулској кризи 1914. године. Разговарање кризе на Балкану после сарајевског атентата и претња ултиматумом Србији - како он истиче, а према ономе како се на то гледало у европским престоницама - као да је требало да прође мимо Црне Горе. Када је већ било јасно да се рат на Балкану не може зауставити, велике силе нису биле сувише расположене да сврстају Црну Гору у ред оних

који ће ући у војни сукоб с Аустро-Угарском уколико ова нападне Србију. Мотиви за овакав став били су вишеструки, али су пре свега проистицали из чињенице што се на Црну Гору гледало с неповерењем које је датирало из ранијих година. Мала Црна Гора занемарљиве војне снаге, с претераним територијалним амбицијама, немирна и непопустљива из претходних збивања а посебно од времена анексионе и балканске кризе, када се одупирала њиховим саветима, наметнула им се, како би то Живојиновић казао, као реметилачки фактор на Балкну. Штавише, неки од савезника нису крили да би Црну Гору управо због тога, а и због којегчега другог, најрадије видели увезану у једну државну заједницу са Србијом. Уосталом, неразвијена Црна Гора, неизграђених комуникација, слабих економских могућности, неприпремљена у сваком погледу, изискивала би неизоставно слање помоћи у рату, што би, како им се чинило, носило многе ризике и потешкоће.

Улазак Црне Горе у рат 1914. године - како се констатује у књизи - променио је однос савезника према Црној Гори, али је то трајало само кратко време. Живојиновић није то посебно објашњавао, јер му се чинило да је тако нешто нормално и очекивано. Он је, међутим, анализирао један по један разлог који су у правом смислу довели до разлаза Црне Горе са савезницима, чак и пре њене капитулације. Проблем указивања финансијске помоћи Црној Гори, која је без одговарајућих припрема просто кренула у ратне операције, био је најактуелнији, али је - може се закључити - управо ту почело да се распламсава међусобно неповерење. Захтјеви Црне Горе били су већи него што су западне силе биле спремне да им удоволе. И Француска и Енглеска су биле прије расположене да Црну Гору учине зависном од материјалне помоћи Србије, како би је принудиле на заједничку сарадњу са њом, чиме би се балкански фронт учинио чвршћим и отпорнијим. Уз то, помоћ је била мања од затражене и очекиване и није исплаћена одједном, а обезбеђена је била и строга савезничка контрола намјенског трошења средстава. Други извор неспоразума, на који Живојиновић скреће пажњу, био је правац извођења црногорских операција. Црна Гора није била расположена да ратује у Босни, него у правцу албанских крајева. Штавише, у јуну 1915. године Црногорци су освојили Скадар испунивши свој давнашњи сан, али тиме и директно угрозили интересе Италије. Управо егзатним подацима саопштеним у овој књизи Живојиновић је показао да је утврдио како је од црногорског заузимања Скадра црногорско-савезничка сарадња падала све ниже, да би у једном тренутку била и прекинута. Показао је, у ствари, колико је то била кобна одлука црногорског врха. Снабдевање храном и опремом Црне Горе, које ни до тада није било уредно, потпуно је пресечено. Обустављена је и свака финансијска помоћ Црној Гори. У таквом држању према Црној Гори - како се истиче - најригорознија је била Италија, која се у ствари налазила у најбољој ситуацији да јој прискочи у помоћ и да преузме на себе обавезу снабдевања црногорске војске и народа. На молбе и жалбе и захтеве Црне Горе - нико се више није озбиљно освртао, па се ни извесни предлози Француске и Русије да се некако олакша стање Црне Горе нису прихватили. Ову кризу односа из-

међу Црне Горе и њених савезника Живојиновић је - види се - пратио из дана у дан. Савезници су практично оставили Црну Гору на милост и немилост противничких трупа које су почетком 1916. године кренуле у офанзиву против црногорских линија. Живојиновић, међутим, за такав положај у коме се нашла Црна Гора није амнестирао црногорски двор и самог владара. Неприлагодљивост црногорског врха и његови, како је написао, нереални територијални захтеви просто су наилазили на непримостиви отпор савезничких влада. Негативне оцене које су о свему томе из Цетиња упућивали својим владама инострани представници, у чему је предњачио енглески посланик, као да су рушиле све комуникације између Црне Горе и њених савезника у рату. Ако се томе додају и вести, често непроверене, о тајним преговорима Црне Горе и Аустро-Угарске и о намерама црногорске стране да закључи мир, онда је било јасно да је за савезнике Црна Гора изгубила сваки значај. Оставши без помоћи савезника, без хране, муниције, притиснута глађу, и практично беспомоћна, заправо кажњена, Црна Гора је била присиљена у јануару 1916. године да капитулира. Чињенице које је изнео проф. Живојиновић више него убедљиво сведоче о томе да је управо држање савезника довело Црну Гору у такав положај. Цитираћу његове речи: "Бруталност притиска била је несхватљива а последице далекосежне". А кад се то има у виду, падају у воду онда и њихове оптужбе на рачун Црне Горе. Уосталом, како се види, Живојиновић је располагао прворазредним изворима, разноврсним документима који су то недвосмислено потврђивали.

Последњи део књиге односи се на избегличко време у Француској краља Николе, његове породице, владе, сарадника и дела присталица. Била је то, како је Живојиновић лепо казао, права драма коју је тамо преживљавао црногорски врх. Нашавши се ван земље, без средстава, практично без ичега, краљ је оптуживан да је распустио своју војску а није обезбедио њено повлачење, и био сумњичен за све и свашта, а пре свега за издају. Чак и у тако невеселим околностима када није имао ништа у руци, како истиче Живојиновић, краљ је предузимао извесне иницијативе, подносио неке захтеве, да би ојачао свој положај, не губећи упорност чак ни када је на све то одговарано одбојношћу и омаловажавањем. Међу таквим захтевима било је и оних који су се односили на одобрење зајмова за набавку оружја и обнову војске, обезбеђење хране за потребе рата, како би се Црногорци раме уз раме борили са савезницима, а што се - у ситуацију у којој су се и краљ и земља налазили - могло смарати, а и сматрало се, његовом простом опсеом. Или се све то могло узети, како Живојиновић оцењује, као трагични покушај човека који је био свестан онога што су доживели и он и његов народ.

Живојиновић је документовано поткрепио своје тврдње да су савезничке владе показивале крајњу уздржаност према предлозима црногорског владара. Оне нису биле расположене - како се види - да разматрају могућност обнове црногорске војске, за шта су довољно јак разлог налазиле у томе да је занемарљиво мали број Црногораца избегао на Крф. Снизиле су и ранг својих дипломатских представника на црногорском двору на најнижи ниво, и уопште градиле један однос који је дово-

дио црногорског владара у понижавајући положај. Нарочито се - како истиче Живојиновић - својим нерасположењем и својом нетрпељивошћу према Црној Гори одликовала енглеска влада, задржавши такав став све до краја рата.

Живојиновић је указао и на друге чиниоце који су из дана у дан црногорски врх доводили у све безизгледнију ситуацију. Крфска декларација, потписана у јулу 1917. године, која је требало да представља темељ будућег уједињења југословенског света на балканском поростору, није спомињала Црну Гору. Црногорски одбор за народно уједињење формиран од црногорских избјеглица у Европи и САД водио је снажну кампању против црногорског краља и захтевао уједињење Србије и Црне Горе. А црногорска мисија упућена од стране краља Николе у САД није добила никакво охрабрење нити помоћ коју је тражио краљ Никола.

Пратећи тако агонију краља Николе и његових сарадника у избеглиштву и њихове јалове напоре да учине нешто, Живојиновић је посебно скренуо пажњу на оне чињенице које су показивале колико је таквом положају доприносила све присутнија и све гласнија идеја уједињења Србије и Црне Горе. Одбојност црногорског краља према тој идеји, чинило се, није са његове стране предвидела неке логичке контрапредлоге, него само неумерене територијалне захтеве, на примјер Меморандум из 1917. године који су, слично онима из ранијих година, само појачавали нерасположење у савезничким престоницама. Живојиновић је пратио краљева грчевита настојања све до последњег тренутка да спречи да савезници окупирају Црну Гору осим ако би то учинила француска војска са његовим мандатом, затим његову активност да створи један црногорски одред који би упутио у Албанију ставивши га под контролу савезничких официра, а затим и његову намјеру да оствари свој повратак у Црну Гору. Све што се више ближио крај рата савезници су на краљеве предлоге одговарали својом јачом увереношћу у потребу уједињења Србије и Црне Горе. Тиме су се недвосмислено одређивали према будућности Црне Горе. Чини се, бар читајући ову књигу, да су пресуђујући став у смислу потребе да се оствари уједињење Србије и Црне Горе, али само као претходница уједињења са осталим југословенским територијама у једну југословенску државу, изразиле САД једним саопштењем њеног Стејт Департмента. Редом су то исто учиниле затим и остале побједничке силе. Тиме је истовремено била и запечаћена судбина свих напора краља Николе за обновом црногорске државе. Живојиновић је указао и на покушај краља Николе да нађе излаз из тога за њега затвореног круга, а то је његова изјава из октобра 1918. године о придружењу Црне Горе југословенској федерацији под условом да свако у њој сачува своје законе, веру и обичаје, али то савезници нису примили чак ни као гест добре воље. Уосталом, расположење у Црној Гори се већином изражавало у корист уједињења. Споменувши и последњи неуспјешан напор краља Николе да спречи да српске трупе запоседну Црну Гору, Живојиновић је своју књигу завршио наводећи податке о томе да су га савезници потпуно напустили, да су онемогућили да се уз помоћ италијанских

трупа врати у земљу, да су га оставили као изгнанина у Француској, и да су дефинитивно запечатали судбину Црне Горе као државе.

Овом књигом је Драгољуб Живојиновић, на примеру односа савезничких сила и Црне Горе у Првом светском рату, још једном показао колико су ратови, вођени на овим просторима, без обзира где су и како почињали и какву су димензију имали, и како су окончани, остављали значајне, каткада тешке, а дешавало се и драматичне последице на наше народе и на оно што су они прије тога створили. У Првом светском рату није само нестала Црна Гора, него су наступиле и друге велике промене на Балкану. Гледајући из данашње перспективе те промене, види се да, колико су имале доброг, носиле су у себи и нечег недовољно промишљеног, а што се показало касније и у Другом светском рату и у многим потоњим збивањима. Да се то могло предвидети вјерујем да би они, који су тада предводили наш народ, по сваку цену избјегли улазак у рат 1914. године. Ниједан рат нам није у минула два века много доброг донео, без обзира како се на њега онда гледало. У овом тренутку не могу а да се не сетим риечи које је једном приликом изговорио Стојан Новаковић о ратовим Србије и Црне Горе 1876-78. године, који су завршени Берлинским конгресом, јер те речи имају шири смисао а изговорене су тридесет година доцније: Да смо знали шта ће нас задесити на Берлинском конгресу не би било ни устанка 1875. године нити би ми улазили у рат 1876. године, јер је - каже Новаковић - наш народ кажњен од стране великих сила што је опет "први подигао барјак за ослобођење Југословена". А шта би онда требало рећи за последице Првог светског рата који је отпочео управо на Балкану 1914. године, а у чијем пожару је нестала не само Црна Гора као држава него и идентитет друге српске државе Србије, скован на темељу Првог и Другог српског устанка 1804-1815. године.

Мр Жељко ВУЈАДИНОВИЋ* и
Душан КРЦУНОВИЋ**

АТОС И РУСКО - СРПСКЕ ВЕЗЕ

(Поводом књиге: Дмитрий Васильевич Зубови *Афон и Росси и*
дз. овне св зии Москва т000иу1Ч

Нераскидиво чвориште густо испреплетаних и тешко сазнатљивих нити које повезују Русе и Србе, њихов етнос и *ethos*, и заједнички историјски удес, засигурно је Христос. Само се христољубљем може објаснити тајна српског русофилства које "датира од памтивјека", од када, уосталом, Срби осјећају топлину хришћанске љубави руског народа.

Први додир два народа дијелом је заодјенут митом. Према запису владике Николаја (Велимировића), "Руси су примили Хришћанство благодарећи највише цркви Свете Софије, сјајној задужбини цара Јустинијана, пореклом Србина, и тако је Свети Балкан духовно родио Свету Русију". Све да је Јустинијан (527-565) потицао из романизоване илирско-трачке породице, и све да је литургијска естетика пресудно утицала на крштење Руса, како каже предање, страсно трагање за почецима духовног родитељства *in illo tempore*, у којем се митско и историјско некада не дају разабрати, пројављује размјере есхатолошке љубави "Свете Грчке, и Свете Русије, и Свете Србије" (Георгије Флоровски).

У "Врту Пресвете Богородице", на Светој Гори, духовно су се ородили руски и српски народ, ступајући као двије велике свете обитељи у једно свештено-историјско и есхатолошко општежитије. Почеци киновје два народа везани су за матични руски министар на Атосу, основан 1169, посвећен православљеном хришћанском страдалнику за правду и истину, великомученику и исцјелитељу, "бесребренику" Пантелејмону. Инородни Светогорци прозвали су овај манастир према народном имену његових монаха - Стари Русик, Русик, Рушки или Руски манастир.

Име Руска биће урезано у српску националну меморију као мјесто симболичког почетка њихове светогорске и светосавске историје.

* Асистент на Филозофском факултету у Бања Луци.

** Асистент на Филолошком факултету у Никшићу.

Слиједећи ријечи Теодосија Хиландарца (око 1246 - око 1328), састављача Житија Светог Саве, руско-српске везе успостављене на Атосу дјело су Домостроја - метаисторијског уплива саме Божије Икономије спасења.

На двор великог жупана Стефана Немање (1166-1196), дошли су "... као Богом покренути неки иноци са Свете Горе Атоске", пише Теодосије, међу којима се нашао и један Рус. "Искусан казајемим" руски инок, "који од Бога послан бијаше", проповиједао је најмлађем сину Немањиним о свему што краси живот монашествујућих на Атосу. Тада се "божански младић" одрекао достојанства великог кнеза хумског и побјегао са очевог двора и метежног свијета на Свету Гору, у равноангелски живот. Седмнаестогодишњи младић је једне ноћи 1191. закуцао на врата манастира Свети Пантелејмон. И мада су ноћу на Светој Гори манастирске капије затворене и крунисаним главама, Растку су "тешка врата" Старог Русика отворена. У Светом Пантелејмону Растко је примио монашки постриг.

Недуго затим, 1198. византијски цар Алексије III Анђел (1195-1203), хрисовулом је одобрио монасима Симеону и Сави да "о свом трошку" васпоставе манастир Хиландар, "који ће служити за примање људи од српског народа". Од оснивања Хиландара Срби и почињу да рачунају своје свештеноисторијско вријеме. Та "православна хронометрија" није тек случајна метафора када је ријеч о руско-српским везама на Атосу и преко Атоса. У Хиландарском типику Свети Сава је поменуо "часовник", а за сајцијско умијеће српских монаха Светогораца знало се и у Русији. Син Димитрија Донског, велики кнез Василије Димитријевич (1389-1425), за чије се владавине Москва развила у општеруски културни центар, позвао је 1404. монаха Лазара из Хиландара да у московском Кремљу изради први јавни часовник. И овај "технички" сегмент једна је нит руске и српске словесности.

Руска држава уздрмана је татарским ударом у XIII вијеку; под "татарским јармом" (1240-1480) слабила је њена политичка и економска снага. Готово истовремено, Србија је под Немањиним наследницима напредовала према апогеју своје величине. Из XIII вијека потичу и прве вијести о контактима српских и руских владара. Краљ Драгутин (1276-1282) је "... у руску земљу много пута слао своје угледне људе", даривао цркве и манастире, дијелио милостињу сиромашним и "маломоћнима". Стефан Душан (краљ 1331-1346, цар 1346-1355), од Византије је 1345. Свету Гору придружио Србији. Као цар Срба и Грка, посјетио ју је са царицом Јеленом 1347/48. Поред Хиландара, бринуо је о цијелокупној монашкој светогорској заједници, а посебно о манастиру Светом Пантелејмону. Постао му је нови ктитор - за кратко вријеме, из стања расула ваздигнуо је манастир до знатне економске моћи и угледа. И Душанови наследници, све до пропасти српске средњовјековне државе 1459, сматрали су руски манастир својом задужбином - ктиторијом. "Наш манастир" даривали су имунитетима, привилегијама као и селима, засецима, трговима, обрадивим земљама, пашњацима и другим добрима, распоређеним углавном дуж рјечних котлина Вардара и Мораве. Ови поклони били су

основ руских властелинстава у средњовјековној Србији. Манастирски добротвори су цар Урош V (1355-1371); браћа Мрњавчевићи - краљ Вукашин и деспот Угљеша; браћа Константин Дејановић и деспот Јован Драгаш, њихова мајка "царица" Евдокија; кнез Лазар, његов зет - челик Муса, сестра Драгана, сестрићи Стефан и Лазар; кнегиња Милица (монахиња Евгенија), чије је занимање за Рускик било најинтензивније, са синовима Стефаном (кнез 1389-1402, деспот 1402-1427) и Вуком; деспот Ђурађ Бранковић (1427-1456). У повељи кнегиње Милице из 1395. као приложници Русику помињу се властела и властеличићи из разних области тадашње српске кнежевине.

За обнављање манастира у вријеме цара Душана неизмјерно је заслужан његов игуман, Србин са Косова, инок Исаија (поч. XIV вијека - после 1375), гласовити преводилац дјела Светог Дионисија Ареопажита, предводник српског посланства приликом измирења Српске и Грчке цркве 1375. На игуманов захтјев, руски министар је проглашен аутономним. Светогорски старјешина - прот и друге власти на Светој Гори није-су имали надлежност нар Русиком.

Записом о српском поразу на Марици 1371. Исаија је "у најгоре од свих времена" завршио превод дјела Дионисија Ареопажита. Ове ријечи садрже наговјештај страдања под турском најездом, када је киновија руске и српске свете обитељи настављена диобом тешке судбине. Османлије су 1430. други пут загосподариле Светом Гором. Падом Смедерева 1459. светогорски Руси изгубили су богата властелинства у разним крајевима Србије. Без већине феудалних добара остао је и Хиландар. Деспотица, "мати" Ангелина Бранковић молила је 1509. руског великог кнеза Василија III Ивановича (1505-1533) да заштити светогорске обитељи, посебно ону манастира Русика. Заштиту и помоћ, не само од завојевача већ и од локалних Грка, молио је средином XVI вијека и игуман Пајсије, носећи са тројицом стараца у Москву потресну грамату своје братије цару Ивану IV Грозном (1533-1584). Цар се обратио моћном султану Сулејману Величанственом (1520-1566), затражио за Хиландар олакшице, сам спремио богате дарове, одобревши скупљање прилога у Русији. Повељом од 17. марта 1556. Иван IV је Хиландарцима даровао "московско подворје", са којег је манастир убирао редовне приходе. Узимајући Хиландар (уз Свети Пантелејмон) у заштиту, Иван IV је стекао епитет његовог "другог ктитора и обновитеља".

Златнопечатну повељу Ивана IV потврђивали су и наредни руски владари - последњи владар из династије Рјуриковић, Фјодор Иванович (1584-1598), који је 1591. од хиландарског игумана Григорија захтијевао и бригу о манастиру Пантелејмону; Повељу Ивана IV потврдио је 1624. и први цар из династије Романов, Михаил Фјодорович (1613-1645). Хиландар су даривали Борис Фјодорович Годунов (1598-1605), Алексије Михајлович (1645-1676), Иван и Петар Алексејевич (1682-1725). Од Ивана Грозног до Петра Великог ктиторство руских царева над Хиландаром било је завјетно. Помоћ руског двора Хиландару била је издашнија него матичном манастиру Свети Пантелејмон и, свакако, уз годишњу помоћ војвода Влашке најзначајнија у времену османске владавине.

Одлазак светогорских монаха по помоћ у Русију тешко би се могао поистовјетити са данашњим значењем појмова "прошња" или "милостиња". У "писанију" су одлазили најугледнији Хиландарци, носећи као поклоне и свете реликвије. Иван IV је дарован иконама Светог Саве и Светог Симеона, моштима великомученика Стефана; уз иконе и књиге, епископ Григорије примио је на дар руку Светог Григорија Декаполита. У времену када се до породичног поријекла много држало, не треба заборавити сродство, (истина-подаље и споредно, по женској линији), Ивана Грозног са Драгашима и Јакшићима и даље - Немањићима. У живописној генеалогiji у Архангелском сабору у Кремљу, међу његовим прецима насликани су Свети Симеон Немања и Свети Сава Српски. Благодети руског добротворства осјетили су и други атоски манастири, па и православни манастири широм земаља под турском влашћу.

Судбоносни егзистенцијални обрти нијесу раритет историје - за скоро све вријеме тадашњег господства над Русијом, монаси Светог Пантелејмона налазили су добротворе и заштитнике у српским владарима и властели; у времену османске превласти над балканским земљама, (Света Гора се налазила у османској држави од 1387. до 1403. и од 1430. до 1912), хиландарски монаси су поглед окретали Русији. Москва је од средине XVI вијека стварала сопствени систем хијерархије држава, претендовала на универзалност преузимајући улогу "Трећег Рима". Од почетка XVIII вијека, у дуготрајном процесу рјешавања Источног питања и стварања система односа великих сила, Русија је тражила и налазила савезнике међу православним балканским хришћанима. Од 1774. и формални је њихов покровитељ у Османском царству. Гледање у једновјерној Русији патрона и ослонаца у борби против иновјерне туђинске власти, стварало је код балканских православних хришћана култ Русије, посебно изражен у малој Црној Гори од времена митрополита Василија Петровића (1750-1766).

Интензивне везе руског двора и цркве са манастиром Хиландаром и српском црквом састојале су се и од неспоразума и сукоба. Хиландарско посланство није примљено 1629. јер је дошло прије уговореног рока; "московско подворје" предато је руској цркви 1683; иако се не односи директно на Свету Гору, 1805. забиљежен је сукоб Синода Руске цркве и митрополита црногорско-приморског Петра I (1784-1830).

Руска светогорска монашка обитавалишта, Ксилург и касније Свети Пантелејмон, била су у XI и XII вијеку главна мјеста општења и преношења византијске књижевности са грчког на старословенски језик. Руски монаси били су "даскали", учитељ првих српских монаха у Хиландару у послу превођења и преписивања богослужбених и теолошких књига. Та саборност напokon је изнедрила византијско-словенски тип просвете. Православна вјера, духовно зрачење Византије и српскословенски језик претпоставке су настанка и развоја старе српске књижевности. Српску и византијску средину спајала је прије свега православна вјера, али јасно раздвајао језик. Језичка баријера између Срба и Руса тада готово није постојала.

Године 1652, за патријарха руске цркве изабран је Никон, који је

започео опсежне духовне реформе. Због недостатка грчких извора који-ма је требало уподобити руске богослужбене књиге, патријарх Никон је покренуо акцију прикупљања староставних грчких рукописа и књига. На Атос је дошао монах Арсеније Суханов, носећи грамате руског цара и патријарха упућене проту и свим атоским братствима. Светогорци су, уз велике отпоре, посебно српских монаха, подржали реформу. Грама-том од 16. VI 1654, написаном на старословенском језику, обратили су се светогорски монаси "патријарху богочуваног града Москве и све Русије и Источних страна спаситељу" Никону и цару Алексеју, у којој обавје-штавају да је светогорска братија послала у Москву "ризницу божанских књига... у броју 498". У хиландарској библиотеци Суханов је издвојио тринаест српских и седам грчких рукописа. Знајући да патријарх Никон намјерава да грчке изворнике "одене" у "красну одјећу словенског дија-лекта", Светогорци га моле да "преводиоци буду истински православ-ни,... да не буду напојени од... латинског, богомрског мудровања". Поку-шаји уније из ранијих времена били су у свијести Светогораца.

Знатно касније и другим поводима, хиландарска рукописна за-оставштина привлачила је руске научнике и умјетнике. Испитивач сло-венских старина Порфирије Успенски (1804-1885) узео је из Миросла-вљевог јеванђеља, најважнијег и најљепшег споменика из српске обред-не писмености, насталог крајем XII вијека, један лист (165) за своју збир-ку, која је касније ушла у фонд Државне библиотеке у Петрограду. Ми-рослављево јеванђеље је наведено у Прегледу атоских старина (из 1865) руског археографа К.П. Дмитријева - Петковића, пошто је и он посје-тио Хиландар.

У XVII вијеку, у односима Русије и Атоса, као и руске и српске цркве уопште, Хиландар је одиграо повлашћену улогу медијатора. У то-ку великог рата Свете лиге против још увијек моћног Османског цар-ства (1683-1699), патријарх српски Арсеније III Црнојевић написао је ма-ја 1688. посланицу руским царевима Ивану и Петру. "Архиепископ све Српске земље и Бугарске вапи да роду нашем нема помоћника осим Бо-га и Руског царства".

Него, нијесу сва бављења српских монаха и црквених великодо-стојника у Москви била ограничена на "писанију" и ламент због турског зулума. Руски монаси су у сусретима са својим српским сапосницима са Свете Горе Атоске били у прилици да се обавијесте о далеком српском земљама, људима и обичајима. Драгоцјено је казивање ђакон Симеона који је 1703. из братства Светог Павла са Атоса дошао у Москву. "Као што се ваша земља дели и зове Велика и Мала и Бела Русија, тако се инаша дели и назива Србија, Босна, Далмација и Арбанашка". Језгрови-то и прецизно Симеон је изнио податке о географском положају српских земаља, њиховом природном богатству, плодној земљи, православној словесности старообредног типа. Такон је истакао приврженост визан-тијској сакралној умјетности, пошто "иконе кијевског живописа никако код нас не прихватају, јер се на латински (начин) сликају".

У XIX вијеку, вијеку развоја националних покрета, кулминацији Источног питања и стварања независних држава, ситуација на Балкану

битно је промијењена. Већину хиландарског братства тада су чинили монаси Бугари, чији је матични манастир на Светој Гори Зограф. Хиландарско братство постаје опет све више српско после посјете манастиру 1896. Александра Обреновића, краља Србије (1889-1903).

* * *

Повод за овај историјски пресјек руско-српских веза на Атосу и преко Атоса је књига В.Д. Зубова, праунука атоског монаха Владимира.

У кратким потезима, Зубов је у књизи приказао историју Свете Горе, Руске монашке општине и духовне везе Атоса и Русије. Зубов прати развој црквеног живота, почево од Светог Пахомија (упокојио се 348), који је са својим братством образовао први хришћански манастир. Пустиножителство, монаштво и старчество као први облици организовања духовног живота и руковођења прерастали су у прве хришћанске киније. Пустиножителство се из Египта проширило у Сирију, Палестину, Константинопол и у Западну Европу. Засновано на личном избору, оно се организовало у духовна братства и тако улазило у састав црквеног клира. Тај процес кулминирао је у Византији, која је после иконоборачке кризе, постала "царство монаха", а њено вријеме - епоха монашке славе.

Зубов је описујући Свету Гору, предочио читаоцу и начин монашког живота који се састоји у аскетској пракси, унутрашњем дјелању и созерцању, као и фабулозну панораму свих двадесет грчких, словенских и других манастира, најзначајније скитове, метохе, келије, подворја. Историјат Свете Горе предхришћанског периода у којем је такође била култно-религиозно одређиште названо Аполонијада, по хеленском божанству Аполону. Улога Свете Горе у православљу предодређена је њеним посвећењем Богородици, неколико година после Христовог Вазнесења (о чему је писао Стефан Светогорац).

Од 1923, на основу одредби уговора у Лозани, Света Гора ("Монашка Република") има посебан статус - независну самоуправу - у грчкој држави. У црквеним пословима подређена је цариградском васељенском патријарху. Крајем XX вијека (1998), у двадесет атоских манастира живјела су 664 монаха, знатно мање него у ранијим временима. Сви монаси имају грчко држављанство.

Књига Д.В. Зубова представља и својеврстан историјат православља, његова догматска начела и богословске специфичности, као и историјских искушења кроз које је пролазило. Природно, у првом плану нашли су се манастир Свети Пантелејмон и Русија

Процвет монаштва обиљежила је дјелатност Нила Сорског (1433-1508), Пајсија Величковског (1722-1794), старца Силуана (1866-1938) и других подвижника Свете Горе. И у тешким данима Руске цркве осјећао се постојани, макар и споредни утицај атоске традиције. Аутор је закључио да је данас веома тешко дати објективну оцјену утицаја Атоса на руску православну културу XIX и XX вијека.

Историографској вриједности књиге доприноси објављивање неких документа манастира Светог Пантелејмона - разних аката, грама-

та руских патријарха и царева, насталих од 1030. до 1875. У упоредној хронолошкој таблици, на преко 80 страница, назначена су збивања у Европи, Риму и папству, Византији и каснијој Грчкој, Турској и Арабији, Русији, спољним везама и унутрашњим збивањима на Атосу и посебно у Светом Пантелејмону - од Христовог рођења до краја другог миленијума.

У том контексту Зубов се осврнуо и на руско-српске везе преко Атоса, стављајући у први план покровитељски однос руске цркве и државе према манастиру Хиландару. Тај осврт, иако концизан, документован је богатом размјеном између Хиландара и Московске патријаршије. Иако не у основном тексту, у објављеним документима манастира Свети Пантелејмон може се сагледати и покровитељски однос српске средњовјековне државе и властеле над манастиром Русиком.

Пресјек руско-српских веза преко Атоса којим је само прелудиран његов главни повод, скроман је осврт као на дјело Димитрија Васиљевића Зубова тако и на један сегмент веома комплексних руско-српских односа у историји.

АРХЕОЛОГИЈА

Проф. др Ђурђица ПЕТРОВИЋ,* Стево ВУЧИНИЋ**

ЗБИРКА СРЕДЊОВЈЕКОВНИХ МАЧЕВА ПРОНАЂЕНИХ У РИЈЕЦИ ЗЕТИ

ХРОНОЛОШКА И ТИПОЛОШКА АНАЛИЗА

Збирка мачева господина Стева Вучинића из Подгорице, аматера рониоца, нађена током петнаест година роњења у реци Зети, састоји се од 10 мачева, два сечива, једног доњег дела окова корица мача и једног бодежа. Изузев сечива мача-спате из времена Сеобе народа, краја V-VI века, остало оружје обухвата период од XI до краја XV века и територијално припада производима оружарских радионица јужнијих делова западне, као и југоисточне Европе.

За сада није могуће докучити на који је начин то оружје доспело у реку Зету. Карактеристично је да су многи мачеви у европским и америчким музејима, у тамошњим приватним колекцијама из раног и касног средњег века, углавном налажени у рекама и језерима. У тумачењу те појаве у обзир су узимани разни разлози: пад у воду носиоца мача, случајан, намеран, у неком од вишеверних сукоба, исход пљачке, испадање из трговачких бала, итд. Чак се помишљало да су мачеви бацани у воду у функцији жртве.¹

Остаје такође отворено питање: на који је начин то оружје набављано и за кога. Аналогично са изворима снабдевања оружјем средњовековне Србије и Зете може се помишљати на званичну набавку ради потреба у оружју обласних или локалних моћних господара, и то углавном из Италије, Угарске, Немачке. Уколико је у овом случају реч о званичној набавци, она је могла да се одвија директно на основу дозвола од-

* Аутор је редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду.

** Власник збирке је дипл. правник, директор телевизије Монтена, Подгорица.

¹ Ђурђица Петровић, *Оружје*, у: Историја примењене уметности код Срба I, Београд 1977, 124, 125; иста, *Оружје Србије и Европа*, XII-XIV век, у: Европа и Србија, Београд 1996, 145, 144, 146; иста, *Uloga Dubrovnika u snadbevanju srednjovekovne Bosne oružjem*, у: Radovi sa Simpozijuma "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", Zenica 1973, 71, 72.

ређених власти у одговарајућим земљама или преко посредника. У обзир би долазили Дубровник, Котор или неки други значајнији суседни урбани центар. Такође као извор снабдевања могуће је рачунати и индивидуалну куповину.

Набављени мачеви званичним путем могли су да буду намењени старешинама и значајнијим члановима посада у тврђавама и утврђеним местима, личној оружаној пратњи владара, крупних великаша, моћне властеле. Дobar мач, поготово ако је био украшен племенитим металима, није био свима приступачан, он је био скуп и поседовање таквог мача било је омогућено само онима са потврђеном друштвеном и економском моћи. Као други могући поседници тих мачева у обзир би дошли најамници, које су владари и моћна властела регрутовали у земљама Европе. Они су обично ступали у службу својих нових господара са личним оружјем које је углавном било разног територијалног порекла према месту израде.²

Важан фактор при утврђивању извора снабдевања мачевима била је трговина оружјем. Она је била врло развијена у средњем веку, а нарочито се трговало сечивима мачева који су лиферовани и у знатно удаљеније земље од места израде. Тако су, нпр., из познатих франачких радионица у области Средње Рајне и Дунава сечива стизала у великом броју на север Европе, а помишља се и на трговачке везе при испоручивању оружја из руских оружарских радионица Византији,³ итд. У трговину оружјем биле су укључене и мање познате радионице сечива, иако нису биле адекватно реномиране. Избор је зависио од куповне моћи наручилаца. Обично су се у место или област у које су пристизала поручена сечива стављале дршке и накрснице према локалном укусу и обичајима, па су се често и тако комплетирани мачеви опет укључивали у локалну или интернационалну трговину.

Као једна од могућности порекла оружја из реке Зете у обзир би се могао навести и ратни плен.

Још једно питање остаје без одговора а тиче се локалних радионица оружја у Дукљи и Зети у периоду од XI до половине XIII века, као и у околним значајним урбаним насељима у истом времену. За сада није познато да ли су у релевантном периоду постојале мачарске, односно ковачке, радионице у наведеним областима данашње Црне Горе, као ни у Дубровнику, Котору, Бару или у неком обалном граду у данашњој Албанији, као и у Србији. Прве вести о мачарима у Дубровнику су из 1280/81. године када су у том граду радили извесни Марко и Доминико мачари.⁴ У Котору, пак, први познати мачар је био Амодео из Венеције, који је

² Ђурђица Петровић, *Оружје*, 126.

³ Ada Bruhn Hoffmeyer, *Middelalderens tvaeggede svaerd I*, Kobenhavn 1954, 185; Peter Schreiner, *Zur Ausrüstung des Kriegers in Byzanz, im Kiewer Russland und in Nordeuropa nach bildlichen und literarischen Quellen* Acta Universitatis ipsaliensis, Actes du colloque d'Upsala 20-22 Avril 1979, 228.

⁴ Грегор Чремошник, *Списи дубровачке канцеларије I*, Загреб 1951, бр. 313, 21. VI 1280, 574, 21. VII 1281. Идуће 1283. у документима се наводи и Грегор мачар. - Josip Lucić, *Spisi dubrovačke kancelarije II*, Zagreb 1984, бр. 696, 697.

истовремено радио и у Дубровнику у времену од 1303-1317. године.⁵

Ова збирка мачева не може се одредити не само према начину набавке и њиховим поседницима, већ се не може везати ни за неки одређени историјски догађај нити за неки етнос. Једино се сечиво мача-спате евентуално може повезати са Источним Готима из времена њиховог продора долином Зете ка северу крајем V века. И поред свега тога, зетски мачеви чине значајну збирку у односу на познате збирке мачева XI-XIII века у музејима на територији бивше Југославије. У Војном музеју у Београду збирка средњовековних мачева броји 21 примерак, али само један мач је из друге половине XIII века /инв. бр. 16079/ и највероватније је немачког порекла, док је још један мач, овог пута за једнуипо руку, /инв. бр. 21447/, италијанске провенијенције, с краја XIII и почетка XIV века.⁶ Остали мачеви су из XIV и XV века⁷. Такође и у збирци мачева у Повијесном музеју у Загребу, са 26 комада, до 1500. године, има само пет примерака који су датирани у прелаз XIII у XIV век⁸. Старији примерци налазе се у Земаљском музеју у Сарајеву са збирком од 11 средњовековних мачева. Међу њима налазе се два мача из IX, два из XII-XIII век, остали су из XIV и XV века⁹. У неколико музеја у Србији чува се још 13 мачева или сечива, који су датирани у период од XI до XIII века¹⁰. Међу свим мачевима у наведеним збиркама нема ни једног мача који би у потпуности био подударан са неким од зетских мачева.

Поред два мача из IX века у Земаљском музеју у Сарајеву, меровиншки и каролиншки мачеви V-VIII/ IX века чувају се у релативно знатном броју још у Археолошком музеју у Загребу, Музеју хрватских старина у Сплиту, у музејима у Словенији и по један мач у музејима у Пожаревцу и Новом Саду. Сечиво мача-спате из реке Зете са својим типолошким значајкама спада у ређе примерке, а сигурно је да је за сада најужније нађен такав тип мача на територији западног дела Централног Балкана.

Колекција мачева Степа Вучинића поседује више мачева као и бодеза, који представљају уникате у балканским оквирима. Један од њих је и мач бр. 2 са именом Ингелри (Ingelrii) на сечиву. Ингелри је био франачки ковач сечива између 950. и 1000. године. Претпоставља се да је било више радионица у којима су се израђивала таква сечива.¹¹ Име Ингелри са варијантним облицима налази се, међутим, и на сечивима мачева који се према типолошким карактеристикама сечива и дршке дати-

⁵ Đurđica Petrović, *Dubrovačko oružje u XIV veku*, Beograd 1976, 137.

⁶ Ђурђица Петровић, *Оружје Србије*, 144, сл.16, 148 сл.5.

⁷ Branka Milosavljević, *Mačevi u zbirkama Vojnog muzeja XIV-XX veka*, Beograd 1993, 23-33.

⁸ Marija Šercer, *Mačevi, bodeži, noževi*, Zagreb 1976, 41-43.

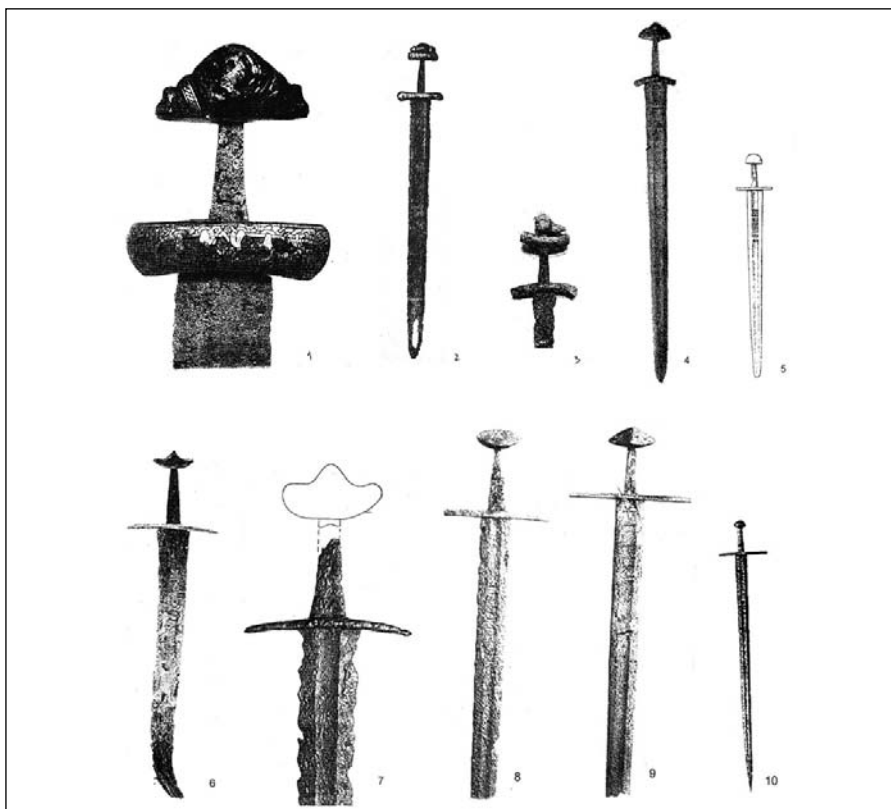
⁹ Оружје кроз векове. Каталог изложбе, Сарајево 1983, 25, 26, 28, 29.

¹⁰ Млађан Пуњак, *Средновековно оружје и ојрема рајиника Србије-археолошка истраживања*. Докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду 2000, 152-155.

¹¹ Rudolf Wegeli, *Inschriften auf mittelalterlichen Schwertklingen*, Zeitschrift für historische Waffenkunde, Berlin 1904, Bd.III, 220; А.Н. Кирипичников, *Надписи и знаци на клинках восточно-европейских мечей IX-XII вв.*, Скандинавский сборник XI, Таллин

рају до краја XII века /Табла I/, па се сматра да је то име требало да означава квалитет сечива, исто као што је име првог познатог франачког ковача сечива Улфберхта, крај VIII - прва половина IX века, гарантовало изврсни производ.

Табла I - Мачеви са натписом Ингелри на сечиву.

1. Монастиришће, Орловска област, X век. Државни Ермитаж, Санкт-Петербург;
2. Сигридсхолм језеро, Упланд, око 950. Државни историјски музеј у Стокхолму;
3. Пасел/н/с, могила, Литванија, XI век, Државни историјски музеј, Москва;
4. Темза, Лондон, око 1000, Британски музеј, Лондон;
5. Речица Исак притока реке Вилен, источна Бретања, XI век. Музеј у Нанту;
6. Из Тингфол, Флема, око 1000. Историјски музеј у Бергену, Норвешка;
7. Курган у Гнездову, Смољенскаја област, X век. Државни историјски музеј у Москви;
8. Ротенбург, код Луцерна, око 1175-1200. Земаљски музеј у Цириху;
9. Непознат налаз, око 1150~1200. Земаљски музеј у Цириху;
10. Фири језеро, Упсала, XII век. Државни историјски музеј у Штокхолму;

Према типолошким особеностима сечива и дршке, мач са именом Ингелри из реке Зете не би припадао оригиналним радовима тог ковача сечива. Али, за разлику од до сада нађених млађих примерака са тим именом, често врло корумпираним /упр. сл. 4/ име тог мајстора је на зетском мачу изведено врло коректно, што би сугерисало да га је реализовао писмени оружар, а, сем тога, сечиво поседује извесне типске ознаке фиксиране за X век. Обе те појаве могле би, евентуално, да сугеришу да су јабука и дршка мача накнадно додате на старије сечиво. У сваком случају овај мач представља до сада најјужнији налаз у Европи, а према коректно написаном имену осми примерак у Европи.

Још неколико мачева из ове збирке привлачи пажњу појединим детаљима. Мач бр.10 има на сечиву представу вука у трку. Представа вука на сечивима мачева била је заштитни жиг радионице сечива из Пасау у Немачкој. Приказ вука на зетском мачу, међутим, повезује га са оружарским радионицама у Горњој Угарској, где су досељени Немци пренели знак Пасау и интерпретирали га на нешто друкчији начин. И овај мач је најјужнији налаз, а трећи примерак у Југославији.

Интересантан примерак је и јабука на дршци мача бр. 9. Она представља карику у развоју јабуке тзв. српског мача, која је управо недостајала¹². Такође је редак и тип накрснице на мачу бр. 12, која се не среће на мени познатим мачевима у европским музејима, али је приказана на две надгробне плоче, на некрополи Жаково код Требиња и на некрополи Доња Брла код Макарске¹³. Глобално, мање-више сваки мач у овој збирци поседује извесне специфичности које га сврставају у посебност, било у типолошком погледу или према жиговима.

За датирање ове зетске збирке мачева користила сам два мени приступачна компендијума. Један је књига врло познатог немачког научника Херберта Сајца о хладном оружју, публикована 1965. године¹⁴, а други је врло исцрпна објављена докторска дисертација, такође познате Данкиње, Аде Брун Хофмајер, публикована у два тома 1954. године¹⁵. У књизи Сајца сакупљена су и синтетизована сва сазнања о историјском развоју хладног оружја до 1500. године, изузев резултата руских научника, па тиме и мачева. Зналачки је осветљен генетски развојни пут свих типова мачева, а што је пропраћено и потребним илустрацијама, од којих су за овај преглед важне класификације типова дршки /Табла II/ и сечива /Табла III/ средњовековних мачева. Те класификације представљају обједињене досадашње резултате испитивања Јана Петерсена, који је груписао дршке тзв. викиншких мачева анализом преко 2000 нађених примерака на северу Европе¹⁶, Н. Arbama и R.E. Oakeshott-a¹⁷. Ада Хофмајер је у првом тому свог дела врло студиозно изнела развој средњовеков-

¹² Đurđica Petrović, *Dubrovačko oružje*, 25-27; иста, *Оружје*, 131.

¹³ Marian Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Сарајево 1965, табла LVIII, 237 бр. 15, табла LXII, 243 бр. 6.

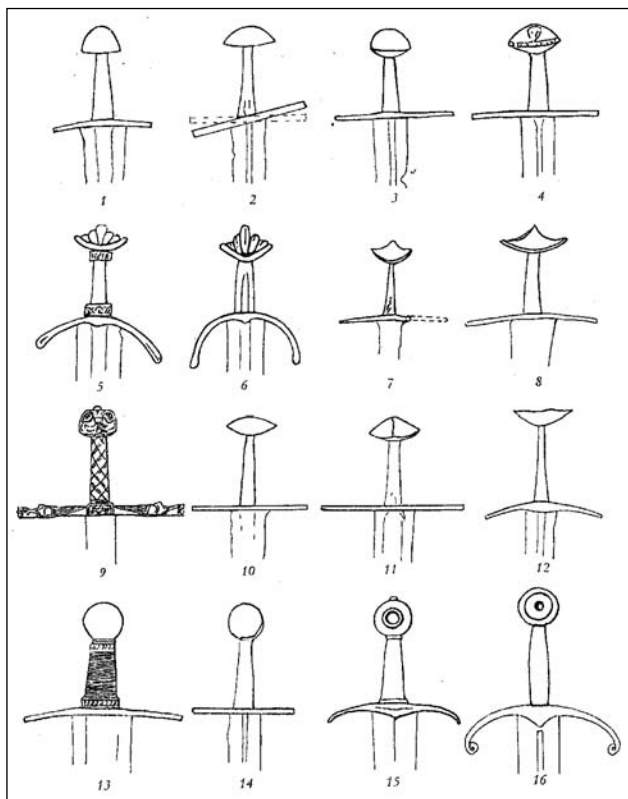
¹⁴ Heribert Seitz, *Blankwaffen I*, Braunschweig 1965.

¹⁵ В. нап. 3.

¹⁶ Jan Petersen, *De norske vikingsverd...*, 1, 2, Krisiania 1919/20.

¹⁷ E.R. Oakeshott, *The Archeology of Weapons*, London 1960.

Табла II - Типови дршки
средњовековних мачева

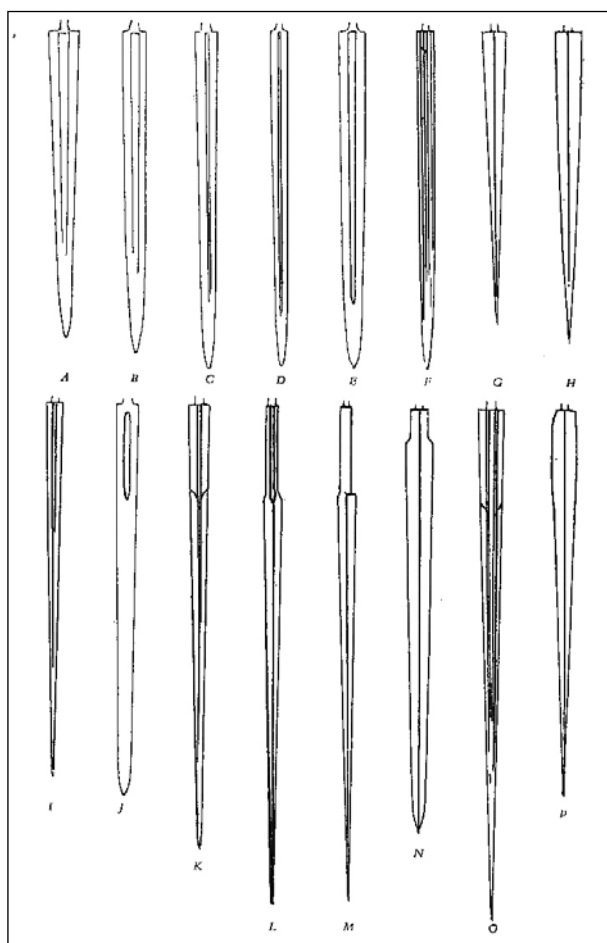
1-4, око 1050-1200; 5. око 1100-1150; 6. око 1300;
7. око 1200-1250; 8. око 1000-1050; 9. рељефно
украшен посебан тип тзв. мач Карла Великог,
XIII век; 10-12. око 1150-1275; 13. око 1100, 14.
око 1375-1400; 15. око 1475.

них мачева са свим њиховим типолошким карактеристикама, док је у другом тому навела коришћен научни апарат и, што је врло важно, каталошке јединице свих средњовековних мачева похрањених у музејима и приватним колекцијама у Европи и Америци, изузев источне Европе, са цртежима већег броја примерака. Празнину у књигама наведена два аутора попуњавају радови руског археолога Анатолија Кирпичникова, чије студије су цитиране у Каталогу. Вишегодишња изолованост Југославије из европских научних токова онемогућила је увид у новију стручну литературу, а и у библиотекама у Београду нисам могла увек да на-

ђем и потребне радове објављене и пре 1990. године.

Датирање мачева подразумева збир анализа сечива и дршке, тј. врата и јабуке, мање накрснице. Оно се базира углавном на утврђеним у науци типолошким класификацијама, које су начињене на основу сигурно датираних примерака мачева. Када су у питању мачеви до X века, они обично потичу из затворених гробних целина, често са новцем који помаже при датирању. Млађи примерци, од X до XV века, везани су за репрезентативне примерке појединих историјских личности, места битака или за друге утвђене критеријуме, као нпр. за веродостојне историјске изворе итд., што омогућава стриктно фиксирање за одређену годину. На основу тих параметара исти или врло сродни примерци мачева се оквир-

Табла III - Типови сечива средњовековних мачева

А-Б око 1100-1150.

Ц око 1150.

Д око 1200-1225.

Е око 1250-1500.

Ф око 1320-1350.

Г-Х сечиво за бод,
око 1300-1400.И сечиво за бод,
око 1400.Ј за сечу и бод
око 1400.

К око 1400-1425.

Л-М сечиво за бод
са дугим вра-
том дршке, око
1450-1475.Н за сечу и бод,
око 1490-1500.О-П сечиво за бод
око 1450-1500.

но датирају у релевантни временски оквир. Међутим, мачеви могу каткад да буду и старији од датих датација, али исто тако и да обстоје и у наредном времену, чиме се придружују тзв. дугом трајању. Све те чињенице важе и за датирање зетских мачева.

У целини узето, збирка мачева из реке Зете представља драгоцену сведочанство о мачевима који су коришћени на територији данашње Црне Горе од краја V до XV века. Она је истовремено врло значајна као допуна сазнања о типовима мачева у употреби и на Балкану. У европским оквирима она је значајан прилог, али и допринос досадашњем познавању европских мачева, поготову зато што о таквим мачевима са територије СР Југославије нема, или скоро нема, помена у досадашњим студијама европских научника.

1 СЕЧИВО МАЧА-СПАТЕ, крај V-VI век

Нађен у реци Зети 1985 године на локалитету Корков јаз
Гвожђе, ковање

Сл. 1. - Сечиво мача-спате, крај V-VI век
(Све фотографије примјерака збирке урадио је господин Михаилович Душко)

Право двосекло сечиво постепено се сужава од прве четвртине дужине и прелази у кратак укошен врх; кратком косином прелази основа сечива у накрсницу. Кратка накрсница спаја се са сечивом косим странама. Врат дршке издужено конусног облика. Недостаје јабука.

Сечиво је хоризонтално преломљено на средини, прелом се налази и на врату дршке ближе јабуци.

Дужина: 91 cm.

Ширина: 5-4 cm.

Дужина врата дршке: 11,5 cm.

Сечиво није конзервирано.

Под утицајем римског дугог мача формирао се импортом или имитацијом код германских народа дуги двосекли мач назван спата. Он је добијао све већи значај у доба Велике сеобе народа¹⁸.

Германски мачеви се јављају са девет типова, при чему се поједини типови срећу у одређеним просторима, док су други били раширени у целој Европи. Варијанта са дугим сечивом везује се за Готе¹⁹.

Према усвојеној Е. Бемеровој класификацији двосеклих мачева из времена Сеобе народа,²⁰ сечиво бр. 1 могло би се сместити у групу VI; она се јавља на мачевима Германа од V до VIII века. Кратка масивнија накрсница са косим странама према основи сечива налазила се на мачевима из групе VIII и карактеристична је пре свега за јужну Немачку, припада првој половини VI века и нешто касније. Нешто млађи био би тип врата, дршке, означен на сечиво из групе IX алеманско-франачке провинијенције²¹.

Према изнетој типологизацији, а на основу шематског приказа развоја средњовековних мачева по Р. Фореру, сачувани делови мача би се могли означити као прелазна форма од меровиншких ка каролиншким мачевима²². Најближа аналогија је са мачевима, спатама, нађеним

¹⁸ Heribert Seitz, н.д., I, 87.

¹⁹ E. Behmer, *Das zweischneidige Schwert der germanischen Völkerwanderungszeit*, Stockholm 1939; Heribert Seitz, н.д., I, 69.

²⁰ Heribert Seitz, н.д., 86, 87.

²¹ Исто, 87.

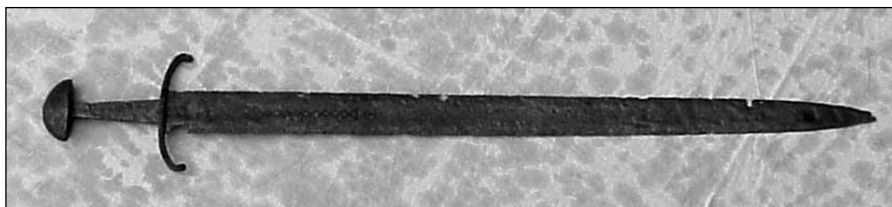
²² R. Forrer, *Schwerter und Schwertknaufe der Sammlung Schwerzenbach*, Leipzig 1905; Zdenko Vinski, *Osvrt na mačeve ranog srednjeg vijeka u našim krajevima*, Vesnik Vojnog muzeja 2, Beograd 1955, 35, Табла I/ б, ц.

у Срему, у Архолошком музеју у Загребу, а чији поседници су били Гепиди и Источни Готи²³. На тим мачевима мала купаста или наребрена јабука на равној бази, која се налази на неком од сачуваних примерака, припада кругу викиншких мачева²⁴.

Повезивање овог сечива мача са источнотетским мачевима било би могуће у контексту с историјским збивањима и местом налаза. Наиме, Источни Готи под вођством Теодориха кренули су 488-489. године преко Паноније на Италију, коју покоравали, а затим и целу Далмацију. Тада су они укључили у своју државу и западне пограничне области Превалиса око Анагостума /Никшића данас/ и источни део Далмације /Бока Которска/²⁵. Тиме су загосподарили и Зетском равницом и долином реке Зете куда је пролазила важна саобраћајница која је повезивала Скадар-*via* Рибница, Дукља, Спуж са Никшићем и даље према Херцеговини и Босни²⁶.

2 МАЧ, 1100-1150.

Нађен у реци Зети 1987. године на локалитету Вранићке Њиве
Гвожђе, ковање, тауширање

Сл. 2. - Мач са натписом INGELRII, око 1100-1150.

Двосекло право сечиво постепено се сужава од прве седмине дужине и прелази у кратак закошен врх. С обе стране средином плитак, широк жљеб са жиговима. На једној страни у урезане канале је утиснуто меко гвожђе творећи име ковача INGELRII. Натпис је дуг 12,5 cm, а слова су висока 2,5 cm и натпис почиње 7,5 cm од накрснице. С друге стране у плићим каналима тауширан геометријски мотив од низа спојених ромбова, који се према основи завршава са два концентрична круга, а према врху са кругом и крстом. Врат дршке благо конусан, јабука у облику полумаслине. Накрсница незнатно облог пресека благо се савија надолу и завршава врло кратким крацима.

Дужина мача: 82,8 cm

²³ Zdenko Vinski, н.д., 36, 41, Табла III/1; Дана Димитријевић, Јован Ковачевић, Зденко Вински, *Сеоба народа*, Земун 1962, Табла XI/1, сл. 3.

²⁴ Исто.

²⁵ Јован Ковачевић, *Провинција Превалис*, у: Историја Црне Горе I, Титоград 1967, 253-256.

²⁶ Зарије Башић, *Саобраћајни центри јужне Црне Горе*, у: Историја Црне Горе 1, Титоград 1962, 31, 32.

Дужина сечива: 70,8 cm
 Ширина сечива: 4,5-3,5 cm
 Дужина жљеба: 35 cm
 Дужина врата дршке: 8,7 cm
 Димензије јабуке: 6,8x2,8x2,1 cm
 Дужина накрснице: 12,3 cm

Проучавајући средњовековне мачеве нађене на територији некадашњег Совјетског Савеза њихов добар познавалац Анатолиј Кирпичников дошао је до одређених закључака у односу на карактеристике мачева IX-X века и прелаза у мачеве друге половине XI-XIII века²⁷. Та сазнања могу се применити и при анализи сечива мача бр. 2.

1. Мач је постао лакши и од ранијих 1,5 kg дошло се до око 1 kg. Мач бр. 2 је тежак 0,750 kg.
2. Са смањивањем тежине дошло је и до скраћивања дужине, од око 95 cm на око 86 cm. Мач бр. 2 је дугачак 82,8 cm.
3. Смањивала се и ширина сечива између 0,5-1,5 cm, нпр. мач из X века са натписом *Ingelrii*, нађен 1899. у кургану у Гнездову, ок. Смоленск има сечиво широко код основе 6 cm²⁸. Сечиво мача бр. 2 широко је код основе 4,5 cm.
4. Дужина жљеба заузима код мачева IX-X века скоро целу дужину сечива, да би се скраћивала, углавном, на две трећине дужине сечива. Мач бр. 2 има жљеб који захвата само половину сечива, што није уобичајено.
5. На мачевима IX-X века ширина жљеба износи половину укупне ширине сечива, од друге половине XI века ширина жљеба се своди на само једну трећину. На сечиву мача бр. 2 жљеб још увек задржава стару ширину и износи 2,5 cm.
6. Промене су се дешавале и на накрсници и дршки. До XIII века задржала се накрсница повијена надолу. На мачу бр. 2 накрсница је такође благо повијена. Бронзана дршка украшена сребром, златом и нијелом уступила је место гвозденој дршци без украса. То потврђује и дршка мача бр. 2.

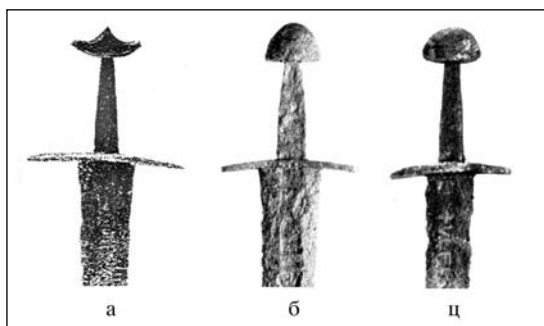
Подударност закључака А. Кирпичникова са деловима мача бр. 2 сврстава га у мачеве који се налазе на прелазу од IX-X ка XI-XIII веку, од старих типова у нове типове романичких мачева. Према основном облику највише је подударан са сечивом мача који је нађен у Воздвиженском, код Кострома у Русији, из XII-XIII века, изузев жљеба. Подударност се огледа донекле у дужини /86,7:82,8 cm/, дужини сечива /70,7:70,8/ и ширини сечива код основе и врха /4,4 - 3,4 : 4,5 - 3,5 cm/²⁹. Узимајући у обзир стари тип жљеба и ипак нешто шире сечиво, мач бр. 2 би према сечиву могао да се уврсти у типове мало старије од руског мача. Иначе општи облик сечива припадао би у главним контурама сечиву типа Б, око 1100-1150³⁰.

²⁷ А. Н. Кирпичников, *Древнерусское оружие I*, Москва 1966, 52.

²⁸ Исто, 80, 81, бр. 61.

²⁹ Исто, 84, 85, бр. 8.

³⁰ Heribert Seitz, н.д., I, 136/Б.

Сл. 3. - Ранији типови повијених накрсница
 а. Ингелери сечиво, око 1000. Историјски музеј у Бергену, Норвешка
 б. Улфбрехт сечиво, касни XI век. Колекција Е.А. Кристенсен, Копенхаген
 ц. Улфбрехт сечиво, око 1050-1100. Историјски музеј Хамбурга-Алтона

је ковао Ingelri око 1000.³⁵ и на мачу у Музеју историје Хамбурга у Алтони са сечивом Улфбрехта из око 1050-1100.³⁶ (сл. 3) Накрсница на мачу бр. 2 је нешто савијенија, више него на мачу у Валас колекцији у Лондону, из око 1175-1200³⁷, што би упућивало на њено јужњачко порекло. Иначе, повијена накрсница је културно добро централне Азије, она се чешће среће у јужној Европи, мада је посредством трговине и другим начинима размена дошла и у друге европске области³⁸.

Укупно узето чини ми се да би се овај мач могао ставити у временски оквир око 1100-1150. године.

Посебан значај овом мачу даје натпис Ingelrii на сечиву. Појава жигова и натписа на мачевима сеже у доба Рима, у IV и V веку утискивана су танким, малим словима латинизирана варварска имена на врату дршки. Та пракса се изгубила са Великом сеобом народа, а поново се јавила од краја VIII века. Натписи словима мајускуле утискивана су у широке жљебове на сечивима, ређе на горњим странама накрснице³⁹. Први познати потписани израђивач сечива био је Улфбрехт, чије се име први пут јавља, колико је познато, на сечиву мача нађеног у некрополи Цр-

Јабука припада прелазном облику трбушастог печуркастог из времена око 1050-1200, и то типу 2³¹ (Табла 2). То је у ствари млађа варијанта типа X Петресенове класификације, а који се јавља око 900. године³² и била је широко примењивана, нарочито на мачевима обичних војника³³.

Незнатно савијена накрсница јавља се око 1000. године³⁴, а постаје нешто изразитија око 1050-1100. године, како следи према накрсницама на мачу у Историјском музеју у Бергену, чије сечиво

³¹ Исто, 133/2.

³² Исто, 108.

³³ Ada Bruhn Hoffmeyer, н.д., I, 185.

³⁴ А. Н. Кирпичников, н.д., 52.

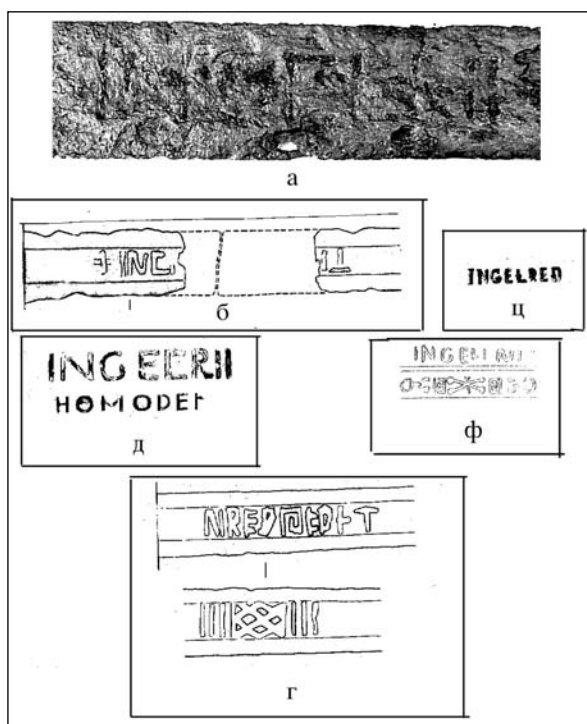
³⁵ Ada Bruhn Hoffmeyer, н.д., II, pl. V/e.

³⁶ Исто, pl. IV/d.

³⁷ Исто, Pl. X/f.

³⁸ Ada Bruhn Hoffmeyer, *Military Equipment in the Byzantine Manuscript of Scylitzes in Biblioteca Nacional in Madrid*, Gladius V, Madrid 1966, 105; Đurđica Petrović, *Dubrovačko oružje u XIV veku*, 21.

³⁹ Heribert Seitz, н.д., I, 98, 99.

Сл. 4. - Натпис INGELRI на сечивима:

- а. мач из реке Зете, 1100-1150: INGELRII
- б. мач из кургана у Гнездову, X век:
ING/ELERIME FEC/IT
- в. мач из реке Исак Нант, XII век: INGELRED
- д. мач из Дрездена, XII век: INGEERII
- е. мач из Фири језера, Упсала, XII век:
INGEELRILT
- ж. мач из Монастиришћа, X век: NRED...FPIT -
INREDGERILT, прочитано као INGERILT

имена на једном енглеском мачу у музеју у Холандији⁴⁴. До сада су у Европи нађена 22 примерка са целим именом или појединачним словима⁴⁵, тако да је мач из Зете 23. познати Ингелриев производ. Међутим,

квине-Бискупије, код Книна, који је датиран новцем византијског цара Константина V Копронима и његовог сина /751-775/ у функцији оболуса⁴⁰. Име Улфбрехт налази се на 162 сечива нађена у централној, источној и северној Европи⁴¹, заједно са 1100. годином⁴². Улфбрехт се убраја у франачке коваче сечива чије се радионице лоцирају у област средње Рајне. Дуго постојање сечива са именом Улфбрехт, и после његове смрти, тумачи се као ознака квалитетних сечива франачких радионица⁴³.

Други познати израђивач сечива из круга франачких радионица био је Ингелри, чије име се налази на мачевима у европским музејима од средине X до XII века. Шта више, помишља се на његове сродничке односе са Улфбрехтом на основу оба

⁴⁰ Zdenko Vinski, *O primjeni rendgenskog snimanja pri istraživanju ranosrednjovjekovnih mačeva*, Vesnik Vojnog muzeja 11-12, Beograd 1966, 78.

⁴¹ www.rpg.ru/np_swords-2.html.

⁴² Ada Bruhn Hoffmeyer, н.д., II, pl. VIII/b, 1175-1200, pl. IX/a, 1150-1200.

⁴³ А. Н. Кирпичников, *Надписи и знаци на клинках восточно европейских мечей IX-VIII вв.*, Скандинавски сборник XI, Tallin 1966, 255, 256.

⁴⁴ Исто, 257, нап.32.

⁴⁵ В. нап. 15.

сечива са исправно написаним тим личним именом је далеко мање.

Према мени доступним сазнањима правилно написано име Ingelri налази се на седам мачева међу којима је на три мача додато средњовековним маниром *me fecit* - начини ме:

1. Ingelriimefecit, нађен у језеру Сигридсхолму, Државни историјски музеј у Штокхолму /бр. 14471/, око 950.
2. Ingelri, нађен у Темзи, Британски музеј у Лондону, X век⁴⁶.
3. Inge/lri me fec/it, сломљено сечиво, реконструкција натписа, нађен у кургану у Гнездову, Смоленскаја област, Државни историјски музеј у Москви /бр.117/52аб/, X век.
4. Ingleri feci, курган, Горка Никољскаја, југоисточно Приладожје, Народни музеј у Хелсинкију, 1914, друга половина X века⁴⁷.
5. Ingelrii, Земаљски музеј у Цириху /бр.16203/, 1150-1200.
6. Ingelri, Земаљски музеј у Цириху /бр.16061/, 1175-1200⁴⁸.
7. Ingelri, Украјина, Историјски музеј у Љвову /бр.2205/, XII-XIII век⁴⁹.

Овој групи припада и сечиво са именом Igelria мача бр. 2, који би био осми примерак у Европи.

На другој групи мачева налазе се варијабилни облици имена Ингелри, који су понекад написани врло примитивно, као нпр. на сечиву мача из Упсале у Државном музеју у Штокхолму, или сасвим "аљкаво"⁵⁰. Објашњавано је и претпоставком да је већина ковача сечива била неписмена, те није могла тачно да пренесе слова. Пошто је име Ингелри означавало високи квалитет сечива, користило се и на сечивима знатно лошије израде, па се такво означавање протегло и после смрти Ингелриа, апроксимативно још век и по. Не потпуно исправно име налази се на мачевима:

1. Ingerih fecit, Историјски музеј у Бергену/Норвешка/, око 1000.
2. Ingeelriht, Упсала, Државни историјски музеј у Штокхолму /бр.8235/, 1100.
3. Ingelred Fit, нађен у реци Исак, Музеј у Нанту /бр.1404/
4. Ingeerii, Музеј у Ст. Омер /Француска/, 1100-1250.
5. Ingeerii, Историјски музеј у Дрездену /бр.1606/, другом руком додато: Homo Dei.
6. Ingeriit, Баварски народни музеј у Минхену /бр.4716/, другом руком додато Homo Dei⁵¹.

Трећу групу чине сечива на којима се налазе само поједина слова из имена Ingelri:

1. In... Музеј у Берну
2. N.el... Упсала, Државни музеј у Штокхолму
3. Nred... Монастиришће, Орловска област, Музеј Ермитаж у Санктпе-

46 Ada Bruhn Hoffmeyer, *Mideelalderens*, I, 112; www.gladstoneartcom.armorshfurl.

47 А. Н. Кирпичников, *Древнерусское оружие*, 80, 81, бр. 61, 82, 83, бр. 74.

48 Ada Bruhn Hoffmeyer, II, 9/25, 26, pl. VIII/b, IX/a.

49 А. Н. Кирпичников, *Надписи и знаки...* 283.

50 Ada Bruhn Hoffmeyer, н. д., I, 112.

51 Исто, 112, 113. Инвокација Homo Dei припада почетку XIII века. -Heribert Seitz, н. д., I, 182.

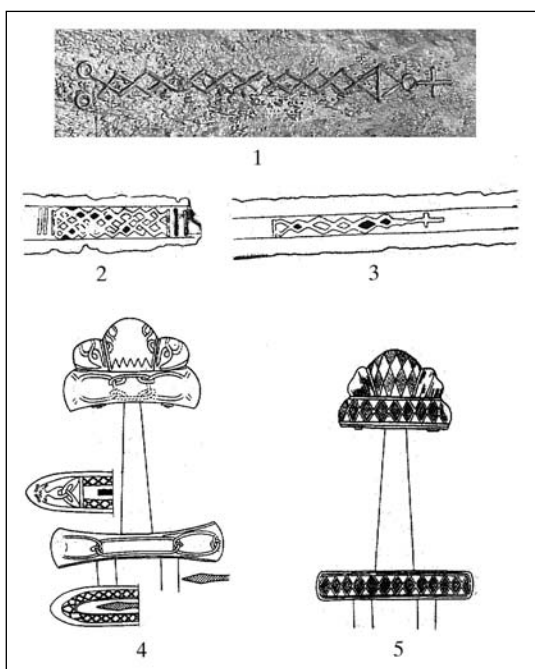
терсбургу /бр.998/1, X век.

4. ...g/?/е.г., Паселсн, Литванија, XII век⁵².

Сем тога, сечива са именом Ingelri има још четири у Националном музеју у Хелсинкију⁵³, једно у Данској у приватном поседу, у Белгији⁵⁴.

На сечиву мача бр. 2 име Ingelrii је изведено крупним, растављеним словима висине 2,5 cm и ширине 12,5 cm, што износи око једне трећине дужине сечива. Тај однос је био карактеристичан за натписе до XII века, када су се протезали на половину дужине, па и више⁵⁵.

На другој страни сечива налазе се геометријски мотиви: круг, крст и низ спојених ромбова, који би могли да буду жиг радионице или украс (Табла IV/1.). Геометријски облици јављају се на франачким мачевима, као и на другој опреми ратника. Тако се нпр. концентрични кругови налазе на крсти копчи са петљом од гвозђа из некрополе у Русановићима /БиХ/, датираних у IX-X⁵⁶, крстови на франачким сечивима⁵⁷, док низ спојених ромбова асоцира на исти такав мотив који се налази на сечиву мача са нејасним

Табла IV. - Ромбоидни мотиви или жигови на сечивима мачева

1. Сечиво мача бр. 2 из реке Зете, око 1100-1150,
2. Сечиво мача из кургана у Гнездову, X век,
3. Сечиво мача из Кијева, XII век,
4. Мотив на мачу нађеном на дну реке Дњепар, X век,
5. Мотив на дршци и накрсницама, сечиво Улфбрехт, X век, Днепропетровские пороги, о. Хортица,

⁵² Ada Bruhn Hoffmeyer, н.д., I, 113; А. Н. Кирпичников, *Древнерусское оружие*, 78, 79, бр. 35; исти, *Натписи и знаки*, 283.

⁵³ А. Н. Кирпичников, *Древнерусское оружие*, 21.

⁵⁴ Ada Bruhn Hoffmeyer, *From Mediaeval Sword to Renaissance Rapier*, Gladius II, Madrid 1963, 8.

⁵⁵ А. Н. Кирпичников, *Натписи и знаки...*, 284.

⁵⁶ Nada Miletić, *Nakit i oružje u nekropolama IX-XII veka Bosne i Hercegovine*, Glasnik Zemaljskog muzeja "Arheologija", Sarajevo 1963, 160, 161, сл. 6.

⁵⁷ Rudolf Wegeli, *Inschriften auf mittelalterlichen Schwertklingen*, Zeitschrift für Waffenkunde Bd. III, Berlin 1904, 181, 182.

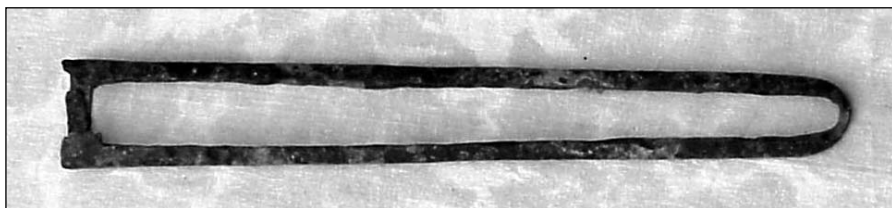
натписом из Кијева /Историјски музеј бр.6060/, XI-XII век⁵⁸. Иначе спојени ромбови налазе се и на дршкама и накрсницама мачева из друге половине X века, нађених у Дњепропетровску и у Гнездову⁵⁹ (Табла IV/2-5).

Мачеви са натписом *Ingelri* изазвали су посебну пажњу, па су мачеви који су типолошки одговарали онима са његовим именом сврставани у посебну групу, тзв. *Ingelred* групу⁶⁰.

На основу анализе облика сечива, дршке и накрснице претпостављено је да би мач могао бити из око 1100-1150. године. Међутим, ширина жљеба на сечиву, дужина натписа, начин тауширања, висина и читкост слова сугерисали би на нешто раније датирање, можда крај X века, почетак XI. Вероватно да би се одговор могао добити после експертизе састава гвожђа и познавалаца латинских натписа раног средњег века.

3 КОРИЦЕ МАЧА, XI век

Нађене у реци Зети 1989. године на локалитету Вранићке Њиве Гвожђе, ковање

Сл. 5. - Део окова корица мача, XI век

Сачувани део корица мача представља завршни део са првим хоризонталним полупрстеном, припадале су мачевима за сечу са заобљеним врхом. Обе половине металног окова спајале су се закивцима на ширем делу.

Дужина: 38 cm.

Ширина: 5,2-3,5 cm.

Ширина окова: 3,5 cm.

Временско опредељење овог дела окова корица мача начињено је према луксузним корицама тзв. мача св. Мауриција у Светској ризници у Бечу из XI века, а на којима се такође виде закивци⁶¹. (сл. 6)

Корице средњовековних мачева су ретко сачуване⁶². Поред већ поменутих познате су још, нпр., луксузно опремљене у златној облози са романичким листоликим витицама мача из XI века у Катедрали у Есену, корице церемонијалног мача Немачко-римске државе Фридриха II са

⁵⁸ А. Н. Крипичников, *Древнерусское оружие*, 163, табла XXVIII/3

⁵⁹ Исто, 117, табла V/3. XVIII/2.

⁶⁰ Rudolf Wegeli, н.д., 218; Ćiro Truhelka, *Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne. Voda kroz srednjovječnu zbirku Bos. Herc. Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, s.a., 41.

⁶¹ Heribert Seitz, н.д., I, 140, сл. 82; Andrzej Nadolski, *Polska bron biata*, Warszawa 1984, сл.9.

⁶² Ada Bruhn Hoffmeyer, н.д., I, 200.

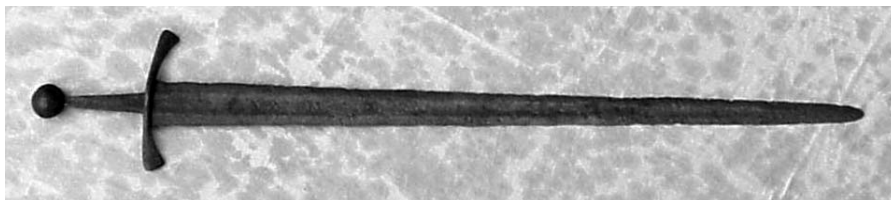
основним романичким ромбовима у низу и емајлом из 1220. године у Светској ризници у Бечу⁶³. Приликом ископавања средњовековних локалитета у Србији једино су у тврђави Сталаћ, изграђеној највероватније 80-их година XIV века, нађени делови корица мача⁶⁴.

Сл. 6. - Корице мача тзв. св. Мауриција у Светској ризници у Бечу, XI век

4 МАЧ, 1100-1200.

Нађен у реци Зети 1985. године на локалитету Вранићке Њиве Гвожђе, ковање, урезивање, тауширање

Сл. 7. - Мач, око 1100-1200

Двосекло сечиво издужено троугластог облика сужава се од прве четвртине дужине и прелази у благо заобљен врх. На две трећине дужине жљеб чија ширина прати облик сечива, тј. широк код основе и узан код престанка. На једној страни сечива жигови радионице: 1. спојена четири ромба у форму ромба, изведена техником урезивања; 2. тауширан гвожђем правоугаони троугао од чије основе се уздиже права црта са кратким косим завршетком окренутим према хипотенузи; урезана два врховима спојена косоугла троугла између којих је с доње стране знатно ужи косоугли троугао, а с горње стране лик у виду срца /?/ наслоњен с једне стране на катету (сл. 8). С друге стране сечива тауширано велико "слово" Н латинично, а нешто даље жиг од два оштроугла троугла, су-

Сл. 8. - Жигови на сечиву

⁶³ Heribert Seitz, н.д., I, Табла IV, 148, сл. 88.

⁶⁴ Средњовековни Сталаћ, Крушевац 1979, 19, бр. 15.

простављена и раздвојена, чије доње стране се продужавају и пресецају (сл. 9). Јабука у облику пуне мање кугле. У основи права, ужа накрсница се незнатно повија надолу са проширеним крајевима.

Дужина мача: 90 cm.

Дужина сечива: 77 cm.

Ширина сечива: 5-3 cm.

Дужина жљеба: 69 cm.

Дужина врата: 9 cm.

Димензије јабуке: 4x2,8 cm.

Дужина накрснице: 16 cm.

Овај мач целокупним изгледом представља спој елемената задржаних из ранијег времена и нових стремљења ка прелазу романичког у витешки мач. Старије и новије значајке би биле: знатна ширина сечива од основе до прве петине дужине сечива, тј. њено скраћивање, што прати и ширину жљеба, која одговара збиру бочних страна сечива /5 cm: 2,5-1,25 и 1,25 cm/, благо повијена накрсница са тенденцијом исправљања⁶⁵, врат дршке конусног облика који се продужава у дужини. Према троугластој форми сечива, његовом дужином и ширином, донекле и дужином врата дршке овај мач је близак мачу који је нађен у Боденском језеру, сада у Земаљском музеју /Landesmuseum/ у Цириху, из око 1100. године⁶⁶. Али, мач бр. 4 је ипак при томе задржао посебан дуктус који нагиње производа југозападне Европе. На то би указивао и мало профилисани врх сечива који је при дну кратким косим ивицама наговештај сечива за бод.

Сл. 9. - Жигови на сечиву и слово "Н", које асоцира на оружарску радионицу у Бордоу, Француска

На такво лоцирање места израде овог мача сугерисала би и јабука у облику мање кугле. Тај тип се јавља још у раној романици, могуће око 1000, да би ускоро добио више или мање заобљене контуре. На почетку се не среће често, али око 1100. добио је широку примену⁶⁷. Лоптаста јабука је била опште заступљена у јужној Европи, мање позната у централној, а ретко се среће у скандинавским земљама. Иначе, припада старом медитеранском културном наслеђу, чије је порекло у византијској и босфорској културној регији⁶⁸.

Тој културној сфери би припадала и незнатно повијена накрсница. Веома слична види се на каменој скулптури ратника на крстионици у

⁶⁵ Анатолиј Кирпичников, *Древнерусское оружие*, 52.

⁶⁶ Ada Bruhn Hoffmeyer, *Mittelalterens*, II, 7/2, Landesmuseum Цирих /бр. 15672/, дуж. мача: 85 cm, дуж. сечива: 77,4 cm, шир. сеч. 5 cm, дуж. врата: 8 cm дуж. накрснице: 11,5; pl.IV/b, око 1100.

⁶⁷ Heribert Seitz, н.д., I, 147.

⁶⁸ Ada Bruhn Hoffmeyer, *From Mediaeval Sword to Renaissance Rapier*, Gladius II, Madrid 1963, 12; иста, *Military Equipment in the Byzantine Manuscript of Scylitzes in Biblioteca Nacional in Madrid*, Gladius V, Madrid 1966, 105.

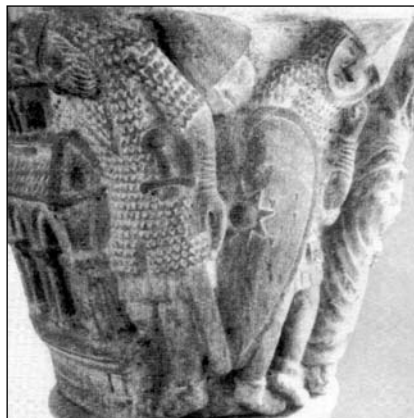
цркви Septvaux у северној Француској из око 1100. године⁶⁹ (сл. 10), с тим што је на мачу бр. 4 издуженија и тиме наговештава прелаз на равну дужу накрсницу тзв. крсташких мачева.

Посебно питање представљају жигови на сечиву за које нисам нашла аналогију у мени приступачним расположивим и објављеним сигнатурама. Евентуално би два представљена троугла на страни сечива где је слово Н одговарала жигу на једној швајцарској хелебарди из XIV века⁷⁰. Такође у домену је претпоставке и тумачење знака Н. Оно би се могло повезати са истом марком на сечивима који су рађени у Бордоу у Француској, који је био у средњем веку познати оружарски центар Савоје, познат и под именом Бурдо⁷¹. Наиме, у једном документу италијанске трговачке куће Франческа Марка Датини у Авињону из 1373. године наводи се да је мајстор за полирање Ђовани дел Крамо продао један мач са жигом латиничног слова Н, а који је начињен подражавањем "на начин Бордоа"⁷².

Први за сада познати податак о изради сечива у Савоји је из 1172. године, када су монаси манастира Saint Hugon основали ковачницу сечива мачева, а која је радила на водени погон. Претпоставља се да је израда сечива у Савоји постојала и раније, и то у области реке Роне⁷³.

Сечива израђена у Бордоу уживала су велику репутацију, сматрала су се, нпр., за најбоља на чувеном тржишту у Лиону, и била су нарочито позната у XIV и XV веку. Помишља се да су била троугластог облика, чврста и зашиљена⁷⁴.

У познатој колекцији европског и оријенталног оружја Шарл Битена налази се један мач рађен у Бордоу, датиран према накрсници у XIII веку, али и са елементима из ранијег столећа. Он је већих димензија са доста широким сечивом код основе, али која се пропорционално дужини постепено сужава и прелази у заобљен врх; жљеб исте дужине као на мачу бр. 4, али је сходно потребама и укусу времена ужи и износи једну трећину

Сл. 10. - Повијена накрсница на мачу на каменој скулптури крстионице у цркви Septvaux у северној Француској, око 1100.

⁶⁹ Heribert Seitz, н.д., I, 138, сл. 80.

⁷⁰ Augus Demmin, *Die Kriegswaffen in ihren geschichtlichen Entwicklung*, Leipzig 1893, 1048.

⁷¹ Charles Buttin, *Catalogue de la collection d'armes anciennes européennes et orientales*, Rummilly 1933, 66.

⁷² Robert Brun, *Notes sur le commerce des armes à Avignon au XIV siècle*, Bibliothèque de l'École des chartes CIX, Paris 1952, 225 nap. 1.

⁷³ Ada Bruhn Hoffmeyer, *Middelalderens*, I, 125, 126.

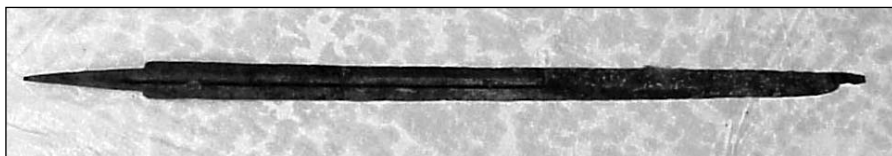
⁷⁴ Исто, 126, 199.

ну ширине сечива. Облик врата дршке је још увек незнатно конусан, а јабука је већа и тежа кугла. Права накрсница још увек има на крајевима мала проширења која су истог облика као и на мачу бр. 4, али у минијатури⁷⁵.

Поједини додирни елементи описаног мача израђеног у Бордоу из XIII века и мача бр. 4 из XII века, за који се претпоставља да је можда исто рађен у Бордоу, могли би се тумачити као реликти укомпоновани у захтеве новог доба. Управо зато је и дат опис тога мача.

5 СЕЧИВО МАЧА, 1100-1150.

Нађен у реци Зети 1990. године на локалитету Вранићке Њиве Гвожђе, ковање

Сл. 11. - Сечиво мача, око 1100-1150.

Двосекло право сечиво за сечу сужава се од прве половине дужине и прелази у врх који је одломљен. Половином дужине сечива широк и дубљи жљеб. Врат дршке издуженог конусног облика. Недостају јабука и накрсница.

Дужина сечива: 89,3 cm.

Ширина сечива: 4,8-3 cm.

Дужина жљеба: 57 cm.

Ширина жљеба: 1 cm.

Дужина дршке: 15,5 cm.

Облик сечива одговара типу Ц из око 1150. године⁷⁶. Специфичан облик врата дршке, при чему је основа знатно шири од врха, јавља се на мачевима око 1050-1100. године⁷⁷. Наведеним особинама ово сечиво би припадало групи тзв. прелазних облика, који обухватају период од 1100 до 1150. године⁷⁸. Скоро исто сечиво налазило се у ризници манастира Дечани /Косово/ и датирано је у XIII век на основу затупљеног врха⁷⁹.

6 МАЧ, 1150-1200.

Нађен у реци Зети 1985. године на локалитету Вранићке Њиве Гвожђе, ковање, улагање гвоздене жице

Право двосекло сечиво постепено се сужава од прве четвртине

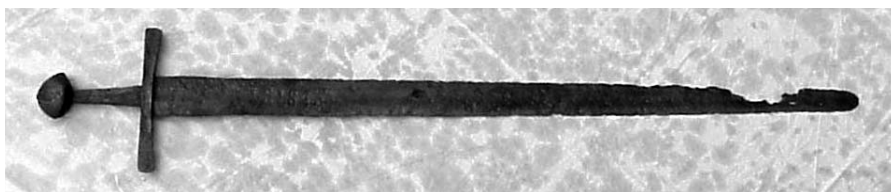
⁷⁵ Charles Buttin, н.д., 66, pl. VII, 186.

⁷⁶ Heribert Seitz, н.д., I, 137/ц.

⁷⁷ Ada Bruhn Hoffmeyer, н.д., II, pl. IV/c.

⁷⁸ Исто, I, 34 ил. 185.

⁷⁹ Гавро Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957, 44, нап. 310, 53, сл. 16/3.

Сл. 12. - Мач, око 1100-1200.

дужине и прелази у заобљен врх, чиме се мач опредељује за сечу. Средином сечива плитак жљеб на две трећине дужине. На једној страни сечива у усечене канале у жљебу уложена дебља жица од меког гвожђа која твори натпис: S..S..SISIS. На другој страни сечива ништа се не види. Јабuka трбушасто печуркастог облика. Накрсница шири са проширеним крајевима који чине незнатну повијеност на доњој страни.

Дужина мача: 102,4 cm.

Дужина сечива: 88 cm.

Ширина сечива: 5-3 cm.

Дужина жљеба: 68 cm.

Дужина врата дршке: 9 cm.

Димензије јабуке: 6x4x3 cm.

Дужина накрснице: 14,4 cm.

Мач је електролитском и хемијском методом конзервиран у конзерваторској радионици Историјског музеја у Београду 1987. године.

Према шематској класификацији сечива, коју износи Н. Seitz, сечиво овог мача је блиско типу који се јавља између 1100. и 1150. године⁸⁰. Јабuka припада типски прелазном облику трбушасто печуркастог који се налази на мачевима између 1050. и 1200. године⁸¹. Мач са истом јабуком, али с млађим типом сечива, налази се у Војном музеју у Београду, датиран у XIII век⁸². Тај тип одговара јабуци тзв. мача Св. Мауриција, који се рачуна у државне драгоцености Немачког царства. Дршка је обложена сребром са гравираним грбом цара Отона IV /1208-1215/, док је сечиво из XI века⁸³ (сл. 13).

Накрсница, описана, скоро се изједначаје с накрсницом на каменој скулптури крстионице у цркви Septvaux у северној Француској из око 1100. године⁸⁴. С друге стране, у колекцији Е. А. Кристенсена у Копенхагену налази се мач са јабуком у облику бразилског ораха и скоро истих димензија као мач бр. 5, а на коме је накрсница са такође проширеним крајевима, али више лучно повијена. Мач је стављен у 1200. годину⁸⁵. На основу та два примерка чини се могућим да се накрсница мача бр. 4 може одредити у време после 1100. а пре 1200. године, можда око 1150. године.

⁸⁰ Heribert Seitz, н.д., I, 136, сл. 79/A.

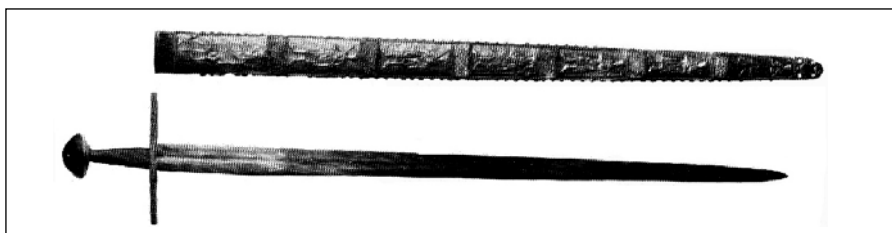
⁸¹ Исто, 133, сл. 7/13.

⁸² Branka Milosavcević, *Mačevi u zbirkama Vojnog muzeja*, 23, бр. 1.

⁸³ Heribert Seitz, н.д., I, 141, сл. 82, у Светској ризници у Бечу.

⁸⁴ Исто, 138, сл. 80.

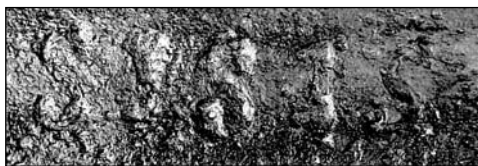
⁸⁵ Ada Bruhn Hoffmeyer, н.д., II, pl. XII/и, 21, бр. 86/0355/.

Сл. 13. - Мач тзв. св. Мауриција у Светској ризници у Бечу, XI век

Натпис на сечиву изведен је техником карактеристичном за франачке радионице сечива, истом као на мачу бр. 2. Међу објављеним натписима на таквим сечивима није се нашла аналогија. Претпоставка је да је реч о вокацији Sanctus Iesus (sl. 14), аналогно како је протумачено SOS као „O SAnctus на једном временски млађем сечиву у Арсеналу у Берлину /АБ 7354/⁸⁶.

У целини узето овакав мач са правим сечивом и правом накрсношћу подсећа на крст. У интеракцији са крсташким ратовима и идеализованим ликом крсташа, улогом цркве у благосиљању мача пред полазак у походе (против неверника), као и доминирајућим значајем крста уопште у то време, није искључено да се у конструкцији мача управо огледа крст Христа. Накрсница се продужавала, од кратке здепасте меровиншке и викиншке задобијала је изглед кракова крста. Та тенденција се запажа већ код појединих викиншких мачева, а уочљивија је од око 1100. године. Она је таква продужила да опстоји током хришћанске и ритерске епохе⁸⁷.

Сл. 14. - Натпис на сечиви SISIS, у значењу Sanctus Iesus

Craig Johnson, секретар непрофитног Едукативног Oekeshott института у Енглеској, а који унапређује студије мачева и оклопа, определио је дршку овог мача у општији стил, а мач је са класичним линијама касног XII и раног XIII века. Натпис ISISIS је виђен и на другим мачевима истог времена и скоро је сигурно да представља хришћанско гесло⁸⁸.

7 МАЧ, 1175-1200.

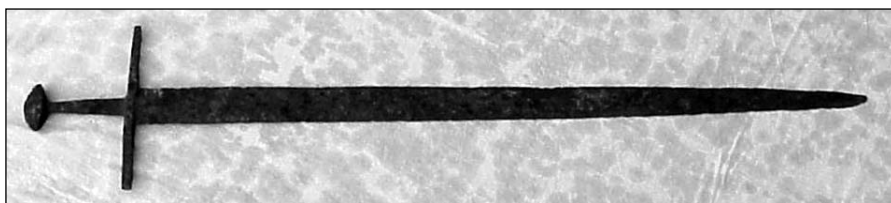
Нађен у реци Зети 1988. године на локалитету Вранићке Њиве Гвожђе, ковање

Двосекло право сечиво сужава се од половине дужине и прелази у полузаобљен шиљак. С обе стране сечива жљеб до последње четврти-

⁸⁶ Rudolf Wegeli, н.д., Heft VIII, 223.

⁸⁷ Heribert Seitz, н.д., I, 128.

⁸⁸ Craig Johnson, www.craig@armor.com

Сл. 150. - Мач, око 1175-1200.

не дужине. Јабука елипсастиг облика са наглашеном повијеном доњом и испупченом горњом ивицом. Накрсница дугачка, витка и права.

Дужина мача: 99,5 cm.

Дужина сечива: 86 cm.

Ширина сечива: 4,5 cm.

Дужина жљеба: 64 cm.

Дужина дршке: 9,5 cm.

Димензије дршке: 3x6x2,2 cm.

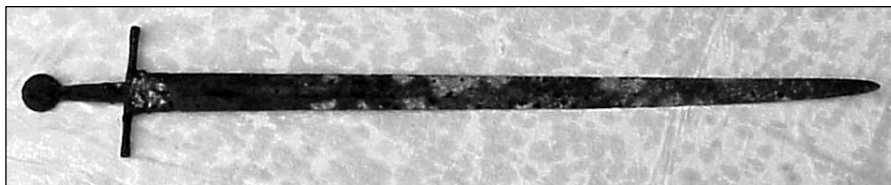
Дужина накрснице: 20 cm.

Мач није конзервиран.

Типичан примерак из групе тзв. крсташких мачева. Сечиво би се могло одредити у време од 1175-1200. године, и то на основу типа Ц из око 1150. и типа Д из око 1200-1225. године, преузимајући од првог завршетак врха који је с једне стране још увек незнатно заобљен а са друге равнији, док од типа Д има дужину, ширину и дужину жљеба⁸⁹. Јабука је у облику тзв. бразилског ораха, а који се јавља на мачевима од 1100. до 1250⁹⁰. године попут лика маслине, сочива⁹¹.

8 МАЧ, 1150-1250.

Нађен у реци Зети 1987. године на локалитету Вранићке Њиве Гвожђе, ковање

Сл. 16. - Мач, око 1150-1250.

Дуго двосекло сечиво сужава се скоро од основе и прелази у незнатно заобљен врх. На једној страни дубоки жљеб који захвата две трећине дужине сечива. На краћем врату округла јабука. На врату дршке

⁸⁹ Heribert Seitz, н.д., I, 136, сл. 79/Ц, Д.

⁹⁰ Исто, 133/11.

⁹¹ Ada Bruhn Hoffmeyer, н.д., I, 36, 186.

сачувани парчићи дрвене облоге. Накрсница права, краћа и обла, веома мало приширена на крајевима.

Дужина мача: 112 cm.

Дужина сечива: 97 cm.

Ширина сечива: 5,5-2 cm.

Дужина врата дршке: 9 cm.

Димензије јабуке: 5x1,8 cm.

Дужина накрснице: 19 cm.

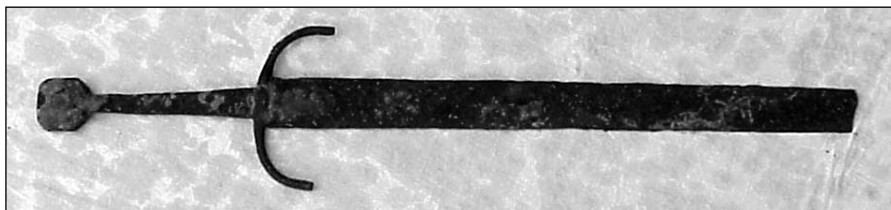
Мач није конзервиран.

Еlegantни крсташки и витешки мач. Анализа саставних делова апроксимативно је определила мач у половину XII - половину XIII века. Целокупни хабитус одговара стилу западне Европе.

Сечиво се типолошки може ставити, оквирно, у време од око 1250. па до око 1250-1300. године⁹². Међутим, врат дршке указивао би на ранији период. Он је кратак, благо конусног облика и одговарао би дршци једног мача у Војном музеју у Паризу /J 4/ из 1150-1175. године⁹³. Јабука типски припада времену око 1150-1200⁹⁴, мада тај облик има дужи век трајања и види се у ликовним изворима XII и XIV века с обе стране Јадрана⁹⁵. И накрсна, краћа и обла, припадала би времену око 1100-1200. године⁹⁶.

9 МАЧ, 1350.

Нађен у реци Зети 1987. године на локалитету Милетина Њива Гвожђе, ковање

Сл.17. - Мач, око 1350.

Двосекло сечиво које се врло мало сужава према делу који је хоризонтално сломљен. Средином сечива плитак жљеб. На дугом благо конусном врату јабука у основи квадратног облика са јаче закошеним доњим ивицама, којима прелази у врат дршке, него што су кратке бочне ивице између праве бочне и горње стране. У средини јабуке рељефни круг са средишњим улегнућем, такође кружног облика. Крсница повијена надолу у облику латиничног слова "С".

⁹² Ada Bruhn Hoffmeyer, *Middelalderens*, II, pl. XIV/e, f.

⁹³ Исто, pl. XI/a.

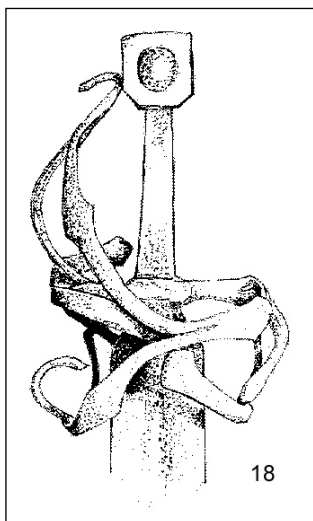
⁹⁴ Heribert Seitz, н.д., I, 133/13.

⁹⁵ Đurđica Petrović, *Dubrovačko oružje*, 21.

⁹⁶ Ada Bruhn Hoffmeyer, *Middelalderens*, II, 133/14.

Укупна дужина: 74 cm.
 Дужина сечива: 52 cm.
 Ширина сечива: 4,7-3,6 cm.
 Врат дршке: 15cm.
 Димензије јабуке: 4,5x5x1 cm.
 Дужина накрснице: 15 cm.
 Мач није конзервиран.

Дужина врата дршке опредељује овај мач у групу познату као мачеви за једну руку, чија појава је везана са повећањем димензија мача од почетка XIV века, при чему се прво продужавао врат дршке. Тим продужавањем на дршци је остајало слободног простора после обухвата шаком десне руке, тако да је било могуће испомоћи се и левом руком. Она се стављала на преостали слободан простор на дршци и на део јабуке⁹⁷, чиме се лакше могло руковати са дужим мачем.

Сл. 18. - Мач из колекције др Ђорђа Бини у Риму, крај XV почетак XVI века

Поломљено и кородирано сечиво мача бр. 9 не омогућава детаљан увид у његову структуру. На преосталом већем делу сечиво је доста широко, незнатно се сужава према делу са врхом што би се могло упоредити са типом 1250-1300. године, који се управо од последње четвртине више сужава и прелази у врло мало искошен врх⁹⁸.

На дугом врату са још увек незнатно конусним ликом, који се понекад среће на мачевима за једну руку и дворучњацима немачког порекла од 1350, па до краја XV века⁹⁹, али и на италијанским мачевима из XV века¹⁰⁰. Велика јабука, у основи у блок форми, несвакидашњег је облика и делује спљоштено. Колико ми је познато, она је уникат међу до сада познатим средњовековним мачевима са територија западног дела централног Балкана. Њено порекло требало би тражити у округлој јабуци, пре свега медитеранске провинијенције, чије су се округле странице већ отрпилике око 1200. године почеле да савијају да би око краја XIII века постале обично праве, косо исечене конкавно повијене ивице. Истовремено са променама на ивицама јабука је постајала дебља и добила је у средини глатку округлу површину, која је каткада улегнута, а може да има и кружно уздигнуту ивицу¹⁰¹. Тако означен развој округле ка вишестраној јабуци на дршкама мачева, а који је имао и своје локалне варијанте, може се добро

⁹⁷ Heribert Seitz, н.д., I, 156, 167, сл.104.

⁹⁸ Исто, 136/E.

⁹⁹ Исто, 134/20, 21, 22, 25, 27.

¹⁰⁰ Исто, 135/34, 38.

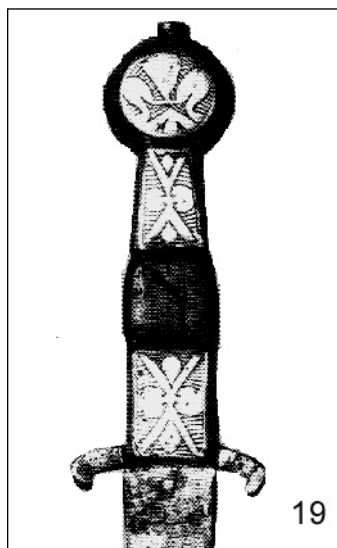
¹⁰¹ Исто, 147.

документовати на мачевима нађеним у северној и централној Србији, који су похрањени у тамошњим музејима, а у највећем броју опредељени у XIV век¹⁰².

У процесу преобликовања обле јабуке у вишестрану, а под утицајима готике, средњу фазу би представљала јабука мача бр. 9, од које је један правац развоја ишао ка правој полигоналној јабуци, и други ка стварању јабуке познатог венецијанског типа, тзв. *spadone veneziane* из XIV века¹⁰³ односно мача скјавоне од краја XV века и касније.

Скоро идентична јабука и врат дршке налазе се на мачу у колекцији др Ђорђа Бини у Риму (сл. 18), за коју се због ребрасте корпе ослоњене на накрсницу помишља да је најранија форма венецијанског мача скјавоне. Тај мач је датиран у крај XV, почетак XVI века¹⁰⁴. Иако на први поглед јабука римског мача и мача бр. 9 изгледају као близанци разлике постоје, а које опет имају значаја за датирање. Те разлике се огледају: 1. код римског примерка горња ивица је равна и са бочним правим странама чини прави угао; код мача бр. 9 спој горње равне ивице са правим бочним странама чине две кратке косе линије; 2. римски мач има већ сасвим обликовано веће средишње испупчење, мач 9 уместо тога има у средини улегнуће са истуреним кружним бридовима; 3. прелаз основе сечива у врат дршке код римског мача је искошен, на мачу бр. 9 раван, а што римско сечиво опредељује у време око 1490-1500¹⁰⁵. Другим речима, из ове кратке анализе следило би да је мач 9 производ из ранијег времена.

Оквирно узето, као полазиште за датирање мача могао би се узети мач за једнуипо руку нађен у реци Сави код села Барић, сада у Музеју града Београда /Обреновачка збирка/, датиран у XIV век. Округла јабука тога мача је на бочној једној страни већ исечена док је на другој задржала облину, а обе стране су спојене правим линијама горње и доње ивице¹⁰⁶. За њено датирање помаже представа такве јабуке мача на фре-

Сл. 19. - Повијена накрсница на бургундском бодезу, око 1300-1325. Земаљски музеј у Цириху, Швајцарска

¹⁰² Млађан С. Цуњак, *Средњовековно оружје и ојрема рајиника у Србији - археолошка исцртаживања*. Докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду /Одељења за археологију/, 1000, Ђурђица Petrović, *Dubrovačko oružje*, 211, сл.4, 27; иста, *Оружје*, 131.

¹⁰³ G. de Lucia, *La sala d'armi nel Museo dell'arsenale di Venezia*, Roma 1908, 40, Г. 289-483.

¹⁰⁴ Heribert Seitz, н.д., I, 171, сл. 107; Ђурђица Петровић, *Дубровачко оружје*, 26.

¹⁰⁵ Heribert Seitz, н.д., I, 136/Н.

¹⁰⁶ Marija Birtašević, *Mačevi "vukovci" u jugoslovenskim zbirkama*, Vesnik Vojnog muzeja 13-

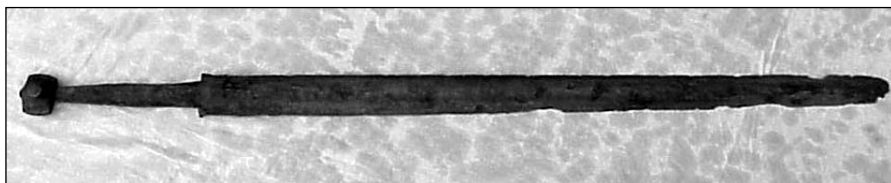
сци Св. Меркурија у Ст. Нагоричану из 1321. године¹⁰⁷. Као горње одређиште може да послужи јабука мача за једну руку у Народном музеју у Копенхагену са јако профилисаним страницама скоро блок облика, из око 1400. године¹⁰⁸. У међувреме могао би се ставити мач бр. 9, који би апроксимативно био из 1350, а можда и нешто касније.

Лучно повијена крсница у облику латиничног слова "С" представља развијенију форму типа 6, према Oakeshottовој класификацији, из око 1300. године¹¹⁰, а који се среће и на мачевима из прве половине XV века¹¹⁰.

У целини узето, мач бр. 9 би могао бити производ једне од мачарских радионица југозападне Европе. Он истовремено представља полазиште при обликовању тзв. српског мача, *spada schiavonesca* дубровачких споменика с краја XIV века¹¹¹ и венецијанског мача *скјавоне*.

10 МАЧ, XIV век

Нађен у реци Зети 1986. године на локалитету Вранићке Њиве Гвожђе, бронза, ковање, урезивање

Сл. 20. - Мач, XIV век

Двосекло сечиво постепено се сужава од половине дужине и прелази у, вероватно заобљен, врх који је одломљен. С обе стране сечива плитак жљеб до половине сечива. С једне стране сечива урезана представа витког вука у трку са савијеним предњим ногама, разјапљеном чељусти и надолу спуштеним репом. Цртеж је сигурно изведен и састоји се од правих, косих и умерено заобљених линија (сл. 11). С друге стране сечива урезан мали крст и према опису власника мача "стилизован вук који се због рошавости метала једва препознаје". Дуги, шири врат завршава се бронзаном правоугаоном јабуком са горњом ивицом у облику велике заграде и са наглашеним средишњим кружним испупчењем. Недостаје крсница.

Дужина мача: 113 cm.

Дужина сечива: 88,5 cm.

14, Beograd 1968, 84, Табла П/І, 87. Нешто старији примерак без равне горње стране налази се у Земаљском музеју у Цириху /бр. 7000/, датиран око 1300. -Ada Bruhn Hoffmeyer, *Middelalderens II*, pl. XIII/b.

¹⁰⁷ Ђурђица Петровић, *Оружје*, 153, бр. 15/a.

¹⁰⁸ Ada Bruhn Hoffmeyer, *Middelalderens II*, pl. XX/c.

¹⁰⁹ Heribert Seitz, н.д., I, 133/6.

¹¹⁰ Ada Bruhn Hoffmeyer, *Middelalderens II*, pl. XXIII/b, c, XXVII/c, XXXVI/b, d, XXXVIII/d.

¹¹¹ Đurđica Petrović, *Dubrovačko oružje*, 25: 1391...de le doe spade schiavonesche...

Ширина сечива: 6-3,5 cm.

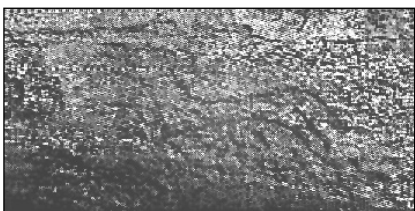
Дужина жљеба: 57 cm.

Дужина дршке: 20 cm.

Димензије јабуке: 20 cm.

Мач је конзервиран електронском и хемијском методом у Конзерваторској радионици Историјског музеја у Београду 1987. године.

Ширином и постепеним сужавањем сечиво би донекле одговарало у основним контурама типу Е, 1250-1300¹¹², али с обзиром на већу дужину оно би било млађе. Овом сечиву у односу на његову ширину и дужину жљеба најсличније је сечиво са вратом мача у Народном музеју у Краљеву /бр. А. 59/, датиран у XIV век¹¹³. Штавише, на сечиву тог мача урезан је и исти лик вука, али сачуван само с предњим делом. На другој страни сечива је приказ инорога, што би одговарало "стилозованом вуку" на сечиву мача бр. 10. Извесну подударност поседује и део сечива мача у Војном музеју у Београду /бр.12751/¹¹⁴. На оба та мача налази се друкчији тип јабуке, што их опредељује у нешто старије примерке од јабуке мача бр. 10.

Сл. 21а. - Жиг вука, радионица у Горњој Угарској, XIV век

Представе вука на сечивима средњовековних мачева приписују се ковачима сечива из Пасау у Баварској, који су први ставили тај знак, који се налази и у грбу тог града, на сечиво, а што је потврђено повељом владара 1340. године. Њом је била забрањена употреба тог знака на производима мачарских радионица у осталим немачким градовима. Новом повељом из 1368. године то право је поново потврђено и обавезало све мајсторе да знак вука стављају на свако исковано сечиво. Тако заштићена сечива постала су високо цењена и зато копирана и у другим европским земљама¹¹⁵.

Упоређујући лик вука на сечиву мача бр. 10 са "вуковима" у мени приступачним радовима и на оригиналним предметима нисам нашла аналогне представе сем на три мача: у Музеју града Београда, у Народном музеју у Краљеву и у Народном музеју у Будимпешти. На та три мача јабуке су другог типа.

У Музеју града Београда на мачу дворучњаку /бр. 11540/, који је нађен у реци Дунаву код села Вишњица и који је датиран у XIV век, представа вука је тауширана месингом. Представа се не види сасвим јасно, али основне линије се подударају са линијама представе вука на мачу бр. 10. С друге стране сечива је приказ једнорога у залету и знак троугла¹¹⁶.

¹¹²Heribert Seitz, н.д., I, 137/E.

¹¹³Оливера Марковић, *Средњовековни мачеви из околине Чачка и Краљева*, Зборник Народног музеја XVIII, Чачак 1988, Т.III; Млађан Цуњак, н.д., 160, бр. 47, 175.

¹¹⁴Branka Milosavljević, н.д., 25, бр. 9, 27.

¹¹⁵Marija Birtašević, н.д., 83 са наведеном старијом литературом.

¹¹⁶Исто, 82, Табла I сл. 1А-1Д, 87.

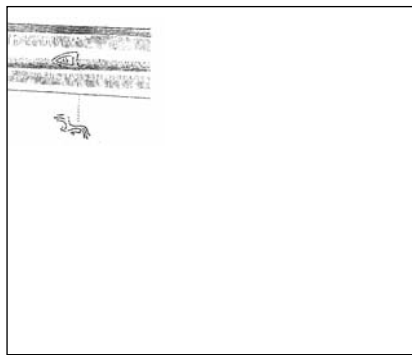
У Народном музеју у Краљеву, на мачу, који је нађен у реци Западна Морава, и чије димензије одговарају димензијама мача бр. 10, сачувани лик вука се потпуно подудара са ликом вука на мачу бр. 10. С друге стране мача је представа једнорога. Те истоветности указивале би на исту ковачницу сечива.

Трећи мач са скоро истом представом вука на сечиву налази се у Народном музеју у Будимпешти. Поред приказа вука налази се уцртан грб који је приписан стегоношама Мокиану и Амадеусу из рода Аба, који су имали поседе у Гроњој Угарској (сл. 21б). Како су се ту налазили рудници гвожђа претпоставило се да је у граду Кашау постојала израда мачева на почетку XIV века, у време палатина Амадеуса. Сматра се да је знак вука био знак корпорације мачара у томе месту¹¹⁷.

Развоју занатства у средњовековној Угарској придонели су и немачке занатлије, који су долазили на позиве владара, локалних господара, али и самоиницијативно¹¹⁸. Због тога чини ми се да је могуће претпоставити да су они пренели и знак вука из Пасауа, који је у Горњој Угарској у тамошњим ковачницама сечива добијао своју локалну варијанту по којој се разликовао од оригиналног приказа. На то би указао и немачки дуктус сечива мача бр. 10, као и мача у Музеју у Краљеву.

Под претпоставком да је сечиво мача бр. 10 израђено у Кашау или некој сродној ковачници сечива у том делу средњовековне Угарске јабука на том мачу је производ друге радионице, или радионица. Она припада блок типу, који је с извесним модифицирањем, нарочито извијањем бочних страна, постао изразити производ Венеције у неутврђеним деценијама XV века. Мачеви с таквим типом јабуке налазе се и у мађарским музејима, што је навело Клод Блера да претпостави да су мачеви с таквим дршкама унети из Угарске у Венецију преко Далмације, па отуда су и прозвани *spade schiavone*¹¹⁹ - словенски мачеви.

Насупрот Клод Блеру, увидом у фонд средњовековних мачева у Србији и увидом у страну релевантну литературу дошла сам до друкчије претпоставке. Ислучујући Венецију мачеви са таквим јабукама налазе се и на примерцима из касног

Сл. 21б. - Жиг вука, радионица у Кашау, Горња Угарска, на мачу властеле из рода Аба, почетак XIV века. Народни музеј у Будимпешти

¹¹⁷ Josef Hampel, *Das Kurschwert Friedrich des Streibaren von Sachsen*, Zeitschrift für historische Waffenkunde Bd.I, Dresden 1897-99, 83 сл. 10.

¹¹⁸ A. Kubinyi, *Die Anfänge der städtischen Handwerks in Ungarn*, u: La formation et le développement des métiers au moyen âge /Ve-XIVe siècles/, Budapest 1977, 140, 142 ил.

¹¹⁹ Claude Blaiz, *A Schiavona Rapier*, journal of the Arms and Armour Society V, no. 12, London 1967, 454.

средњег века у Србији¹²⁰. Под називом "српски мачеви" наводе се у једном дубровачком тестаменту из 1391. године, *sprade schiavonesche*¹²¹, што значи да су и пре тога времена постојали у Дубровнику, где су преовладавали мачеви са округлом медитеранском јабуком, а с друге стране да је већ пре тога времена у Србији морала постојати знатна мачарска активност која је могла да доведе до стварања типично српског мача. Што се тиче термина *schiaivonescha*, односно *schiaivone*, постоји разлика између Дубровника и Венеције у званичном његовом тумачењу. У Дубровнику он је значио "српски"¹²², а у Венецији "словенски".

Мишљење Клода Блера не може се документовати с писаним изворима у којима нема помена о знатнијем увозу угарских мачева у Венецију нити о изради мачева "на начин угарски". Такође ни у до сада објављеним средњовековним документима из архива у градовима Далмације нема записа о увозу угарских мачева, као ни о употреби таквих мачева међу тамошњим становништвом. У дубровачким архивским књигама међу бројним угарским предметима тамо записаним само два пута се наводе угарски мачеви, 1412. и 1462. године у поседу двојице пучана, поред бројнијих типова оружја типичних за Угре, лукова, топуза, штитова, корди¹²³. А Дубровник је номинално признавао угарску власт.

Чини ми се вероватније да су мачеви са поменутом јабуком у мађарским музејима или импортован тип српског мача, који је тамо могао доспети кретањима становништва правцем југ-север, нарочито интензивираним с упадима Турака, али и са угарским најамницима у служби српских владара, трговином, амбулантним занатлијама¹²⁴, или, што је важније, импортом из Венеције. Наиме, јабука мача бр. 12 је у савршеније издање јабуке српског мача и својом правоугаоном формом, горњом ивицом у виду велике заграде и наглашеним средишњим испупчењем може се означити као рад венецијанских мачара друге половине XIV века. Уосталом, почетна фаза у процесу обликовања јабуке српских мачева морала је почивати на подражавању, а затим и локалним интерпретацијама импортованих мачева из Венеције, званично за владаре¹²⁵, а незванично за крупну властелу и оне који су их могли набавити и платити.

У целини узето, овај мач би се могао датирати у погледу сечива око средине XIV века, и то у функцији за сечу, а у погледу јабуке у вре-

¹²⁰ Ужице, *настајанак и развој*, Ужице 1995, 33,94 Табла XVIII/2,3; Млађан Цуњак, н.д., 159-161, бр. 42, 48-51, 53-55.

¹²¹ Đurđica Petrović, *Dubrovačko opuzje*, 25, тестамент Добрича мачара.

¹²² Михаило Динић, *О називима средњовековне српске државе*, Прилози за књижевност, историју, језик и фолклор 32/1-2, Београд 1966, 27 идд.

¹²³ Ђурђица Петровић, *Мађарска културна добра у средњовековном Дубровнику*, Зборник Филозофског факултета XVIII/A, Београд 1994, 203-206.

¹²⁴ Међу топонимима у средњовековној Угарској који се односе на обраду оружја има преко 50 места која се зову Kovacs - Ковачи. -(G. Heckenast, *Eisenverhüttung in Ungarn im 9-14 Jahrhundert*, u: La formation et le développement des métiers au moyen âge, Budapest 1977, 90/. Лексем "ковач" представља свесловенску и прасловенску радну именицу /Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskoga jezika II*, Zagreb 1972, s.v.kovati/ и у том облику је позната у српском и хрватском језику.

¹²⁵ Ђурђица Петровић, *Оружје Србије*, 147, 148, 149.

ме од средине XIV до краја тог века. Дужина врата дршке опредељује га у мачеве за једнуипо руку, а знак вука на сечиву у тзв. "вуковце".

11 МАЧ, XIV век

Нађен у реци Зети 1989. године на локалитету Вранићке Њиве
Гвожђа, ковање, урезивање, тауширање

Сл. 22. - Мач, XIV век

Дуго двосекло сечиво сужава се непосредно од основе и прелази у благо оштар врх чија је једна страна одломљена. На једној страни два жига радионице: троугао са продуженим бочним странама које се завршавају кратким омеђаним цртама; на доњој страни полукружна линија од споја две стране троугла пресеца горњу косу линију и звршава се крстићем. Други жиг је у ширем овалу крст са истим завршетком кракова. С друге стране су такође жигови, према опису власника мача, "идентични... али нечитљиви". Јабука незнатно правоугаоног облика са наговештеним благо заобљеним ивицама, у средини кружно испупчење које је у центру удубљено. Обла накрсница повијена надолу у облику латиничног слова С, а на чијим крајевима су стилизовани квадратићи.

Сл. 23. - Жиг на сечиву мача, можда радионица у Бордоу /?/

Дужина мача: 109,5 cm.

Дужина сечива: 91 cm.

Ширина сечива: 7-3,5 cm.

Дужина врата: 14 cm.

Димензије јабуке: 5,4x4,3x3 cm.

Дужина накрснице: 14 cm.

Мач није конзервиран.

Еlegantном, издуженом формом са врло одмереним сужавањем према врху сечиво одаје утисак производа јужне Европе. Донекле му одговара сечиво мача са вишестраном плоснатом јабуком и истим типом накрснице у Војном музеју у Београду, који је датиран у XV век¹²⁶. Према типологији сечива Х. Сајца приближава се типу J, за сечу и бод, око

¹²⁶ Branka Milosavljević, н.д., 30 бр. 17.

1400. године¹²⁷ (Табла III), али наше сечиво је без жљеба, а веће дужине.

Марке на сечиву нисам успела да растумачим. Исти крст, али без овала је марка швајцарске радионице оружја на мотки из око 1200¹²⁸.

Према А. Демину такав знак се налази на тзв. мачу св. Мауриција у Бечу¹²⁹. Међутим, примењена техника улагања гвоздене жице у усечене канале, као и структура троугла са правим, косим и облим линијама подсећа на начин израде знакова на сечиву бр. 7, а за које је претпостављено да су производ радионица у Бурдоу у Савоји, али у млађем издању.

Карактеристике јабуке: правоугаони облик са још увек незнатно косим и кратким прелазима у равне бочне стране и горње и доње ивице, као и са мањим рељефним кругом са кружним удубљењем у средини, опредељује у једну од фаза у развоју јабуке на мачу бр. 9, тачније у млађу варијанту. Тиме би се ова јабука могла ставити у време после 1350, а пре од око 1400. године. Типски јабука припада "српским мачевим".

Више повијена накрсница на доле са декоративним завршецима исто је млађа варијанта од повијене накрснице мача бр. 9 и могла би се временски подударити са датирањем јабуке.

Сумирајући изложено, следило би да је сечиво пореклом из једне од радионица у Јужној Европи, јабука производ једне од мачарских радионица у западном делу Централног Балкана, као и накрсница, а време израде комплетног мача могло би се фиксирати између 1350. и неке деценије пре краја XIV века.

12 МАЧ, XIV век

Нађен у реци Зети 1997. године на локалитету Бенат
Гвожђе, ковање

Сл. 24. - Мач, XIV век

Дуго витко сечиво сужава се од прве петине дужине и прелази у зашиљен врх. На две трећине дужине два паралелна жљеба. На дужем правоугаоном врату јабука, незнатно правоугаоног облика, чији се насупрот постављени углови спајају се бочним, горњом и доњом страном кратким, благо косим ивицама. У средини јабуке наглашен круг у средини удубљен. Права накрсница са кратким правим кратким крацима окренутим у супротним смеровима и незнатно надолу нагнути.

Дужина мача: 115 cm.

¹²⁷ Heribert Seitz, н.д., I, 136/J.

¹²⁸ L. Musciarelli, *Dizionario delle armi*, Milano 1968, no. 39.

¹²⁹ August Demmin, н.д., 1053.

Дужина сечива. 93,5 cm.
 Ширина сечива: 4,6-1,5 cm.
 Дужина жљебова: 59 cm.
 Дужина дршке: 16 cm.
 Димензије јабуке: 4,5x5,3x1 cm.
 Дужина накрснице: 18 cm.
 Мач је конзервиран.

Дуже и уже сечиво са два жљеба одговарало би типу Ф из око 1320-1350. године¹³⁰. То је тип сечива мачева намењених и за сечу и за бод. Њихова појава била је условљена побољшањем оклопа од плоча, а у складу са општим променама које су настајале у ратној вештини. Зашиљеним врхом мача могло се лакше продрети у међупросторе између металних плоча, у делове око врата, рамена у пределе трбуха¹³¹. Исто-времено такав тип сечива, као и цели изглед мача, опредељује га у производе Јужне Европе, гдје је управо половина XIV века била преломна за разлучивање између севера и југа Европе, између немачких и латинских земаља¹³². У јужним европским земљама, нарочито у Италији и њеним утицајима подложним подручјима, оружју се поклањала пажња не само у техничком погледу већ и естетском изгледу. Да би покрети приликом руковања мачем били складнији, допадљивији, нарочито са мачевима за једну руку, сечива су добијала више жљебова чиме је омогућавано лакше руковање и допадљивији покрети.

Јабука мача бр. 11 је наставак трансформације јабука мачева бр. 9 и 10 у издању локалне варијанте, што се огледа у још увек више квадратном него правоугаоном облику и са мање дефинисаним рељефним кругом са улегнућем у средини. Дужина врата дршке је типична за мачеве за једну руку.

Накрсница је права са бочним кратким крацима који се незнатно савијају у супротним смеровима, као да се желело и на тај начин да означи раскид са тзв. крсташким мачевима. Накрсница овог типа није уобичајена.

Еlegantни мач бр. 11 је, по мом мишљењу, спој сечива рађеног у северној Италији, тачније у једној од мачарских радионица на венецијанском подручју, и јабуке, производа једне од радионица из западног дела Централног Балкана, која припада тзв. "српским мачевима". Временско опредељење би варијало између око половине XIV века, можда и нешто касније.

13 МАЧ, 1350-1400.

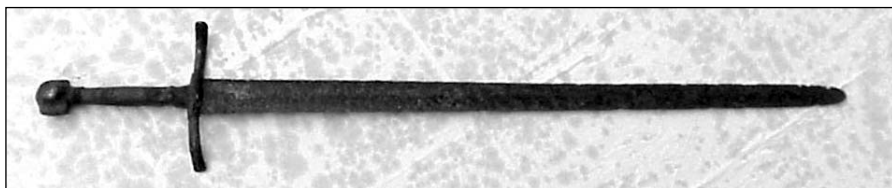
Нађен у реци Зети 1985. године на локалитету Вранићке Њиве

¹³⁰ Heribert Seitz, н.д., I, 136/Ф.

¹³¹ Исто, 154; Đurđica Petrović, *Dubrovačko oružje*, 22.

¹³² Ada Bruhn Hoffmeyer, *From Mediaeval Sword*, 11-13. Као тип Јужне Европе сматра се мач са ужим и дужим сечивом и зашиљеним врхом, дужим вратом дршке и јасно профилисаном јабуком, као и повијеном накрсношћу, мада их је било и са правом накрсношћу.

Гвожђе, ковање, месинг, тауширање

Сл. 25. - Мач, 1350-1400.

Дуго двосекло сечиво се сужава од прве четвртине дужине и прелази у заобљен врх. Дубоки жљеб захвата скоро половину дужине сечива. Месинганом жицом тауширани жигови, међу којима је један боље сачуван. Он се састоји од по два лука спојена у средини и насупрот постављена, а са стране спојена такође лучном линијом; у средини нејасно слово, А или Н /?/ (сл. 26). На дугом правом врату јабука више квадратног облика са горњом ивицом у виду велике заграде и наглашеним средишњим полукружним испупчењем, у чијој је средини месингом тауширан крст (сл. 27). Сачувана дрвена облога дршке са фрагментима коже, као и парчетом тордиране жице. Накрсница хоризонтална, јача, са незнатно повијеним крајевима у супротним смеровима. На споју основе сечива и накрснице налази се парче лима, које је припадало корицама мача.

Мач је конзервиран механичком методом 1987. године.

Дужина мача: 113 cm.

Дужина сечива: 90 cm.

Ширина сечива: 5,3-3,5 cm.

Дужина жљеба: 52 cm.

Дужина врата дршке: 16,5 cm.

Димензије јабуке: 5x4x1 cm.

Дужина накрснице: 20,5 cm.

Општим изгледом сечиво је блиско сечиву мача бр. 10, а које се приближава типу J, око 1400¹³³, али је елегантније, дуже и нешто виткије линије и намењен је само за сечу. Дужином врата дршке припада групи мачева за једнуипо руку. Нерастумачен жиг /и нејасни други жигови/ маниром извођења индицира на мачарске радионице јужне Европе. У обзир би могле доћи Аустрија, Швајцарска, јужна Немачка, која је у XIV веку преузела примат у изради сечива мачева, а која су прављена од изванредно обрађеног гвожђа¹³⁴. Као веома квалитетна извожена су у знатним

Сл. 26. - Жиг на сечиву

¹³³ Heribert Seitz, н.д., I, 136/J.

¹³⁴ Бурђица Петровић, *Оружје Србије*, 160.

количинама у западно медитеранске земље, где су им додавани други делови¹³⁵. На неку од тих локација указивала би и намена за једнуипо руку, а такви мачеви су већином рађени у поменуте три области и били су ве-ома у моди између 1350. и 1410. године¹³⁶.

Насупрот тако квалификованом сечиву јабука на дршци је, по свему судећи, производ венецијанског порекла, и налази се на бројним мачевима у Дуждевој палати у Венецији, означеним као "spadone veneziane". Тауширани крст на испупченеом средишту повезује се и тумачи као остатак из времена романике и крсташких ратова, када је крст био јасан симбол из тог времена. Задржан на знатно каснијим примерцима, на дршкама, накрсницама, могао би да се тумачи као сачувани религијски симбол, жиг радионице, формална ознака ритерских мачева или као декоративни мотив¹³⁷.

Сл. 27. - Знак крста на јабуци дршке

Јача хоризонтална накрсница са не-знатно повијеним крајевима на горе и доле највероватније је производ исте радионице као и сечиво. Веома јој је слична накрсница на мачу у Војном музеју у Паризу /J 6/, из око 1350. године¹³⁸, као и накрсница на једном мачу за једнуипо руку са јабуком тзв. Семпах типа из око 1375-1400.¹³⁹ у Војном музеју у Београду¹⁴⁰.

Сачувана дрвена облога дршке, фрагменти коже који су се обавијали око те облоге, као и парчад жице и лима, што се све спајало у једну целину, спадају у ређе налазе у рекама.

Временско опредељење овог мача у период од 1350. до 1400. године извршено је комбиновањем типа мача, сечива, јабуке и накрснице.

14 БОДЕЖ, 1400-1500.

Нађен у реци Зети 1986. године на локалитету Вранићке Њиве Гвожђе, ковање

Двосекло сечиво за бод сужава се од прве четвртине дужине и прелази у оштри врх. Врло плитак жљеб на једној трећини дужине. Дршка са благо конусним вратом има јабуку у облику два мало растављена увета на којима се налазе по четири мала квадратна отвора. Масивна

¹³⁵Robert Brun, н.д., 225: увоз велике количине сечива из Немачке за трговачку кућу Италијана Франческа Марка Датини у Авињону 80-их година XIV века.

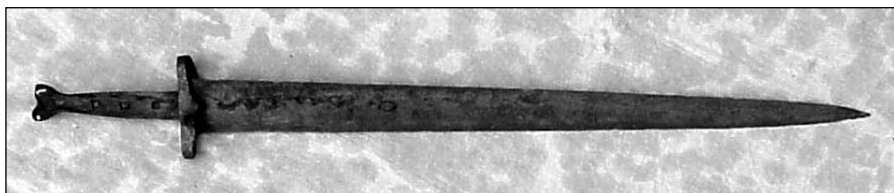
¹³⁶Heribert Seitz, н.д., I, 158.

¹³⁷Исто, 147; Ђурђица Петровић, *Оружје*, 130.

¹³⁸Ada Bruhn Hoffmeyer, *Middelalderens*, pl. XVIII/a.

¹³⁹Датирање према Heribert Seitz, н.д., I, 158 сл. 96; мач се налази у Историјском музеју Готенбурга у Шведској.

¹⁴⁰Branka Milosavljević, н.д., 30 бр. 14, датиран у XV век. Мач је набављен 1954. године од колекционара Јанка Вертини из Љубљане.

Сл. 28. - Бодеж, 1400-1500.

и кратка међусобно спојена крсница.

Дужина бодежа: 65 cm.

Дужина сечива: 59 cm.

Ширина сечива: 4,2 cm.

Дужина жљеба: 26 cm.

Дужина дршке: 11 cm.

Дужина накрснице: 8,3 cm.

Мач је конзервиран.

После дуже паузе која је уследила пропашћу античке културе бодеж је почео постепено да се јавља у XIII веку или нешто раније. Тек крајем XIII века он је добио општију примену да би у XIV веку постао нераздвајни пратилац мушкараца, нарочито у Италији. Од тада он се среће у више типова и са више назива¹⁴¹.

Бодеж бр. 14 припада тзв. посебним типовима и називан је "бодеж са ушима", "...са крилима". Припада културној баштини Предњег Истока и у Европу је продро преко Шпаније, као и Италије. На Пиринејском полуострву је био у моди у XIV веку, док је на Апенинима изгледа почео нешто касније да се користи¹⁴².

Дршка тог типа бодежа, тачније јабука, препознаје се на првом месту по два овалоидна котура која се у горњем делу косо разилазе. У мале отворе на "ушима" причвршћивала се спољна видљива јабука која је могла да буде од рога, кости или метала.

За тај тип бодежа било је типично да је део основе сечива био већином неполиран и на једној страни нешто дужи него на другој¹⁴³. Сечиво наведеног бодежа садржи особености два временска периода. Закључно са половином дужине са широм основом и начином сужавања има особености типа 7, око 1350-1400, а од половине ка врху начином сужавања и са оштрим врхом, намењеним за бод, приближава се типу швајцарских сечива /15/, око 1400-1500¹⁴⁴.

Права кратка и масивна накрсница савија се на обе стране и преклапа, што упућује на венецијанску израду. Исти тип накрснице поседује један венецијански мач из раног XVI века у колекцији Е. А. Кристенсена у Копенхагену /Е 160/¹⁴⁵.

¹⁴¹ Đurđica Petrović, *Dubrovačko oružje*, 31.

¹⁴² Heribert Seitz, н.д., I, 213.

¹⁴³ Исто, 215.

¹⁴⁴ Исто, 201.

Постојање оваквог типа бодежа у Италији, тачније у Венецији, ставља се у време од око 1400. године. Називани су "pugnale alla stradiotta" или "alla levantina" према типу бодежа који је носила лака коњица тзв. страдиоти, које је Вениција организовала за борбу против Турака на Пелопонезу, у Албанији и у Далмацији¹⁴⁵. Њихово порекло се везује за Грчку, чиме се може делом објаснити и тип дршке.

Сасвим је могуће да је бодеж бр. 14 припадао страдиотима, којих је било и у Боки Которској на острву Страдиоти, раније Св. Гаврило, средњем од три острва која се пружају испред старих солана на Превлаци.

Ђ. П.

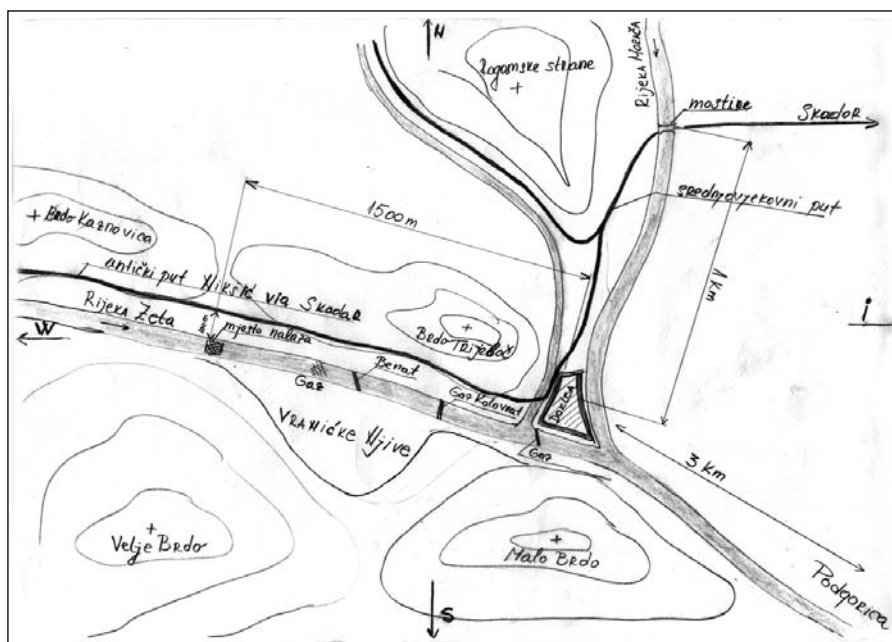
МЈЕСТО НАЛАЗА МАЧЕВА

Збирка мачева о којој је у овом раду ријеч прикућана је у периоду од 1985. до 2000. године. Сви примјерци су нађени у ријеци Зећи. Неки примјерци су пронађени уз подводни дио обале и то са обадвије стране ријеке а неки у средини рјечног шоба па је немогуће извршити идентификацију ситуације која је условила да се примјерак мача нађе на мјесту налаза. Десет примјерака је нађено на малом простору површине 50 x 50 метара, док су остала три примјерка пронађена у близини од 300 односно 500 метара од мјеста зручног налаза. Један примјерак је нађен у зорњем току ријеке на мјесту званом Карков јаз. Иначе, равничарска ријека као што је Зећа, током уз дно корића, нема енергију која примјерке од звожђа или тежег материјала може транспортовати тако да је сасвим сигурно да се примјерак мача нашао управо на мјесту на које је и непознатим начином досио па је сигурно да су се сви примјерци нашли у ситуацији in situ од тренутка појављивања. Иначе, просјечна дубина ријеке на мјесту налаза износи 6,5 метара у вријеме најнижег водостаја. Морфологија терена је уобичајена. Дакле, глиновито тло засуто танким слојем илеса и шљунка. Приобални подводни дио има веће наслаге шљунка, илеса и камена настале ерозијом површинског терена. Сондирањем приобалних подводних ерозивних наслага није утврђено постојање било каквих артефаката. Најрођив, све мачеве сам нашао у површинском слоју и могао сам визуелно да их констатујем. Такође, ни околни површински терен не показује неке специфичне особености. У ствари, сачињава га плеистоценска тераса, која се протеже дуж читавог шоба ријеке, данас зарасла у густину.

Ситуација на нешто даљем терену и у подводном дијелу ријеке ипак индицира могуће разлоге за налаз баш на овом мјесту. Наиме, локација зручног налаза мачева се налази веома близу џазова односно мјеста на којима се лако ријека може пребродити којих на терену Вранићких Њива има укупно четири. Чињеница да на ријеци Зећи (на овом дијелу њеног корића) није било мостова и да су џазови представљали

¹⁴⁵ Ada Bruhn Hoffmeyer, From medioeval Sword, 30, фиг. 9а.

¹⁴⁶ Heribert Seitz, н.д., I, 215.

једина мјестиа преко којих се могло прећи с једне на другу њену обалу ујућује на могуће разлоге досијећа мачева баш у ње дјелове њеног шока. Од једног ђаза мјестиа налаза је удаљено 150 а од другог, званог Бенаи, 250 метара. Остала два су удаљена 500 односно 600 метара низводно. Ове теренске ситуације реценцино ситановништво традиционално зове брод или бенаи. Газ, звани Бенаи, налази се на мјесту на којем су се некада налазили шемељи преграде и јаза, иако звани дукљанови млини како их је некада звало околно ситановништво, а помиње их у књизи "Ситарине у Зеи" Максим Шобајић. На тим шемељима су крајем деветнаестог вијека изграђене преграде и јаз за млине Вучинића. У добро очуваним и високим шемељима објекта, налазе се видљиве интервенције из времена антике па и ситаријих културних слојева.

Као мјестиа која омогућавају једноситаван трансиорит материјала и прелаз људства ђазови су пошеницијална мјестиа најчада, љачки, сукоба оружаних жруја или дјелова војски након којег може да дио оружја остиане на бојишту односно у води. Наравно, близина већ мртвих жрадова, античке Доклеје и средњовјековне Диоклије ње средњовјековног живећег жрада Сјужа даје разлога и за додатне индикације.

Рушевине античке Доклеје налазе се 1500 метара ваздушне линије, низводно од мјестиа налаза. У њеној близини се укрштају важни антички и средњовјековни саобраћајни правци. Са сјеверозападне ситране жрада испод бедема а изнад шока Ширалије ишао је антички јуи, лијевом обалом ријеке Зеи, из правца данашњег жрада Сјужа, чије сам остатке успановио на оближњем локалитету званом Лазе Радевића.

Траса овог пута, у природној кулу, након обиласка Доклеје није идентификована. Међутим, она природно иде правцем ка локалитету званом Мосине, на ријеци Морачи, на којем се налазе остаци моста, километар сјеверно од Доклеје. Остаци моста су видљиви. Мост су, иначе, срушили Пийери почетком деветнаестог вијека. Аутопсијом ојуса грађе, уграђеног материјала и начина грађе може се установити да мост није изграђен у античко вријеме. Вјероватно је касноантички. Међутим, хронолошка идентификација грађе моста до данас није установљена.

Такође, у близини сјеверних врата односно бедема античке Доклеје пролази праса средњовјековне комуникације све донедавно коришћене за транспорт поварних животињама и као сувопутница за људе. Она иде од Раике преко Колашина, Манастира Мораче, Роваца и Пийера директно излази испред античког града Доклеје укрштајући се са прасом античке комуникације која иде од Сужа лијевог обалам ријеке Зеје. Ове прасе, након укрштања, настављале су преко поменутог моста на Морачи, ка Подгорици и Скадру. У њеном периоду, када ријека Морача има низак водостај, ка правцу Скадра и Подгорице могуће је је пребродити на више мјеста у близини, што је након рушења моста уобичајено. Ипак из ових праваца ка Подгорици могуће је у непосредној близини, на Врањским Њивама, пребродити на неком од четири таза, и ријеку Зеју. Од Раике ка Зеји постоје још три средњовјековна пута¹⁴⁷ који имају економичнију и природнију прасу, од којих се два састају на сјеверном дијелу Куча и преко Медуна силасе у територију средњовјековне Зеје, а један излази кањоном ријеке Цијевне. У непосредној близини мјеста налаза мачева неколико стотина метара узводно је мјестанца који формирају брда Казовица и Тријебач са лијеве стране и Веље Брдо са десне стране ријеке Зеје између којих она протиче. Након овог мјестанца којим се завршава Бјеловиличка равница латано се шири Зејска равница према Подгорици и Скадарском језеру. Због тога је било природно да се у овом мјестанцу, у којем се налази мјесто налаза мачева, сачекују трговачки каравани или војске које су шле долином ријеке Зеје у правцу Подгорице и Скадра. Управо на овом терену, тачније на брду Тријебач, 25. августа 1876. године се одиграла бијка која је имала за циљ заустављање турске контигента од стране црногорске војске. Турска војска је за прелазак користиола постојеће тазове на Врањским Њивама, јер није било моста на Зеји.

Споменуће особине терена ће саобраћајни услови у непосредној близини локалитета, на којем сам пронашао обиље ратног материјала, могу да упуће на географске и геоморфолошке разлоге који су могли утицати да се поменути мачеви нађу баш на наведеним мјестима.

Међутим, тек озбиљне анализе извађеног ратног материјала које би идентификовале произвођача, па чак и рудник из којег поиче жељезо, које се иначе не могу извршити у нашој земљи (веома су скупе

¹⁴⁷Историја Црне Горе, том I, стр.23-32

и нијесу ми доступне), могле би бацићи више сазнања о нађеном маћеријалу на основу којих би се могло сигурније судићи о стварним власницима оружја па самим тим и разлозима за његово позиционирање на мјесту налаза. На тај начин би можда одгонетнули моћу историјски контекст који је створио услове да се нађе значајна количина средњовјековног ратног материјала на мјесту налаза, у ријеци Зети.

Моја намјера као власника збирке мачева између осталог је и да њиховом стручном обрадом коју је извршила проф. др Ђурђица Пејровић дам подстицај осталим колекционарима сличних предмета или докумената, да их објаве, и учине доступним науци. Тим прије што сам, на основу компаративног увида у музејске и приватне збирке те стручну литературу, сјекао утисак да се значајни документи наше прошлости налазе ван видокрућа научне јавности. Просио, приватни власници нијесу spremни да своје збирке изложе на увид, бар научној јавности, најчешће из незнања, а добрим дијелом и због неоправданог страха да ће им након презентације збирка бити изузета из власништва, одлуком државног органа. Неспорно, лошу услугу науци чине и трговци старинама и умјетнинама који откупују старине и износе их на београдско и друга тржишта антиквитета, гдје постижу знатно веће цијене него у Црној Гори. Лоша економска ситуација додатно мотивише власнике да их отуђују. У чијавом томе послу надлежне институције нијесу у стању да понуде, чак и када се прихвати откуп, тржишту вриједности па их власници и заобилазе. Због тога би јавни апел црногорских културних институција приватним власницима старина и докумената да омогуће опис, идентификацију, конзервацију и проучавање био значајан чин за црногорску културу, што је иначе регулисано позитивним законским прописима. У сваком случају, овај рад, настао коришћењем примјерака из моје збирке, нека буде прилог овој идеји.

C. B.

Prof. Đurđica PETROVIĆ, Ph.D., Stevo Vučinić, B.A. of law

COLLECTION OF THE MEDIEVAL SWORDS FROM THE RIVER OF ZETA

The Summary

During 15 years of amateur diving, Stevo Vučinić from Podgorica has found in the river of Zeta, nearby Podgorica, capital of Montenegro, 14 examples of the medieval arms that deserved to be professionally analyzed. The collection consists of 10 swords, two sword blades, one lower part of fetters of the sword scabbards and one dagger. Except of blade of the sword-*spada* from the time of Great Migration, end of V and VI century, six swords has been dated from the period between XII and XIII century (Catalogue no. 2, 4-8), five swords from the XIV century (no. 9-13), fetters of the sword scabbards from the XI century, and dagger from the period between years 1400-1500. The date has been determined on the basis of

analysis of the blades and handles, i.e. *neck* and *apple*, as well as on the basis of inscriptions and motifs on the blades, comparing them with the analogue exhibits from the European and American museums and private collections.

On the basis of such analysis, it has been found that larger part of the collection, and especially the swords from the XII and XIII century, as well as the dagger present the unique examples regarding the medieval collections of the swords kept in the museums in the territory of ex-Yugoslavia. Some objects from this collection deserve special attention. Blade of the sword *spada*, by its typological characteristics, falls in the category of rare examples of such arms; it represents the example found in the most southern part of the Western Central Balkans so far. Sword no. 2 with damascened name of the Frank blacksmith of blades *Inglarii* from the X century on the blade, represents the eighth example in Europe with that name written in correct form, and in the meaning of quality of the blade. This sword also represents the example found in the most southern part, having in mind the name of the craftsman. Apple of the handle of the sword no. 9 (cca. 1350) is also very interesting, and represents the missing link in development of the apples of so called *spada schiavonesca*. The sword no. 10 (XIV century) with the image of running wolf on the blade, represents also the example found in the most southern part of Europe. It was made by blade blacksmiths from the Upper Hungary. The dagger from this collection is the only example of such type found so far in the western part of the Central Balkan.

On the other hand, this collection of the medieval swords and daggers is very valuable testimony of the arms used in the areas of today's Montenegro from the end of the V until the XV century, although many questions have remained unanswered. Such questions are: how is it possible that those arms had ended in the Zeta river; who had provided them, who had owned them. At the same time, this collection is very valuable to supplement the knowledge about the sword and dagger types that had been used in the Balkans during the Middle Ages.

ПРИКАЗИ И БИЉЕШКЕ

Војислав Кораћ, **МАРТИНИЋИ - ОСТАЦИ РАНОСРЕД-
ЊОВЕКОВНОГ ГРАДА** (Martinići - Les vestiges d'une ville du haut
moyen age), Српска академија наука и уметности, Одељење
историјских наука, књига 25; Црногорска академија наука и
умјетности; Филозофски факултет у Београду - Институт за
историју уметности, монографија 7. Београд 2001, стр. 218.

Познато је задовољство када се у нечијем делу препознају и сопствени наслутити и тихе претпоставке. То је посебна врста синергије и сатисфакција испопутја и једноидејности. Међутим, ретке су ситуације креативног осећања када и живом дијалошком комуникацијом са штивом схватите да се ваше поставке неповратно урушавају и да сте, заправо, били на беспућу. Управо ми се догодило ово потоње; књига академика Војислава Кораћа "Мартинићи-остаци раносредњовековног града" развејала је моје претпоставке, додуше никада написане, само наговештаје у пабирцима и успутним разговорима, о функцији, карактеру и хронологији овог несумњиво значајног локалитета. Градину у Мартинићима посетио сам само једном, 70-тих година, прије него што су започета археолошка истраживања. Као и сваког намерника-зачудника импресионирао ме овај вилињи град и преплавио бујицом питања и дилема. Тада млад и малопознајући, више пратећи начелне и теоријске ставове, као и извесна упутства у предавањима професора Јована Ковачевића и Милутина Гарашанина, створио сам извесну слику о овом локалитету која је почивала на претпостављеној разу-

ђеној стратиграфији. Мада сам видео да малобројни археолошки материјал и грађевински остаци указују на 9-10. век, сматрао сам да су нижи слојеви бременити подацима о старијој прошлости овог комплекса. Помишљах следеће: да се на овом локалитету, судећи према близини и доброј комуникацији са римском Доклејом, налазило старо домородачко насеље, можда *civitas Docleatium*, које је могло паралелно егзистирати са новооснованим градом, што је било у складу са римском организацијом живота и управе у провинцијама. Чак ми се чинило да је то насеље могло бити типа кастела, која су карактеристична за средишњи простор провинције Далмације, или пак оближњих Дербана, Глидитиона итд, а не опидум са еачким бедемима (*moenia eacia*) који су специфични за просторе насељене Ардијејима или Лабеатима. Оваква домородачка, перепегрина насеља обично јењавају или се гасе током 2. века, а, по правилу обнављају се у касноантичком периоду кроз наглашавање њихове примарне економске, често и сакралне, функције. У овом контексту су ми биле прихватљиве претпоставке о положају Лонтодокла на овом простору, јер сам помишљао, ис-

поставило се неутемељено са методолошког аспекта, мада у суштини вероватно исправно, да би синтагма типа (ex) *longo Doclea*, односно давна, некадашња Доклеја, могла бити путоказна у овом погледу. Размишљања о наставку живота на Градини у Мартинићима током касноантичког периода и евентуална рефеција током 6. века у оквиру велике Јустинијанове фортификационе делатности била су више плод опште историјске слике и привидности бројних аналогја него конкретног ишчитавања материјала на терену. Чинило ми се да би значајна градња утврђења на јадранским отоцима (Z. Gunjača, *Materijali SADJ*, XXII, 1986), као и оставе новаца из тог периода у Будви, Шипану, али и у унутрашњости провинције Далмације (I. A. Mirnik, *BAR Int. Ser.* 95, 1981) указивали на извесну опасност од непријатеља која је вероватно имала и одговор у смислу изградње нових или преуређења старих фортификација. Најмлађи хоризонт би представљали остаци који се и сада могу уочити на терену и који се датирају у 9-10. век.

Ову спекулативну скицу хронологије насеља на Градини у Мартинићима поништили су резултати археолошких истраживања који су веома документовано, брижљиво, отуда и сугестивно, понуђени читаоцу. Рекло би се да и саму грађу надвисује изванредна интерпретација резултата ископавања, посебно остатака архитектуре. Анализиране су три целине: базилика, утврђење и пазариште, а закључак је резиме и тихи одјек научног крешенда постигнутог у аналитичком делу. Неуобичајен је методолошки приступ тумачењу; реч је о потпуно отвореној структури где у првом делу читаоца носи талас дилеме истраживача на терену. Као да се ствара теренски дневник са свођењем. Следи надоградња сваког истраженог податка и интерпретација целине. Ту је изражено добро познавање материје и широко ерудицијско одгонетање. Нараста сума

доказа и препознају надолазеће констатације и закључци. Базилика је разуђене основе и заправо са три дефинисане целине. Да ли баптистичког, консидерационог и семетеријалног карактера? По плану, али и по материјализацији извесне литургијске праксе, највише сличности показује са синхроним црквама у Риму и Италији; занимљива је и веза са Британијом, угледним хришћанским узором, зачинајем Јелене, мајке Константина Великог. Додајмо овде и цркве сличне основе из Македоније (Мала Преспа, Крупиште, можда и Битољ које се повезују са Самуиловом државом, што се у хронолошком погледу и историјском контексту може поредити са сакралним комплексом на Градини у Мартинићима. У овај историјски контекст уклапа се и архонт Петар, могући ктитор здања, како наговештава фрагментовани натпис пронађен приликом ископавања. Богата декорација црквеног намјештаја је стилски консеквентна и указује на которски продукциони оквир, а посредно и на већ поменуте везе са Италијом и Британијом. Аутор сматра да је базилика једнослојна, не дугог века, и да је настала на размеђу 9. и 10. века. Претпоставку да базилика није настала над неким објектом сличног карактера и да нема елемената сакралног континуитета на овом простору, В.Кораћ утврђује веома документовано јер му се чини кључном за тумачење које нуди и за читаву урбану семиотику локалитета. Прихватамо ту чињеницу. Међутим, нисам сигуран да у овако дефинисани хронолошки оквир треба ситуирати утврђење и, посебно, пазариште. Извесне резерве у овом погледу присутне су и у књизи. План фортификације почива на касноантичком концепту, што свакако не мора да буде релевантно при утврђивању његове хронологије, гдје су уважаване основне ординате. Наиме, према положају капија може се закључити да се основне комуникације *cardo* и *de sumanis* секу под правим углом и да *cardo* има функ-

цију *via principalis*, а да се *de cumanis* поклапа са *via sularius* што је доста честа појава код рановизантијских утврђења (нпр. Јатрус, Турес итд.). Још је деликатнија ситуација са пазариштем на шта аутор, с правом, упозорава. "Форумски" положај пазаришта, за шта се могу наћи непосредне аналогije у богатој рановизантијској баштини Македоније (упоредити веома сличан комплекс у Давини-Чучер код Скопља), занимљив је кроз могућност постављања начелног питања: Да ли је то функционална окосница и стожер читавог комплекса? Пема плану и величини то би могла бити касноантичка вила рустика, или каптолијум који је могао бити сабирни центар, на пример жита или неких других производа или сировина, и опслуживати околину. У овом погледу занимљиви су налази амфора, додуше из каснијег периода, који, по правилу, обележавају извесни ниво "официјалности" објекта и његову административну улогу. Сличног плана и карактера су касноантичке виле са пирговима или угаоним ризалитима откривене на територији Бугарске (Радомир, Присово, Могилец, Орландовци) или Румуније (Strationis, Turgis Муса...), као и на Херсонесу. Могао је то бити и војни или административни пункт, попут президијума, гдје су, поред других послова, могли бити и регрутовани војници за *equites Dalmatae*, најчешће војне формације у касној антици. У овом смислу, можда треба римске сполије, нешто касноантичке глеђосане керамике, коштани амулет у виду тзв. Донаровог маља и новац Галијена сагледати у контексту културног хоризонта 3-4. века који је могао имати и своју грађевинску експликацију. Оваква дилема пристуна је код аутора књиге у констатацији да је нова градња могла делом антиципирати а

делом уништити старију градњу на пазаришту. Изгледа да се не може рачунати са значајнијом градњом у рановизантијском периоду. Обично у оквиру ове Јустинијанове рефекције на утврђењима су подизане цркве, што овде није био случај јер је доказано да једнослојна базилика потиче из знатно каснијег времена. Додуше, може се помишљати на екстрамуријално постављену цркву из 6. века или у локализованом, али не и истраженим, некрополама очекивати хоризонт сахрањивања из овог периода (попут Свача), али све су то домишљања и спекулације; чињеница је да овог хоризонта живота на Градини у Мартинићима нема, што је посредно потврђено и код Прокопија који не помиње Лонтодоклу у свом обимном попису обновљених и новоподигнутих утврђења током Јустинијанове владавине. Дакле, без обзира на моје претходне претпоставке о разумевању стратиграфији Градине у Мартинићима, у потпуности прихватам понуђена тумачења функције, карактера, хронологије комплекса на мартинићкој Градини, као и историјску интерпретацију. Нагласио бих и ауторову дилему око постојања старијег, претпостављам касноантичког, слоја на пазаришту, као и његову, вероватно полазну, идеју о старијем, епихорском доклеатском насељу типа кастела на овом простору. Оно, додуше, није доказано, али као да је наслућено у парафрази "од кастрона до полиса" којом В.Кораћ финализује своје тумачење (стр. 178). Није истражен читав простор Градине, можда се крију и вију још неке тајне и откровења која чекају походнике. Прочитајте књигу и посетите Градину у Мартинићима или, боље, прочитајте ову изузетну књигу на самом локалитету и имаћете апокалиптичну спознају која ће вас трајно опчинити.

Проф. др Александар Јовановић

Ю. П. Ашшакови
СТАНОВЛЕНИЕ ЧЕРНОГОРСКОГО
ГОСУДАРСТВА И РОССИИ (1798-1856 гг.)
Москва 1998 истр. у88

Како је Русија играла значајну улогу у развоју црногорске државе и усмјеравању њене спољне политике, укупни црногорско-руски односи одавно се изучавају у југословенској, а и руској историјској науци. У југословенској историографији ти садржајни и богати односи раније су обрађивани на основу венецијанских и аустријских извора, а незнатно на темељу прворазредне руске архивске грађе. До Првог свјетског рата мало је било људи који су се упознавали с архивским хранилиштима у Петрограду и Москви, а и малина руских научника се посвећивала темељном изучавању црногорске прошлости. Велики зналац и пријатељ Црне Горе, знаменити Павле Аполонич Ровински, објавио је незаобилазно дјело о мањој словенској земљи на Балкану.

Уз повише радозналаца, путописца, публициста, етнографа и професионалних историчара, Ровински је снажно подстакао заинтересованост руске јавности за прошлост Црне Горе. Његовим стазама кренуло је неколико руских историчара, који су создали незаобилазне радове за сагледавање црногорског трајања. Високо се цијене бројних радови Н. И. Хитрове, која је скоро читаву научну дјелатност испољила на изучавању црногорског живљења у прошлости.

Поред бројних историчара који се узгредно баве прошлошћу Црне Горе, прије нешто више од двадесет година, у пространој руској земљи, за камени ту и скучену Црну Гору заинтересовао се Јуриј Петровић Аншаков, чији радови су познати и признати код црногорских историчара. Он се, првенствено бави црногорског историјом краја XVIII и почетка XIX вијека. Из те проблематике је и његова кандидатска дисертација (1981), радови о Законику Петра I (1980), о руско-црногорским односима (1980. и 1995). Круна његовог изучавања црногорске историје јесте монографија коју је 1998. објавио Славистички институт Руске академије наука.

Изучавање црногорско-руских односа има и своје особености. Црногорци су романтичарски вољели Русе, руског цара сматрали својим, израдили читав култ Русије - и не знајући за руске империјалне интересе и политичке калкулације. Црногорски владари нијесу увијек били одани Русији - нијесу у свему слушали њене препоруке, али је руска дипломатије претежно била наклоњена Црногорцима. Има у руској дипломатској грађи и тешких оптужби на црногорске господаре, али је мало ријечи које нијесу похвалне за народ. Узвраћале су дипломате похвалама, благонаклоношћу, народу који је без-

мјерно волио Русију. Зато кад се чита руска архивска грађа, и најнепристраснијем научнику се тешко отети мишљењима која се очитују у документи-ма. Тога се није сасвим ослободио ни Ј. П. Аншаков. И он је, поред све научне критичности, понекад подлегао утицају садржаја руске грађе, па се и код њега осјећа емотивност према Црној Гори, а има и ријечи које не одговарају истинском бићу и значењу ове мале земље.

Овај обиман рад Аншаков је посветио "свијетлој успомени мога југословенског колеге и пријатеља професора Јована Бојовића", чије радове високо цијени.

Аутор се опширно и критички осврнуо на југословенску и руску историографију о Црној Гори, и то од најстаријег времена, указао на школовање Црногораца у Русији и њихово скромно коришћење руске архивске грађе. Он оправдано констатује да су југословенски историчари раније површно изучавали унутрашњу политику Црне Горе и били склони идеализацији црногорско-руских односа и руског утицаја, прећуткујући противурјечности и сукобе. Критички је оцијенио и мишљења неких историчара да је Русија имала само негативан утицај на Црну Гору. Јер, документи доказују да је политика зближавања Русије са Црном Гором имала велики утицај на развој црногорске државе.

Аншаков је одиста имао на располагању огроман документациони материјал за научну обраду ове богате и веома интересантне проблематике. Он је савјесно изучио замашну руску и југословенску литературу, објављене изворе, мемоарску продукцију и - што је најважније - изузетно значајне богате фондове руских архива. Ослањајући се на резултате руске историографије, аутор специјално не истражује друштвено-културне везе, сматрајући то

изученим. Он опширно расправља о облику власти, излаже нова мишљења о династији Петровића, теократизму и монархистичким тенденцијама. Аутор понекад претјерује у схватањима о економској диференцијацији у црногорском друштву, износећи мишљење да су скоро сви главари користили свој положај и знатно се разликовали од осталог народа. Он апсолутизује незнатну имовинску диференцијацију у црногорском друштву и степен експлоатације у њему.

Веома добро је обрадио улогу цркве у Црној Гори.

Разматрајући организацију власти, аутор констатује да се државни органи тијесно преплићу са патријархалним племенским обичајима и институцијама. Има ту и једно особено и тешко прихватљиво мишљење о републиканском устројству друштва, а нарочито није срећно упоређење са античким грчким државама и републикама почетком XIX вијека.

Цјеловито су изложени спољна политика Русије и мјесто и улога Црне Горе у томе, утицај руских изасланика на обликовање црногорске државне власти. Изнесена је замашна фактографија која понекад исправља погрешке у југословенској историографији.

Пратећи интензитет руске политике према Црној Гори у зависности од њене европске политике, Аншаков још једном доказује да је мала црногорска земља била трајна база балканске политике великог руског царства. Аутор доказује да је једино Русија признавала Црну Гору за фактички независну земљу, али није била у стању да то испослужује на међународном плану.

Аншаков је овом књигом задужио историјску науку и доказао се као добар зналац црногорске прошлости, без обзира на то што понекад има емотиван однос према њој.

Проф. др Радоман Јовановић

Зоран Лакић, ЦРНОГОРСКЕ ИСТОРИЈСКЕ ТЕМЕ,
Подгорица 2001, стр. 370.

Искусном историчару са богатим историграфским дјелом ни овога пута није било тешко да из свог минулог рада издвоји прилоге који, осмишљено повезани и структурирани као тематска и хронолошка цјелина, чине нови квалитет и оправдавају поновно објављивање. Тиме се у најмању руку читаоцу пружа прилика да више радова расутих по данас не тако лако доступној периодици или штампи нађе на једном мјесту и на тај начин ближе упозна аутора и његов труд. Истини за вољу, треба рећи да већи дио овако схваћене презентације често не оправда уложен напор, односно, да су ријетки примјери поновног монографског објављивања историграфских радова који досегну домете новог квалитета. У те ријетке успјехе оваквих настојања несумњиво спада ова књига академика Зорана Лакића, која, прије свега, плијени разноврсношћу захваћене тематике, широким луком хронолошког распона и изнад свега аргументацијом и њеним надахнутим тумачењем.

И по садржини и структури ова Лакићева књига одликује се својом посебношћу. Текстови које обухвата објављени су у периодици у последње 2–3 године, а неки сада први пут. Аутор истиче своју жељу да кроз четри модерна историграфска жанра - огледе, есеје, критичке остврте и медијске разговоре - на која је књига подијељена, захвати кључна збивања,

историјска раскршћа и дилеме из најновије црногорске историје, покаже историјски суд о њима који је досегла наука као и властити допринос њој. Настоји да одговори на питање: откуд код тако малог народа, настањеног на скученом простору, толико изазовних историјских дилема, толико дихотомија у националној и историјској свијести, толико раскршћа. У центру ауторове пажње је сукоб традиционалног и модерне Црне Горе, сукоб ирационалног и стварног, понирање у узроке и разлоге доминације митског над критичком свијешћу. Дајући очигледно првенство историјској науци, њеним методима и схватањима у трагању за историјском истином, Лакић је настојао, гдје је год то било потребно и могуће, да угради и резултате других одговарајућих научних дисциплина, подижући на тај начин објективност и увјерљивост својих анализа и судова на виши спознајни ниво.

Међу огледима у првом дијелу књиге, посебну пажњу привлачи прилог о црногорском питању распетом између политике и науке, политички крајње актуелној теми око које су данас укрштена многа пера. Лакић ова питања посматра из дубина историјске ретроспективе још од Париске конференције 1856. године све до наших дана, критички консултујући богату литературу углавном из новијег времена. Посебно анализира његову политичку,

економску и демографску димензију, његов културолошки, социјални и вјерски аспект и на тај начин упозорава на вишеструко историјско утемљење бројних саставница овог сложеног и осјетљивог, а изнад свега актуелног црногорског феномена. Вриједност огледа З. Лакића о црногорском питању је у научној поставци и аргументацији потребној за његово разумијевање, без чега оно не би могло да се истргне из загрљаја политичких манипулација и њихових погубних последица. Не мање је актуелна и тема о феномену југословенске интеграције 1918. и дезинтеграције у рату 1991-1995, на коју аутор даје чињенички утемљење и одредишне одговоре, управо онакве какви се очекују од објективног историчара.

У распону од рођења до пропасти тзв. Велике Југославије, З. Лакић истиче кључна мјеста њеног историјског развоја, узроке криза и чиниоце њеног распада. Овај кратки историјски пресјек живота југословенске државе може послужити и као сценарио за један обухватан историографски пројекат њеног настанка и нестанка, или, како би рекао историчар С. К. Павловић, за историју под сликовитим насловом "Неуспјех једног успјеха". У овом дијелу књиге и други огледи прилаже пажњу, а њихова тематска разноврсност, од добровољства у Црној Гори, континуитета ослободилачке борбе 19. и 20. вијека, значаја партизанске културе, агресије НАТО-а на Југославију 1999. и др., свједоче да их је писао историчар са широким истраживачким амбицијама према појавама, времену и простору.

Историјски есеји који су садржај другог дијела књиге почињу прилогом о одређенима и улози патријарха Српске православне цркве Гаврила Дожића у кризним временима српске и југословенске историје, почев од балканских ратова 1912-1913. до Другог свјетског рата, и непосредно по његовом завршетку до Дожићеве смрти 1950. године. Бурна прва половина

историје 20. вијека, посматрана кроз животну судбину последњег великана српског православља, дата је замахом сликарског крокија који сажето одражава суштинске проблеме времена у коме је Дожић живио и његове одговоре изазовима са којима се као истакнута личност сусретао. Ништа мање није занимљива Лакићева анализа југословенског питања са свим његовим садржајима у научном дјелу истакнутог црногорског историчара Димитрија-Дима Вујовића, чиме је показао изразит смисао обраде историјске проблематике везане за поједине личности, било да су оне актери или, пак, истраживачи историјских збивања. То је потврђено и у осталим есејистичким радовима о историчности у стваралаштву књижевника Душана Ђуровића, дјелу историчара Јована Бојовића, као и историографским доприносима научника из других струка, попут Чеда Вуковића, Обрена Благојевића и Петра Влаховића. Приступом овим питањима З. Лакић је исказао наглашену радозналост коју носи стваралачка преданост историчара од струке, историографа кога не задовољава само историјска чињеница, већ и њена надградња погледима из других углова и других области, од књижевности до економије.

Критички осврти и медијски разговори којима је аутор насловио трећи и четврти дио књиге, садрже још разумљивији спектар разноврсних тема, често оних које историчару намећу актуелни догађаји из струке и политике. И само навођење наслова из ових дјелова књиге, око традиционалних сукоба науке и политике, архетипског феномена издајника и хероја, односа према положају жена у Црној Гори, према завичајној историји, геноциду Шиптара на Косову, улози знаменитих личности Црне Горе и др., затим неколико упечатљивих интервјуа у којима је одговарао на питања о односима науке и политике, феноменима националних држава и Балкану као турском историјском простору, посебно његовом тра-

гичном 20. вијеку итд. - јесте свједочанство о широком тематском и хронолошком истраживачком раду академика З. Лакића. Његови одговори на најосјетљивија питања савременог положаја и односа Црне Горе са Србијом у југословенској држави свједоче да је у питању искуствен и модеран историограф, који је познавањем црногорског и југословенског 20. вијека у стању да пружи објективна тумачења историјских догађаја и збивања, која могу бити од користи и за рјешавање савремених неспоразума и дилема.

Лакићево писање и казивање између корица ове књиге увјерава да је стране и широк приступ историјским истраживањима са тежњом за прева-

зилажење уских оквира политичке историје, што је данас доминантна одлика модерне историографије у развијеном свијету, истовремено и удаљавање од традиционалних схватања да побједници пишу историју. Такво усмјерење у нас, које својим радом увјерљиво заговара З. Лакић, дошло је до изражаја и у овој књизи. Оно наговјештава боље дане нашој историографији и култури уопште, рационализује стереотипно увјерење да је постизање објективности у овој научној дисциплини немогуће.

На крају књиге дати су прилози у облику мапа, значајних докумената и других списа који заокружују њену успјешно остварену цјеловитост.

Проф. др Момчило Зечевић

Душко Живановић, ДУБРОВАЧКЕ КУЋЕ И ПОЛАЧЕ,
Београд - САНУ 2000, посебна издања књ. DCXLVI,
Одељење историјских наука књ. 24, стр. 287.

Обим и сложеност градива усмерили су писца на следећи ред излагања.

Уводни текст почиње од првих градских кућа, затим је реч о главним чиниоцима у развоју архитектуре, уређењу градског простора, животу у граду, начину грађења и архитектонским стилovima. Наредно поглавље посвећено је зградама за становање, такозваним малим градским кућама. Под тим се називом подразумевају основне стамбене зграде, које могу бити и већих размера ако су намењене становању двеју или више породица. У тексту се говори о битним одредницама архитектуре. То су спољни изглед, распоред простора, унутрашње уређење, и грађевински елементи. Ради потпуније представе о природи стамбених зграда део текста је посвећен власницима и корисницима кућа. На текст се настављају примери малих градских кућа.

Репрезентативне зграде су тема наредног поглавља. Палате (или полаче, како их Дубровчани називају) представљају се укупним погледом на стварање услова за настајање репрезентативне архитектуре, описима грађевина и њиховог окружења. Посебан део текста је посвећен познатим дубровачким палатама, као што су Кнежев двор, Дивона, зграда Великог вијећа, палате угледних великаша. За примере палата представљено је тридесет седам грађевина, које су, као и мале зграде, де-

таљно описане, од историје настанка до познатих облика. Истрајан у намери да сазна и саопшти на који начин се стварају крупније грађевине у граду аутор преко писаних извора представља текућа збивања у околностима у којима се гради. То слику грађења чини уверљивом и живописном.

Дубровачки летњиковци су трећа велика целина о којој се говори у Живановићевој књизи. Летњиковци су представљени у широком оквиру, који омогућује да се сагледа њихова историја, основи и време њихове појаве и њихово значење у животу града, затим архитектура, од замисли простора до облика и украса. Уз зграде летњиковаца представљају се и њихова окружења. Као у претходним поглављима наведени су примери летњиковаца. Укупно је посебно обрађено четрдесет пет летњиковаца.

Градиво књиге Душка Живановића чине текст и цртежи. И текст и цртежи урађени су на изузетан начин. Текстурална обрада споменика заснована је на добром познавању грађевина и одговарајућих писаних извора и стручних писа. Цртежи на сажет, поуздан и читак начин приказују сваку грађевину по функцији, простору, структури и украсу. У правилном ритму, по мерама и начину цртања на једнаким листовима, сложено је све што представља грађевину. Нарочито су уочљиви дета-

љи украса. Њима је у архитектури града и припадало важно место. Међутим, у Живановићевим цртежима није изостављено ништа од нога што представља грађевину: замисао простора и структуре, основе и пресеци, уз обележене размере, отвори, оgrade и друге појединости. И једно и друго, текст и цртеж, дело су искусног истраживача, грађено на најбољим искуствима струке. Обим градива говори да је у остварење књиге уграђен цео радни век стручно образоване и обавештене личности. Књига "Дубровачке куће и полаце" постаје, својом појавом, неизоставан приручник за познавање не само дубровачке архитектуре већ и историје Републике. Јединствена је као појава у стручној литератури. Слика архитектуре градске целине у трајању од неколико векова одиста је изузетна, па се сме рећи да дело о коме је реч може да послужи као најшири истраживачки узор и модел.

Хронолошки оквир књиге почиње делима о којима постоје довољна сазнања. Завршава се падом Републике. Неколико векова грађења у Дубровнику и уметничке обраде грађевина пружило је аутору могућност да представи стварну слику дубровачке архитектуре. Нису поуздана сазнања о почецима живота на подручју Дубровника. Скромни археолошки налази о византијском Дубровнику нису на прави начин саопштени јавности. О византијским изворима архитектуре говоре споменици на острвима дубровачког архипелага. Стара дубровачка катедрала носила је у свом склопу одјек византијске архитектуре слично неколиким делима у јужној Италији и каторској катедрали Св. Трифуна. Град дрвених кућа познат је по писаним изворима. Трајна дела архитектуре носе обележја романике, затим романо-готике, позне готике, више по формама него по структури. Следе обилежја ренесансе и постренесансе, барока рококоа. Узори потичу са друге стране Јадрана, а особености се могу видети у

оној мери у којој трајање градитељског и уметничког рада може да представи особена програмска усмерења градског становништва.

Иако немирне историје, Република је у својим градитељским остварењима досегла, у целини, дела високе вредности. Смемо их протумачити као исход воље, снаге и вештине да се очува слобода живљења и остварења и у временима у којима је та слобода била формално загубљена. Упрошћено речено, сложене и динамичне, добро познате околности нису омеле опстојање Републике и стварања у Републици, у непрекидним процепима супротстављених политичких токова у окружењу.

Књигом Душка Живановића слика Дубровника измењена је у најбољем смислу. Поуздано говори о укупној високој вредности градитељског стварања у вишевековном животу Републике. И поред свих потреса које је доживео, куге, земљотреса, ратних збивања, Дубровник је успео да очува особен пут у одржавању градске целине. Несумњиво је да је основ тога био оригиналан положај Републике, постављене на јадранској обали, усмерене на широке комуникације са културним световима које су долазиле морем и водећим политичким и привредним средиштима на простору низа области и земаља Балканског полуострва. Својеврсна реконструкција архитектуре намењене животу Дубровчана, представљена у књизи Душка Живановића, велики је прилог познавању Дубровника као самосталне градске политичке заједнице.

Када је реч о дубровачкој архитектури, неизоставно је истаћи особености целине, њене укупне слике. Збир познатих чињеница уверљиво говори да се град нашао у улози неизбежног и драгоценог средишта на путевима између различитих културних области. Укључен, у раздобљу о коме пише Душко Живановић, у стваралаштво које називамо западноевропским, држао је своје занатске и уметничке капије

отвореним и усмереним према ономе што се назива балканским залеђем. Руке његових мајстора градитеља, попут которских и барских мајстора, затицале су се дубоко у унутрашњости српских земаља.

Сазнање о важности Дубровника као градитељског и уметничког средишта било је основ за интересовање наше историје уметности за дубровачке споменике. Једнака пажња је била усмерена на све видове уметности, сликарство, скулптуру, архитектуру, архитектонски украс. Тако су настала и крупна дела и многе посебне студије. Слободан сам подсетити да се писало такође о дубровачким дворцима. И. Здравковић, године 1951. објављује књигу о дубровачким дворцима. У књизи захваљује на помоћи коју су му пружили у изради цртежа архитекти Душан Живановић и Драган Вуковић. Посебно дело о дубровачким дворци-

ма настало је из пера Николе Добровића. Скромнијег обима, уз добре фотографије двораца и пејзажа, Добровићева књига је усмерила пажњу државним установама на бригу о културним добрима. Са задовољством помињем и најновије дело Весне Вучинић, посвећено урбаном схватању градског простра, које се чита из распореда улица и зграда.

Дела дубровачких градитеља на тлу града брижљиво су негована. Новине су често, на подручју града, биле само уграђиване у постојеће целине, што је једна од особености урбане слике Дубровника. Питам се, на крају, не треба ли жалити што је прекинуто трајање Републике. (Савремени путеви су брзи и ефикасни. Називамо их електронским. Међутим, такође давнашња средишта широко отворених комуникација нису изгубила ни смисао ни значај.)

Проф. др Војислав Кораш

Д. Ковачевић-Којић, ТРГОВАЧКЕ КЊИГЕ БРАЋЕ
КАБУЖИЋ (САВОГА) 1426-1433, Споменик САНУ CXXXVII,
Одељење историјских наука 11, Београд 1999, стр. 366.

Књига грађе из Дубровачког архива о пословању трговачке куће браће Кабужић имала је необичну судбину. Још пре неколико деценија академик Десанка Ковачевић-Којић, наш истакнути медијиста, приредила је за објављивање. Тада је, на предлог Фернана Бродела, требало да буде публикована у Паризу у издању *Ecole pratique des Hautes études*. За то издање Јорџо Тадић је написао уводну студију, која је после његове смрти објављена (*Историја Дубровника до половине XV века*, Историјски часопис XVIII, Београд 1971). Међутим, стицајем разних околности ову драгоцену књигу тек недавно је публиковала Српска академија наука и уметности.

Трговачке књиге браће Кабужић састоје се од Дневника (*Giornale*), Главне књиге (*Quaderno*) и Подсетника (*Squarco*), а обухватају раздобље од 15. XII 1426. до 25. V 1433. године. У прилогу Главне књиге налази се десетак писама пословних партнера браће Кабужић, углавном из Венеције. Такође постоји и краћи Дневник из 1437-1438. године. Књиге браће Кабужић писане су на папиру, италијанским језиком, готичком минискулом и тешко читљивим трговачким писмом. Од сачуваних књига браће Кабужић Д. Ковачевић-Којић приредила је за издавање Главну књигу и Дневник. Такође је, поред основог текста књига браће Кабужић,

написала и уводну студију под насловом "Кабужићи и њихове трговачке књиге", која се састоји од четири целине: I Кабужићи у привредном животу Дубровника; II Књиговодство у Дубровнику XV вијека; III Трговачке књиге браће Кабужић - техника двојног књиговодства; IV О овом издању.

Д. Ковачевић-Којић је утврдила да су књиге браће Кабужић не само најстарије, већ и једино сачуване трговачке књиге вођене по систему двојног књиговодства на јужнословенском простору. Иначе, најстарије трговачке књиге вођене по систему двојног књиговодства потичу из Фиренце (1391) и Венеције (1406).

На основу трговачких књига браће Кабужић и остале грађе из Дубровачког архива, ауторка је приказала делатност браће Николе и Луке Кабужића. Годинама су се бавили посредничком трговином између српских земаља и Медитерана, посебно Венеције. Из Србије и Босне извозили су искључиво племените метале (сребро, гламско сребро, злато) и восак. У периоду од 1426-1432. године извезли су, како је израчунала Д. Ковачевић-Којић 3.480 кг сребра, вредности 100.000 дуката, које је углавном потицало из српских рудника. Дакле, њихова кућа извозила је сировине највише тражене на европском тржишту, које су истовремено доносила највећу зараду. Организацију посло-

ва браће Кабужић, ауторка је успешно реконструисала управо на основу њихових трговачких књига. Кабужићи нису у већој мери учествовали у набавци и продаји робе. Све њихове послове обављали су многобројни пословни партнери. То су били, пре свих Дубровчани, који су годинама боравили и радили у Србији и Босни, затим трговци из осталих приморских градова, посебно Которани, а такође и странци - Венецијанци, Каталонци и други.

У своје трговачке књиге Кабужићи су детаљно заводио количину извезене робе, њено порекло, цене, а ту се такође налазе и други драгоцени подаци: о валутама, италијанским банкама, услугама, дажбинама, транспорту, приходима и расходима, организацији трговине између српских земаља, Дубровника и Италије, као и имена њихових бројних сарадника у Србији, Босни, Дубровнику и Италији.

Трговачке књиге браће Кабужић пружају основу за разноврсна истраживања. Оне представљају, пре свега, значајан извор за проучавање привреде српских земаља у првој половини

XV века, као и о њеној повезаности са Медитераном, посебно Венецијом. На основу књига браће Кабужић може се, између осталог, добити потпунији увид у место које је српско сребро и злато заузимало у укупној европској производњи и трговини племенитим металима. Такође се могу допунити, па чак и саставити пословне биографије многих њихових компањона, са подацима о врсти робе, о обиму и организацији послова, начину повезивања удаљених тржишта и др.

За овај издавачки подухват заслужни су Д. Ковачевић-Којић, приређивач књиге, иначе врхунски стручњак, познавалац латинског и италијанског језика, палеографије и технике двојног књиговодства, а такође и Српска академија наука и уметности, која је публиковала ову изузетно значајну архивску грађу. Монументално дело Д. Ковачевић-Којић заузеће несумњиво једно од првих места у нашој медијевистици. Исто тако, оно представља велики допринос не само нашој, већ и шире, светској историографији и уопште културној баштини.

Др Ружа Ђук

Радош Љушић, КАРАЂОРЂЕВИЋИ, Карић фондација и
Народна књига, Београд 2001, стр. 167

Радош Љушић се већ дуже време бави историјом нововековних србијанских династија - Карађорђевића и Обреновића. Резултат његових истраживања је већи број студија као и мањих радова у којима је обрадио све значајне чланове ове две владарске породице.

Књига о Карађорђевићима намењена је широј читалачкој публици. У њој је дат историјат династије Карађорђевић од њеног настанка, тј. од времена од којег се може пратити у историјским изворима, а то је крај XVIII века, па све до данашњих дана. У књизи су представљени сви чланови ове породице у мери у којој су били познати у било којој области њихове делатности. Све личности и догађаји пропраћени су одговарајућим фотографијама које прате текст или су сврстане у тематске целине. Избор илустративног материјала је разноврстан, и у много чему јединствен, јер су у рукопису приложене ретке или необјављиване илустрације.

Досадашње писање о Карађорђевићима било је у великој мери идеолошки обојено. Зависно од времена настанка, оно је било или претерано хвалоспевно или до ниподаштавања критично према владарима и члановима ове династије. Љушић се, у уверењу да живимо у времену ослобођеном од идеолошких притисака, и монархистичких и комунистичких, трудио да

пише непристрасно, према сопственој савести и уверењу. Темељно познавање не само историјата наших династија већ и политичког развојка Србије у новом веку омогућило је аутору поређење двеју владарских кућа и извлачење општијих закључака о основним карактеристикама политичког развоја Србије у нововековној повести.

Владари из династије Карађорђевић највише су се истакли у ратовима. На челу Србије налазили су се у време Првог српског устанка, Балканских ратова и Првог светског рата. Србија је највеће ратне успехе постизала предвођена Карађорђевићима. Владари из супарничке династије Обреновић нису се толико истакли на бојном пољу; ратови које су они водили били су краткотрајни, а све успехе које су постигли постигли су дипломатским путем. Поредећи политику и достигнућа две српске династије Љушић је нагласио да Карађорђевиће "одликује ратоборност и смелост великих прегнућа, Обреновиће државотворност и дубока политичка проицљивост. Карађорђевићи су заточеници српске херојске вертикале, Обреновићи државотворне идеје".

Велике војне победе Срби нису увек умели да претворе и у политичке победе. Као пример за ову тврдњу аутор наводи победу у Првом светском рату. Амбиције краља Александра и српске политичке елите нису се тад за-

довољиле остварењем давнашњег плана о ослобођењу и уједињењу српства, већ су се прошириле на уједињење три јужнословенска народа, Срба, Хрвата и Словенаца. Акт уједињења је, по Љушићевом мишљењу, највећи државотворни промашај у српској нововековној историји. Срби су се тад одрекли сопствене државе зарад нове, јужнословенске заједнице. Краљ Александар, највећи неимар југословенске државе, пао је на крају као жртва и симбол југословенске идеје.

Ривалство између Карађорђевића и Обреновића трајало је током читавог XIX века. Карађорђевићи су коначну победу над супарничком династијом однели захваљујући породичној стабилности. За разлику од њих, Обреновићи су били породично "танки", па се убиством краља Александра 1903. године ова династија угасила. Карађорђевићи таквих проблема нису имали. Њима мушких потомака никада није недостајало и наслеђивање престола у овој породици никада није довођено у питање.

Међу личностима представљеним у књизи издваја се лик кнеза Павла. По ауторовом мишљењу, ниједан члан династије Карађорђевић не заслужује толико да се још једном испита његова делатност као кнез-намесник. У историографији кнез Павле је обично представљан као љубитељ и делатник у култури и уметности, али време све више открива и његове државничке способности. На челу Југославије био је седам година, у предвечерје Другог светског рата, у времену великих потреса како у унутрашњој тако и у

спољној политици. Државни интерес налагао му је тада да се приближи Силама осовине и потпише Тројни пакт. Овим чином је свесно жртвовао део патриотског поноса зарад државних интереса, да би и сам потом постао жртва повређеног народног традиционалног политичког осећаја и дипломатских интрига западних држава. То је битно утицало и на историографију да једнострано суди о 25. и 27. марту 1941. године, дајући предност патриотском бунту у односу на државни интерес. По Љушићевом мишљењу, раскорак између једностраног и традиционално схваћеног патриотизма и државног интереса честа је појава у српској повести.

Срби су у својој историји изградили два државотворна правца чији су родоначелници вожд Карађорђе и кнез Милош. Први се заснива на традиционалној херојској вертикали Срба - држава настаје и нестаје у рату. Други се заснива на начелу дипломатије као средству за остваривање политичких циљева. Кнез Павле је једини члан династије Карађорђевић који је покушао да се врати правцу који су утемељили Обреновићи - преговорима и ослонцу на германски свет и државе. Овај покушај завршен је неуспехом. У својој повести Срби су се, као што уосталом потврђују и збивања из последњих година, углавном држали првог начела.

Највећа вредност Љушићеве књиге је то што нас нагони да преиспитујемо и критички вреднујемо догађаје из наше нововековне историје, како оне са почетка XIX века тако и оне из протекле деценије.

Мр Александра Вулејић

Милорад Миловић: БИБЛИОГРАФИЈА О
ПАШТРОВИЋИМА, Петровац/м, 2001, стр. 820.

Као што је у доба романтизма и стварања националних држава, дошло до процвата националних ретроспективних библиографија (које ће временом и логиком ствари прерасти у текуће), као једног од релевантних доказа националног идентитета, тако је средином 20. вијека у многим земљама дошло до израде регионалних или завичајних библиографија с циљем свеколног пописа библиографске грађе о одређеној територији.

За разлику од националне библиографије, која у Црној Гори има традицију старију од сто година, регионалне (завичајне или локалне) библиографије су знатно млађе; први покушај њихове израде датирају од шездесетих година минулог 20. вијека. У задње три деценије израђен је запажен број регионалних библиографија у нас, захваљујући превасходно приватној иницијативи и ентузијазму појединаца. Иако остварени резултати нијесу подједнаког квалитета - врло су значајни. Треба рећи да су библиографије ове врсте од насушне потребе за писање монографија градова, или појединих регионалних цјелина, чему се у Црној Гори потоњих деценија с разлогом поклања све већа пажња. - Писање монографија градова или појединих регија не може се успјешно реализовати без цјеловитих регионалних библиографија.

За разлику од националних библи-

ографија које су селективне, регионалне су, по правилу, свеобухватне. Израда и једних и других представља, несумњиво, озбиљан, стручно сложен, мукотрпан и дугорочан истраживачки поступак. Истраживање претпоставља високообразоване и специјализоване професионалне стручњаке, добре познаваоце историје и свих облика друштвене надградње датог простора...

Навешћемо само неколико главнијих досад урађених регионалних библиографија у Црној Гори, што има за циљ прије свега да се сагледа какав је и колики је подухват *Библиографија о Паштровићима* - која се недавно појавила на свјетло дана.

1. Године 1964. појавило се приватно издање библиографа - аматера Светозара Поповића: *Библиографија о Лимској долини*, I дио (Иванград, 1964, 115 стр.) и она садржи свега 1.400 библиографских јединица;

2. Године 1983. објављен је I дио *Библиографије књижа, брошура, листова и часописа шtamпаних и издајних у Никшићу*, чији је аутор Владимир-Мујо Петрушић обрадио штампарско-издавачку дјелатност у временском распону од 1898. до 1981. године. II дио ове библиографије за период 1941-1981, истога аутора, објављен је 1986. године. Оба дијела садрже 1.381 бфј;

3. Црногорске регионалне библиографије су 1984. године обогаћене јед-

ном новом књигом - *Дурмитор, грађа за библиографију*, чији су аутори: др Мирослав Лукетић, Бранка Ковачевић и Бранка Маровић. Издавач ове библиографије, са око 1.900 бфј, је Национални парк Дурмитор на Жабљаку.

4/5 Посебан допринос црногорским регионалним библиографијама дао је Добрило Аранитовић, који је написао двије драгоцене библиографије - о Пљеваљском крају и о Васојевићима.

У *Библиографији радова о Пљеваљском крају* (Пљевља, 1988, 197 стр.), Аранитовић је регистровао, тако рећи, све што је и објављено о Пљеваљском крају, тј. о Пљевљацима и њиховој гравитационој сфери без обзира на мјесто објављивања, језик и писмо, као и све оно што је публиковано у Пљевљима и све оно што су написали и објавили људи који живе у граду на Ђеотини и који су поријеклом из тог краја. Ова библиографија има 1.533 бфј;

Други много опсежнији Аранитовићев рад - Библиографија о Васојевићима (Београд, 1992, 541 стр.), издало је Завичајно удружење Васојевића и она посједује 5.700 библиј. јединица и то је до појаве - Библиографије о Паштровићима, била најобимнија регионална библиографија код нас, не само у Црној Гори него и у Југославији.

6. Јово Медојевић аутор је књиге *Бијело Поље: грађа за библиографију* (Бијело Поље, 1995), која садржи 3.077 бфј;

7. Невенка Митровић и Веселин Песторић објавили су минуле године *Библиографију чланака бокелске њериодике*. Књ. 2:1874-1913 (Херцег Нови, 2000, 258 стр.) која има укупно 4.848 билб. јединица.

Ради информације читалаца *Историјских записа* и упоређења са библиографијом коју представљамо стручној и културној јавности, навешћемо и двије српске регионалне библиографије чији су аутори врсни библиографи. То су *Панчевачка библиографија* 1833-1960 (Београд, 1985, 626 стр.), чији је аутор мр Миодраг Живанов, која има свега 2.800 бфј, и *Земунска библиографија* 1849-1979 (Земун, 1976) др Илије Николића, садржи 2.900 бфј.

Издавач је Библиографије о Паштровићима, изузетно значајног и волуминизираниог рада, Одбор за издавање историјске грађе о Паштровићима, из Петровца на мору, који већ више година ради веома успјешно, захваљујући и ентузијазму низа научних посленика које зналачки окупља; тако да је до сада објавио десетак корисних књига са тематиком овог краја. Рецензенти су ове понајкорисније књиге о Паштровићима били Марија Аџић и Добрило Аранитовић, који су савјесно прегледали рукопис и дали низ корисних сугестија и препорука. (На жалост, њихова имена су омашком остављена на страници гдје се, иначе, биљежи "одговорност"!)

Аутор *Библиографије о Паштровићима* је Милорад Т. Миловић, виши библиотекар и руководилац Библиографског одјељења Централне народне библиотеке "Ђурђе Црнојевић" на Цетињу. Рођен је у Бањанима 1959. године. Завршио је Филозофски факултет (група историја) на Новосадском универзитету. Од 15. октобра 1984. ради у Централној библиотеци и за то вријеме написао је и објавио седам књига библиографија¹ (рачунајући и ову!) и десетак других радова библио-

¹ Црногорска библиографија књига за 1987. годину, Цетиње, 1989, 154 стр. (коаутор Весна Мартиновић); Црногорска библиографија, том I - књ. 7: *монографске публикације* 1976-1980, Цетиње, 1993, 412 стр; Црногорска библиографија, том I - књ. 8: *монографске публикације* 1981-1985, Цетиње, 1996, 487 стр; Црногорске библиографије, том I - књ. 10: *монографске публикације*, Цетиње, 1996, 486 стр; Библиографија о изворима за историју Црне Горе, 2. Подгорица: ЦАНУ, 2000, 683 стр. Уз то, урадио је и два каталога легата ЦНБ: Радивоја-Лоле Ђукића (Цетиње, 1998, 81 стр.) и др Пера Шоћа (у рукопису)

графског карактера и приказа превасходно у Библиографском вјеснику и другим публикацијама.

Са Миловићем је Одбор за сакупљање историјске грађе о Паштровићима склопио уговор о раду на овом пројекту априла 1998. године и аутор се обавезао да преда рукопис почетком 2001. године. Уговором је прецизирана ауторова одговорност за примјеран квалитет уз приоритетну примјену методе *de visu*, што ће рећи с публикацијом у руци приликом истраживања, која су претпостављала:

а) Истраживање и библиографску обраду грађе о Паштровићима независно од тога гдје је, када је и на којем је језику публикована;

б) Истраживање и библиографску обраду значајних аутора - Паштровића и резултата њиховог креативног рада, који се односи на паштровски простор и његову тематику;

в) Истраживање и библиографску обраду штампарско-издавачке продукције на подручју Паштровића, независно од садржине наслова.

Сходно овим критеријима, Милорад Миловић је обухватио све врсте прилога који имају за предмет Паштровиће: монографска издања (књиге и брошуре), расправе, чланке, књижевне радове и остале прилоге објављене у периодичним публикацијама (листовима, часописима, алманасима, зборницима, календарима и тел.) и то свеобухватно и без примјене селекције - до Другог свјетског рата, који се у цјелини или дјелимично односе на Паштровиће (без обзира на језик, писмо или мјесто издања). Прилоге из периодике након Другог свјетског рата аутор је радио, међутим, селективном методом и у складу са флексибилнијим *Критеријумима Црногорске библиографије 1494-1994. година*.

Аутор је, на инсистирање рецензента и уредника (др. Д.Ј.Мартиновића), изоставио дио ефемерне библио-

графске грађе и грађу објелодањену између корица три раније објављене књиге *Паштровских исјерава*, јер се пошло од становишта да је та грађа доступна корисницима, и Паштровићима и истраживачима Паштровића. Иако је аутор "тешка срца" прихватио предлог за селекцију назначене библиографске грађе, ипак, коректно је поступио и шкартирао 982 бфј. и тиме смањио трошкове штампања *Библиографије* за око десет штампарских табака (а 8 стр.), што није мало - а да при том није оштетио кориснике научних информација! Тако је, дакле, и ова регионална библиографија испала селективна.

Што се тиче библиографске обраде и класификације библиографске грађе, аутор је примијенио савремене међународне библиографске стандарде, а грађу класификовао по систему међународно признате Универзалне децималне класификације (УДК) и то је, без сумње, посебна вриједност ове књиге која има и шест драгоцјених регистара са значајном употребном вриједношћу. Колико је класификација била сложен посао, и не без ризика (!), најочитије илуструју ови подаци:

- у оквиру децималних група УДК: 0 *Општије гране*; 2. *Религије и филозофије*; 3. *Друштвених наука*; 5. *Природних наука и математике*; 6. *Примјењених наука и медицине*; 7. *Умјетности, рекреације, забаве и спортова*; 8. *Језика, лингвистике и књижевности* и 9. *Географије, биографије и историје*, када се ради о посебним издањима (монографским публикацијама) грађа је разврстана на 39 подгрупа;

- или када је ријеч о прилозима из периодике, зборника радова и посебних издања (књига) библиографске јединице су класификоване у 108 подгрупа.

Уз библиографске јединице аутор је, када је год то требало (гдје оне нијесу насловом сасвим јасне!), уносио

² Уп: Др Душан Мартиновић, *Црногорска библиографија. Историјски развој: Библиографија*, Цетиње, 1992, стр. 195-196.

сажете, телеграфским језиком саопштене анотације.

Библиографија о Пашићровићима има у коначној верзији 10.127 библиографских јединица, што представља импресиван податак. Такав биланс нема до сада ниједна објављена регионална биографија код нас, па ни она о највећем црногорском племену - Васојевићима.

Библиографија о Паштровићима, дакле, представља најопсежнију и најкомплетнију регионалну библиографију код нас. Због својих квалитета она ће корисно послужити и за аналогна истраживања. Ова библиографија ће, несумњиво, послужити као узор, дакако и другима, као што је свима и до сада, и по сада ће - служити као неисцрпни мајдан и незамјенљиви извор података вишетојној *Црногорска библиографија 1494-1994*. године, из које

су се већ изњедриле 24 књиге енциклопедијског формата, са преко 190.000 библиографских јединица.

За лијеп изглед *Библиографије о Пашићровићима* заслужан је и штампар - тј. издавачка кућа "Графичар" из Ужица и г-ђа Нада Недељковић, која је бринула да књига буде благовремено и на професионалном нивоу урађена. Њој благодарећи, ова волуминозна књига се појавила на свијет у рекордном времену и за релативно скромну новчану своту!

Завршавајући ово слово, дужни смо, на крају, да кажемо и ово:

Библиографија о Паштровићима, као капитални пројекат и велики подухват служи на част Одбору за сакупљање историјске грађе о Паштровићима. Знаће да то цијени свака паштровска кућа, као год и многобројни корисници од пера и науке.

Др Душан Мартиновић

ХРОНИКА

Међународни научни скуп: "ЈУГОИСТОЧНА ЕВРОПА: ПОЛИТИЧКЕ И КУЛТУРНЕ КОНЦЕПЦИЈЕ", Историјски институт САНУ, Београд, 9-11. мај 2001.

У организацији Историјског института САНУ у Београду је 9-11. маја 2001. године одржан међународни научни скуп, који је радио под насловом "Југоисточна Европа: политичке и културне концепције". Ова конференција представља осми међународни научни скуп, који се сваке године одржава у оквиру пројекта "Сусрет цивилизација на Балкану". Позиву Организационог одбора за припрему скупа - који су чинили: проф. др Жан Пол Блед (Париз), проф. др Михајло Војводић (Београд), академик Славко Гавриловић (Београд), академик Милорад Екмечић (Београд), проф. др Драгољуб Живојиновић (Београд), академик Зоран Константиновић (Београд), академик Василије Крстић (Београд), академик Чedomир Попов (Нови Сад), др Радослав Распоповић (Подгорица), проф. др Славенко Терзић (Београд, председник Одбора), проф. др Џон Тредвеј (Ричмонд), проф. др Панајотис Харитос (Родос), проф. др Едгар Хеш (Минхен) и академик Виталиј Шеремет (Москва) - одазвало се преко 30 реномираних научних радника из Аустрије, Бугарске, Велике Британије, Грчке, Италије, Јерменије, Немачке, Румуније, Русије, Француске и Украјине, као и 20 колега из домаћих научних центара (Београд, Подгорица, Нови Сад). Скуп је радио у 6 пленарних заседања.

Основна идеја организатора овог скупа била је да се почетком новог века и новог миленијума изнова осветле разноврсне политичке и културне идеје и планови о грађењу нове Југоисточне Европе, ослобођене од османске и хабсбуршке власти, јер се, како је отварајући скуп нагласио др Славенко Терзић, председник Организационог одбора, "у тим плановима огледају, с једне стране свест народа овог региона о себи самима, а с друге, представе и тежње других европских средина у односу на овај део Европе".

Уводно излагање поднео је академик Зоран Константиновић, који је свој реферат насловио "Истраживања југоисточне Европе као научна дисциплина". Изузетно запажено и добро примљено било је излагање академика Манфреда Бура под насловом "Југоисточна Европа у свом *креативном* облику је нераздвајни део целе Европе".

Након ових општих прегледа истраживања места и простора југоисточне Европе, уследили су реферати посвећени појединим аспектима овог проблема, у широком временском распону од XVI до краја XX века. Тако, на овом скупу се расправљало о месту југоисточне Европе у оквиру османских идеја о уређењу европског дела њиховог Царства, у периоду када је оно било на свом успону, о реинтеграцији Србије у оквиру Османског царства 1690. године, о плановима о месту Срба у Хабсбуршкој монархији од почетка XVII до средине XIX века, о положају кнежевина Влашке и Молдавије у југоисточној Европи у XVIII и XIX веку.

Неколико реферата било је посвећено руским плановима и концепцијама о уређењу југоисточне Европе, такође у широком временском распону од XVII до XX века. Излагања су била посвећена руској доктрини о "Трећем Риму" и Балкану (XVII-XVIII) век, Петру I Петровићу Његошу и плану о стварању славеносрпске државе на Балкану, Николи Рајевском (грофу Вронском) и његовом плану ослобођења Балкана 1867. године, Балкану у плановима Русије XIX и XX века.

Захваљујући активном учешћу колега из Италије, као и стручњацима који се баве српско-италијанским односима из наше земље, једна пленарна седница бавила се местом и улогом Балкана у италијанској политици у другој половини XIX и првој половини XX века. Разматрана су питања места и улоге Србије и Црне Горе у политичким плановима Италије, о Марку Антонију Канинију и његовим идејама о преуређењу Балкана, италијанској културној политици према Балкану током XIX века, о утицају италијанског *иредентизма* на Балкан, јадранском питању.

Велику пажњу изазвали су реферати који су се бавили анализом места и улоге југоисточне Европе у ширим европским оквирима XX века: питањем "дунавске конфигурације" у англо-саксонским геополитичким плановима XX века, југоисточне Европе и спољне политике Вајмарске републике, идеологије и принципа интеграционих пројеката на Балкану и суседству у XX веку, фашизације, совјетизације и "натоизације" Балкана (40-90. године XX века).

Посебну целину, којој је, највећим делом била посвећена завршна, шеста пленарна седница, чинила су саопштења која су се односила на последњу деценију XX века, и распад југословенске државе. Овом приликом поменућемо само неке од наслова реферата посвећених тој проблематици: разарање Југославије, "балкански синдром" и међународно право; распад Југославије и "подељени нови светски поредак" између САД и Русије; исламски фактор као препрека стабилности на Балкану.

Ток ове међународне конференције показао је да је тема о политичким и културним концепцијама уређења југоисточне Европе добро осмишљена и одабрана, јер су укрштени светски путеви на простору југоисточне Европе, различити културни утицаји, као и сукобљени интереси великих сила пресудно утицали на динамичну историју овог региона. Планови за политичко и културно уређење југоисточне Европе јављају се од тренутка када балкански народи потпадају под власт Османлија у другој половини XV века, и трају до данашњих дана.

Рад скупа одликовала је веома жива и плодотворна научна дискусија, која је показала не само да је тема била веома значајна и подстицајна, већ и да се многи проблеми могу разрешити активним научним дијалогом.

Остаје нада да ће Историјски институт САНУ наставити добру традицију одржавања међународних научних скупова посвећених читавом низу важних, а још недовољно расветљених питања прошлости, али и садашњости југоисточне Европе, те да ће Београд, и Југославија у целини, постати један од водећих научних центара за изучавање ове проблематике.

Мр Ема МИЉКОВИЋ-БОЈАНИЋ

САДРЖАЈ

ГОДИШЊИЦЕ

Проф. др Радомир В. ИВАНОВИЋ, <i>Дојринос еџисџолоџрафији</i> <i>Марка Миљанова Појовића</i>	7
Проф. др Јован ЧАЋЕНОВИЋ, <i>Марко Миљанов и наше вријеме</i>	29

ЧЛАНЦИ

Проф. др Марко АТЛАГИЋ, <i>Грбови неких српских њлемећких</i> <i>њородица са ѓенералским чином у Дубровнику, Далмацији,</i> <i>Хрвајској и Славонији у 18. и 19. вијеку</i>	45
Татјана КОПРОВИЦА, <i>Црква Свењоџ Павла у Коњору</i>	77
Др Драгана КУЈОВИЋ, <i>Хусеин-џашина џамија: џраџом зајиса и</i> <i>џредања</i>	99
Др Петар КРЕСТИЋ, <i>Сарадња Српскоџ џривредноџ друшћива</i> <i>"Привредник" са Друшћивом за џојћџомаџање занайћа и</i> <i>џрџовине</i>	109
Проф. др Здравко ДЕЛЕТИЋ, <i>Занайске школе у Бераџама и</i> <i>Андријевици 1919-1940. ѓ.</i>	117
Др Сенка БАБОВИЋ-РАСПОПОВИЋ, <i>Формирање Зејске</i> <i>бановине и социјално-економски услови за увођење</i> <i>јуџословенске идеологије и њен унућрашњи живојћ</i>	153

ПРИЛОЗИ

Др Душан Ј. МАРТИНОВИЋ, <i>Никола И. Ѓоновић (1885-1974)</i>	167
Мр Нада ТОМОВИЋ, <i>Евројска инћелиџенција џрема анексији</i> <i>Босне и Херцеџовине 1908-1909.ѓод.</i>	185

ИСТРАЖИВАЊА И ИЗВОРИ

Др Душан Ј. МАРТИНОВИЋ, <i>Траѓом забрањених књџга у</i> <i>Књажевини Црној Гори</i>	191
---	-----

Марина МАРТИНОВИЋ, <i>Пеј архивских докумената о оснивању Богословије на Цетињу 1869. године</i>	199
Мр Вукић ИЛИНЧИЋ, <i>"Катализијација Црне Горе" у објективу Карела Подлишног</i>	207
Др Радослав РАСПОПОВИЋ, <i>Милица Николајева Романова као дипломајски заступник Црне Горе у Русији на почетку XX вијека. Прилог проучавању спољне политике Црне Горе у последњим годинама независности</i>	223

ИСТОРИОГРАФИЈА

Проф. др Михаило ВОЈВОДИЋ, <i>Велике силе и Црна Гора у Првом светском рату</i>	239
Мр Жељко ВУЈАДИНОВИЋ и Душан КРЦУНОВИЋ, <i>Ајнос и руско-српске везе</i>	247

АРХЕОЛОГИЈА

Проф. др Ђурђица ПЕТРОВИЋ, Стево ВУЧЕНИЋ, <i>Збирка средњовјековних мачева пронађених у ријеци Зети</i>	255
---	-----

ПРИКАЗИ И БИЉЕШКЕ

Проф. др Александар ЈОВАНОВИЋ, <i>Војислав Кораћ, Маринићи - Остаци раносредњовековног града (Martinići - Les vestiges d'une ville du haut moyen age), Српска академија наука и уметности, Одељење историјских наука, књига 25; Црногорска академија наука и уметности; Филозофски факултет у Београду - Институт за историју уметности, монографија 7. Београд 2001.</i>	295
Проф. др Радоман ЈОВАНОВИЋ, <i>Ю.П.АшиаковиСтановление черногорского государства и России (1798-1856 гг.)и Москва 1998.</i>	299
Проф. др Момчило ЗЕЧЕВИЋ, <i>Зоран Лакић, Црногорске историјске теме, Подгорица 2001.</i>	301
Проф. др Војислав КОРАЋ, <i>Душко Живановић, Дубровачке куће и полаче</i>	305
Др Ружа БУК, <i>Д. Ковачевић-Којић, Трговачке књиге браће Кабужић (Saboga) 1426-1433, Споменик САНУ CXXXVII, Одељење историјских наука 11, Београд 1999.</i>	309
Мр Александра ВУЛЕТИЋ, <i>Радош Љушић, Карађорђевићи, Карић фондација и Народна књига, Београд 2001.</i>	311
Др Душан Ј. МАРТИНОВИЋ, <i>Милорад Миловић: Библиографија о Пашировићима, Пејровац/м, 2001.</i>	313

ХРОНИКА

Мр Ема МИЉКОВИЋ-БОЈАНИЋ, <i>Међународни научни скуп:</i> <i>"Јужоисточна Европа: политичке и културне концепције",</i> <i>Историјски институт САНУ, Београд, 9-11. мај 2001.</i>	317
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ГОДОВЩИНЫ

- Проф., д-р Радомир В.ИВАНОВИЧ. *Эпистолярный вклад Марка
Милянова Поповича* 7
Проф., д-р Йован Чадженович. *Марко Милянов и наше время* 29

СТАТЬИ

- Проф., д-р Марко АТЛАГИЧ. *Моџилы некоторых сербских
аристократических џенеральских семей в Дубровнике,
Далмации, Хорватии и Славонии в XVIII-XIX веках* 45
Татьяна КОПРИВИЦА. *Церковь Святоџо Павла в Которе* 77
Д-р Драгана КУЃВИЧ. *Мечеть Хусейна-паши: по следам записей
и преданий* 99
Д-р Петар КРЕСТИЧ. *Сотрудничество Сербскоџо
экономическоџо общества "Привредник" с Обществом
содействия ремесленничеству и торџовле* 109
Проф., д-р Здравко ДЕЛЕТИЧ. *Ремесленные школы в Беране и
Андриевице в 1919-1940 џодах* 117
Д-р Сенка БАБОВИЧ-РАСПОПОВИЧ. *Формирование Зетской
бановины и социально-экономические условия для внедрения
юџославской идеолоџии в ее внутреннюю жизнь* 153

ПРИЛОЖЕНИЯ

- Д-р Душан Ѓ. МАРТИНОВИЧ. *Никола И. Джонович (1885-1974)* 167
М-р Надо ТОМОВИЧ. *Отношение европейской интеллиџенции
к аннексии Боснии и Герцеџовины 1908-1909 џодов* 185

ИССЛЕДОВАНИЯ И ИСТОЧНИКИ

- Д-р Душан Ѓ. МАРТИНОВИЧ. *По следу запрещенных в
Княжестве Черноџории книг* 191

Марина МАРТИНОВИЧ. <i>Пять архивных документов об основании духовной семинарии в Цетинье в 1869 году</i>	199
М-р Вукич ИЛИНЧИЧ. <i>"Капитуляция Черногории" в объективе Карела Подлиптого</i>	207
Д-р Радослав РАСПОПОВИЧ. <i>Милица Николаевна Романова как дипломатический представитель Черногории в России в начале XX века. Приложение к изучению внешней политики Черногории в последние годы независимости</i>	223

ИСТОРИОГРАФИЈА

Проф., д-р Михайло ВОЙВОДИЧ. <i>Великие державы и Черногория в Первую мировую войну</i>	239
М-р Желько ВУЈАДИНОВИЧ, Душан КРЦУНОВИЧ. <i>Афон и русско-сербские связи</i>	247

АРХЕОЛОГИЈА

Проф., д-р Джурдџица ПЕТРОВИЧ, Стево ВУЧИНИЧ. <i>Коллекция средневековых мечей, найденных в реке Зете</i>	255
---	-----

ОБЗОРИ И ЗАМЕТКИ

Проф., д-р Александар ЙОВАНОВИЧ. <i>Воислав Корач. Мартиничи - остатки раннесредневекового города (Martinici - Les vestiges d'une ville du haut moyen age). Сербская академия наук и искусств, отделение исторических наук, книга 25; Черногорская академия наук и искусств; Философский факультет в Белграде - Институт истории искусств, монография 7. Белград, 2001.</i>	295
Проф., д-р Радоман ЙОВАНОВИЧ. <i>Ю.П.Аниаков. Становление черногорского государства и Россия (1798-1856 гг.). Москва, 1998</i>	299
Проф., д-р Момчило ЗЕЧЕВИЧ. <i>Зоран Лакич. Черногорские исторические темы. Подгорица, 2001</i>	301
Проф., д-р Воислав КОРАЧ. <i>Душко Живанович. Дубровникские дома и полати</i>	305
Д-р Ружа ДЖУК. <i>Д.Ковачевич-Коич. Торговые книги братьев Кабуџич (Saboga) 1426-1433. Споменик САНУ CXXXVII, Отделение исторических наук, 11. Белград, 1999.</i>	309
М-р Александра ВУЛЕТИЧ. <i>Радоси Люшич. Караџеорџиевичи. Фонд Карич и Народная книга. Белград, 2001.</i>	311
Д-р Душан Й. МАРТИНОВИЧ. <i>Милорад Милович. Библиография о Паиштровичах. Петровац, 2001</i>	313

ХРОНИКА

М-р Эма МИЛЬКОВИЧ-БОЯНИЧ. <i>Международная научная конференция "Юго-Восточная Европа: политические и культурные концепции". Исторический институт САНУ. Белград, 9-11 мая 2001.....</i>	317
---	-----

TABLE DES MATIERES

ANNIVERSAIRES

Radomir V. IVANOVIĆ, prof.dr., <i>Contribution à l'épistolographie de Marko Miljanov Popović</i>	7
Jovan ČADENOVIĆ, prof.dr. <i>Marko Miljanov et notre temps</i>	29

ARTICLES

Marko ATLAGIĆ, prof.dr., <i>Armoiries de quelques familles aristocrates serbes avec les grades des généraux à Dubrovnik, Dalmatie, Croatie et Slavonie aux XVIIIème et XIXème siècles</i>	45
Tatjana KOPRIVICA, <i>L'Eglise Saint-Paul à Kotor</i>	77
Dragana KUJOVIĆ, dr., <i>La Mosquée Husein-pasina : sur la trace des écrits et des traditions</i>	99
Petar KRESTIĆ, dr., <i>Collaboration de la Société commerciale serbe "Privrednik" avec la Société pour l'aide aux métiers d'artisanat et au commerce</i>	109
Zdravko DELETIĆ, prof.dr., <i>Les écoles des métiers à Berane et Andrijeva 1919-1940</i>	117
Senka BABOVIĆ-RASPOPOVIĆ, dr., <i>La formation du banat de Zeta et les conditions socio-économiques pour l'introduction de l'idéologie yougoslave et sa vie intérieure</i>	153

SUPPLEMENTS

Dušan J. MARTINOVIĆ, dr., <i>Nikola I. Đonović (1885-1974)</i>	167
Nada TOMOVIĆ, <i>L'intelligence européenne envers l'annexion de la Bosnie et Herzégovine 1908-1909</i>	185

RECHERCHES ET SOURCES

Dušan J. MARTINOVIĆ, dr., <i>Sur la trace des livres interdits dans la principauté du Monténégro</i>	191
--	-----

Marina MARTINOVIĆ, <i>Cinq documents d'archives sur la création du Grand séminaire à Cetinje en 1869</i>	199
Vukić ILINČIĆ, <i>"La capitulation du Monténégro" dans l'optique de Karel Podlipni</i>	207
Radoslav RASPOPOVIC, dr., <i>Milica Nikolajevna Romanov en tant que représentant diplomatique du Monténégro en Russie au début du XXème siècle. Supplément portant sur l'étude de la politique extérieure du Monténégro dans les dernières années de sa souveraineté</i>	223

HISTORIOGRAPHIE

Mihailo VOJVODIC, prof.dr., <i>Les grandes puissances et le Monténégro pendant la Première guerre mondiale</i>	239
Željko VUJADINOVIĆ et Dušan KRCUNOVIĆ, <i>Athos et les liaisons russo-serbes</i>	247

ARCHEOLOGIE

Đurđica PETROVIĆ, prof.dr., Stevo VUČINIĆ, <i>Collection de sabres moyennâgeux trouvés dans la rivière Zeta</i>	255
---	-----

PRESENTATIONS ET NOTES

Aleksandar JOVANOVIĆ, prof.dr., <i>Vojislav KORAC, Martinici – Les vestiges d'une ville du haut Moyen âge, Académie serbe des sciences et des arts, Département des sciences historiques, livre 25; Académie monténégrine des sciences et des arts; Faculté de philosophie à Belgrade – Institut pour l'histoire de l'art, monographie 7, Belgrade 2001.</i>	295
Radoman JOVANOVIĆ, prof. dr., <i>J. P. Ansakov, Création de l'état monténégrin et la Russie (1798-1856), Moscou 1998.</i>	299
Momcilo ZEČEVIĆ, prof.dr., <i>Zoran Lakić, Thèmes historiques monténégrins, Podgorica 2001.</i>	301
Vojislav KORAC, prof.dr., <i>Duško Zivanović, Les maisons et les palais de Dubrovnik</i>	305
Ruža ČUK, dr., <i>D. Kovačević-Kojić, Les livres commerciaux des frères Kabužić (Caboga) 1426-1433, Monument SANU CXXXVII, Département des sciences historiques 11, Belgrade 1999.</i>	309
Aleksandra VULETIĆ, <i>Radoš Ljušić, Karadorđevići, Karić fondacija et Narodna knjiga, Belgrade 2001</i>	311
Dušan MARTINOVIĆ dr., <i>Milorad Milović: Bibliographie sur la région de Paštrovići, Petrovac/m, 2001.</i>	313

CHRONIQUE

Ema MILJKOVIĆ-BOJANIĆ, <i>Réunion scientifique internationale: "Europe du sud-est: conceptions politiques et culturelles", Institut historique SANU, Belgrade, 9-11 mai 2001.</i>	317
---	-----

CONTENTS

ANNIVERSARIES

- Prof. Radomir B. IVANOVIĆ, Ph.D., *Contribution to the Epistolography of Marko Miljanov Popović* 7
Prof. Jovan ČADJENOVIĆ, Ph.D., *Marko Miljanov and Our Times* 29

ARTICLES

- Prof. Marko ATLAGIĆ, Ph.D., *Coat of Arms of some Serbian Noble Families with the General Rank in Dubrovnik, Dalmatia, Croatia and Slavonia in XVIII and XIX Century* 45
Tatjana KOPRIVICA, *St. Paul Church in Kotor* 77
Dragana KUJOVIĆ, Ph.D., *The mosque of Husein-Pasha: according to writings and tradition* 99
Petar KRESTIĆ, Ph.D., *Cooperation between the Serbian Business Association The Tradesman with the Association for Improvement of Crafts and Trade* 109
Prof. Zdravko DELETIĆ, Ph.D., *Vocational Schools in Berane and Andrijevac 1919-1940* 117
Senka BABOVIĆ-RASPOPOVIĆ, Ph.D., *Establishment of the Banovina of Zeta and Social-Economic Conditions for Implementation of the Yugoslav Ideology and its Internal Life* 153

CONTRIBUTIONS

- Dušan J. MARTINOVIĆ, Ph.D., *Nikola I. Đonović (1885-1974)* 167
Nada TOMOVIĆ, M.A., *European Intellectuals about the Annexation of Bosnia and Herzegovina 1908-1909* 185

RESEARCH AND SOURCES

- Dušan J. MARTINOVIĆ, Ph.D., *On the Trace of the Prohibited Books in Principality of Montenegro* 191

Marina MARTINOVIĆ, <i>Five Documents regarding the Establishment of the Theological School in Cetinje</i>	199
Vukić ILINČIĆ, M.A., “ <i>Capitulation of Montenegro</i> ” in the objective of Karel Podlipny	207
Radoslav RASPOPOVIĆ, Ph.D., <i>Milica Nikolayevna Romanov as Diplomatic Representative of Montenegro in Russia at the Beginning of the XX century. Contribution to the Study of Foreign Policy of Montenegro during the Last Years of its Independence</i>	223

HISTORIOGRAPHY

Prof. Miahilo VOJVODIĆ, Ph.D., <i>Great Powers and Montenegro during the First World War</i>	239
Željko VUJADINOVIĆ, M.A. and Dušan KRCUNOVIĆ, <i>The Mount Athos and Russian-Serbian Relations</i>	247

ARCHEOLOGY

Prof. Đurđica PETROVIĆ, Ph.D., Stevo VUČINIĆ, <i>Collection of the Medieval Swords from the River of Zeta</i>	255
---	-----

BOOK REVIEWS AND NOTES

Prof. Aleksandar JOVANOVIĆ, Ph.D., <i>Vojislav Korać, Martinići – Remnants of One Town for the Late Middle-Ages, Serbian Academy of Sciences and Arts, Department of Historical sciences, vol. 25; Academy of Sciences and Arts of Montenegro; Faculty of Philosophy, Belgrade – Institute for the History of Art, vol. 7, Belgrade 2001.</i>	295
Prof. Radoman JOVANOVIĆ, Ph.D., Y.P. Anshakow, <i>Creation of the Montenegrin State and Russia (1798-1856), Moscow 1998.</i>	299
Prof. Momčilo ZEČEVIĆ, Ph.D., Zoran Lakić, <i>Montenegrin Historical Issues, Podgorica 2001.</i>	301
Prof. Vojislav KORAC, Ph.D., Duško Živanović, <i>Houses and palaces from Dubrovnik, Serbian Academy of Sciences and Arts, Department of Historical Sciences, vol. 24, Belgrade 2000.</i>	305
Ruža ĆUK, Ph.D., <i>Desanka Kovačević-Kojić, Commercial Books of the Caboga Brothers 1426-1433, Serbian Academy of Sciences and Arts, Spomenik CXXXVII, Department of Historical Sciences, vol. 11, Belgrade 1999.</i>	309
Aleksandar VULETIĆ, M.A., Radoš Ljušić, <i>The Karađorđević Family, Karić Foundation and Narodna Knjiga, Belgrade 2001.</i>	311
Dušan MARTINOVIŠ, Ph.D., Milorad Milović, <i>Bibliography concerning Païtrovići, Petrovac/s, 2001.</i>	313

CHRONICLE

Ema MILJKOVIĆ-BOJANIĆ, M.A., <i>International Scientific Conference “Southeastern Europe: political and cultural conceptions”, Historical Institute of Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade 9-11th May 2001.</i>	317
---	-----

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXIV

Бр. 1-2/2001.

Издавач

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

Подгорица, Булевар Револуције 3

За издавача

Проф. др Божидар Шекуларац, в. д. директор

Главни и одговорни уредник

Др Радослав Распоповић

Технички уредник

Жарко Павловић

Ликовно рјешење корица

Вјеслав Бојат

Лектор

Вељко Мартиновић

Коректор

др Драгана Кујовић

Садржај и резиме превели

Галина Бичкова и Делфруза Кузњецова, руски

Перса Алигрудих, француски

Ема Миљковић-Бојанић, енглески

Унос индексa

Сашка Вујовић

Тираж: 500

Штампа

ПРИНТ - Подгорица